

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΥ

ΑΝΔΡΕΑ Δ. ΔΑΒΑΛΑ

**ΘΕΜΑ: Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ (1944-1981)**

Μια Κοινωνιολογική Προσέγγιση

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΚΩΝ/ΝΟΣ ΖΩΡΑΣ

ΜΕΛΗ: ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΥ
ΑΝΔΡΕΑ Δ. ΔΑΒΑΛΑ

**ΘΕΜΑ: Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ (1944-1981)**
Μια Κοινωνιολογική Προσέγγιση

2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα	4
Αντί Εισαγωγής Ένας Μεθοδολογικός Αναστοχασμός	7
Κεφάλαιο I Το Περίγραμμα της Δεξιάς Ιδεολογίας	12
I. Μια Εννοιολογική διασαφήνιση στο πλαίσιο της θεωρίας II. Η ιδεολογία της δεξιάς ως τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα	
Κεφάλαιο II Μια Εναλλακτική Ανάγνωση της Ιστορίας	29
I. Η επαναξιολόγηση των ιστορικών επιλογών της περιόδου 1944-49: Η αναπόδραστη πορεία προς τον εμφύλιο II. Η Θεωρία των Παιγνίων ως συμπληρωματική προσέγγιση της ιστορικής αποτίμησης III. Οι ερμηνευτικές αναλογίες του μοντέλου στον ελληνικό εμφύλιο	
Κεφάλαιο III Η Διαμόρφωση της Κρατικής Ιδεολογίας	57
I. Το πεδίο συγκρότησης της κρατικής ιδεολογίας από θεωρητική σκοπιά II. Το κράτος υπό την αιγίδα των δεξιών κομματικών σχηματισμών	
Κεφάλαιο IV Κράτος, Οικονομία & Κοινωνία. Συσχετισμοί Πολιτικής πρακτικής, ιδεολογικού επικαθορισμού και κοινωνικών επιπτώσεων	87
I. Η εισαγωγή του μοντέλου του political business cycle II. Για μια ευρύτερη ιδεολογικοπολιτική προσέγγιση της οικονομίας III. Η ελεημοσύνη της προνοιακής πολιτικής	
Κεφάλαιο V Δίκαιο. Ένας θεσμός σε δοκιμασία	130
I. Ένα ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς II. Η Συνταγματική Πραγματικότητα III. Το παρασύνταγμα. Ο στραγγαλισμός της νομιμότητας	
Κεφάλαιο VI Όταν ο Στρατός πολιτεύεται Η κορύφωση και τα αδιέξοδα της δεξιάς ιδεολογίας	156
I. Θεωρητικά προλεγόμενα II. Η ανατομία της πολιτικο-στρατιωτικής δράσης	
Κεφάλαιο VII Η Παιδεία υπό το πρίσμα της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης	188
I. Η θεσμική αμφισημία II. Η δεξιά πολιτική στο χώρο της παιδείας. Το διακύβευμα ενός κοινωνικού αγαθού	
Κεφάλαιο VIII Η Μαζική Επικοινωνία ως ιδεολογικό φερέφωνο	215
I. Το επικοινωνιακό προφίλ του συντηρητισμού II. Η ενσάρκωση του αντικομμουνιστικού μένους	

Κεφάλαιο ΙΧ Μεταπολίτευση. Όψεις ρήξης & συνέχειας του συντηρητισμού	246
Κεφάλαιο Χ Συμπερασματικά	268
Ευρετήριο Πινάκων	274
Περίληψη στα Αγγλικά	275
Παράρτημα Α΄ Συνέντευξη με τον Κώστα Νάση: Αναμνήσεις, Βιώματα, Τοποθετήσεις ενός αγωνιστή	277
Παράρτημα Β΄ Ντοκιμαντέρ της ΕΤ1 «Τόποι Πολιτικής Εξορίας – Γυάρος»	
Συγκεντρωτικός Βιβλιογραφικός Οδηγός	

Ευρετήριο Πινάκων

	Σελ.
Ο Εκλογικός στίβος	78
Διακύμανση εκλογικής απήχησης εθνικοφρόνων κομμάτων	79
Απεργιακοί Δείκτες σε Ελλάδα & ΕΟΚ 1960-66 (αριθμός απεργίας ανά 1.000 μισθωτούς)	85
Σχηματική αναπαράσταση του μοντέλου του political business cycle	93
Ελλάδα, Πληθωρισμός και Ανεργία	101
Ποσοστό ανεργίας Ελλάδας και Ε.Ε.	102
Μέσος πραγματικός μισθός Ελλάδας και Ε.Ε.	103
Μεταβολές του ΑΕΠ 1950-1980 (σε σταθερές τιμές)	108
Διάρθρωση των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου ανάλογα με το φορέα επένδυσης	113
Ρυθμοί μεταβολής ΑΕΠ & Επενδύσεων 1960 -1985	114
Δημόσιες Δαπάνες Υγείας ως ποσοστό % του ΑΕΠ	122
Στρατιωτικοί – Νομικοί στη σύνθεση των κυβερνήσεων 1946-1974	161
Συγκριτικά Στοιχεία Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης	196
Επίπεδο μόρφωσης των Ελλήνων % κατά γεωγραφική ζώνη σύμφωνα με την απογραφή του 1961	206
Προέλευση % φοιτητών ΠΑΣΠΕ / Κατανομή Πληθυσμού	207-208
Διαρροή Μαθητικού Πληθυσμού	209
Μορφωτική κατάσταση παιδιών με φτωχό πατέρα που δεν τέλειωσε το δημοτικό	211
Ποσοστά εγκατάλειψης της 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε αγροτικές περιοχές	211
Μορφωτικό επίπεδο γονέων των αποφοίτων Αρχιτεκτονικής & Κοινωνικής Εργασίας (Ακαδ. Έτος 1988-89)	212

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το κείμενο που βρίσκεται στα χέρια σας φιλοδοξεί να ανταποκριθεί σε ένα ερώτημα του οποίου ούτε καν η ύπαρξη δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Δηλαδή κατ' αρχήν πρέπει να νοηθεί η δεξιά παράταξη και η ιδεολογία της, έστω ως αυτοτελής θεωρητική κατασκευή, για να καταστεί δυνατή η απάντηση στο δεύτερο και κρισιμότερο ερώτημα που έχει να κάνει με τον συγκροτησιακό της χαρακτήρα. Μια πρώτη εύκολη διαπίστωση είναι ότι δεν υπάρχει πολιτική πρακτική, ως κοινωνικό φαινόμενο, δίχως ιδεολογικό υπόστρωμα. Αλλά κι αυτή η αυτονόητη παραδοχή αποτελεί αναγκαία, όχι όμως επαρκή συνθήκη για εξετάσουμε την δεξιά ιδεολογία ως ενιαίο, τρόπον τινά, πλαίσιο αναφοράς.

Αναμφισβήτητα οι μεταπολεμικές τουλάχιστον, εκφάνσεις της δεξιάς ήταν τόσο πολυκύμαντες, όσο και οι περιπέτειες του τόπου, αλλά η βασική μας υπόθεση εργασίας διαπνέεται από την αίσθηση ότι αυτή την ιστορική περίοδο που χάραξε μετά την απελευθέρωση από τον γερμανικό ζυγό κι ολοκληρώθηκε με την εκλογική ήττα της Ν.Δ. το 1981, διατρέχει ένα μοτίβο αξιών, κεντρικών και σταθερά επαναλαμβανόμενων, καθώς το πολιτικό σκηνικό μεταβάλλονταν άλλοτε ομαλά κι άλλοτε εκβιαστικά.

Με απλά λόγια, θα μπορούσε βάσιμα να υποστηρίξει κάποιος ότι δεν βρισκόμαστε ενώπιον μιάς αλλά περισσότερων δεξιών ιδεολογιών και αναζητούμε τη λεπτή γραμμή ισορροπίας που τις διαπερνά και τις συνέχει σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής. Για το λόγο αυτό, αν εξετάζαμε τη δεξιά ιδεολογία μόνο στην ιστορικότητά της, τότε θα αντιμετωπίζαμε μια προφανή δυσχέρεια να συσχετίσουμε τη δεξιά του Παπάγου με τη δεξιά του Καραμανλή και τη δεξιά του Παπαδόπουλου. Αν δηλαδή αρκούμασταν στην έρευνα των πολιτικών εξαγγελιών των προσώπων που σφράγισαν ως ένα βαθμό τις εξελίξεις με την παρουσία τους, η έρευνά μας θα πορεύονταν σε τεντωμένο σχοινί. Έτσι, παράλληλα και σε συνδυασμό με τον γνωστό ιστορικό ρόλο των πρωταγωνιστών, θα στραφούμε στην λειτουργία των θεσμών εκείνων που εμποτισμένοι με τα κρατούντα ιδεολογικά στερεότυπα, διαμόρφωσαν την ιδιαίδουσα κοινωνική πραγματικότητα της αναλυόμενης περιόδου.

Ομολογουμένως οι κοινωνιολόγοι εθίζονται, και κατά συνέπεια αρέσκονται, στις γενικεύσεις, αλλά στην περίπτωσή μας η εμβάθυνση στη θεσμική λειτουργία είναι αρκούντως αποκαλυπτική των κομβικών σημείων που συνθέτουν το ιδεολογικό αποτύπωμα της δεξιάς. Το ιδεολογικό αυτό αποτύπωμα καλούμαστε να αποκρυπτογραφήσουμε για να αποδώσουμε μια διαυγή εικόνα της εποχής που στιγμάτισε μια γενιά Ελλήνων και που χρήσιμο θα ήταν να γνωρίζουν οι νεότεροι από μας.

Στην προσπάθειά μας αυτή και μετά από έναν σύντομο γνωσιοθεωρητικό αναστοχασμό με σκοπό να καταδείξουμε την χρησιμότητα του μεθοδολογικού πλουραλισμού, θα αναφερθούμε στο *κεφάλαιο I*, σε μια εισαγωγική τοποθέτηση για το προφίλ της ιδεολογίας της δεξιάς, ωσάν θεωρητική προσέγγιση που επέχει θέση υπόθεσης εργασίας. Στο *κεφάλαιο II* θα επιχειρηθεί μια επαναξιολόγηση της ταραγμένης περιόδου 44-49, υπό το φως μιας αποστασιοποιημένης χρονικά και αποφορτισμένης συναισθηματικά ιστορικής καταγραφής, η οποία θα μας βοηθήσει να κρίνουμε σε όσο το δυνατόν πιο «ουδέτερο» πλαίσιο, τις γενεσιουργές συνθήκες που προσδιόρισαν καταλυτικά την μεταπολεμική δεξιά ιδεολογία. Παράλληλα δε η πρωτότυπη ερμηνευτική αναλογία η οποία επιτυγχάνεται διαμέσου της θεωρίας των παιγνίων μπορεί, ίσως, να ενισχύσει την θέση μας αναφορικά με την άρνηση της μονομερούς καταδίκης της αριστεράς και της συνεπακόλουθης αντικομμουνιστικής υστερίας. Το *κεφάλαιο III* προτείνει μια γενική τοποθέτηση για την λειτουργία του κράτους υπό την αιγίδα των δεξιών κομμάτων, με έμφαση στην ανάλυση της ιδεολογικής ορθοδοξίας που συνιστούσε η εθνικοφροσύνη. Αναδεικνύεται έτσι, η εκμετάλλευση του εμφυλιακού τραύματος, που θα αποτελέσει το άλλοθι για την κρατική αυθαιρεσία, τις πολιτικές διώξεις αντιφρονούντων, και την εν γένει προσπάθεια χειραγώγησης της κοινωνίας. Στο *κεφάλαιο IV*, αναλύονται οι συσχετισμοί οικονομικών επιλογών και εκλογικών προτιμήσεων (*political business cycle*), ενώ παράλληλα γίνεται μια προσπάθεια να περιγραφούν οι βασικοί άξονες της ασκηθείσας οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής σε συνάρτηση πάντα με τις επιπτώσεις τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Το *κεφάλαιο V*, εξειδικεύεται στην αποτίμηση της διαδικασίας θέσπισης του νομικού οπλοστασίου της δεξιάς και απονομής της δικαιοσύνης ως παράγοντες αναζήτησης μιας τυπικής καθεστωτικής νομιμοποίησης, ενώ το

κεφάλαιο VI, στρέφεται στον ιδιαίτερο, αν όχι μοιραίο κάποιες φορές, ρόλο του στρατιωτικού παράγοντα, ως προσδιοριστικό των πολιτικών εξελίξεων. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ο στρατός αυτοανακηρύσσεται ως ο θεματοφύλακας της εθνικοφροσύνης μέχρι το 74, άρα η δράση του προσλαμβάνει αυτομάτως κομβική σημασία στις ενδοπαραταξιακές ζυμώσεις. Στο κεφάλαιο VII, εστιάζουμε την προσοχή μας στην τύχη του ύψιστου κοινωνικού αγαθού της παιδείας, υπό το καθεστώς της ιδεολογικής φόρτισης του αντικομμουνισμού, ενώ το κεφάλαιο VIII, επικεντρώνεται στο επικοινωνιακό προφίλ του συντηρητισμού και των προπαγανδιστικών του μηχανισμών. Στο κεφάλαιο IX, κρίνεται η μεταπολιτευτική ιδεολογία της δεξιάς ως συνέχεια αλλά και ως ρήξη με το παρελθόν της, και τέλος το συμπερασματικό κεφάλαιο X, αφιερώνεται στην προσπάθεια εντοπισμού και συνεκτικής καταγραφής, με βάση τα προλεχθέντα, των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν, διατρέχουν και συγκροτούν την ιδεολογία της μεταπολεμικής δεξιάς.

Μια εκτενής και σύνθετη έρευνα σπάνια πραγματώνεται από ένα μόνο άτομο. Με αυτή την έννοια οφείλω ειλικρινείς ευχαριστίες αρχικά στον υπεύθυνο καθηγητή κ. Κ. Ζώρα, στην συνάδελφο Ντ. Γιαννάκη για την παρακίνηση του όλου εγχειρήματος, στον καθηγητή κ. Ν. Ναγόπουλο για την άοκνη συμπαράστασή του κατά τη διάρκεια της συγγραφής, στην οικονομολόγο Π. Γιαννακοπούλου που με βοήθησε να κατανοήσω βαθύτερα, τη θεωρία των παιγνίων και του political business cycle, στον πατέρα μου Δημήτρη Δαβαλά που με κατέστησε κοινωνό των νομικών του γνώσεων και με βοήθησε να αναβιώσω το κλίμα της εποχής, καθώς και σε ένα πλήθος ανθρώπων που μοιράστηκαν τις σκέψεις και τους προβληματισμούς μου καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής προσπάθειας. Ιδιαίτερη εξάλλου αναφορά οφείλεται στον καθηγητή κ. Ν. Σεβαστάκη για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις του που σίγουρα συνετέλεσαν στην περαιτέρω επεξεργασία ορισμένων λεπτών εννοιών, αν και δεν απαλλάσσουν φυσικά τον γράφοντα από την ευθύνη των όποιων ελλείψεων παραμένουν. Κλείνοντας, θα ήταν παράλειψη αν δεν εξέφραζα την ειλικρινή ευγνωμοσύνη που αισθάνομαι για ολόκληρο το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που πλαισίωσε με ενδιαφέρον και ανθρώπινη ζεστασιά την συνεργασία μας, που για μένα τουλάχιστον ήταν εμπειρία ανεκτίμητη.-

Α.Δ.Δ.

Αντι Εισαγωγής. Ένας Μεθοδολογικός Αναστοχασμός

*Ο στόχος της μεθόδου είναι να βοηθήσει να σκεφτεί κανείς από μόνος του για να απαντήσει στην πρόκληση της πολυπλοκότητας των προβλημάτων.
E. Μορέν*

Μια απόπειρα διερεύνησης των όρων υπό τους οποίους συγκροτήθηκε η μεταπολεμική ιδεολογία της δεξιάς στην Ελλάδα, μας εκθέτει προκαταβολικά σε ένα σημαντικό κίνδυνο: Η όλη προσπάθεια να αναλωθεί σε μια αναψηλάφηση της πολιτικής ιστορίας με αποτέλεσμα η έρευνά μας να εκληφθεί ως ιστορικός απολογισμός, στην καλύτερη περίπτωση, χωρίς αξιώσεις επιστημονικής επάρκειας. Αντίθετα ο σκόπελος αυτός θα μπορούσε εύκολα να αποφευχθεί αν υιοθετούσαμε εξ αρχής μια σχολή σκέψης με προδιαμορφωμένα επιστημονικά κριτήρια και επιχειρούσαμε, εναρμονιζόμενοι με τα κριτήρια αυτά να ερμηνεύσουμε την κοινωνική πραγματικότητα. Ωστόσο η πείρα έχει δείξει ότι η πραγματικότητα στις περισσότερες εκφάνσεις της, είναι συνήθως πιο σύνθετη από τις ερμηνευτικές δυνατότητες των «μοντέλων» και κάθε προσπάθεια υπαγωγής της σε προκαθορισμένα σχήματα, μας περιορίζει το ερευνητικό πεδίο προς δόξαν της μεθοδολογικής εγκυρότητας. Αν για παράδειγμα προσεγγίσουμε το ορόσημο του εμφυλίου μέσα από μια στείρα ιστορικιστική ανάγνωση, είμαστε σχεδόν καταδικασμένοι σε επιστημονική μονομέρεια. Σε αντίστοιχη περίπτωση αν προτάξουμε μια μαρξιστική προσέγγιση του κοινωνικού γίνεσθαι, μπορούμε κάλλιστα να οχυρωθούμε πίσω από μια μεθοδολογική αυτοτέλεια που αγγίζει τα όρια του ολισμού, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε ότι η ιδεολογία της δεξιάς δεν έχει αποκλειστικά ταξικό χαρακτήρα, αλλά καθίσταται βίωμα ενός ετερόκλητου συνόλου ομάδων στη συνείδηση των οποίων βαραίνουν αυτοτελώς, αξίες όπως η παράδοση, το έθνος, η οικογένεια κλπ.

Γι' αυτό ακριβώς το λόγο προτείνουμε ένα μεθοδολογικό αναστοχασμό ως τον πιο ασφαλή τρόπο κατά τον οποίο το εμπειρικό υλικό μπορεί να μετουσιωθεί σε επιστημονική γνώση χωρίς να αλλοιωθεί η αυθεντικότητά του ως προνομιακή δίοδος ανασύνθεσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Εξάλλου η μετάβαση από τον εμπειρισμό στο σχετικισμό (με τα ενδιάμεσα στάδια) και η εύθραυστη ισορροπία από τον ατομικισμό στη δομοποίηση και το αντίθετο, αντικατοπτρίζει το πέρασμα από τη νεωτερικότητα στη μετά-

νεωτερικότητα και αναδεικνύει το αίτημα για μια μεθοδολογική ανασύνθεση με αφηρησία τον πλουραλισμό στις κοινωνικές επιστήμες.

Στο πλαίσιο αυτό, η επίκληση της θεωρίας των παιγνίων κατά την επαναξιολόγηση του εμφυλίου, δεν εκπορεύεται από την άνευ όρων υποταγή στην ορθολογικοποίηση του ιστορικού πράττειν δια του rational choice theory, αλλά στοχεύει ακριβώς στο αντίθετο: Να οριοθετήσει έναν υφέρποντα μεθοδολογικό ατομικισμό διαμέσου του οποίου έχουν οικοδομηθεί στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες αργότερα έτυχαν ανηλεούς ιδεολογικής εκμετάλλευσης. Η θεώρηση λοιπόν του Feyerabend που διασταυρώνει τον εν γένει υποκειμενισμό των θεωρητικών κατασκευών με το ζητούμενο της ρήξης με την μεθοδολογική ακαμψία¹ θα μπορούσε έξοχα να εφαρμοσθεί σε περιπτώσεις όπως η δική μας όπου η επιστήμη «στριμώνχεται» στις συμπληγάδες προκαταλήψεων, παθών και συμφερόντων. Αντιστοίχως η χρησιμοποίηση του μοντέλου του πολιτικο-οικονομικού κύκλου (political business cycle) ως ερμηνευτικού των εκλογικών προτιμήσεων, δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως απόπειρα εγκαθίδρυσης ενός ντετερμινισμού μεταξύ συμπεριφοράς των ψηφοφόρων και οικονομικών επιλογών, αλλά ως προσπάθεια συσχέτισης και αποσυσχέτισης οικονομικών προτεραιοτήτων με συγκεκριμένα εκλογικά αποτελέσματα. Έτσι, στο βαθμό που διαπιστώνεται η φαινομενική ανορθολογικότητα του εκλογικού σώματος, οδηγούμαστε μοιραία στην αναζήτηση του δραστικού ρόλου των ιδεολογικών μηχανισμών της εξουσίας που επιχειρεί να χειραγωγήσει την κοινωνία.

Αλλά και στο πεδίο της ανασύνθεσης της ιστορικής πραγματικότητας, στο βαθμό που αυτή παρεισφρύει στη διαδικασία της κριτικής ανάλυσης της θεσμικής λειτουργίας, οφείλουμε να απαλλαγούμε από την προκατάληψη της «επίσημης» κρατικής ιστορίας κατά το μέρος που αγνοεί μαζικές δομές και συλλογικότητες.² Με τον τρόπο αυτό, η ιστορία δεν αναπαράγεται ως στείρα γνώση αλλά ως δυναμική σχέση υποκειμένων και καταστάσεων που συνδιαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα της περιόδου. Αξιομνημόνευτο είναι το γεγονός ότι ο πλουραλισμός στην κοινωνιολογία συνδυάστηκε με μια κριτική επανεξέταση της επιστημονικής ορθολογικότητας

¹ Βλ. Feyerabend P., *Ενάντια στη μέθοδο*, 1982, σελ. 61

² Για μια εκτενέστερη ανάλυση βλ. Τσίχλη Κ., *Σχολές και μέθοδοι ιστορίας και ιστοριογραφίας*, 1986, σελ. 51-55 & Iggers G., *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*, 1999, σελ. 73-90

στο επίπεδο της ιστορίας. Η απόπειρα του Coleman να συνδέσει το μακροεπίπεδο των δομών με το μικροεπίπεδο του ορθολογικού πράττειν, του Giddens με τη συνθετική θεωρία της *δομοποίησης* και τη διπλή ερμηνευτική, αλλά και του Habermas με τη θεωρία του *επικοινωνιακού πράττειν*³, άνοιξαν νέους ορίζοντες κατανόησης των υποκειμενικών νοημάτων από τη σκοπιά της κοινωνικής θεωρίας, χωρίς να θυσιάζεται το όλον (κοινωνική διάσταση). Παράλληλα, από τη δεκαετία του 70, εμφανίζεται η τάση τα ιστορικά γεγονότα να μην αντιμετωπίζονται ως δεδομένα, αλλά σαν αποτέλεσμα μιας συχνά λεπτής επεξεργασίας, επιλογής και σύνθεσης. Στο μνημειώδες άρθρο με τίτλο «The revival of narrative» ο Λόρενς Στόουν διαπιστώνει στα 1979 πως η κουλτούρα μιας ομάδας ακόμα και η βούληση ενός ατόμου μπορεί να συνιστούν αιτιατούς παράγοντες αλλαγής τόσους σημαντικούς, όσο τουλάχιστον και οι απρόσωπες δυνάμεις της υλικής παραγωγής και της δημογραφικής αύξησης. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την μικρο-ιστορία που στρέφεται στις συνθήκες της καθημερινής ζωής όπως τη βιώνουν οι απλοί άνθρωποι. Μια ιστορία που προσεγγίζει το στυλ του Braudel στις «Δομές της καθημερινής ζωής» αλλά φτάνει μέχρι την πολιτισμική ιστορία με την έννοια που της αποδίδει ο Raymond Williams υποστηρίζοντας ότι οι άνθρωποι βλέπουν τους εαυτούς τους και τους άλλους μέσα από τις άμεσα προσωπικές σχέσεις τους⁴. Η προσωπικότητα του ανθρώπου εκλαμβάνεται έτσι σαν ένας μικρόκοσμος που αποκαλύπτει το ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εντάσσεται. Η σύνθεση μικρο και μακρο επιπέδου αποδίδεται θαυμάσια με μια αποστροφή του Hobsbawm: «Η νέα ιστορία ανθρώπων και πνευμάτων ιδεών και γεγονότων μπορεί να θεωρηθεί μάλλον σαν ένα συμπλήρωμα παρά σαν ένα υποκατάστατο της ανάλυσης των κοινωνικοοικονομικών δομών και τάσεων.»⁵

Με τις πιο πάνω αναφορές μας διαπιστώσαμε ότι η περιπέτεια της γνώσης διέρχεται από δύο στενωπούς: Από τη μια η σχεδόν έμφυτη ανάγκη κάθε επιστήμονα για ορθολογικοποίηση κι απ' την άλλη η διαπίστωση της σχετικότητας της γνώσης και η χιμαιρική αναζήτηση κάθε αξιολογικής ουδετερότητας. Η ακραιφνής υιοθέτηση κάποιας απ' τις δύο μεθοδολογικές

³ Για μια αναλυτική προσέγγιση βλ. Craib I., *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, 1998, κεφ. 7 & 12

⁴ Βλ. Williams R., *Κουλτούρα & Ιστορία*, 1994, σελ. 302

⁵ Βλ. Hobsbawm E., *Για την Ιστορία*, 1998, σελ. 233

πρακτικές, θα μας καθιστούσε ευάλωτους σε έναν διπλό κίνδυνο. Και αυτό διότι στην πρώτη εκδοχή θα αναγκαζόμασταν να περιστείλουμε τις πιο τολμηρές θεωρητικές αναζητήσεις μας προς όφελος της μεθοδολογικής πειθαρχίας που θα μας εξασφάλιζε την επιστημονική εγκυρότητα, ενώ στη δεύτερη, η μεθοδολογική χαλαρότητα θα προβλημάτιζε ακόμα και τους ευνοϊκά διακείμενους στις υποθέσεις εργασίας μας. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι το ζητούμενο δεν είναι άλλο από μια προσπάθεια μεθοδολογικής σύνθεσης η οποία χωρίς να περιστέλλει την ζωτικότητα των εμπειρικών δεδομένων, αφήνει ανέπαφο το πεδίο της αποτίμησής τους με τα πιο ενδεδειγμένα επιστημονικά κριτήρια.

Εμείς, υιοθετώντας το πλαίσιο του γνωσιοθεωρητικού πλουραλισμού αποφεύγουμε εκ πεποιθήσεως την περιφρόνηση οιασδήποτε ιστορικής πηγής εν ονόματι ενός βιαστικού ορθολογισμού. Ποιός με το αντίθετο σκεπτικό, θα μπορούσε να αγνοήσει τις εμπειρίες των ανθρώπων που σύρθηκαν σε στρατοδικεία για τα πολιτικά τους πιστεύω ή των απλών ανθρώπων της καθημερινότητας που το καθεστώς αντικομμουνιστικής υστερίας τους στερούσε την κατοχή ακόμη και μιας άδειας λειτουργίας περιπτέρου; Υπάρχουν δε ορισμένα κοινωνικά φαινόμενα που η κατανόησή τους προάγεται μέσω μιας έμμεσης ή άμεσης αναφοράς στα βιώματα όσων τα έζησαν. Η Μπούσχοτεν επισημαίνει την χρησιμότητα της προφορικής ιστορίας για τον ερευνητή που ενδιαφέρεται για την ανασύσταση της βιωμένης εμπειρίας και μέσω αυτής την ανίχνευση των συλλογικών αναπαραστάσεων. Οι προφορικές μαρτυρίες, υπογραμμίζει, μοιάζουν σαν ψέμα, «αλλά δεν παύουν να αντιπροσωπεύουν μια, έστω και υποκειμενική, αλήθεια. Και αυτή η αλήθεια αποτελεί εξίσου αναπόσπαστο κομμάτι του ιστορικού γίνεσθαι όπως τα “σκληρά” γεγονότα.»⁶ Το πρωτογενές υλικό μπορεί υπό την έννοια αυτή, παράλληλα ή σε αντιπαράθεση με την «επίσημη» ιστορία, να λειτουργήσει ως η λυδία λίθος στην επαληθευσσιμότητα τόσο των υποθέσεων εργασίας όσο και των κοινωνικών στερεοτύπων που επαναλαμβάνονται μερικές φορές άκριτα.

Αφού συμπεράναμε ότι δεν υπάρχει γνώση στο απυρόβλητο, ούτε γνώση σε κοινωνικό κενό (διαφορετική εκδοχή θα αυτοκαταργούσε την επιστημονική έρευνα) γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το ενδιαφέρον για

⁶ Βλ. Μπούσχοτεν P.B. «Δεκαετία του 40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου» Επιθ. Κοινων. Ερευνών, τ. 107, 2002, σελ. 135-136

αντικειμενικότητα μετατοπίζεται εν μέρει, από τα εξωτερικά γνωρίσματα του περιεχομένου, προς τη συνεπή αξιοποίηση μέσων και σκοπών. Ή μ' άλλα λόγια, οφείλουμε να παραδεχτούμε πως το μόνο ουσιαστικό εχέγγυο αντικειμενικότητας παραμένει τελικά η ειλικρίνεια του ερευνητή αναφορικά με τις προϋποθέσεις εκπλήρωσης της έρευνάς του και βέβαια η διαρκής αυτοκριτική του απέναντι στη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του παρατηρητή και του υπό εξέταση φαινομένου.⁷ Αν παρά ταύτα οι κρίσεις μας για τα γεγονότα ή οι ερμηνείες μας γι' αυτά, προσκρούουν στις όποιες εύλογες συγκινησιακές φορτίσεις των αναγνωστών, δεν έχουμε παρά να αντιπείνουμε ότι οποιαδήποτε μομφή μπορεί να στοιχειοθετηθεί μόνο στην περίπτωση που η επιστήμη υπηρετεί την ιδεολογία και όχι, κατά τη γνώμη μας, στην περίπτωση που μια ιδεολογία αναλύεται με ακαδημαϊκούς όρους.

Κατέστη λοιπόν σαφές ότι απέχουμε από τη φιλοδοξία να ανακατασκευάσουμε μια αντικειμενικότερη πολιτική ιστορία. Διατηρούμε μόνο την ελπίδα να φωτίσουμε λίγο παραπάνω τις συνθήκες συγκρότησης και τις επιπτώσεις μιας επικυρίαρχης ιδεολογίας, όπως αυτή χαρακτήρηκε στη ζωή και τη μνήμη χιλιάδων ανθρώπων. Στο βαθμό που η θεωρητική μας αναζήτηση ακόμη και στην πιο αντισυμβατική της έκφανση, δεν έρχεται σε σύγκρουση με το εμπειρικό υλικό ή για να παραφράσουμε τον Lakatos στο βαθμό που διαθέτει ικανό εμπειρικό απόθεμα, τότε οι στοιχειώδεις τουλάχιστον, προϋποθέσεις μεθοδολογικής αρτιότητας, πληρούνται κατά τη γνώμη μας.

⁷ Βλ. Morin E., *Κοινωνιολογία*, 1998, σελ. 93

I. Το Περίγραμμα της Δεξιάς Ιδεολογίας

Η λέξη «ιδεολογία» εγκρύπτει τη διαπίστωση ότι σε ορισμένες καταστάσεις το συλλογικό ασυνείδητο ορισμένων ομάδων συσκοτίζει τόσο γι' αυτές τις ίδιες όσο και για άλλες, την πραγματική κατάσταση της κοινωνίας, λειτουργώντας έτσι σταθεροποιητικά
Καρλ Μανχάιμ

I. Μια εννοιολογική διασαφήνιση στο πλαίσιο της θεωρίας

Η απόπειρα εννοιολόγησης της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα ενέχει, όπως οι περισσότερες προσπάθειες διατύπωσης ορισμών, την αδυναμία που οφείλεται στην περιγραφικότητα εις βάρος της ανάλυσης – κατανόησης, και υποκύπτει μοιραία στον σχετικισμό του υποκειμενικού παρατηρητή. Παρά ταύτα στην περίπτωση μας κρίνεται σκόπιμη ως προαπαιτούμενη της ίδιας της φύσης του αντικειμένου. Εξάλλου είναι κοινά παραδεδομένο ότι η πολιτική δεν ασκείται σε ιδεολογικό κενό ακόμη και στην πιο πραγματιστική – διαχειριστική έκφασή της που έχει επικρατήσει στις μέρες μας, μόνο που στην τελευταία περίπτωση η πραγματικότητα ελλείπει κάθε άλλης συγκροτημένης και διακριτής ιδεολογίας έχει μετατραπεί σε ιδεολογία του εαυτού της. Από πολύ νωρίς η κριτική θεωρία της σχολής της Φραγκφούρτης είχε επισημάνει: «Το γεγονός ότι η ιδεολογία απορροφήθηκε απ' την πραγματικότητα δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει πια ιδεολογία. Με μια έννοια, μάλιστα, η προχωρημένη βιομηχανική κουλτούρα είναι περισσότερο ιδεολογική απ' αυτή που προηγήθηκε, γιατί σήμερα η ιδεολογία τοποθετείται μέσα στην ίδια τη διαδικασία παραγωγής.»¹ Για αρκετούς μελετητές η τελική μετάπτωση της ιδεολογίας της σύγχρονης δεξιάς εμφανίζει κάποιες αναλογίες με το ανωτέρω πρότυπο, υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι ο όρος «βιομηχανική κουλτούρα» δεν ερμηνεύεται με οικονομιστικά κριτήρια *stricto sensu* αλλά ως κομφορμιστικός ορθολογισμός. Όμως ας προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε απ' την αρχή, ένα πλαίσιο αναφοράς που να αποδίδει εν είδει υπόθεσης εργασίας, τα βασικά χαρακτηριστικά της δεξιάς ιδεολογίας.

¹ Βλ. Marcuse H., *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, 1971, σελ. 42

Κατ' αρχάς, η ιδεολογία του δεξιού χώρου στην Ελλάδα θα μπορούσε να προσδιορισθεί ως ιδεολογία του περάσματος στην πολιτική πράξη. Λόγω του ότι η δεξιά παράταξη ταυτίστηκε για πολύ καιρό με την εξουσία, ο χώρος συγκρότησης της ιδεολογία της υπήρξε ομόκεντρος με το πεδίο εφαρμογής της και κατά κάποιον τρόπο «γέφυρα» ως προς το τελευταίο. Έτσι με θετικιστικούς όρους, μπορεί να νοηθεί ως ενασχόληση με ιδέες – ιδανικά που πρέπει να καθοδηγούν την πράξη.² Με αυτή την έννοια η ιδεολογία της δεξιάς ανταποκρίνεται σε μια ρασιοναλιστικού τύπου θεώρηση με δεδομένο ότι τονίζεται ο πραγματιστικός χαρακτήρας της ο οποίος επιστρατεύεται πρωταρχικά για να διαιωνισθεί η παραμονή του κόμματος στην εξουσία, και όχι για την υλοποίηση μιας κοσμοθεωρίας που αρθρώνεται μέσα από αξιακά πολιτικά προτάγματα. Ο Downs αποπειράται έναν ορισμό τέτοιας υφής περιγράφοντας την ιδεολογία ως «δημόσια διακήρυξη για την πολιτική ενός κόμματος, αφού περιέχει ή υπονοεί ειδικές προτάσεις για συγκεκριμένες ενέργειες»³ Ανεξάρτητα βέβαια από το βαθμό παραστατικότητας της «λειτουργικής» αυτής ενατένισης της πολιτικής, δεν απαντώνται με αξιοπιστία ερωτήματα που σχετίζονται με περιπτώσεις όπου το πολιτικό σύστημα είναι κατ' επίφαση δημοκρατικό, οπότε η επίσημη ροή πληροφοριών δεν είναι απρόσκοπτη και η κοινή γνώμη χειραγωγείται με φανερά ή πλάγια μέσα. Στο βαθμό λοιπόν που η ιδεολογία προάγει συνθήκες πολιτικής ασφυξίας στους αντιφρονούντες ή προκαλεί διαστρεβλωτική εικόνα των θεσμών, παραμένει εκτεθειμένη στην κριτική αποτίμηση από την οποία δεν προτιθέμεθα να αποστούμε. Πέραν όμως από αυτούς τους προβληματισμούς, είναι γεγονός ότι το αξιακό οπλοστάσιο του συντηρητικού χώρου στην Ελλάδα, επέδειξε αξιοζήλευτη εφαρμοσιμότητα σε πραγματικές συνθήκες, από το ρόλο του κράτους και του στρατού, μέχρι την καθημερινότητα των απλών πολιτών.

Υπό τη μαρξιστική προοπτική και με δεδομένο ότι δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή αλλά η ζωή τη συνείδηση, εγκαθιδρύεται η νομοτέλεια του ιστορικού υλισμού κατά την οποία «η παραγωγή ιδεών, αντιλήψεων, συνείδησης, συνδέεται άμεσα και στενά με την υλική δραστηριότητα και την

² Βλ. Δημητράκος Δ., *Το Πρόβλημα της Ιδεολογίας σήμερα*, 1980, σελ. 18

³ Βλ. Downs A., *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, 1997, σελ. 149

υλική επικοινωνία των ανθρώπων, είναι η γλώσσα της πραγματικής ζωής.»⁴ Ο Marx αποκαλεί την ιδεολογία ψευδή συνείδηση (false consciousness) απολυτοποιώντας το ρόλο της ως μηχανισμού προαγωγής των ταξικών συμφερόντων. Ειδικά δε όσον αφορά το ρόλο του κράτους, δεν θα ήταν υπερβολή να παραλληλίσουμε τη λειτουργία της ιδεολογίας με αυτή της θρησκείας ως όπιο του λαού. Όμως αυτός ο φетиχισμός του υλικού κόσμου οδήγησε τη μαρξιστική θεωρία σε μια υπερβάλλουσα, και άκαμπτη εξάρτηση των ιδεολογιών από τις κοινωνικές τάξεις.⁵

Η κριτική επαναπροσέγγιση προήλθε από τη νεομαρξιστική διάνοηση η οποία άμβλυσε τον ντετερμινισμό μεταξύ οικονομίας και ιδεολογικού επικαθορισμού. Ο Lukacs υποστήριξε ότι με όρους εμπορεύματος δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε την κοινωνική πράξη γι' αυτό «η επιστήμη δεν πρέπει να εγκλωβιστεί σε μια μονοδιάστατη αντίληψη της αιτιότητας».⁶ Αν η αναγκαιότητα εκλαμβάνονταν ως αποκλειστικός παράγοντας της εξέλιξης, τότε θα μπαίναμε στο χώρο της μεταφυσικής όπου η υποστασιοποίηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας θα εξοβέλιζε κάθε δυνατότητα κρίσης, απόφασης και συνειδητής κοινωνικής πράξης.⁷ Στον Gramsci το ιδεολογικό εποικοδόμημα αντιμετωπίζεται διαλεκτικά απέναντι στην οικονομική βάση και μερικές φορές του αναγνωρίζεται το προβάδισμα, σε αντίθεση με τον ίδιο το Marx. Η έννοια της ηγεμονίας συνιστά την διαδικασία με την οποία η κυρίαρχη τάξη επιχειρεί να επιβάλει τα αξιακά της πρότυπα, δια των κρατικών μηχανισμών, στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Έτσι η αστική τάξη εν προκειμένω, επιτυγχάνει μια ευρύτερη κοινωνική συναίνεση, εκμεταλλευόμενη την πολιτική και πνευματική πρωτοκαθεδρία της, στο βαθμό που με την κουλτούρα της διαμορφώνει τα συμφέροντα, τις αντιλήψεις και τις ανάγκες των κυριαρχούμενων τάξεων.⁸ Η ιδεολογία λοιπόν κατατείνει στην διαιώνιση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής αλλά ταυτόχρονα αυτονομείται ως

⁴ Βλ. Marx K.- Engels Fr., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, 1994, σελ. 66

⁵ Βλ. Duverger M., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, 1985, σελ. 75

⁶ Βλ. Lukacs G., *Geschichte und Klassenbewusstsein*, 1986, σελ. 61

⁷ Βλ. Lukacs G., ο.π., σελ. 20-21: «Είναι λάθος εκτίμηση το να αγνοήσουμε την διαδικασία την πραξεολογική στην βιομηχανική οικονομία. . . όταν το διαλεκτικό ιστορικό νόημα αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο και όχι ως υποκείμενο του κοινωνικού – φυσικού νόμου.»

⁸ Βλ. σχετικά Carnoy M., *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, 1990, σελ. 99, 100

έκφραση πολιτικού (ταξικού) ανταγωνισμού στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος.

Στην περίπτωση της Ελλάδας όμως (και όχι μόνο) η μαρξιστική ανάγνωση της ιδεολογίας, τουλάχιστον στην κλασική της έκφανση, όσο ελκυστική κι αν φαίνεται εξαιτίας των συμφερόντων που συγκάλυπτε και των κοινωνικών ανισοτήτων που διατηρούσε, προσκρούει σε δύο θεμελιώδεις και αλληλένδετες πραγματικότητες: Πρώτον, λόγω της όψιμης και αποσπασματικής εκβιομηχάνισης δεν δημιουργήθηκε μια συμπαγής και «οριοθετημένη» αστική τάξη με αντίστοιχο ιδεολογικό έρεισμα. Ο Μουζέλης θεωρητικοποιεί εύστοχα αυτή τη διαπίστωση υποστηρίζοντας πως «όπου ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι περιφερειακός, ή όπου η επικράτειά του παίρνει τη μορφή “θύλακα” (όπως στις περισσότερες μεσογειακές κοινωνίες), οι συνθήκες είναι λιγότερο ευνοϊκές για τη μετάβαση από την πατρωνεία στην ταξική πολιτική.»⁹ Και δεύτερον, το διαπιστωμένο έλλειμμα ταξικά προσανατολισμένης ιδεολογίας στο επίπεδο των κοινωνικο-οικονομικών αντιπαραθέσεων υπεραναπληρώθηκε, όπως θα δούμε, από την επιστράτευση εξω-λογικών δοξασιών και στερεοτύπων με κεντρικό άξονα τον αντικομμουνισμό. Εν τη απουσία λοιπόν μιας γνήσιας αστικοποίησης, η συντηρητική ιδεολογία δομήθηκε ως έκφραση ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων συμφερόντων (από αγρότες έως επιχειρηματίες και στελέχη της δημόσιας διοίκησης) η οποία ενίοτε εμπεριείχε μια ταξική χροιά με την οικονομική έννοια του όρου ή μια ταξική τοποθέτηση (όχι όμως γνήσια θέση) όπως θα παρατηρούσε ο Πουλαντζάς.

Η υποχώρηση έτσι της πλήρους ταξικής αντιστοίχισης της ιδεολογίας με την πολιτική, διεύρυνε το επίπεδο επίτευξης συναινέσεων, οι οποίες εδράστηκαν στην αποδοχή κοινών αξιακών αναφορών (παράδοση, χριστιανισμός, εθνική ταυτότητα) από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες που δεν εντάσσονταν στον σκληρό πυρήνα της δεξιάς παράταξης. Ο Bobbio αποδίδει μια εικόνα που περικλείει και την ελληνική δεξιά λέγοντας ότι: «Η Δεξιά είναι περισσότερο διατεθειμένη να αποδεχθεί ό,τι είναι φυσικό, καθώς και τη συνήθεια, την παράδοση, τη δύναμη του παρελθόντος, που αποτελούν

⁹ Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, 1978, σελ. 159

δεύτερη φύση της.»¹⁰ Με αυτό τον τρόπο ο συντηρητικός χώρος δεν ένιωθε την ανάγκη να προτάξει την πολιτική του ταυτότητα, όπως η αριστερά, για δημιουργήσει ένα κοινωνικό μέτωπο, αφού αρκούσε η οικειοποίηση των εθνικών “ιδεωδών” σε συνδυασμό με την καλλιέργεια της αντικομμουνιστικής υστερίας, για να συντηρητικοποιήσει σχεδόν όλο το πολιτικό τοπίο. Η ένσταση που θα μπορούσε να διατυπωθεί, έγκειται στην ιστορικά αδιαμφισβήτητη λειτουργία μηχανισμών ασφυκτικού κοινωνικού ελέγχου, σε τέτοιο βαθμό όπου επέκεινα της μη συμπίεσης με την εξουσία, караδοκούσε η εξορία, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων και κοινωνικός αποκλεισμός εν γένει. Άρα τι περιεχόμενο θα μπορούσε να προσλάβει μια συναίνεση που δεν ήταν παρά προϊόν εκβιαστικών συνθηκών; Σε μεγάλο βαθμό το επιχείρημα είναι αληθές, αλλά έχουμε την εντύπωση ότι οι λιγότερο ριζοσπαστικές, από τη φύση τους, ομάδες του πληθυσμού, δεν είχαν την ανάγκη του αστυνομικού κράτους για να συμμορφωθούν με την κατεστημένη πολιτική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο ίσχυε πρωτίστως και κατά κόρον για “ανήσυχες” κοινωνικές ομάδες οι οποίες αξίωναν τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος και τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Συνεπώς η κυριαρχία της δεξιάς ιδεολογίας μπορεί να φωτιστεί καλύτερα υπό το βλέμμα της Γκραμσιανής σκοπιάς όπου ο οργανικός, συνενωτικός και εξαγνιστικός χαρακτήρας της ιδεολογίας συγκρατεί το οικοδόμημα, αλλά δεν συνεπάγεται ότι το καθορίζει κατ’ αποκλειστικότητα, καθώς δεν είναι ο νοητικός τύπος που από μόνος του ερμηνεύει τους εκάστοτε εξουσιαστικούς πολιτικούς συσχετισμούς. Στη μεταπολεμική Ελλάδα επαναλήφθηκε, τηρουμένων των αναλογιών, το οξύμωρο ιστορικό φαινόμενο που παρατήρησε ο Gramsci στην Ιταλία του 1920: Η αξιοσημείωτη ταξική συνειδητοποίηση και κινητοποίηση των εργατών του Τορίνο, είχε τελικά μικρότερη απήχηση από το φασιστικό κίνημα του Μουσολίνι. Στην περίπτωση μας η ιδεολογική ηγεμόνευση της δεξιάς διαμέσου του σωβινισμού, του χριστιανισμού, του δογματικού αντικομμουνισμού κλπ λειτούργησε, μέχρις ενός σημείου, ως αντίβαρο στη γνήσια πολιτικοποίηση μιας ήδη “ευνουχισμένης” κοινωνίας.

¹⁰ Βλ. Bobbio N., *Δεξιά και Αριστερά*, 1996, σελ. 172

Επίσης όσον αφορά την συγκροτησιακή δομή της, η ιδεολογία της δεξιάς μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία που ο Lenk χαρακτηρίζει ως απολογητική. Με την έννοια αυτή ο Lenk περιγράφει τις ιδεολογίες που διακρίνονται από ένα σχετικά «μεγάλο βαθμό ορθολογισμού στην ανάλυση και περιγραφή των κοινωνικών συσχετισμών»¹¹ χωρίς ωστόσο να μπορούν να δώσουν διέξοδο στην προοδευτική – εξελικτική κοινωνική δυναμική. Προϊόντος του χρόνου οι απολογητικές ιδεολογίες μεταπίπτουν συνήθως σε ιδεολογίες συγκάλυψης και νομιμοποίησης της καθεστηκυίας τάξης. Εξυπηρετούν με άλλα λόγια την συντήρηση καταστάσεων αδικίας¹² συμβάλλοντας στη διαδικασία μετατροπής της κοινωνικής ζωής σε «φυσική» πραγματικότητα.¹³ Η διεργασία αυτή επιτελείται κυρίως δια του μηχανισμού που ο Duverger περιγράφει εύστοχα ως μεταμφίεση, δηλαδή ως «απόκρυψη των πραγματικών μέσων και σκοπών πολιτικής δράσεως πίσω από ψευδοσκοπούς και ψευδομέσα που είναι δημοφιλέστερα.»¹⁴ Υπό την επήρεια της μαρξιστικής σχολής σκέψης, ο Mannheim στο *Ideology and Utopia* προεκτείνει την ίδια συλλογιστική από την οπτική της κοινωνιολογίας της γνώσης: «η μελέτη των ιδεολογιών έχει το καθήκον να αποκαλύψει τις λιγότερο ή περισσότερο συνειδητές απάτες και μεταμφιέσεις στις οποίες επιδίδονται οι ανθρώπινες ομάδες με κοινά συμφέροντα. . .»¹⁵

Αν δε, συμφωνήσουμε με τον Plamenatz που υποστηρίζει ότι «οι ιδεολογικές δοξασίες προσφέρονται περισσότερο από τις άλλες για συστηματική εκμετάλλευση σε μεγάλη κλίμακα»¹⁶ τότε θα διαπιστώσουμε πόσο δίκιο έχει ο Duverger ο οποίος διακηρύσσει ότι το σκιάχτρο του κομμουνισμού σε πολλές δυτικές χώρες χρησιμοποιήθηκε ως άμυνα των καπιταλιστικών συμφερόντων.¹⁷ Αν επίσης συνεκτιμήσουμε το γεγονός ότι οι ιδεολογίες αποκτούν αυξημένη πολιτική αποτελεσματικότητα όταν οι φορείς τους διαθέτουν τα μέσα προβολής – επιβολής τους, τότε θα κλείσουμε τον

¹¹ Βλ. Lenk K., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, 1990, σελ. 198-199

¹² Βλ. Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Φρανκφούρτης, *Κοινωνιολογία*, 1987, σελ. 222

¹³ Βλ. Λίποβατς Θ. – Δεμερτζής Ν., *Δοκίμιο για τη Ιδεολογία*, 1998, σελ. 22

¹⁴ Βλ. Duverger M., ο.π., σελ. 139

¹⁵ Βλ. Unesco, *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, 1972, τ.1, σελ. 335

¹⁶ Plamenatz J., *Ιδεολογία*, 1981, σελ. 141

¹⁷ Βλ. Duverger M., ο.π., σελ. 141

θεωρητικό κύκλο ιδεολογίας – πολιτικής και θα επανέλθουμε στην προαναφερθείσα διαπίστωσή μας για την ιδεολογία ως μηχανισμό κατασκευής της κοινωνικής συναίνεσης η οποία είναι ζωτικής σημασίας για τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι η ιδεολογία της δεξιάς πληροί τις προϋποθέσεις της προπεριγραφείσας κατηγορίας και στο επίπεδο της δικαιολόγησης του κοινωνικού γίνεσθαι και στο βαθμό που διατηρεί το εμφυλιακό τραύμα ανοιχτό χρησιμοποιώντας τους κομμουνιστές ως άλλοθι και εξιλαστήριο θύμα μιας κοινοβουλευτικής δικτατορίας. Εξάλλου είναι ιστορικά διαπιστωμένη η ανεπάρκειά της να τροφοδοτήσει με όραμα τις πιο προοδευτικές και ανήσυχες πνευματικές κοινωνικές ομάδες του τόπου όπως οι νέοι, οι καλλιτέχνες κλπ οι οποίες παραδοσιακά υπερβαίνουν το συντηρητικό κατεστημένο.

Αν όμως ούτε ο θετικισμός ούτε ο μαρξισμός ως ιδεοτυπικές κατασκευές δεν εγκαθιδρύουν μια απόλυτα ικανοποιητική ερμηνευτική συνάφεια με την ιδεολογία της δεξιάς, μήπως θα πρέπει να αναζητήσουμε ένα επιπλέον κριτήριο (ανα-)σύνθεσης της ιδεολογίας αυτής; Μήπως δηλαδή οφείλουμε να ερευνήσουμε το πλαίσιο στο οποίο συγκροτείται και σφυρηλατείται η ιδεολογία της δεξιάς και από μια συμπληρωματική οπτική γωνία; Αν δεχτούμε τον ρόλο της ιδεολογίας ως σύστημα απόψεων, πεποιθήσεων, αποφάνσεων και δοξασιών¹⁸ που διερμηνεύουν την πραγματικότητα, αυτή κατατείνει στην επίτευξη μιας ενσάρκωσης του νοήματος της κοινωνικής αναπαράστασης κατά τρόπο οριοθετημένο και συνεκτικό σε σχέση με το «αντικειμενικό» κοινωνικό νόημα. Αυτή όμως η αναζήτηση της νοηματικής «κλειστότητας» κατά τον Laclau, καθίσταται μοιραία ανέφικτη στο βαθμό η ίδια «η κοινωνία δεν υπάρχει ως ομοιογενές, φυσικό, αυτόνομο, αυτοτελές, αναγκαίο και πλήρως αναπαραστάσιμο όλον, ως ουσιαστική ολότητα».

Συνεπώς η αδυνατότητα κλεισίματος του κοινωνικού, η αδυνατότητα πλήρους ελέγχου του Πραγματικού, κινητοποιεί συνεχώς προσπάθειες

¹⁸ Ως προσδιοριστικοί της έννοιας της ιδεολογίας (ideology) αποδίδονται συνήθως στη διεθνή βιβλιογραφία οι όροι opinions, beliefs, attitudes κ.α.

κάλυψης, συρραφής του κενού που το διαπερνά.¹⁹ Κατά τον Laclau λοιπόν, το κομβικό σημείο που συγκροτεί το πεδίο εμφάνισης της ιδεολογίας είναι αυτή ακριβώς «η διαλεκτική ανάμεσα στο αναγκαίο και το αδύνατον.»²⁰ Η διχαστική αυτή αλληλεξάρτηση μας οδηγεί στην διαπίστωση πως «η ιδεολογία κάνει την εμφάνισή της όταν ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο παρουσιάζεται ως κάτι παραπάνω από τον εαυτό του.»²¹ Εκτός λοιπόν από την αξιακή επένδυση πολιτικών συμφερόντων, την ιδεολογία ενδέχεται να διατρέχει στις περισσότερες περιπτώσεις και το φαντασιακό στοιχείο. Ο Althusser φαίνεται πως είχε επίγνωση του παράγοντα αυτού ορίζοντας την ιδεολογία ως «αναπαράσταση της φαντασιακής σχέσης των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους.»²² Στην προσπάθειά του δηλαδή να περιγράψει τις επί μέρους ιδεολογίες ως απόρροια των κοινωνικών (υλικών) σχέσεων παραγωγής, προσεγγίζει τη φύση τους ως μια «σχέση συνάρθρωσης (υπερκαθορισμού) μεταξύ μιας φαντασιακής και μιας πραγματικής σχέσης των ανθρώπων με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους».²³

Ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Foucault είχε δίκιο υποστηρίζοντας ότι η ιδεολογία δεν είναι παρά η εξουσιαστική, η ανταγωνιστική και συνεπώς η κυριαρχική λειτουργία του λόγου, δηλαδή της σκέψης.²⁴ Το περιεχόμενο όμως του λόγου, άρα και της ιδεολογίας, μπορεί να περικλείει τόσο ορθολογικά - δογματικά όσο και υπερβατολογικά- φαντασιακά συστατικά που να συνθέτουν από διαφορετικές σκοπιές την έλλογη λειτουργία του. Το στοιχείο του φαντασιακού στην ιδεολογία εκπληρώνει κατά κύριο λόγο ο μύθος. Ο Λίποβατς μας διαβεβαιώνει ότι κάθε μύθος είναι και ένας λόγος, ένας συμβολικός τρόπος σημασιοδότησης της πραγματικότητας ο οποίος χωρίς να την κρύβει εντελώς, την παραμορφώνει.²⁵ Ο Freud στην Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ, υποστηρίζει ότι «ο μύθος είναι το βήμα με

¹⁹ Βλ. Σταυρακάκη Γ., Εισαγωγή στο έργο του E. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, 1997, σελ. 30

²⁰ Βλ. Laclau E., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, 1997, σελ. 234

²¹ Βλ. Laclau E. ο.π., σελ. 235

²² Βλ. Althusser L., *Positions*, 1978, σελ. 114

²³ Βλ. Δοξιάδης Κ., *Υποκειμενικότητα & Εξουσία*, 1992, σελ. 38

²⁴ Βλ. Δοξιάδης Κ., ο.π., σελ. 100

²⁵ Βλ. Λίποβατς Θ., *Η ψυχοπαθολογία του Πολιτικού*, 1994, σελ. 127-131

το οποίο το άτομο εξέρχεται από την μαζική ψυχολογία»²⁶ αν και διατηρείται μια ερμηνευτική αναλογία ατομικού και συλλογικού επιπέδου δράσης: «Στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων συμβαίνει το ίδιο που γνώρισε η ψυχαναλυτική έρευνα στην εξελικτική πορεία της ατομικής λίμπιντο.»²⁷ Ο Fromm ο οποίος ανάλωσε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του στην προσπάθεια να συμφιλιώσει την κοινωνιολογία με την ψυχαναλυτική θεωρία, διαπιστώνει ότι: «Η ψυχανάλυση μπορεί να δείξει ότι οι ιδεολογίες είναι τα προϊόντα ορισμένων επιθυμιών, ορμών, ενδιαφερόντων, αναγκών, οι οποίες, σε μεγάλο βαθμό μη συνειδητές, εμφανίζονται σαν “ορθολογική οργάνωση” στη μορφή της ιδεολογίας...»²⁸

Ποιές όμως είναι οι βασικές λειτουργίες του μύθου που καθιστούν τόσο σημαντική την παρουσία του; Ο μύθος ως αφαιρετική κατασκευή που εξωραϊίζει μια δυσάρεστη ή αδιάφορη πραγματικότητα, κολακεύει τον ναρκισσισμό των υποκειμένων με αποτέλεσμα να γίνεται δημοφιλής και να συμβάλλει στην κινητοποίησή τους. Παρακάμπτοντας λοιπόν το χώρο του συνειδητού που απαιτείται κριτική σκέψη, ο μύθος εισβάλλει δυναμικά στο υποσυνείδητο, στο χώρο δηλαδή που συντελείται η απώθηση της επιθυμίας, και δρα λυτρωτικά από το άγχος. Γι' αυτό άλλωστε γίνεται τόσο συχνά και τόσο εύκολα αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης μιας και ασυνείδητα «αποτελεί μια επίκληση στο εγώ του δέκτη να ταυτίσει την επιθυμία του με αυτή του πομπού και να την εκπληρώσει έτσι όπως θέλει ο πομπός.»²⁹ Πρωτίστως όμως ο μύθος ως φαντασιακό, διευκολύνει την συμβολική ταύτιση με το πρότυπο (ηγέτη) ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει στον προσανατολισμό του υποκειμένου προς τον ίδιο του τον εαυτό. Από ψυχαναλυτική πλευρά η ταύτιση ως υποκατάστατο λιμπιντινικού δεσμού³⁰ υπηρετεί την αρχή της απόλαυσης (ηδονής) του Εγώ, δια της βίωσης επιθυμητών συναισθημάτων (ταυτότητα, ασφάλεια, ανωτερότητα κλπ.) και της εκπλήρωσης «ευσεβών πόθων».

²⁶ Βλ. Freud S., *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, 1994, σελ. 104

²⁷ Βλ. Freud S., ο.π., σελ. 55

²⁸ Βλ. Fromm E., *Αναλυτική Κοινωνιοψυχολογία*, 1972, σελ. 29

²⁹ Βλ. Λίποβατς Θ., ο.π., σελ. 132

³⁰ Βλ. Freud S., ο.π., σελ. 61

Δυστυχώς η ιστορία βρίθκει παραδειγμάτων όπου μύθοι με ακατανίκητη γοητεία έγιναν το όχημα εκδήλωσης των πιο πρωτόγονων ανθρώπινων ορμέμφυτων. Ο Zizek αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο εθνικισμός εκθέτει μια προνομιακή περιοχή έκρηξης της απόλαυσης στο κοινωνικό πεδίο. Το εθνικό Αίτιο δεν είναι τελικά τίποτα παραπάνω από τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα μιας δεδομένης εθνικής κοινότητας οργανώνουν την απόλαυσή τους μέσα από εθνικούς μύθους.»³¹ Ο Fromm ανάγει τον αυταρχισμό, τον εθνικισμό και το θρησκευτικό μίσος στη συλλογική εκδήλωση του ναρκισσιστικού φαινομένου, τυπικό γνώρισμα του οποίου είναι το αίσθημα ότι «ο λαός στον οποίο ανήκω είναι ο καλύτερος, ο πιο αξιοθαύμαστος».³² Η παθογένεια έγκειται στην αδυναμία αναγνώρισης της διαφορετικότητας και στην ανασφάλεια που βιώνουν τα άτομα και οι ομάδες όταν νιώθουν ότι δεν είναι οι μοναδικοί, οι περιούσιοι, οι ξεχωριστοί. Κατ' αναλογία το φαινόμενο του ρατσισμού ερμηνεύεται ως μη ανοχή της απόλαυσης του Άλλου. «Εκείνο που κρύβουμε επιρρίπτοντας στον Άλλο την κλοπή της απόλαυσης είναι το τραυματικό γεγονός ότι ποτέ δεν είχαμε στην κατοχή μας αυτό που υποτίθεται ότι εκλάπη από εμάς: η έλλειψη (“ευνουχισμός”) είναι πρωταρχική, η απόλαυση συγκροτεί τον εαυτό της ως “κλεμμένο”...»³³ υποστηρίζει πειστικά ο Zizek.

Εξάλλου, στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας, πόσα ολοκληρωτικά καθεστώτα με κραυγαλέα παραδείγματα το Χιτλερικό και το Σταλινικό δεν επένδυσαν στην υπερταύτιση του ηγέτη με το λαό η οποία προσέλαβε πατερναλιστικά χαρακτηριστικά ενσαρκώνοντας τελικά το σαδιστικό υπερ-Εγώ της μάζας.³⁴ Το γεγονός αυτό βέβαια ήταν μοιραίο επακόλουθο της αδήριτης ανάγκης του μύθου, να εκφραστεί στο πρόσωπο ενός ηγέτη προκειμένου να πολιτικοποιηθεί και να γίνει ιδεολογικά «δραστικός», δηλαδή να συμβάλλει στην κινητοποίηση των ατόμων, μέσω μιας αδιαμεσολάβητης, προνομιακής σχέσης αρχηγού και οπαδών.

³¹ Βλ. Zizek S., *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;*, 2002, σελ. 351

³² Βλ. Fromm E., «Κοινωνία άρρωστη από ναρκισσισμό» εφημ. Ελευθεροτυπία της 18-8-96, σελ. 42

³³ Βλ. Zizek S. ο.π., σελ. 353

³⁴ Βλ. Λίποβατς Θ. – Δεμερτζής Ν., ο.π., σελ. 127

Ο Freud σε έναν αφορισμό, μάλλον υπερβολικά διατυπωμένο, αναφέρει : «Οι μάζες δεν έχουν γνωρίσει ποτέ τη δίψα για αλήθεια. Απαιτούν αυταπάτες από τις οποίες δεν μπορούν να παραιτηθούν.»³⁵ Η έννοια της προσκόλλησης αυτής στο μύθο, φαίνεται να είναι εγγενής ιδιότητα των μαζών έτσι όπως την περιγράφει ο Freud, ενώ κατά την άποψή μας θα έπρεπε να σχετικοποιηθεί και να αναχθεί στις κοινωνικές δομές που προκαλούν στέρηση της δυνατότητας των μαζών να αναπτύξουν κριτικό λόγο απέναντι στο μύθο. Διαφορετικά υποκρύπτεται ένας ελιτισμός δια του οποίου σχεδόν δικαιώνεται η χειραγώγηση των μαζών στο διηνεκές με θλιβερά ενδεχομένως ιστορικά επακόλουθα. Για το λόγο αυτό θα μας αρκούσε η σαφώς πιο εκλεπτυσμένη διατύπωση του Mannheim: «Στην ουτοπική συνείδηση, το συλλογικό ασυνείδητο, διαπνεόμενο από ευσεβείς πόθους και βούληση για δράση, συγκαλύπτει ορισμένες πτυχές της πραγματικότητας. Στρέφει τα νώτα σε ό,τι θα κλόνιζε την πίστη του ή θα παρέλυε τον πόθο του να αλλάξει τα πράγματα.»³⁶

Ωστόσο ο Λίποβατς, ακολουθώντας της επιχειρηματολογία του R. Barthes στο “Mythologies”, υποστηρίζει ότι ο μύθος δεν λειτουργεί σ’ αυτούς που είτε δεν τον βλέπουν γιατί δεν έχουν αίσθηση του μεταφορικού λόγου, είτε δέχονται εκ των προτέρων την ιδέα του μύθου, έτσι ώστε δεν τον χρειάζονται (π.χ. μέλη του στρατού, του κόμματος, της γραφειοκρατίας κ.α)³⁷. Ας μας επιτραπεί να διατηρήσουμε μια επιφύλαξη για το δεύτερο σκέλος της παρατήρησης του Λίποβατς με το εξής σκεπτικό: Οι εργαλειακά σκεπτόμενοι άνθρωποι, όπως τους χαρακτηρίζει, δέχονται βέβαια το μύθο a priori αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν τον χρειάζονται πλέον. Απεναντίας, ίσως η ταύτιση με ένα μύθο δημιουργεί και εξάρτηση από αυτόν σε τέτοιο βαθμό που καθίσταται ζωτικό ψεύδος από το οποίο είναι πολύ δύσκολο να αποκοπεί το άτομο. Οι πολιτικοί προπαγανδιστές όπως οι καλοί ηθοποιοί, δεν υποκρίνονται όταν εκφέρουν λόγο, αλλά ο “μυθικός” λόγος δεν μπορεί αβίαστα να ταυτιστεί με την προσωπικότητα των υποκειμένων, εκτός κι αν δεχτούμε ότι οι άνθρωποι γεννιούνται με προδιάθεση να αναπτύξουν μια

³⁵ Βλ. Freud S., ο.π., σελ. 22

³⁶ Βλ. Mannheim K., *Ideology and Utopia*, 1997, σελ. 57

³⁷ Βλ. Λίποβατς Θ. ο.π., σελ., 135

συγκεκριμένη «εργαλειακή» προσωπικότητα. Αν όμως ο μύθος αναπαράγεται με κοινωνικούς μηχανισμούς μάθησης ή μίμησης ή έστω προσαρμογής, τότε η έννοια «εκ των προτέρων» σηματοδοτεί ένα στάδιο της διαδικασίας κοινωνικοποίησης του ατόμου το οποίο θα μπορούσε εκ των υστέρων να μετεξελιχθεί σε κάτι άλλο αν ο κυρίαρχος μύθος απουσίαζε ή καταρρίπτονταν.

Πέραν όμως των επιμέρους τοποθετήσεων, καθίσταται σαφές ότι ο μύθος προσέδωσε στην ιδεολογία της δεξιάς όχι μόνο κοινωνικό αλλά και συναισθηματικό άλλοθι. Η έμφαση σε εθνικιστικά στοιχεία, η εμμονή στις παραδοσιακές αξίες και η ταύτιση με το πεδίο άσκησης της εξουσίας, σε αντίθεση με τον εθνοπροδοτικό, συνωμοτικό και αήθη αγώνα των κομμουνιστών και των συνοδοιπόρων, υποστασιοποίησε τον κλασικό μυθολογικό άξονα καλού – κακού. Έτσι η δεξιά παράταξη μονοπώλησε την αγιότητα και οι αντιφρονούντες δαιμονοποιήθηκαν ως κοινωνικά και ηθικά μιάσματα διαμέσου στερεοτυπικών συμβολισμών ασαφών και επικίνδυνα γενικευτικών. Ο Νίκος Δεμερτζής σε μια αποκαλυπτική παρέκβαση από εισήγησή του σε μεταπτυχιακό σεμινάριο της Παντείου το καλοκαίρι του 2004, ανακάλεσε στην μνήμη του μια ζωηρή παιδική ανάμνηση η οποία σχετιζόταν με το “δέος” (με την έννοια του μυστηρίου και του φόβου) που ένιωθε στην εικόνα ενός συνηθισμένου ανθρώπου της γειτονίας ο οποίος όμως ήταν στιγματισμένος κομμουνιστής. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα σχετικά κεφάλαια, η πολιτική επικοινωνία ήταν έτσι δομημένη ώστε να αναπαράγει με εμπάθεια τα ανωτέρω στερεότυπα και ο κοινωνικός έλεγχος, προληπτικός και κατασταλτικός, επικύρωνε τις διχαστικές πρακτικές.

Με τον τρόπο αυτό, η διατήρηση του μύθου του επικίνδунου κομμουνιστή, απέφερε στη δεξιά και ένα ακόμη όφελος πλέον της κοινωνικής νομιμοποίησης: τον ιδεολογικό της προσανατολισμό, δηλαδή την σφυρηλάτηση της ιδεολογικής της ταυτότητας, έστω και εξ αντιδιαστολής με κάτι αποδοκιμαστέο. Ίσως η μόνη της επιτυχία που δεν έχει σημασιολογηθεί πλήρως, είναι το γεγονός ότι υπό την ιδεολογική ομπρέλα του αντικομμουνισμού στριμώχτηκαν αρκετές ιδεολογικές αποχρώσεις οι οποίες υπό το βάρος των ιστορικών εξελίξεων αφομοιώθηκαν λίγο ως πολύ, από τον σκληρό πυρήνα της δεξιάς. Και βέβαια η ιδεολογικές συγκλίσεις δεν θα είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα αν δεν συνέτειναν σε έναν κοινό παρονομαστή, την διατήρηση ενός αυταρχικού καθεστώτος μέχρι το 1974, με κατ’ επίφαση

δημοκρατικές διαδικασίες. Τέλος θα πρέπει να επισημανθεί ότι η κηδεμονευόμενη δημοκρατία απαιτούσε και έναν κηδεμόνα τον οποίο ενσάρκωνε κατά περίπτωση είτε ένας προβεβλημένος στρατιωτικός – πολιτικός (Παπάγος) είτε ένας φέρελπις πολιτικός (Καραμανλής) είτε ο ίδιος ο άναξ. Το μοτίβο όμως του ηγέτη – πρότυπο, του ηγέτη – πατριώτη, του ηγέτη-ανθρωπιστή, του ηγέτη- τιμωρού, με τις καθησυχαστικές ψυχολογικές επιπτώσεις, ήταν πάντα το ίδιο και υπηρετούσε με αμείωτη αποτελεσματικότητα την υπεραναπλήρωση της έλλειψης της δημοκρατικής νομιμότητας και κοινωνικής ευημερίας. Δεν είναι μάλλον συμπτωματικό το γεγονός ότι ο βαθμός επιτυχίας της δεξιάς ιδεολογίας στην Ελλάδα να αποκτήσει ερείσματα στον κοινωνικό ιστό, συνδυάστηκε με την αξιοποίηση της χαρισματικής ηγεσίας στο επίπεδο της πολιτικής δράσης με τα γνωρίσματα που την περιέγραψε ο Michels: «Οι μάζες έχουν βαθύτατη ροπή προς την προσωπολατρία. Εμφορούμενες από πρωτόγονο ιδεαλισμό, χρειάζονται εγκόσμιους θεούς, στους οποίους προσηλώνονται με αγάπη τόσο τυφλότερη όσο δεινότερα βασανίζονται στη σκληρή τούτη ζωή.»³⁸

Συνοψίζοντας την σταχυολόγησή μας από τις θεωρητικές σχολές σκέψης, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η έννοια της δεξιάς ιδεολογίας συγκροτείται ως σύνθεση ετερογενών στοιχείων που διακρίνονται:

α) από έναν απολογητικό πραγματισμό που νομιμοποιεί μια δοσμένη κοινωνική πραγματικότητα, χωρίς να προτείνει ή να αποβλέπει σε μια συνολική – προοπτική αξιακή ανασυγκρότηση του κοινωνικού ιστού. Παράλληλα αναδύεται μια καχυποψία σε οτιδήποτε εκφράζει την θεσμική αλλαγή, την μαζική συμμετοχή και την κοινωνική διάχυση της εξουσίας.

β) από την (συν-) αντίληψη, έκφραση ή αποδοχή κοινών συμφερόντων, ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων, χωρίς ευθεία αντιστοίχιση ταξικής προέλευσης και πολιτικής δράσης. Η διάρρηξη της αλληλουχίας αυτής επέτρεψε τη δημιουργία ενός ζωτικού χώρου πραγμάτωσης της κοινωνικής συναίνεσης μέσα από την οικειοποίηση αξιών όπως παράδοση, θρησκεία,

³⁸ Βλ. Michels R., *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, 1997, σελ. 106

έθνος κ.α. όχι αμιγώς πολιτικών (οι οποίες συνέβαλλαν στην εν μέρει αποπολιτικοποίηση των κοινωνικών αιτημάτων) και

γ) από τη μεθοδευμένη αξιοποίηση του φαντασιακού στοιχείου (μύθου) ως ενωτικού και εξαγνιστικού παράγοντα συγκρότησης μιας ιδεολογικής ταυτότητας, εν πολλοίς ετεροπροσδιοριζόμενης, η οποία ενσαρκώνεται από μια αδιαμεσολάβητη πολιτική επικοινωνία στην οποία ο ηγέτης – σύμβολο έχει προσκτήσει κεντρικό και αυτόνομο ρόλο ως πατερναλιστικό πρότυπο.

II. Η ιδεολογία της δεξιάς ως τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα

Όταν σε ένα συνέδριο του Ινστιτούτου «Δημοκρατίας» Κ. Καραμανλή συνάντησα ένα φίλο δημοσιογράφο και του εξέθεσα την προβληματική του εν λόγω πονήματος μου απάντησε με αφοπλιστικό σαρκασμό «Εύκολο θέμα, δώσε τον τίτλο και μια λευκή σελίδα και τέλειωσες». Μέσα βέβαια από αυτή την φραστική υπερβολή, μου επέστησε την προσοχή σε μια σημαντική πτυχή του εγχειρήματος. Ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα η δεξιά παράταξη στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκε πρωτίστως ως καθεστώς και λιγότερο ως ιδεολογικός χώρος. Αυτό το σκεπτικό βέβαια δεν είναι ούτε τυχαίο ούτε ανεξήγητο για δύο βασικούς λόγους:

Πρώτον, στην μεταπολεμική Ελλάδα και μέχρι το 1981, η δεξιά παράταξη είχε εναγκαλιστεί την εξουσία (με ελάχιστα διαλείμματα) κατά συνέπεια δημιουργήθηκε ένα ιστορικό προηγούμενο κατά το οποίο ταυτίστηκε η πολιτική πρακτική της με την ιδεολογία της σε τέτοιο βαθμό όπου η πρώτη περιθωριοποίησε τη δεύτερη ακόμη και στην συνείδηση των οπαδών της. Με άλλα λόγια η ιδεολογία του κράτους και των μηχανισμών του αποτέλεσε σχεδόν συνώνυμη έννοια με την ιδεολογία της παράταξης, άρα δεν υπήρχε φαινομενικά η ανάγκη να εγκύψει ο ερευνητής στην τελευταία. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και ο παραδοσιακά υπερτονισμένος ρόλος της ηγεσίας ο οποίος διακρίνονταν από ιδιότητες χαρισματικού τύπου κατά Weber και ο οποίος αποτελούσε έναν σχεδόν αυτονομημένο ιδεολογικό παράγοντα στο πλαίσιο της προσωπολατρίας και της αδιαμεσολήβητης πολιτικής επικοινωνίας.

Ο δεύτερος λόγος, ο οποίος συνδέεται με τον πρώτο, έγκειται στο ότι η ιδεολογική πλατφόρμα της δεξιάς δομήθηκε μεταπολεμικά στο σύνδρομο του αντικομμουνισμού και με αυτή την έννοια απέκτησε πρωτίστως το χαρακτήρα άρνησης μιας ιδεολογικής ταυτότητας και λιγότερο μιας θέσης που συγκροτείται από την αποδοχή και κατάφαση ενός πλέγματος ιδεών και αξιών. Ωστόσο αν αποδεχτούμε ότι πίσω από κάθε πολιτική κρύβεται αναγκαία μια ιδεολογία με την έννοια που της προσδώσαμε στο προηγούμενο χωρίο και αν, παρά τις δημοφιλείς τελευταία, προσεγγίσεις, επιμείνουμε στην διάκριση δεξιάς αριστεράς που κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι μία σχεδόν αναμφισβήτητη πραγματικότητα, τότε οφείλουμε να ξεδιαλύνουμε τη αξιακή αχλή του ιδεολογικού χώρου της δεξιάς στην μεταπολεμική Ελλάδα. Για την υλοποίηση του εγχειρήματος αυτού θα πρέπει να προσεγγίσουμε τόσο τις διακηρύξεις των κομμάτων και των προσωπικοτήτων που εξέφρασαν τον χώρο της δεξιάς, όσο και την ιδεολογική φόρτιση των θεσμών η οποία αποτυπώνει το στίγμα της κυβερνώσας παράταξης.

Αναφορικά με το πρώτο πεδίο έρευνας πρέπει εξ αρχής να παρατηρήσουμε ότι οι εκάστοτε δεξιοί πολιτικοί σχηματισμοί στην προσπάθειά τους να αλώσουν εκλογικά τον αποκαλούμενο χώρο του κοινωνικού κέντρου, υιοθέτησαν, ρηματικά τουλάχιστον, τις αρχές της αντίπαλης παράταξης περί ισότητας, αξιοκρατίας, κοινωνικής δικαιοσύνης κλπ. Η εκλογική πολυσυλλεκτικότητα που αναζητούσε η δεξιά για να διατηρηθεί στην εξουσία, της επέβαλλε ένα φιλολαϊκό, έως ριζοσπαστικό προφίλ, σε επίπεδο πολιτικού βερμπαλισμού. Στο βαθμό βέβαια που η πρακτική ήταν ανακόλουθη με τις ιδεολογικές διακηρύξεις, υφίσταται χώρος για κριτική, αν και θα ήταν εξαιρετικά επιφανειακή η απόδοση κακών προθέσεων στους δεξιούς πολιτικούς. Οι ρίζες της εν λόγω αναξιοπιστίας ανάγονται στην ίδια τη φύση της δεξιάς πολιτικής φιλοσοφίας κι όχι στην κακόβουλη προαίρεση του πολιτικού προσωπικού της.

Παράλληλα, στο δεύτερο και πιο καθοριστικό πεδίο της έρευνάς μας, θα διαπιστώσουμε πως η ιδεολογία της δεξιάς συγκροτείται στο πλαίσιο λειτουργίας των θεσμών ενώ ταυτόχρονα επιδρά σε αυτούς ως πολιτική πρακτική με θεμιτά και αθέμιτα μέσα. Αυτή η θεαματική συγχρονία μας προϋδεάζει για μια άλλη ιδιαιτερότητα της δεξιάς: ότι η πολιτική εμφορείται από έναν σκληρό πυρήνα αρχών και αξιών αλλά δεν ασκείται πάντα ως εφαρμογή

των αρχών αυτών, απεναντίας πολλές φορές ανατρέχει εκ των υστέρων σε αυτές για να νομιμοποιηθεί από το κοινωνικό σώμα. Η απόσπαση βέβαια μια τυπικής κοινωνικής νομιμοποίησης λειτουργούσε όπως τα εξαρτημένα αντανακλαστικά, με δεδομένο το διχασμό, το φόβο και την ευνοιοκρατία των ημετέρων διαμέσου των πελατειακών σχέσεων άσκησης της εξουσίας.

Δηλαδή βρισκόμαστε μπροστά στο φαινομενικά οξύμωρο σχήμα η πολιτική να μην απορρέει από την ιδεολογία αλλά να ιδεολογικοποιείται στην προσπάθεια να παρουσιαστεί ως εξορθολογισμένη στο πλαίσιο της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος. Ωστόσο παρά το γεγονός ότι αυτού του είδους η μεθοδολογία αποτελεί κατ' εξοχήν γνώρισμα των αυταρχικών καθεστώτων, συνιστά παράλληλα και η ίδια έναν μετα-ιδεολογικό θα μπορούσαμε να πούμε, μηχανισμό παραγωγής ιδεολογίας στον οποίο θα πρέπει κατά την γνώμη μας να εστιάσουμε την προσοχή μας με εξόχως κριτική ματιά.

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Althusser L.**, *Θέσεις*, μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978
- Bobbio N.**, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφ. Ελ. Ανδρεαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1996
- Downs A.**, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, μτφ. Θ. Αθανασίου - Ν. Σταματάκη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997
- Duverger M.**, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, μτφ. Σταθ. Οικονόμου εκδ. Παπαζήση Αθήνα 1985
- Freud S.**, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, μτφ. Κλ. Τρικεριώτη εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1994
- Fromm E.**, *Αναλυτική Κοινωνιοψυχολογία*, μτφ. Γ. Βαμβαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1972
- Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Φρανκφούρτης**, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Διον. Γράβαρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1987
- Laclau E.**, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, μτφ. Γ. Σταυρακάκης εκδ. Νήσος, Αθήνα 1997
- Lukacs G.**, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Luchterhand 1986
- Lenk K.**, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, μτφ. Φ. Κοκαβέσης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990
- Λίποβατς Θ. – Δεμερτζής Ν.**, *Δοκίμιο για τη Ιδεολογία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998
- Λίποβατς Θ.**, *Η ψυχοπαθολογία του Πολιτικού*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994
- Mannheim K.**, *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1997
- Marcuse H.**, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφ. Μπ. Λυκούδη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971
- Marx K. – Engels Fr.**, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994
- Michels R.**, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1997
- Plamenatz J.**, *Ιδεολογία*, μτφ. Τ. Κονδύλη, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1981
- Zizek S.**, *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;*, μτφ. Β. Ιακώβου, εκδ. Scripta, Αθήνα 2002

II. Μια Εναλλακτική Ανάγνωση της Ιστορίας

Είναι δύσκολο να ξεχωρίσεις αυτό που έγινε από αυτό που φάνηκε να έγινε.

Tim O' Brien, βετεράνος του Βιετνάμ

I. Η επαναξιολόγηση των ιστορικών επιλογών της περιόδου 1944-49: Η αναπόδραστη πορεία προς τον εμφύλιο

Τείνει να επικρατήσει ομόφωνα η άποψη ότι η μεταπολεμική ιστορία του τόπου σημαδεύτηκε μεταξύ άλλων, από τη σταδιακή μετάθεση της πολιτικής αντιπαράθεσης από το πεδίο των Βενιζελικών – Αντιβενιζελικών, στον άξονα εθνικοφρόνων και αριστερών.¹ Η κατοχή και η αντίσταση είχαν καταστήσει το ΕΑΜ σημαίνουσα κοινωνική και πολιτική δύναμη,² που αντιπροσώπευε το ανυπόταχτο φρόνημα του έθνους στον πόλεμο και την προσδοκία της κοινωνίας για δικαιοσύνη στον καιρό της ειρήνης. Οι λαϊκές μάζες που κατά το μεσοπόλεμο ζούσαν στη σκιά των πολιτικών ανταγωνισμών της αστικής παράταξης, αναδείχθηκαν μέσω της αντίστασης ως οι νέοι πρωταγωνιστές, στο ιστορικό προσκήνιο έχοντας αποκτήσει δια του ΕΑΜ αναβαπτισμένη πολιτική συνείδηση του ρόλου τους.³

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οργανωτική αιχμή και βασικός ιδεολογικός πυρήνας του ΕΑΜ ήταν το ΚΚΕ, αλλά θα ήταν λάθος να τα ταυτίσουμε δεδομένου ότι το ΕΑΜ είχε πλαισιωθεί από προσωπικότητες και τμήματα του πληθυσμού που δεν ανήκαν ούτε οργανωτικά ούτε ιδεολογικά στο προπολεμικό ΚΚΕ, απλά ένιωθαν την ανάγκη συστράτευσης σ' ένα μαζικό, πατριωτικό φορέα προοδευτικής κινητοποίησης που να υπερβαίνει το προπολεμικό κατεστημένο. Εξάλλου η υποτονική παρουσία έως παθητική νομιμοποίηση της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων στο κατοχικό γίγνεσθαι, από πλευράς του «παλιού» αστικού χώρου, είχε αφήσει ένα κενό εξουσίας

¹ Βλ. Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, 1995, σελ. 153 & Woodhouse C.M., *Modern Greece A Short History*, 1998, p. 255

² Βλ. Iatrides J., «Το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», 2002, σελ. 33, στο συλλογικό τόμο: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος*, Χατζηπαναγιώτου Γ., *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, 1997, σελ. 591

³ Βλ. Ελεφάντης Αγγ., *Μας πήραν την Αθήνα...*, 2002, σελ. 30-32

(πολιτικής και πνευματικής) στη μητροπολιτική Ελλάδα. Ο Γ. Παπανδρέου στην ιστορική του ομιλία στην πλατεία Συντάγματος, την 18-10-1944, είχε μεταξύ άλλων επισημάνει: «Κατά την σκοτεινήν περίοδον της δουλείας του έθνους ο λαός υπήρξεν αξιοθαύμαστος..... Αλλά υπήρξε κρίσις της ηγεσίας. Η ηγέτις τάξις, κατά μέγα μέρος δεν απεδείχθη αξία του λαού».⁴

Αλλά και στο στρατιωτικό επίπεδο, η υπεροπλία του ΕΛΑΣ την επαύριο της απελευθέρωσης, αρκούσε για να τον καταστήσει σοβαρό διεκδικητή της εξουσίας. Στον αντίποδα των 9 μεραρχιών και 2 ταξιαρχιών του ΕΛΑΣ πλέον του εφεδρικού ΕΛΑΣ και της πολιτοφυλακής βρίσκονταν το κράτος των δοσίλογων με την αστυνομία και τη χωροφυλακή, 2 ταξιαρχίες (του Ρίμινι και του Ιερού Λόχου) και τα Τάγματα Ασφαλείας⁵ (Χίτες κλπ.) Οι συγκρίσεις δεν θα είχαν καν νόημα αν ρυθμιστές της κατάστασης δεν ήταν οι Άγγλοι που με την αποφασιστικότητα του Τσόρτσιλ θα ανέτρεπαν τελικά κάθε συμβιβαστική προοπτική της σοβούσας κρίσης.⁶

Το ΕΑΜ είχε ήδη επιδείξει μετριοπάθεια, και παρά την ηγεμονική του επιρροή στον ελλαδικό χώρο είχε αναγνωρίσει με τη Συμφωνία του Λιβάνου (Μάης 44)⁷ και της Καζέρτας τόσο την ελληνική κυβέρνηση της Μέσης

⁴ Πηγή: Η Απελευθέρωση της Αθήνας, περ. 7Ημέρες 9-10-94

⁵ Βλ. Mazower Μ., *Σκοτεινή Ήπειρος Ο Ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, 2001, σελ. 352-359, όπου λαμβάνει χώρα μια αναλυτική εξιστόρηση της συγκρότησης των Τ.Α. από την κυβέρνηση Ράλλη το 43. Παρότι από το συγγραφέα γίνεται δεκτή η συσχέτισή τους με το δωσιλογοισμό και η μετέπειτα «αξιοποίησή» τους από τους Άγγλους, καινοφανής είναι η άποψη ότι η δράση του ΕΛΑΣ έσπρωξε αντιστασιακούς στις τάξεις των Τ.Α.

⁶ Η μεροληπτική στάση της Αγγλίας υπέρ των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων είχε απροκάλυπτα εκδηλωθεί κατά την κατοχή με αποτέλεσμα ήδη από το 1943 να εμφανίζονται έκδηλα τα συμπτώματα του ανταγωνισμού ανάμεσα στις ένοπλες αντιστασιακές ομάδες. Η πολιτική αυτή του Τσόρτσιλ ήταν το πρώτο βήμα του σχεδίου για τη συγκρότηση ενός μεταπολεμικού συνασπισμού ικανού να «υφαρπάξει» την εξουσία από το ΕΑΜ. Βλ. ενδεικτικά Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία*, 1981, σελ. 52-57, Άναλις Δ., *Βαλκάνια 1945-60*, 2005, σελ. 101, 102 και για το περίγραμμα της δράσης του ΕΛΑΣ, βλ. Χαριτόπουλος Δ., *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, Αθήνα 2001

⁷ Χάρη στον έξοχο χειρισμό των Άγγλων σε συνεργασία με τον Παπανδρέου, το ΕΑΜ και η ΠΕΕΑ βρέθηκαν απολογούμενοι για τις όποιες ακρότητες του ΕΛΑΣ και αντί να διαπραγματευθούν επί ίσοις όροις τήρησαν αμυντική στάση, χάνοντας έτσι το συγκριτικό πλεονέκτημα της ευρείας απήχησης που είχαν στην ελληνική κοινωνία. Το στρατηγικό αυτό λάθος επέτρεψε στην αγγλική πολιτική να καταστεί ρυθμιστής των μετέπειτα εξελίξεων. Βλ.

Ανατολής ως ισότιμο μέλος του αντιφασιστικού μετώπου, όσο και το ρόλο των Άγγλων στο πλαίσιο αυτό. Δεν έχουμε λοιπόν κανένα λόγο να αμφιβάλλουμε για την ειλικρίνεια της δήλωσης του ΚΚΕ της 8-10-44: «Το Έθνος ενωμένο σήμερα κάτω από την εθνική κυβέρνηση, μάχεται στο πλευρό των Συμμάχων για να δικαιώσει το αίτημα των τέκνων του που έπεσαν για τη λευτεριά και την λαϊκή κυριαρχία...»⁸

Η ιστορία όμως, όπως συνήθως, δεν γράφεται μόνο στα πεδία των μαχών αλλά στα διπλωματικά παρασκήνια, όπως συνέβη και με την άτυπη, αλλά τόσο σημαδιακή συμφωνία των ποσοστών που έβαλε χώρα στη Μόσχα τον Οκτώβρη του 44 μεταξύ Στάλιν και Τσόρτσιλ. Οι δύο ηγέτες καθόρισαν, κυριολεκτικά σε μισή κόλλα χαρτί, σύμφωνα με τη μαρτυρία που κατέγραψε στα απομνημονεύματά του ο Τσόρτσιλ,⁹ τις περίφημες ζώνες επιρροής στη μεταπολεμική Ευρώπη, αναγνωρίζοντας αμοιβαία το εύλογο ενδιαφέρον της Ρωσίας για τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία και της Βρετανίας για την Ελλάδα.¹⁰ Το περιεχόμενο πάντως των διαπραγματεύσεων που δεν δημοσιοποιήθηκε εκείνη την εποχή, παρότι ο Ρούσβελτ που δεν παραβρίσκονταν το επικύρωσε εκ των υστέρων, προσέλαβε αργότερα μυθιστορηματικές διαστάσεις αν και η επίσημη εικόνα της εποχής απέπνεε ακόμα τον ρομαντικό ενθουσιασμό της ειρηνικής συνύπαρξης. Το κοινό ανακοινωθέν που ακολούθησε της συνδιάσκεψης των τριών μεγάλων στη Γιάλτα (Φλεβάρης 45) διεκήρυσσε «το δικαίωμα όλων των λαών να εκλέξουν τη μορφή της Κυβέρνησης υπό την οποία θα διαβιώσουν.»

Στην πραγματικότητα οι Βρετανοί και το ΕΑΜ, που αποτελούσαν τα δύο ισχυρά κέντρα εξουσίας, ήταν αντιμέτωποι με την εξής αντινομία: Ενώ η Ελλάδα εντάσσονταν γεωπολιτικά στο αναδυόμενο δυτικό μπλοκ όσον αφορά τη διεθνή της υπόσταση, στο εσωτερικό της χώρας ο συσχετισμός δυνάμεων

Παπαστράτης Πρ., «Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου», 1984, σελ. 216, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα έθνος σε κρίση*

⁸ Βλ. Λεονταρίτης Γ., «Πως φθάσαμε στην 12 Οκτωβρίου», περ. 7ημέρες, 9-10-94, σελ. 6

⁹ Το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: «Πήρα μισό φύλλο χαρτί και έγραφα: Ρουμανία: Ρωσία 90%, οι άλλοι 10%. Ελλάς: Μεγ. Βρετανία (εν συμφωνία με ΗΠΑ) 90%, Ρωσία 10%...» Πηγή: περ. Βημαγazine, τευχ.3/2004, σελ. 86

¹⁰ Βλ. Γιαννουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, 1992, σελ. 63 & *Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ.5, σελ. 10

ευνοούσε ξεκάθαρα τις δυνάμεις που έβλεπαν με συμπάθεια τη Σοβιετική Ένωση.¹¹ Οι αντεγκλήσεις για τους όρους του μεταπολεμικού αφοπλισμού, η εξαπολυθείσα λευκή τρομοκρατία της περιόδου¹² και η απαγόρευση της τελευταίας στιγμής της μοιραίας διαδήλωσης του ΕΑΜ την 3^η Δεκέμβρη 44, μπορούν ίσως να ερμηνευτούν πληρέστερα υπό το πρίσμα της λογικής πως ό,τι δεν λύνεται κόβεται. Στη νεκρώσιμη ακολουθία των θυμάτων της αιματοβαμμένης Κυριακής ένα πανό έγραφε: ΟΤΑΝ Ο ΛΑΟΣ ΕΙΝΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΔΙΑΛΕΞΕΙ Ή ΤΙΣ ΑΛΥΣΙΔΕΣ Ή ΤΑ ΟΠΛΑ.

Αλλά και η μονομανία του Τσόρτσιλ με την ελληνική εκκρεμότητα τον είχε καταστήσει ανένδοτο σε κάθε συνδιαλλαγή με την αριστερά, στη στιγμή μάλιστα που έβλεπε με ανακούφιση τις χλιαρές αντιδράσεις του Στάλιν.¹³ Στις 8 Δεκεμβρίου διεμήνυε στο Σκόμπυ: «...Ο δικός μας σαφής στόχος είναι η συντριβή του ΕΑΜ. Ο τερματισμός των μαχών έπεται του πρωταρχικού αυτού στόχου.»¹⁴ Ήταν λοιπόν προφανής η επιλογή του βρετανικού ιμπεριαλισμού να μην ανεχθεί την ισορροπία πολιτικών δυνάμενων διαφορετικών τάσεων, από αυτές που θα ήταν απολύτως εναρμονισμένες με τα συμφέροντά του,¹⁵ έστω κι αν μια μερίδα της αριστεράς άργησε πολύ να το διαπιστώσει.¹⁶

Επίσης, σε επίπεδο θεσμικού συμβολισμού, και όχι μόνο, η τύχη του πολιτειακού θα πρέπει να ειπωθεί ως η άλλη όψη της καθεστωτικής

¹¹ Βλ. Πιζάνια Π., «Το φθινόπωρο του 1944» στην Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 2004, τ. 8, σελ. 193

¹² Βλ. Σαράφη Λ., «Η Λευκή Τρομοκρατία Μοχλός σύνθλιψης του αντιστασιακού φρονήματος», 2002, σελ. 165-175, στο συλλογικό τόμο: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος*, Κεννα Μ., «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση...», 2003, σελ. 316, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα '36-49*, Mazower Μ., «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης: Ελλάδα, 1944-45», 2003, σελ. 41, στο συλλογικό τόμο: *Μετά τον Πόλεμο*, Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, 2004, σελ. 83-89

¹³ Βλ. Woodhouse C.M., ο.π., σελ. 257, Φαράκος Γρ., *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Σχέσεις ΚΚΕ & Διεθνούς Κομμουνιστικού Κέντρου*, 2004, σελ. 139, 142, 143

¹⁴ Πηγή: Τσουκαλάς Κ., ο.π., σελ. 76

¹⁵ Βλ. Αναλίσ Δ., ο.π., σελ. 106

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά την μαρτυρία του Λ. Κύρκου: «Δεκέμβρης 44...», 2006, σελ. 129, στο συλλογικό τόμο: *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, εισαγ. Στ. Κούλογλου

επικράτησης και αυτό το γνώριζαν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα,¹⁷ με μόνη τη διαφορά πως η φημισμένη αγγλική διπλωματία είχε βαθύτερη επίγνωση του ότι η δημιουργία ιστορικών τετελεσμένων έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από τη διαδικασία επίτευξής τους, ή με απλά λόγια ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα.

Η συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φλεβάρη 45) και η πορεία μέχρι τις περιπετειώδεις εκλογές του 46 και το αμφιλεγόμενο δημοψήφισμα,¹⁸ εκλήφθηκαν από την ηγεσία της αριστεράς ως μια αμφίβολης σημασίας ήττα σε μια μάχη¹⁹ ενώ ήταν ήττα του πολέμου.²⁰ Το ΕΑΜ είχε πια αποδυναμωθεί και είχε σταδιακά αποξενωθεί από ένα σημαντικό κομμάτι των οπαδών του που «προτίμησαν» ένα ρεαλιστικό συμβιβασμό από μια αβέβαιη νίκη.²¹ Έχουν δοθεί πολλές αντικρουόμενες εκδοχές για την έκταση του αφοπλισμού του ΕΑΜ και για την ειλικρίνεια των προθέσεων της γενικής αμνηστίας, επιχειρώντας να επιμερίσουν τις ευθύνες ανάλογα με την ιδεολογική τοποθέτηση εκάστου ερευνητή, αλλά η ουσία των πραγμάτων είναι ότι η Βάρκιζα ως ύστατη προσπάθεια αποκλιμάκωσης της έντασης, παρέμεινε νεκρό γράμμα. Μπορεί να έχει μια βάση ιστορικής αλήθειας ότι η αριστερά χρησιμοποίησε ως ένα βαθμό τη Βάρκιζα σαν μια αναγκαία ανακωχή για να

¹⁷ Βλ. Meynaud J., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, χ.χ.*, σελ. 77

¹⁸ Αναφορικά με την έκταση της αποχής, τις μεθοδεύσεις υπέρ της παλινόρθωσης στο δημοψήφισμα της 1-9-46 και το νομιμοποιητικό ρόλο της ΑΜΦΟΓΕ, βλ. ενδεικτικά Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 –1967*, 2001, σελ. 72-73 & 86 - 94 & Meynaud J., ο.π., σελ. 78-79

¹⁹ Βλ. Παπαϊωάννου Αχ., *Η διαθήκη του Ν. Ζαχαριάδη*, 1986, σελ. 48

²⁰ Ο Γ. Μαυρογορδάτος στο «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», 1984, σελ. 316, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα έθνος σε κρίση*, υποστηρίζει, με αρκετή πειστικότητα, ότι η ενδεχόμενη συμμετοχή της αριστεράς στις εκλογές του 46 θα καθιστούσε αδιανόητη την μετέπειτα προσφυγή στα όπλα. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψιν την αδυναμία της κυβέρνησης να εφαρμόσει τη συμφωνία της Βάρκιζας αλλά και το γενικότερο κλίμα της περιόδου, ο συσχετισμός της αποχής με τον εμφύλιο θα μπορούσε να αξιολογηθεί ιστορικά κυρίως σαν αφορμή παρά ως αίτιο.

²¹ Ορόσημο αποτέλεσε η αποχώρηση από το ΕΑΜ των Σβώλο, Τσιριμώκο και Στρατή και η ίδρυση τον Απρίλη του 45 του Σ.Κ.-ΕΛΔ που φιλοδοξούσε να εκφράσει τους αριστερούς μη κομμουνιστές στο ΕΑΜ. Πρέπει πάντως να συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι το Σ.Κ.-ΕΛΔ δεν μετείχε στις εκλογές του 46 και κάλεσε και αυτό τους οπαδούς του να απόσχουν. Βλ. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8', σελ. 206

επανασυντάξει τις δυνάμεις της,²² αλλά με την πορεία που είχαν πάρει τα πράγματα ο κλοιός έσφιγγε γύρω της απελπιστικά.

Ο αγώνας για την επικράτηση στην εξουσία ήταν σκληρός και η εθνικόφρονα παράταξη δεν ήταν διατεθειμένη να προβεί σε κινήσεις δημοκρατικής ευαισθησίας. Οι κατασταλτικοί μηχανισμοί δεν διακρίνονταν από τη λογική της συνύπαρξης και αυτό το είχαν καταγγείλει και οι πιο μετριοπαθείς. Στις αρχές Ιουνίου του 45 σημαίνουσες προσωπικότητες από τον βενιζελικό χώρο (Σοφούλης, Καφαντάρης, Μυλωνάς, Τσουδερός κ.α.) περιέγραψαν της κατάσταση ως εξής: «Η εκγαθιδρυθείσα μετά το κίνημα του Δεκεμβρίου εις ολόκληρον την χώραν τρομοκρατία της άκρας δεξιάς επεκτείνεται καθημερινώς, έχει δε προσλάβει ήδη έκτασιν και βιαιότητα καθιστώσα αφόρητον την ζωήν των μη βασιλοφρόνων πολιτών, και αποκλείουσιν οιανδήποτε σκέψιν διεξαγωγής ελευθέρου δημοψηφίσματος ή εκλογών...»²³ Ο Clogg δίνει μια αποκαλυπτική περιγραφή της κατάστασης γράφοντας ότι: «μια εκδικητική δεξιά κυβέρνηση επιβάρυνε την ήδη πολωμένη πολιτική κατάσταση. Πριν ακόμα από τις εκλογές, η καταπίεση της Δεξιάς είχε οδηγήσει τους πρώην αντάρτες του ΕΛΑΣ πίσω στα βουνά.»²⁴

Η διαπιστωμένη στην πράξη διάθεση του Ζαχαριάδη να υλοποιήσει (τουλάχιστον σε πρώτη φάση) το πνεύμα της Βάρκιζας,²⁵ με ύψιστο συμβολισμό την αποκήρυξη του Βελουχιώτη,²⁶ αποδείχθηκε ότι συνεπάγετο

²² Βλ. Richter H., «Η συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του εμφυλίου πολέμου», 1984, σελ. 287, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα έθνος σε κρίση*

²³ Πηγή: Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, 1984, σελ. 454

²⁴ Βλ. Clogg R., ο.π., σελ. 147

²⁵ Βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, 1995, σελ. 453, Σφήκας Θ., «Η “ειρηνοπόλεμη” διάσταση του πολέμου...», 2002, σελ. 78, στο συλλογικό τόμο: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος*, & Παπαϊωάννου Αχ., ο.π., σελ. 40, στην περίφημη ομολογία ζωής του Ζαχαριάδη, όντας εξόριστος στη Σιβηρία: «Έδωσα ίσως εκείνη την αποφασιστική περίοδο περισσότερο βάρος στον ειρηνικό διακανονισμό με τη δεξιά και τους Εγγλέζους. Αυτό ήταν το λάθος μου.»

²⁶ Ο Άρης εξέφραζε τότε την άποψη όσων θεωρούσαν «παγίδα» τη Βάρκιζα επιθυμώντας τη συνέχιση του ένοπλου αγώνα. Σε επιστολή του αδελφού του προς το Ζαχαριάδη, μόλις μία μέρα πριν την δημόσια αποκήρυξη Βελουχιώτη από τον Ριζοσπάστη, αναφέρονταν μεταξύ άλλων: «Ο Άρης πιστεύει ότι με μια σωστή γραμμή και μια ικανή ηγεσία θα μπορούσε να νικήσει ο λαός.» Βλ. Χατζηπαναγιώτου Γ., ο.π., σελ. 601. Η διπλωματικά διατυπωμένη αυτή αμφισβήτηση της γραμμής Ζαχαριάδη, αποδείχθηκε ότι είχε μεγαλύτερη σημασία από ότι αρχικά της αποδόθηκε στην ηγεσία του ΚΚΕ.

δυσβάσταχτο κόστος για τον ίδιο και το κόμμα του, που αντί να δρέψουν τους καρπούς της συγκατάβασης, εξακολούθησαν με σταθερούς ρυθμούς να απομονώνονται από το πολιτικό προσκήνιο. Η σχηματισθείσα με αγγλική μεσολάβηση κυβέρνηση Σοφούλη το Νοέμβρη του 45, παρότι αρχικά απέσπασε την ανοχή του ΚΚΕ, αρνήθηκε κατηγορηματικά να υλοποιήσει τα κεντρικά αιτήματα που σχετίζονταν με την χορήγηση γενικής αμνηστίας, την ανασύνταξη των εκλογικών καταλόγων, την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού και τη συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση ως εγγυητή υλοποίησης της συμφωνίας. Πολλοί μίλησαν έκτοτε για μεθόδευση που ωθούσε το ΚΚΕ έξω από τα όρια την νομιμότητας με δική του ευθύνη και παρότι αυτός ο ισχυρισμός δεν είναι δυνατόν να επαληθευτεί ιστορικά, δεν μπορεί και να αποκλεισθεί γνωρίζοντας τις επικρατούσες συνθήκες.²⁷

Δυστυχώς το ΚΚΕ δικαίωσε με τις επιλογές του όσους το ήθελαν εκτός της νόμιμης πολιτικής ζωής γνωρίζοντας ότι ο Ζαχαριάδης βρίσκονταν παγιδευμένος σε ένα τεράστιο δίλημμα. Αλλά ο ίδιος ο Ζαχαριάδης ήταν ο μοιραίος αρχηγός, αλλά ως προσωπικότητα δεν ήταν καθόλου μοιρολάτρης. Η πολυκύμαντη ζωή του από τα σκληρά παιδικά χρόνια μέχρι τη μεταξική φυλακή και το γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου, ήταν μια αδιάκοπη πάλη για επιβίωση στην οποία η παραίτηση από τη μάχη ισοδυναμούσε με λιποταξία από τα μαρξιστικά ιδεώδη. Για το λόγο αυτό τύγγανε της αναγνώρισης τόσο από την κομμουνιστική διεθνή όσο και από τους ντόπιους αριστερούς που τον ακολούθησαν με πάθος και αυταπάρνηση από την πρώτη μέρα της επιστροφής του, (Ιούνης 45) μέχρι τέλους. Ήταν αυτοί που κυνηγημένοι από το επίσημο κράτος με τις παραφυάδες του βρέθηκαν ξανά στο βουνό υιοθετώντας αρχικά την πολιτική της αυτοάμυνας στην λευκή τρομοκρατία και ακολούθως τα δύσβατα μονοπάτια του Δ.Σ. Όσοι και να ήταν αριθμητικά, αντιπροσώπευαν ένα τμήμα από τη μέχρι χθες κοινωνική πλειοψηφία και κανένας δεν μπορούσε να προεξοφλήσει ότι θα

²⁷ Βλ. Λεονταρίτης Γ., *Από τον Εμφύλιο στην Ε.Δ.Α*, 2001, σελ. 13., Γιαννουλόπουλος Γ., ο.π., σελ. 260-261. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται αν ληφθεί υπόψιν πως η φιλοβασιλική παράταξη είχε συνείδηση το γεγονός που επισημαίνει ο Τσουκαλάς, ο.π., 1981, σελ. 91: «Η πρόθεση του ΚΚΕ για την έναρξη νέου πολέμου συνάντησε μεγάλη αντίδραση, παρά το γεγονός ότι σημαντική μερίδα του πληθυσμού εξακολουθούσε να διατηρεί μια συμπάθεια προς το κόμμα, και συναισθάνονταν το δίκαιο του αγώνα.»

αυτοκτονούσαν πολιτικά, αμαχητί. Λίγα χρόνια μετά, στην ετήσια απολογιστική έκθεση πεπραγμένων της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης επαναβεβαιώνονταν το βάθος της ρήξης εθnikοφρόνων και αριστερών: «Εμείς διαλέξαμε το δρόμο μας, το δρόμο του αγώνα και θα τον ακολουθήσουμε ως τις έσχατες δυνατότητες».²⁸

Αναμφίβολα λοιπόν ο κεντρικός ρόλος του Ζαχαριάδη στις εξελίξεις²⁹ και η ελέω Στάλιν ηγεσία του στο ΚΚΕ δεν τον καθιστούν άμοιρο ευθυνών για το δεύτερο και καταστροφικότερο γύρο του εμφυλίου πολέμου.³⁰ Άλλωστε αυτός είχε επιδοθεί σε μια παρατεταμένη ακροβασία μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας επιλέγοντας, ίσως, την πιο επώδυνη λύση κάθε φορά. Μια ήσσοнос έντασης αψιμαχία στο Λιτόχωρο την ίδια μέρα των εκλογών του 46, σηματοδότησε την πορεία προς τον ολοκληρωτικό εμφύλιο, το τελευταίο και πιο οδυνηρό για τον τόπο ξεκαθάρισμα των ανοιχτών λογαριασμών από το Δεκέμβρη του 44. Αλλά το 46 τίποτα δεν ήταν όπως το 44. Η ολοένα και πιο στενή συνεργασία των εθnikοφρόνων απέναντι στον κοινό εχθρό, είχε στερήσει από την αριστερά όχι απλά από το φωτοστέφανο της αντίστασης,

²⁸ Βλ. Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., «Οι διεθνείς σχέσεις της Δημοκρατικής Ελλάδας μέσα στο 1948», περ. Αρχαιοτάξιο, τευχ. 2, 6/2000, σελ. 23

²⁹ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι ο Ζαχαριάδης με ένα μικρό αριθμό συνεργατών του χειρίζεται ολοένα και πιο συγκεντρωτικά την οργάνωση του ένοπλου αγώνα από το καλοκαίρι του 46 και μετά. Εξάλλου η δολοφονία του Ζέβγου (Μάρτης 47) και ο θάνατος του Σιάντου (Μάης 47) ευνόησαν την μονοκρατορία του στο ΚΚΕ. Βλ. Ηλιού Φιλ., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, 2004, σελ. 36

³⁰ Ο Φιλ. Ηλιού, ο.π., σελ. 23, 75 & 99-100, συνάγει από τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία, πως στις συναντήσεις που είχε ο Ζαχαριάδης με το Στάλιν (Μάρτης 46 & Μάης 47) ο δεύτερος αποδέχτηκε τον προσανατολισμό της ένοπλης ρήξης και υποσχέθηκε βοήθεια χωρίς όμως να προσδιορίσει επακριβώς την έκταση και το μέγεθος της βοήθειας αυτής. Πρέπει ωστόσο να συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι η Ελλάδα θεωρείτο «προκεχωρημένο απόσπασμα της επανάστασης», και η ΕΣΣΔ με δεδομένο το ψυχροπολεμικό κλίμα, δεν προχώρησε ούτε στην αναγνώριση της Π.Δ.Κ. Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης στη διαθήκη του, βλ. ανωτ., σελ. 49, επιβεβαιώνει την προφορική υπόσχεση βοήθειας του Στάλιν, παρουσία μάλιστα και του Μολότοφ, η οποία προέβλεπε τη χορήγηση στρατιωτικού υλικού πάσης φύσεως, προερχόμενο μάλιστα και από χώρες όπως η Τσεχοσλοβακία και η Πολωνία.

αλλά και από την ενεργό συμπαράσταση μεγάλου τμήματος των οπαδών της.³¹

Εξάλλου στη δημιουργία του αντικομμουνιστικού μετώπου είχε προστεθεί και ένας νέος δυναμικός παράγοντας: Η αμερικανική πολιτική, που με τη διακήρυξη του δόγματος Truman (Μάρτης 47)³² και του σχεδίου Marshall (Ιούνιος 47) εγκαινίασε την λογική της υπεράσπισης των ζωτικών συμφερόντων των ΗΠΑ ανά την υφήλιο, υποσκελίζοντας την φυλλοροούσα Μ. Βρετανία. Οι ΗΠΑ πήραν έτσι από την Αγγλία τα σκήπτρα της αντικομμουνιστικής προστασίας της Ελλάδας και δεν ήταν διατεθειμένες να εγκαινιάσουν τον ψυχρό πόλεμο με μια ήττα.

Η αντίδραση των αντιπάλων επισημοποιήθηκε στο συνέδριο του γαλλικού ΚΚ στο Στρασβούργο περί τα τέλη Ιουνίου 47, όταν ο Πορφυρογένης γνωστοποίησε τους νέους προσανατολισμούς του ΚΚΕ για τη δημιουργία μιας λεύτερης δημοκρατικής Ελλάδας, με τη δική της κυβέρνηση και τη δική της κρατική υπόσταση. Παρά ταύτα η επίσημη γραμμή του ΚΚΕ παρέμεινε όλη αυτή την περίοδο, ανοιχτή στο ενδεχόμενο κάθε «δημοκρατικά ανεκτής» υποχώρησης προκειμένου να αποφευχθεί η γενικευμένη σύρραξη. Οι ελπίδες που δημιουργήθηκαν τότε για ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος, αποδείχθηκαν για άλλη μια φορά φρούδες. Η πρωτοβουλία μεσολάβησης του Σοφούλη προσέκρουσε στην επιβληθείσα εξ Αμερικής³³ άρνηση της κυβέρνησης Μάξιμου να συνδιαλλαγεί «με τους στασιαστές» και την ημέρα που είχε ορισθεί η συνάντηση με τους εκπροσώπους του ΕΑΜ,

³¹ Ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι ο βαθμός που ο Ζαχαριάδης είχε επίγνωση της μεταστροφής του κλίματος, δεδομένου ότι σε πολυσέλιδο υπόμνημά του στο ΚΚΣΕ και το Στάλιν (Μάης 47) διατείνονταν: «...Παρ' όλα αυτά το ΕΑΜ έχει ένα μοναδικό πολιτικό και ιδεολογικό κύρος στον ελληνικό λαό και στο εξωτερικό όπου έχει δεσμούς με όλες τις προοδευτικές λαϊκές οργανώσεις. Παρ' όλες τις προσπάθειες του εχθρού, το ΕΑΜ παραμένει ο βασικότερος πολιτικός παράγοντας στη χώρα.»

³² Το περίφημο δόγμα Τρούμαν παρουσιάστηκε ως η απάντηση των ΗΠΑ στην επεκτατική εφόρμηση της κομμουνιστικής τυραννίας και ως πρόθεση στρατιωτικής υποστήριξης των απειλούμενων χωρών. Ωστόσο, στη φιλολογία που το συνόδευε γίνονταν λόγος για υπεράσπιση των ελεύθερων θεσμών και εκλογών, για εγγυήσεις ατομικών ελευθεριών, καταδίκη της πολιτικής καταπίεσης κλπ. Βλ. Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} αιώνα, τ. 5, σελ. 25 & Γιαννουλόπουλος Γ., ο.π., σελ. 81-88

³³ Βλ. Σφήκας Θ., ο.π., σελ. 89

εξαπολύθηκαν μαζικές συλλήψεις και εκτοπίσεις αριστερών, μη εξαιρουμένων και των μελών της αποστολής που θα συναντούσε το Σοφούλη.³⁴ (Παρτσαλίδης, Παπαρήγας, Αραμπατζής, Γαβριηλίδης κ.α.)

Μετά το 47 όπου ενισχύεται η δράση του Δ.Σ. και διαφαίνεται η κρατική αδυναμία να τον εξουδετερώσει,³⁵ η αριστερά ήταν πλέον πεπεισμένη πως μόνο με τα όπλα θα μπορούσε να επιβάλει τους όρους της και με αυτή την έννοια κάθε πολιτική πρωτοβουλία θα εκληφθεί έκτοτε ως αδυναμία της επίσημης κυβέρνησης να αναμετρηθεί στο στρατιωτικό επίπεδο. Κάπως έτσι ολοκληρώθηκε η αναπόδραστη πορεία προς τον τραγικό εμφύλιο και τη μοιραία ήττα του Κ.Κ.Ε. Ο Μαρκεζίνης συνόψισε με γλαφυρότητα τα αίτια της συντριβής του Δ.Σ.:³⁶ α) Η κατάργηση της πολυαρχίας στο στράτευμα και η ανάληψη επιθετικών πρωτοβουλιών, β) Η ρήξη του Τίτο με το Στάλιν και το κλείσιμο των συνόρων στους Έλληνες μαχητές, γ) Την εγκατάλειψη από πλευράς του Δ.Σ. της επιτυχημένης συνταγής του ανταρτοπόλεμου. Ο Φαράκος πρόσθεσε ακόμη έναν: Η ηγεσία του ΚΚΕ-συνειδητά ή όχι- έκλεισε τα μάτια μπροστά στο διεθνή συσχετισμό δυνάμεων. Δεν ήθελε να χαρακτηριστεί ενδοτική. Άλλωστε, διακατέχονταν –κατά κυρίαρχο, πια, τρόπο- από το «σύνδρομο της εξουσίας...».³⁷

Παρά την απόλυτη νίκη της στο πεδίο της μάχης, η δεξιά διείδε ότι ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού ήταν απρόθυμο να την παρακολουθήσει στις ακραίες αντικομμουνιστικές πρακτικές.³⁸ Αποτελούσε λοιπόν άμεση προτεραιότητα και ύψιστη ανάγκη η διατήρηση του κλίματος αντικομμουνιστικής υστερίας σε καιρό ειρήνης. Ο μόνος δρόμος για να το επιτύχει ήταν ο έλεγχος του κρατικού μηχανισμού και ο ιδεολογικός προσανατολισμός του. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι στην μετεμφυλιακή τάξη πραγμάτων, ο στρατός που ήταν ο θεματοφύλακας της εθνικοφροσύνης,

³⁴ Βλ. Ηλιού Φιλ., ο.π., σελ. 135

³⁵ Βλ. Woodhouse C.M., ο.π., σελ. 259

³⁶ Βλ. Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 1968, τ. 4, σελ. 327

³⁷ Βλ. Φαράκος Γρ., ο.π., σελ. 148

³⁸ Βλ. Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», 1984, σελ. 569, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα έθνος σε κρίση*

αποτελούσε τη δικλείδα ασφαλείας για την ενίσχυση του αστικού καθεστώτος.³⁹

Τα εμφυλιακά στερεότυπα του «εαμβούλγαρου», του «κομμουνιστο-συμμορίτη», του «μιάσματος» κλπ αντί να αμβλυνθούν, αναζωογονήθηκαν υπό το πρίσμα και του ψυχροπολεμικού διπολισμού. Τα όρια της εθνικής ταυτότητας καθορίστηκαν από το στοιχείο του αποκλεισμού,⁴⁰ και το ιδεολογικό περιεχόμενο της δεξιάς ιδεολογίας νοηματοδοτήθηκε εξ αντιδιαστολής με τον αριστερό πολιτικό λόγο. Δεν είναι άλλωστε συμπτωματικό το ότι η δεξιά ιδεολογία αποκήρυξε κάθε ταξικό συσχετισμό υιοθετώντας τον άξονα εθνικά – μη εθνικά συμφέρον, και επεδίωξε συστηματικά να προσδώσει στις πολιτικές της επιλογές μια αταξική χροιά, για την οποία θα γίνει λόγος στα ακόλουθα κεφάλαια.

Παράλληλα η αντικομμουνιστική προπαγάνδα επιδρούσε ενωτικά και συσπειρωτικά υπό το καθεστώς της συνωμοσιολογίας και του αόριστου κινδύνου που επικρέμονταν πάνω από το έθνος. Οι μυθικές διαστάσεις που προσέλαβε ο ηττημένος κομμουνισμός με τα διεθνή πλοκάμια του, προκαλούσαν το δέος μπροστά στον κίνδυνο μιας νέας σύρραξης. Το περίφημο παρά πόδας του Ζαχαριάδη βρήκε τελικά μεγαλύτερη ανταπόκριση στους δεξιούς παρά στους ομοϊδεάτες του. Όλα συνηγορούσαν στην άποψη ότι ο αγώνας ενάντια στο απόλυτο κακό του κομμουνισμού απαιτούσε συνεχή επαγρύπνηση. Η κηδευμόνευση του δημοκρατικού πολιτεύματος, ο στραγγαλισμός της νομιμότητας και η απαξίωση των στοιχειωδών ατομικών δικαιωμάτων νομιμοποιήθηκαν εν ονόματι της αντικομμουνιστικής σταυροφορίας. Το εμπόριο του αντικομμουνισμού άνοιγε τις πόρτες διάπλατα σε μετριότητες, στερώντας μια θέση στον ήλιο από όσους είχαν ανεπανόρθωτα στιγματιστεί με τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων. Τα ξερονήσια και τα μπουντρούμια της ασφάλειας φάνταζαν σαν τόποι εξιλαστήριοι από το μίasma και δίοδος προς τον εναγκαλισμό με τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, και φευ, για κάποιους αρχαιογνώστες, σαν νέοι παρθενώνες.

³⁹ Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία Όψεις υπανάπτυξης*, 1978, σελ. 269 - 272

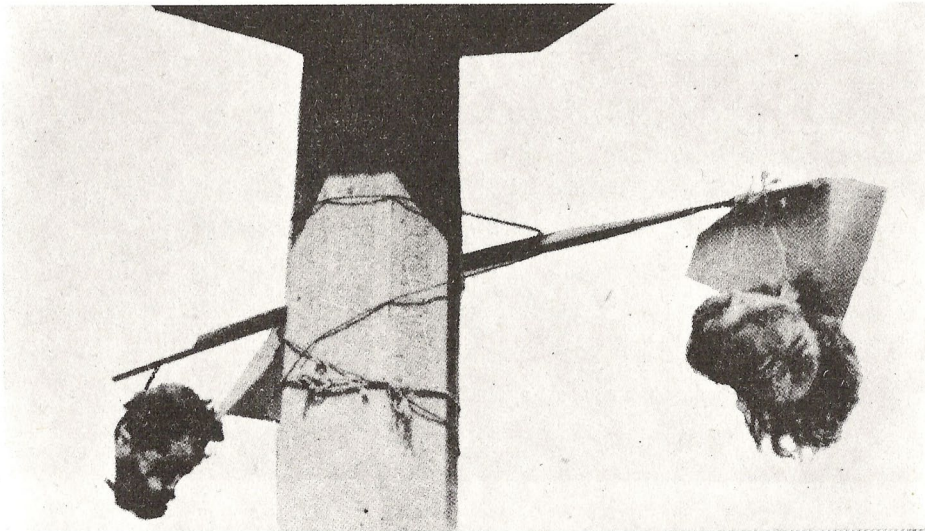
⁴⁰ Βλ. Μπαλά Ν., «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και του αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936-1949», 2003, σελ. 136, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα '36-49*

Αλλά η δαιμονοποίηση του αρχηγού ή ολόκληρου του ΚΚΕ δεν εξυπηρέτησαν παρά μόνο όσους ήθελαν να προσδώσουν ιστορικό περιεχόμενο στα μετεμφυλιακά στερεότυπα που συνέθεσαν την επίσημη κρατική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, κοινός παρονομαστής της οποίας ήταν η περιπέτεια του εμφυλίου. Ο εμφύλιος και η προδοσία της αριστεράς αποτέλεσαν το ιδεολογικό αρχέτυπο της εθνικοφροσύνης. Πάνω σ' αυτό, οικοδομήθηκε ένα ολόκληρο αξιακό ή ορθότερα απαξιακό (ας μας επιτραπεί ο νεολογισμός) σύστημα με το κλασικό μοτίβο πως πηγή όλων των δεινών του τόπου αποτέλεσε η κομμουνιστική ανταρσία. Αναλύοντας το πλαίσιο συγκρότησης της δεξιάς ιδεολογίας θα δούμε πως το ιστορικό «πάθημα» της αριστεράς μετουσιώθηκε από εθνικό δίδαγμα, σε μέθοδο εκφοβισμού και χειραγώγησης της κοινωνίας.

Το γεγονός ότι θα ήταν γονιμότερη η παρέμβαση της αριστεράς ακόμη και ως αντιπολίτευσης σε ένα αστικό καθεστώς, από την προσφυγή στον οδυνηρό δεύτερο γύρο, ουδείς το αμφισβητεί, αλλά είναι εξαιρετικά ριψοκίνδυνη, η διαδεδομένη στους Έλληνες συγγραφείς, πρακτική της εξαγωγής συμπερασμάτων εκ του αποτελέσματος. Ακόμα και όταν δεν γίνεται εκ του πονηρού, ενέχει τον κίνδυνο υπεραπλουστεύσεων για ζητήματα που εκ των υστέρων μόνο, φαίνονται αυτονόητα. Τη λογική αυτή υιοθέτησε η νικήτρια παράταξη του εμφυλίου για να κατασκευάσει το ιδεολογικό οπλοστάσιο της εθνικοφροσύνης που βασίστηκε στον αφορισμό και τη μισαλλοδοξία.

Δεκέμβρης 44: Το κράτος αντιμέτωπο με την κοινωνία

**Τα κεφάλια των Βελουγιώτη & Τζαβέλα :
Ορόσημο του εμφυλίου για τους πρωταγωνιστές**

**Αριστεροί στο εκτελεστικό απόσπασμα:
Για τους ανώνυμους αγωνιστές η αυλαία του δράματος άργησε πολύ να πέσει.**

II. Η Θεωρία των Παιγνίων ως συμπληρωματική προσέγγιση της ιστορικής αποτίμησης

Από τη σύντομη επισκόπηση των ιστορικών σταθμών προς τον εμφύλιο, προέκυψε μάλλον ξεκάθαρα ότι αυτός δεν υπήρξε προϊόν ούτε εθνικής μειοδοσίας ούτε αυτοκαταστροφικής μανίας κανενός από τα αντίπαλα στρατόπεδα. Όπως επίσης θα προσέκρουε στην κοινή λογική ο ισχυρισμός ότι κάποιος διεξάγει έναν πόλεμο (και δη εμφύλιο) απλώς και μόνο για να ηττηθεί ή ότι οι ευθύνες μπορούν να αποδοθούν σε μεμονωμένους ασύνδετους παράγοντες. Λαμβάνοντας ως αυταπόδειχτες τις αλήθειες αυτές, θα επιθυμούσαμε να αναδειχθεί, στο βαθμό που προκύπτει, η αναπόδραστη πορεία προς τον εμφύλιο, ή με άλλα λόγια, το μοιραίο αποτέλεσμα της καθεστωτικής διαπάλης που επιβεβαίωσε τη ρήση του Mazower ότι δεν υπάρχει ειρήνη χωρίς νίκη.

Μας διακατέχει δηλαδή η επιθυμία να υπερβούμε προς στιγμήν την αξιολογική αποτίμηση των γεγονότων με απώτερο σκοπό να κρίνουμε την εμφύλια διαμάχη ως ιστορική ολότητα η οποία βέβαια υπήρξε κόμβος για τη θωράκιση της ιδεολογίας της δεξιάς. Θα επιχειρήσουμε έτσι να δραπετεύσουμε από το βασανιστικό ερώτημα του ιστορικού «ποια παράταξη φταίει» ή «ποια παράταξη φταίει περισσότερο», εστιάζοντας την προσοχή μας σε μια ποιοτικά τροποποιημένη υπόθεση εργασίας: Με δεδομένο ότι καμιά παράταξη δεν θεωρείται άμοιρη ευθυνών σε μια εμφύλια σύγκρουση, τί νόημα έχει σε τελική ανάλυση να χρεώσουμε τον οποιονδήποτε βαθμό υπαιτιότητας στο ένα ή το άλλο των εμπλεκόμενων μερών; Εκ πρώτης όψεως το ερώτημα ίσως φανεί αφελές αν όχι ανόητο, επειδή αν άρουμε τον ιστορικό καταλογισμό των πράξεων των δρώντων υποκειμένων, στην ουσία καταργούμε την ιστορία. Ωστόσο η πρόθεσή μας δεν έχει να κάνει με την αμφισβήτηση του ρόλου της ιστορίας αλλά με μια διαφοροποιημένη μέθοδο ανάγνωσής της. Δηλαδή πέραν των συγκυριών, των πρωταγωνιστών και των επιλογών τους στις συγκεκριμένες περιστάσεις, ο εμφύλιος από μακροϊστορική σκοπιά ήταν τελικά προϊόν, πρωτίστως των «κακόβουλων» ενεργειών εκατέρωθεν, ή η οδυνηρή απόληξη συσσωρευμένων αδιεξόδων που αδυνατούσαν να διευθετηθούν ομαλά υπό τις ισχύουσες ιστορικοκοινωνικές πραγματικότητες;

Εισάγουμε έτσι την έννοια της ιστορικής «αναγκαιότητας» για να φωτίσουμε τα γεγονότα από διαφορετική πλευρά. Από την πλευρά που τα εξετάζει ως αλληλουχία κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμού δυνάμεων, αποφεύγοντας την δραματοποίηση του ρόλου των προσώπων. Για του λόγου το αληθές ως αναφερθούμε στον εμφύλιο πόλεμο των Αμερικανών μεταξύ Βορείων και Νοτίων: Πόσοι από μας θυμόντουσαν τους πρωταγωνιστές των μαχών αν δεν υπήρχαν οι χολιγουντιανού τύπου παραγωγές; Αυτό που τελικά επεκράτησε στην ιστορική έρευνα ήταν το αγεφύρωτο χάσμα οικονομικών συμφερόντων που μοιραία οδήγησε στον πόλεμο.

Μια εναλλακτική λοιπόν προσέγγιση της ιστορίας του εμφυλίου μας ωθεί στην επιστράτευση του ορθολογικού – ερμηνευτικού μοντέλου της θεωρίας των παιγνίων το οποίο μπορεί να δώσει αξιολογικά ουδέτερα αποτελέσματα για μια περίοδο που έτυχε σφοδρής ιδεολογικής εκμετάλλευσης. Γιατί στο βαθμό που η αποστασιοποίηση υπηρετεί την πληρότητα της γνώσης, ξεδιαλύνεται πιο εύκολα ο μύθος από την πραγματικότητα, η ανάγκη από τη σκοπιμότητα και η υστεροβουλία από την επίπλαστη ειλικρίνεια. Ας ξαναγηθούμε για λίγο στη θεωρία των παιγνίων πριν διερευνήσουμε το βαθμό που ο εμφύλιος αποτελούσε «προδιαγεγραμμένη» πορεία σύγκρουσης.

Ας επιχειρήσουμε λοιπόν μια πρώτη μεθοδολογική εξοικείωση με τη θεωρία που μας υπόσχεται έναν εναλλακτικό τρόπο ερμηνείας των δεδομένων του εμφυλίου που η ιστορική έρευνα προσεγγίζει πολλές φορές με ιδεολογική φόρτιση. Στα 1944 είδε το φως της δημοσιότητας το έργο των Neumann – Morgenstern “Θεωρία Παιγνίων & Οικονομική Συμπεριφορά” ως μια ριζοσπαστική προσέγγιση του οικονομικού μαξιμαλισμού σε σχέση με τις πραγματικές συνθήκες ανταγωνισμού και αλληλεξάρτησης των δρώντων υποκειμένων.⁴¹ Ωστόσο η Θεωρία των Παιγνίων (Game Theory) όπως συμπληρώθηκε από τον Nash (Βραβείο Νόμπελ 1994) συνιστά πρωταρχικά μια σειρά μαθηματικών συλλογισμών που αποβλέπουν στον προσδιορισμό της καλύτερης δυνατής επιλογής για ένα άτομο (ή ομάδα ατόμων) λαμβάνοντας υπ’ όψιν ότι και ο «αντίπαλος» επιδιώκει ταυτόχρονα να

⁴¹ Βλ. Κ. Βαγιονάκη «Οι Εκλογές και η θεωρία των παιγνίων», εφημ. Το Βήμα 13-6-04, Α51 καθώς και Π. Σπυράκη «Η ώρα της κοινωνικής πληροφορικής», The Economist 6/04 σελ. 37

μεγιστοποιήσει την δική του ωφέλεια. Πρόκειται δηλαδή στην ουσία για ένα ορθολογικό μοντέλο⁴² στο οποίο κάθε «παίκτης» επηρεάζει με τις επιλογές του τις ενέργειες των υπολοίπων, χωρίς βέβαια κανείς να γνωρίζει εκ των προτέρων την επιλογή του αντιπάλου (choice under uncertainty).

Το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων για την Θεωρία των παιγνίων έγκειται στο ότι το μοντέλο της ερμηνεύει πολλές πραγματικές καταστάσεις που αποτελούν αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Υπό το πρίσμα της ανάλυσής της έχουν κατά καιρούς τεθεί οικονομικά προβλήματα καθορισμού τιμών υπό συνθήκες ατελούς ανταγωνισμού, προβλήματα συλλογικών διαπραγματεύσεων αλλά και ζητήματα πολιτικής, διεθνών σχέσεων, εκλογικών αντιπαραθέσεων ενώ στα 1999 επιχειρήθηκε ο συνδυασμός της κβαντικής φυσικής με τη θεωρία των παιγνίων.

Το κλασικό πλέον παράδειγμα εισαγωγής στη θεωρία των παιγνίων, γνωστό ως «Prisoner's Dilemma», αναλύεται από τον Gibbons με αρκετή παραστατικότητα:⁴³ Δύο ύποπτοι συλλαμβάνονται από την αστυνομία ως συνεργοί σε ένα έγκλημα, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν για κανέναν αδιάσειστες αποδείξεις ενοχής. Ακολούθως ανακρίνονται σε χωριστά δωμάτια ούτως ώστε ούτε ο ένας να γνωρίζει τι καταθέτει ο άλλος, ούτε να μπορεί να είναι βέβαιος για την εχεμύθειά του. Η στρατηγική της αστυνομίας έχει ως εξής: Αν δεν ομολογήσει κανένας, τότε γνωρίζουν ότι θα καταδικαστούν αμφότεροι σε μια ελάχιστη ποινή φυλάκισης ενός μήνα. Αν ομολογήσουν και οι δύο, τότε θα τους επιβληθεί ποινή φυλάκισης έξι μηνών. Τέλος αν ομολογήσει μόνο ο ένας, τότε αυτός που θα ομολογήσει θα αφεθεί ελεύθερος, ενώ ο άλλος θα κρατηθεί στη φυλακή για εννέα μήνες. Όλες οι πιθανές εκδοχές απεικονίζονται στον ακόλουθο πίνακα όπου παριστάνονται οι συνέπειες που θα έχει για τον άλλον η επιλογή του ενός. (Οι αριστερές ποινές αφορούν τις συνέπειες του Κρατουμένου I σε κάθε αντίστοιχη επιλογή του Κρατουμένου II και οι δεξιές του Κρατουμένου II αναλόγως).

⁴² Η θεωρία των παιγνίων εντάσσεται στην ευρύτερη σχολή σκέψης του rational choice theory όπως αυτή γεννήθηκε στο πνεύμα των Bentham και Mill (ωφελιμισμός) και επεκτάθηκε μεθοδολογικά στο χώρο των κοινωνικών επιστημών μετά τη δεκαετία του 50 από τον Downs «Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας» 1957 και τον Olson, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, 1965 έως τον Hirschman, *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση*, 1970

⁴³ Gibbons R., *A Primer in Game Theory*, Harvester –Wheatsheaf 1992, p. 11-13

Κρατούμενος II

		Δεν ομολογεί	Ομολογεί
Κρατούμενος I	Δεν ομολογεί	-1, -1	-9, 0
	Ομολογεί	0, -9	-6, -6

Υποθέτοντας ότι ο κάθε «παίκτης» επιλέγει την τακτική της μη ομολογίας, διαπιστώνουμε ότι κανένας εκ των δύο δεν έχει προσωπικό συμφέρον να παραμείνει σταθερός στην επιλογή του. Ο κρατούμενος I θα επιλέξει την ομολογία για να αφεθεί ελεύθερος σε περίπτωση που δεν ομολογεί ο κρατούμενος II (το 0 είναι καλύτερο από το -1) και θα πράξει το ίδιο αν ομολογήσει ο κρατούμενος II (το -6 είναι καλύτερο από το -9). Αντίστοιχες είναι και οι επιλογές του κρατουμένου II.

Εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι ο κάθε κρατούμενος έχει το κίνητρο να ομολογήσει το έγκλημα ανεξάρτητα από την επιλογή του άλλου, έστω κι αν αυτό συνεπάγεται εξάμηνη φυλάκιση και για τους δύο. Έτσι το κάτω δεξιά τετράγωνο συμβολίζει την επικρατέστερη στρατηγική επιλογή των εμπλεκομένων (dominant strategy) και συνιστά το περίφημο Nash Equilibrium που δεν συμβολίζει τίποτε περισσότερο από το επικρατών σημείο ισορροπίας του συστήματος, υπό το καθεστώς της δυναμικής διαντίδρασης που περιγράψαμε. Με άλλα λόγια δηλαδή περιγράφει τη διαδικασία επιλογής της optimum στρατηγικής με δεδομένη την επιλογή της optimum στρατηγικής και από τον «αντίπαλο». Στην πραγματικότητα βέβαια, δεν αποκλείεται διόλου τα δύο αντιτιθέμενα μέρη να απεμπολήσουν αμφότερα το καλύτερο αποτέλεσμα ακολουθώντας τη στρατηγική μεγιστοποίησης του κέρδους, αλλά κάτι τέτοιο σχετίζεται με το πεπερασμένο της ορθολογικότητας σε καθημερινές συνθήκες. Ο Nash ωστόσο παρέκαμψε έτσι το πρόβλημα της απροσδιοριστίας που προκύπτει από την αβεβαιότητα των εκατέρωθεν προσδοκιών των εμπλεκομένων μερών γιατί σε αντίθεση με τον Neumann, δεν ενεπλάκη στον γόρδιο δεσμό της απόφασης ως συνάρτηση της γνώσης των προθέσεων των αντιπάλων, αλλά υιοθέτησε ένα νέο μεγαλοφυές σκεπτικό βασισμένο στην

επιλογή που προσφέρει το ισχυρότερο κίνητρο στον «παίκτη» να μην μετανιώσει εκ των υστέρων γι' αυτή.⁴⁴

Η συμβολική σημασία του ανωτέρω παραδείγματος είναι μεγίστη, δεδομένου ότι ο Varian μας διαβεβαιώνει ότι μπορεί κάλλιστα να βρει εφαρμογή σε μια μεγάλη γκάμα οικονομικών και πολιτικών φαινομένων.⁴⁵

Για την περίπτωση μας σκόπιμο είναι να παραθέσουμε αρχικά μια εφαρμογή του μοντέλου στο οικονομικό πεδίο από όπου μπορούμε να διακριβώσουμε ένα μηχανισμό προσδιορισμού των τιμών (Price war game), συνεπώς και του αναμενόμενου κέρδους, μεταξύ δύο ανταγωνιστριών εταιρειών :

Εταιρεία II

		Υψηλή τιμή		Σταθερή Τιμή
		Υψηλή τιμή	Όφελος - Όφελος	Ζημιά- Μέγιστο Όφελος
Εταιρεία I	Σταθερή τιμή	Μέγιστο Όφελος - Ζημιά		Σταθερό κέρδος- Σταθερό κέρδος

Λαμβάνοντας τις αντιστοιχίες με το Prisoner's Dilemma, διαπιστώνουμε αβίαστα ότι και οι δύο εταιρείες τείνουν στο να διατηρούν μια πολιτική σταθερής τιμής, έστω κι αν αυτό συνεπάγεται αμοιβαίο περιορισμό των κερδών τους. Η συγκεκριμένη στρατηγική εξασφαλίζει ένα πρωτογενές όφελος, την αποφυγή δηλαδή ενός ανηλεούς πολέμου τιμών, που μπορεί να πάρει και τη μορφή συμφωνίας κυρίων ως προς τη σταθερότητα των τιμών, και ένα δευτερογενές, ότι δεν επιτρέπει την εύκολη εισδοχή νέων εταιρειών στον κλάδο, που θα απειλούσε τα συμφέροντα αμφοτέρων.

Ωστόσο πρέπει, ενδεικτικά έστω, να αναφερθούμε στις προϋποθέσεις εφαρμογής του οι οποίες δεν είναι άλλες απ' αυτές του ολιγοπωλίου⁴⁶ που τείνει να καταστεί και η πιο συνηθισμένη μορφή αγοράς στις σύγχρονες

⁴⁴ Για μια πιο εμπειριστατωμένη μελέτη της Θεωρίας των Παιγνίων βλ. επίσης Dixit – Nalebuff, *Thinking Strategically*, 1991, Kreps D.M., *Game Theory & Economic Modeling*, 1990, Straffin P.D., *Game Theory & Strategy*, 1993, Myerson R.B., *Game Theory: Analysis of a Conflict*, 1997, Κοτταρίδη Κ. – Σιουρούνης Γρ., *Θεωρία Παιγνίων, Αφιέρωμα στον John Nash*, 2002

⁴⁵ Varian R.H., *Intermediate Microeconomics*, Norton 1987 p. 480-493

⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά Katz & Rosh, *Microeconomics*, 94, κεφ. 15, Besanko – Dranove – Shanley, *Economics of Strategy*, κεφ. 7, Γεωργακόπουλου Θ. Λιανού Θ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, 1995 σελ. 183-193, Κούρκουλου Α., *Οικονομική*, 1988, σελ. 149-160

καπιταλιστικές οικονομίες. Έτσι στην εν λόγω περίπτωση θεωρούμε δεδομένο ότι:

- α) η κάθε εταιρεία επηρεάζει με τις αποφάσεις της την τιμή του προϊόντος,
- β) το προϊόν είναι ομοιογενές ή σχεδόν ομοιογενές,
- γ) υπάρχει σημαντική αλληλεξάρτηση των εταιρειών, αφού μια ενδεχόμενη απόφαση για μείωση της τιμής από τη μια εταιρεία, θα προκαλούσε άμεση αντίδραση της άλλης που θα έβλεπε να συρρικνώνεται το μερίδιο της αγοράς που κατέχει,
- δ) οι εταιρείες δρουν ορθολογικά, δηλαδή παραμένει σκοπός τους η μεγιστοποίηση του κέρδους και
- ε) επικρατούν συνθήκες σχετικής αβεβαιότητας, δεδομένου ότι η απόλυτη γνώση (πρακτικά αδύνατη) θα είχε δυσβάσταχτο κόστος⁴⁷. Αρκεί να θυμηθούμε τον Hayek που υποστήριζε χαρακτηριστικά ότι για τα δρώντα υποκείμενα η γνώση είναι αναγκαστικά ατελής, αποσπασματική και κυρίως διάσπαρτη.

Εγκαταλείποντας προς στιγμήν την οικονομική θεωρία ο Varian εστιάζει την προσοχή του στο πρόβλημα ελέγχου των εξοπλισμών, που αποτελεί συνάμα και μια επέκταση της εφαρμογής της Θεωρίας των Παιγνίων στις διεθνείς σχέσεις και τις διακρατικές συμφωνίες περί αφοπλισμού. Έτσι η ανάπτυξη ενός οπλικού συστήματος από τον έναν αντίπαλο, οδηγεί και τον άλλο στην αντίστοιχη επιλογή, παρότι φαινομενικά θα είχαν αμοιβαίο συμφέρον να απέχουν και οι δύο από αυτή την «άσκοπη» ενέργεια. Κατ' επέκταση η καχυποψία για την μη τήρηση των όρων διεθνών συμβάσεων για τον αφοπλισμό ωθεί τελικά στην de facto ακύρωσή τους από τους συμβαλλόμενους. Για του λόγου το αληθές, αρκεί μόνο να θυμηθούμε τις διακηρύξεις περί αφοπλισμού μεταξύ των υπερδυνάμεων που έμειναν στην ουσία κενό γράμμα κατά την ψυχροπολεμική περίοδο.

Τέλος πρέπει να μνημονευτεί ότι χάρη στην καινοτόμο προσέγγιση του Nash, δόθηκε απάντηση και στο δυσεπίλυτο πρόβλημα των διαπραγματεύσεων, η οποία δεν εξαρτά την συμφωνία των μερών από την υποκειμενική κλίμακα μέτρησης της ωφελιμότητας της κάθε πλευράς, αλλά

⁴⁷ Βλ. Ιωαννίδη Στ., *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία*, σελ. 60-72 & του ίδιου *Σύγχρονες Θεωρίες για τη Φύση της Επιχείρησης*, 1995

από το βαθμό που αυτή μεγιστοποιεί το γινόμενο των συνολικών ωφελειών των διαπραγματευτών συνδυαστικά. Έτσι για παράδειγμα στις διαπραγματεύσεις μεταξύ εργοδοσίας και συνδικαλιστών είναι πιθανό να βρεθεί ένα ποσοστό αυξήσεων μισθών που δεν θα περιορίζεται μόνο στη λογική μείωσης του κόστους εργασίας αλλά θα συναρτά την παραχώρηση αυξήσεων με το αντισταθμιστικό όφελος της εργασιακής ειρήνης και της αύξησης της παραγωγικότητας. Και αντίστροφα οι απαιτήσεις από την πλευρά των εργατών είναι αναμενόμενο να περιοριστούν μέχρι το βαθμό που δεν θα απειληθούν τα κεκτημένα τους ή οι βάσιμες προσδοκίες τους για το μέλλον. Με αυτό το σκεπτικό υπάρχει μόνο ένα σημείο ισορροπίας που να συνιστά ταυτόχρονα το μέγιστο δυνατό όφελος και για τις δύο πλευρές συνδυαστικά, το οποίο αποτελεί και τη λύση του διαπραγματευτικού προβλήματος.

Η κριτική που ασκήθηκε στο μοντέλο του Nash έχει να κάνει πρωταρχικά, όπως και σε ολόκληρη τη σχολή του rational choice theory, με την κατάχρηση της έννοιας της ορθολογικότητας. Πως για παράδειγμα μπορούμε να προδιαγράψουμε την στρατηγική επιλογή των αντιπάλων χωρίς να είμαστε βέβαιοι για τις προσδοκίες τους;⁴⁸ Υπεισέρχονται στο σημείο αυτό ζητήματα που άπτονται με αξιακού χαρακτήρα ιεραρχήσεις ατόμων ή ομάδων, οι οποίες δεν μπορούν να αποτιμηθούν ποσοτικά. Μήπως δηλαδή η συνεχής επίκληση της μεγιστοποίησης της ωφέλειας φτάνει στο σημείο να αυτοακυρώνει την ορθολογικότητα;

Σίγουρα το μεγαλύτερο μέρος της συμπεριφοράς των ανθρώπων δεν μπορεί να ερμηνευθεί με αυστηρά ορθολογικά κριτήρια, εκτός κι αν διευρύνουμε κατά πολύ τον ορισμό του ορθολογικού. Τότε όμως το μοντέλο δεν θα είναι χρηστικό αφού θα στερείται του πλεονεκτήματος της αφαιρετικής ανασύνθεσης και ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων.

Η απάντηση στο μέγα αυτό ζητούμενο μπορεί κατά τη γνώμη μας να συνίσταται στο εξής: Στο μακρο- επίπεδο ανάλυσης οικονομικών, πολιτικών ή κοινωνικών δομών, ποιοτικά μεγέθη όπως η ηθική, ο αλτρουισμός κλπ δεν λαμβάνονται αυτοτελώς υπόψιν στο βαθμό που δεν συνάδουν με την ορθολογικότητα *stricto sensu* (δηλ. μεγιστοποίηση της ωφέλειας και ελαχιστοποίηση του κόστους), κι αυτή είναι μια εγγενής αδυναμία της θεωρίας.

⁴⁸ Βλ. Κοτταρίδη Κ. – Σιουρούνης Γρ., ο.π., σελ. 72, 73

Ο Barry ασκεί γόνιμη κριτική όσον αφορά τα όρια της οικονομολογικής προσέγγισης της συμπεριφοράς, διαπιστώνοντας πως υπάρχουν μια σειρά θεμελιώδη ζητήματα όπως π.χ. η συναίσθηση του εκλογικού καθήκοντος σε μια δημοκρατία, όπου η ερμηνεία στον άξονα κόστους – ωφέλειας είναι ανεδαφική δεδομένου ότι ουδείς διατηρεί την ψευδαίσθηση ότι με την ατομική του ψήφο θα κριθεί το εκλογικό αποτέλεσμα ή έστω θα λειτουργήσει ομαλά το πολίτευμα αφού θα περιορισθεί η αποχή.⁴⁹

Ωστόσο η κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία το μοντέλο θα εφαρμοστεί είναι εκ των προτέρων εμποτισμένη με τις κυρίαρχες αξίες των μελών που την απαρτίζουν ούτως ώστε ο ερευνητής να θέτει τα κριτήρια της ορθολογικότητας (πολλές φορές ανεπιγνώτως) υπό την επιρροή των αξιών αυτών. Θέλουμε δηλαδή να πούμε ότι η κυρίαρχη αξία της ατομικής ελευθερίας, για παράδειγμα, στο μοντέλο του διλήμματος του κρατουμένου που προαναφέρθηκε, λειτουργεί ήδη προσδιοριστικά της ορθολογικότητας της επιλογής του, κάτι που δεν θα ήταν τόσο αυτονόητο αν επρόκειτο για μαφιόζους που είχαν δώσει όρκο σιωπής.

Με αυτό τον τρόπο η προκρούστεια ορθολογικοποίηση παρακάμπτει για λόγους λειτουργικούς τις υποκειμενικές αξίες, αλλά αυτές επανέρχονται στην ανάλυση υπόρρητα μέσω του κοινωνικού πλαισίου αναφοράς. Έτσι άλλωστε το μοντέλο επιτυγχάνει να εξασφαλίσει συνθήκες εμπειρικής επαληθευσιμότητας σε ένα τόσο ευρύ πεδίο του επιστητού.

⁴⁹ Βλ. Barry B., *Κοινωνιολόγοι, Οικονομολόγοι & Δημοκρατία*, 1993, σελ. 31-37

III. Οι ερμηνευτικές αναλογίες του μοντέλου με τον ελληνικό εμφύλιο

Ακόμα και για κάποιον που βρίσκει ελκυστική τη θεωρία των παιγνίων, ο τρόπος που αυτή μπορεί να μας προσφέρει αξιόπιστα και αξιοποιήσιμα συμπεράσματα για τον ελληνικό εμφύλιο, παραμένει εκ πρώτης όψεως γριφώδης. Όπως διαπιστώσαμε προηγουμένως, στόχος της θεωρίας ήταν η συγκρότηση ενός γενικευμένου «εργαλείου» ερμηνείας της έλλογης συμπεριφοράς αλληλεπιδρώντων ατόμων ή ομάδων, το οποίο συγκροτείται στο επίπεδο της ορθολογικής επιλογής χωρίς να παραβλέπει τους εγωιστικούς στόχους και τις κλίμακες αξιών του καθενός συμμετέχοντα. Ωστόσο επειδή μια τόσο φιλόδοξη προοπτική ίσως ξεπερνάει τις αντικειμενικές δυνατότητες του μοντέλου, κρίνουμε απαραίτητο να προβούμε αρχικά σε μια τρόπον τινά μεθοδολογική υπαγωγή της ιστορικής αυτής ενότητας, στο πλαίσιο της θεωρητικής κατασκευής που μόλις αναλύσαμε.

Έτσι πρέπει να υπογραμμίσουμε κατ' αρχάς, ότι το όλο εγχείρημα πληροί τις ακόλουθες θεμελιώδεις προϋποθέσεις εφαρμογής της θεωρίας των παιγνίων, δεδομένου ότι:

α) Ο εμφύλιος πόλεμος μπορεί να ιδωθεί ως παίγνιο μηδενικού αθροίσματος με την έννοια πως όπου κερδίζει ο ένας αντίπαλος χάνει μοιραία ο άλλος. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται αν υπερβούμε την συμβαντολογική θεώρηση της ιστορικής περιόδου όπου αναδεικνύονται πολιτικοί συσχετισμοί ατόμων και ομάδων και εστιάσουμε την προσοχή μας στο μέγα ζητούμενο της όλης διαμάχης το οποίο δεν ήταν άλλο από το καθεστωτικό ζήτημα. Γιατί υπό το πρίσμα των αντιτιθέμενων προσωπικών συμφερόντων και των διαξιφισμών για την εξουσία αναδεικνύεται κυρίως η μικροπολιτική ή η ηθική διάσταση του προβλήματος, ενώ η συνειδητοποίηση ότι το πρόβλημα της καθεστωτικής επικράτησης ήταν μοιραίο να λυθεί ως γόρδιος δεσμός, μας φωτίζει μια προοπτική εναλλακτικής ανάγνωσης της ιστορίας βάσει της θεωρίας των παιγνίων, όπου σχετικοποιούνται τα ανθρώπινα πάθη και ανοίγεται ο δρόμος μιας ψύχραιμης και απροκατάληπτης αποτίμησης των δεδομένων.

β) Συμπλέκεται η κοινωνική δομή με την υποκειμενικότητα του ατομικού πράττειν⁵⁰ (ατομικοί ρόλοι, προσδοκίες κλπ.) χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται το συλλογικό με το ατομικό συμφέρον. Ο Nash παρότι διατρανώνει την ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν, «αναδεικνύει το πόσο επισφαλές είναι το συλλογικό συμφέρον, καθώς και πόσο ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο είναι να υποθέσουμε, την ταύτιση του ιδιωτικού και του συλλογικού συμφέροντος.»⁵¹

γ) Δεν έχει αποδειχτεί ιστορικά ότι η εμπλοκή στον εμφύλιο υπήρξε αποτέλεσμα μιας προσχεδιασμένης ρήξης (το αντίθετο μάλιστα) για κανένα από τα αντιτιθέμενα μέρη, αλλά μιας πορείας που χαρακτηρίστηκε εκτός των άλλων, από γενικευμένη δυσπιστία για τις πραγματικές προθέσεις του αντιπάλου, και

δ) Η έκβαση των ιστορικών γεγονότων όπως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, επαληθεύει εμπειρικά τα πορίσματα της θεωρίας, χωρίς βέβαια να την καθιστά απαραίτητα εργαλείο ιστορικής πρόβλεψης για το μέλλον.

Αν επικεντρώσουμε τώρα το ενδιαφέρον μας στα ειδικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το ιστορικό σκηνικό μέσω του οποίου επεκράτησε η δεξιά ιδεολογία και πολιτική πρακτική, θα διαπιστώσουμε στην πράξη ότι οι προφανείς αναλογίες με το μοντέλο της Θεωρίας των Παιγνίων που αναλύσαμε, προκύπτουν σχεδόν αβίαστα. Πιο συγκεκριμένα:

α) Μετά το ναυάγιο της συμφωνίας της Βάρκιζας και τις εκλογές του 46, το ήδη υφιστάμενο πολιτικό σχίσμα μεταξύ των αντιπάλων παρατάξεων της δεξιάς και της αριστεράς, αντιμετώπιζε δυσμενέστερες από πριν προοπτικές ειρηνικής διευθέτησης. Αναπτύχθηκε δηλαδή σταδιακά, ένας αγεφύρωτος πολιτικός διπολισμός οι φυγόκεντρες δυνάμεις του οποίου περιχαράκωσαν τις αντιμαχόμενες πλευρές, συγκροτώντας το μέτωπο των εθνικοφρόνων από τη μία πλευρά και των κομμουνιστών από την άλλη. Ο διχασμός αυτός, που έγινε αντικείμενο ιδεολογικής εκμετάλλευσης στη συνέχεια, υποστασιοποίησε το καθεστωτικό ζήτημα ή με άλλα λόγια το βαθμό κοινωνικής νομιμοποίησης που πραγματικά διέθετε η κυβερνώσα παράταξη.

⁵⁰ Ο E. Morin στην *Κοινωνιολογία*, 1998, σελ. 30, επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Η θεωρία των παιγνίων είναι η πρώτη μαθηματική θεωρία που συνειδητοποιεί το υποκείμενο / συμμετέχον»

⁵¹ Βλ. Κοτταρίδη Κ. –Σιουρούνης Γρ. ο.π., σελ. 41

β) Τα διατρέξαντα γεγονότα της επισκοπούμενης περιόδου, επέτειναν το ρευστό κλίμα αβεβαιότητας και καχυποψίας αναφορικά με τις αγαθές προθέσεις των ιδεολογικών αντιπάλων και το πλαίσιο τήρησης των υπεσχημένων. Υπό τις συγκρουσιακές δε συνθήκες, η λογική προσχώρησης στη βία αναδείχθηκε ως διαπραγματευτικό όπλο στα χέρια των πρωταγωνιστών. Αν δε συνεκτιμηθεί ο διχαστικός ρόλος του ξένου παράγοντα, ήδη από την αντίσταση μέχρι και τη μάχη της Αθήνας το Δεκέμβρη του 44, που ο Βρετανικός στρατός συμπαράτάχθηκε με την «εθνοφυλακή», θα διαπιστώσουμε ότι υπό τις επικρατούσες τότε συνθήκες, τα περιθώρια ενός έντιμου συμβιβασμού ήταν στην πράξη μικρότερα από όσο δείχνει η εκ των υστέρων ιστορική ανάγνωση.

γ) Στο κρίσιμο αυτό ιστορικό σταυροδρόμι του τόπου μας, οι εμπλεκόμενες παρατάξεις βρίσκονταν, σχεδόν πάντα, αντιμέτωπες με δύο εναλλακτικές στρατηγικές επιλογές: ή θα συμβιβάζονταν με τους όρους του αντιπάλου, ή θα προσέφευγαν στη δυναμική αναμέτρηση μέχρι την επιβολή των δικών τους (Μέγιστο Όφελος στο παράδειγμά μας).

Δεξιά

	Συμβιβασμός		Αντιπαράθεση
Αριστερά	Συμβιβασμός	Όφελος, Όφελος	Ήττα, Μέγιστο Όφελος
	Αντιπαράθεση	Μέγιστο Όφελος, Ήττα	Κόστος, Κόστος

Ας αναλύσουμε όμως διεξοδικά όλους τους πιθανούς συνδυασμούς δράσης – αντίδρασης των αντιπάλων σε σχέση με τα προσδοκώμενα από αυτούς αποτελέσματά: α) Αν η αριστερά συμβιβάζονταν μέχρι τέλους τότε η δεξιά όχι μόνο θα πετύχαινε την άμεση και καθολική επικράτησή της, αλλά θα εδραίωνε την επίφαση νομιμότητας στην αυταρχική άσκηση της εξουσίας και πιθανότατα θα επέτεινε, έστω και συγκεκαλυμμένα, τις μεθοδεύσεις εκείνες που θα της επέτρεπαν την απόλυτη νομή και κατοχή της εξουσίας (Κάτι που ούτως ή άλλως το έπραξε μετεμφυλιακά, προβάλλοντας τον κομμουνιστικό κίνδυνο). Όσον αφορά δε το άμεσο όφελος που θα είχε η αριστερά από έναν ενδεχόμενο ιστορικό συμβιβασμό, διαπιστώσαμε ήδη από την ιστορική μας αναδρομή ότι αυτό ανάγονταν περισσότερο στη σφαίρα του θεωρητικού και

τελικά δεν βάρυνε δυστυχώς περισσότερο στη συνείδηση όσων, καταδιωκόμενων ήδη από το επίσημο κράτος, είχαν ξαναβγεί στο βουνό.

β) Αν η αριστερά επέλεγε την αντιπαράθεση τότε η δεξιά κινδύνευε άμεσα να υποστεί μια καθεστωτική ανατροπή σε περίπτωση δικού της συμβιβασμού ή έστω να αποκτήσει μακροπρόθεσμα έναν ισχυρό διεκδικητή της εξουσίας που θα αμφισβητούσε διαρκώς το ιδεολογικό της μονοπώλιο. Και στις δύο περιπτώσεις το διακύβευμα για την κυβερνώσα παράταξη ήταν μεγάλο τη στιγμή μάλιστα που είχε αποκτήσει το πάνω χέρι των εξελίξεων και οι διεθνείς συσχετισμοί δυνάμεων την ευνοούσαν, αν όχι την εξωθούσαν να αντιπαρατεθεί με τον κομμουνισμό μέχρις εσχάτων. Έτσι διέθετε ισχυρό κίνητρο να επωμισθεί το όποιο κόστος της αντιπαράθεσης προκειμένου να διατηρήσει τη καθεστηκυία τάξη πραγμάτων.

γ) Αν η δεξιά εμφανίζονταν πιο συμβιβαστική τότε η αριστερά θα αποκόμιζε σίγουρα ένα πολιτικό κέρδος σε περίπτωση που θα λειτουργούσε κι εκείνη μετριοπαθώς. Αλλά η δημοκρατική ομαλότητα είχε ήδη δοκιμασθεί τόσο πολύ, που ο συμβιβασμός των διεστώτων αποδείχθηκε, όπως είδαμε, πρακτικά ανέφικτος δεδομένου ότι είχε εκλείψει κάθε διάθεση καλής θέλησης και αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Ας μην ξεχνάμε την κατάχρηση εξουσίας των κρατικών μηχανισμών καταστολής, τις εκκαθαρίσεις στις δημόσιες υπηρεσίες, τις εκτοπίσεις αντιφρονούντων, καθώς και τον εμπρηστικό ρόλο του τύπου της εποχής. Στην πραγματικότητα δηλαδή, το σενάριο αυτό του μοντέλου μόνο ως ευχολόγιο θα μπορούσε να εκληφθεί μιας και οι εθνικόφρονα παράταξη επέδειξε προοδευτικά αυξανόμενη αδιαλλαξία.

δ) Αν η δεξιά εξωθούσε τα πράγματα σε βίαια αντιπαράθεση, τότε η αριστερά είχε να επιλέξει μεταξύ του να αποδεχθεί μοιρολατρικά την ήττα της ή να επωμιστεί το κόστος της ένοπλης αντιπαράθεσης ακόμη και ως μέσο επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου της στο δυτικού τύπου καθεστώς. Το βασανιστικό τούτο δίλημμα έκρινε τελικά την έκβαση των πραγμάτων. Υπό μία έννοια, πράγματι η αριστερά κρατούσε το μέλλον του τόπου στα χέρια της αλλά όχι από την οπτική της κακόβουλης προαίρεσης που της αποδόθηκε εκ των υστέρων. Όσοι είχαν μεθοδεύσει την εξόντωση της αριστεράς, εκμεταλλεόμενοι και τα λάθη που αναμφισβήτητα η ίδια διέπραξε, ανέμεναν ότι η δημοκρατική ομαλότητα θα επισφραγίζονταν στην επιτύμβια στήλη της. Αλλά για τους πρώην ελασίτες που τα κακοτράχαλα βουνά ήταν το δεύτερο

σπίτι τους, η μόνη επιλογή που άφηνε μια προοπτική ανοιχτή ήταν αυτή της ένοπλης ρήξης που έμελλε τελικά να επικρατήσει.

Από την ανάλυση των παραμέτρων που προηγήθηκε βρισκόμαστε μπροστά την ακόλουθη έκπληξη. Αν δεχτούμε την ισχύ της δυναμικής διαντίδρασης που εισάγει η Θεωρία των παιγνίων στην μελέτη των κοινωνικοπολιτικών φαινομένων, τότε οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι με αποκρυσταλλωμένες πλέον τις ιστορικές συνθήκες της επίμαχης περιόδου, η εμφύλια σύγκρουση ήταν μάλλον αναπόφευκτη για τους εμπλεκόμενους, γιατί συνιστούσε σε κάθε διαδοχική φάση των εξελίξεων, την καλύτερη ή τη λιγότερο χειρότερη στρατηγική τακτική σε σχέση με τις επιλογές του αντιπάλου.

Η κριτική που μπορεί να ασκηθεί στο εν λόγω μοντέλο ίσως να αφορά τον εμπειρικό και γενικευτικό του χαρακτήρα και το γεγονός ότι έχει περιορισμένη ερμηνευτική ισχύ όσον αφορά τα ιστορικά γεγονότα. Εξάλλου ήδη από το 1960 ο Αμερικανός κοινωνιολόγος M. Janowitz, υποστήριξε ότι μια κοινωνιολογική θεωρία θεμελιωμένη στη Θεωρία των παιγνίων, δεν έχει να προσφέρει στην επιστημονική έρευνα και κατανόηση των φαινομένων, τίποτε περισσότερο από ότι ένας κοινός νους.⁵² Πράγματι, είμαστε έτοιμοι να παραδεχτούμε πως ακόμα κι αν ολόκληρη η αναφορά μας στην εν λόγω θεωρία απουσίαζε εντελώς, τα συμπεράσματά μας δεν θα μεταβάλλονταν. Γι' αυτό άλλωστε, από τον τίτλο κιάλας του υποκεφαλαίου μιλήσαμε για ερμηνευτικές αναλογίες της θεωρίας με τον εμφύλιο και όχι για μαθηματικού τύπου βεβαιότητες. Είναι λοιπόν προφανές ότι στα όρια τούτης της μελέτης είναι δυσχερής και άσκοπη η επιστημονική υποστήριξη της μεθοδολογικής εγκυρότητας της επικαλούμενης θεωρίας που ούτως ή άλλως συγκροτεί ένα αυτοτελές πλαίσιο ακαδημαϊκής μελέτης.

Ωστόσο φιλοδοξία του όλου μας εγχειρήματος παραμένει όχι η εισαγωγή ενός ρηξικέλευθου επιστημονικού εργαλείου στον τομέα αυτόν, αλλά η ενίσχυση της άποψης ότι η τραγική εθνική περιπέτεια του εμφυλίου πολέμου ήταν και υπό το πρίσμα του μοντέλου αυτού, μια αναπόδραστη μοίρα τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Έτσι η επικράτηση της δεξιάς ιδεολογίας στην μεταπολεμική Ελλάδα, τουλάχιστον μέχρι το 74, η οποία

⁵² UNESCO, *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, 1972, τ.2, σελ. 678-679

βασίστηκε στην εκμετάλλευση της συναισθηματικής φόρτισης και στην αναμόχλευση των τραγικών συνεπειών για τον τόπο που επέφερε ο εμφύλιος σπαραγμός, χάνει ένα θεμελιώδες έρεισμα νομιμότητας που της προσέδιδε η δαιμονοποίηση του ΚΚΕ.

Ακολούθως θα αναλύσουμε περισσότερο τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης καθώς και το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου μετετράπη σε επίσημη κρατική ιδεολογία. Για το σκοπό αυτό κρίθηκε σκόπιμη η «λύρτωσή» μας από το προπατορικό αμάρτημα του εμφυλίου πολέμου που με αβάσταχτη ελαφρότητα χρεώθηκε εξ ολοκλήρου στους ηττημένους. Η συνειδητοποίηση λοιπόν ότι δεν υπάρχουν εκ των προτέρων κακοί κομμουνιστές και αγαθοί δεξιοί και το αντίθετο, αποτελεί για τον υπογράφοντα απαραίτητη συνθήκη εν όψει των «αιχμηρών» θεμάτων που θα μας προβληματίσουν. Αν το εγχείρημα αυτό υπηρετείται από την Θεωρία των παιγνίων, τότε αυτή έχει προκαταβολικά δικαιώσει την ύπαρξή της.

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Αλεξάντερ Τζ. – Αλιβιζάτος Ν. – Βεργόπουλος Κ. κ.α.**, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Αλιβιζάτος Ν.**, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995
- Clogg R.**, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, μτφ. Λ. Παπαδάκη, εκδ. Ιστορητής/ Κάτοπτρο, Αθήνα 1995
- Dixit – Nalebuff**, *Thinking Strategically*, Norton & Company 1991
- Ελεφάντης Αγγ.**, *Μας πήραν την Αθήνα...Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002
- Gibbons R.**, *A Primer in Game Theory*, Harvester –Wheatsheaf 1992
- Ηλιού Φιλ.**, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004
- Κοτταρίδη Κ. – Σιουρούνης Γρ.**, επιμ., *Θεωρία Παιγνίων, Αφιέρωμα στον John Nash* εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2002
- Kreps D.M.**, *Game Theory & Economic Modeling*, Oxford University Press 1990
- Μαρκεζίνης Σπ.**, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1968
- Mazower M.**, επιμ., *Μετά τον πόλεμο...*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003
- Meynaud J.**, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ. Π. Μερλόπουλος, εκδ. Μπάουρον Αθήνα χ.χ.
- Myerson R.B.**, *Game Theory: Analysis of a Conflict*, Harvard University Press 1997
- Σβορώνος Ν.**, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Straffin P.D.**, *Game Theory & Strategy*, MAA 1993
- Τσουκαλάς Κ.**, *Η ελληνική τραγωδία*, μτφ. Κ. Ιορδανίδη, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1981
- Φαράκος Γρ.**, *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Σχέσεις ΚΚΕ & Διεθνούς Κομμουνιστικού Κέντρου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004
- Φλάισερ Χ.**, επιμ., *Η Ελλάδα '36-49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο Τομές και συνέχειες*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003
- Woodhouse C.M.**, *Modern Greece A Short History*, Faber & Faber, 1998
- Χατζηπαναγιώτου Γ.**, *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1997

III. Η Διαμόρφωση της Κρατικής Ιδεολογίας

*Οτιδήποτε και αν κάνει κανείς ή προνοήσει,
αν δεν διαιρεθούν ή διασκορπιστούν οι
κάτοικοι, ποτέ δεν ξεχνούν το όνομα της
ελευθερίας ούτε τους παλιούς θεσμούς, και
αμέσως με οποιαδήποτε ευκαιρία, θα
προστρέχουν σ' αυτούς...*
N. Machiavelli

I. Το πεδίο συγκρότησης της κρατικής ιδεολογίας από θεωρητική σκοπιά

Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο το κράτος κατέχει το σημαντικότερο ίσως ρόλο στο κοινωνικό γίνεσθαι και τούτο γιατί είναι επιφορτισμένο όχι μόνο με το δύσκολο έργο της ανόρθωσης της καθημαγμένης από το πόλεμο εθνικής οικονομίας και της θεσμικής ανασυγκρότησης του εκκρεμεί, αλλά πρωτίστως διότι καλείται να πρωτοστατήσει στην εδραίωση και νομιμοποίηση της ίδιας της πολιτειακής υπόστασης της οποίας είναι φορέας. Άρα το μεταπολεμικό κράτος είναι σίγουρα κάτι ποιοτικά διάφορο από μια νομική προσωπικότητα κατά τη θεωρία του Jellinek, η οποία προασπίζει την έννομη τάξη κατά τον Kelsen ή γενικότερα την ευημερία του συνόλου κατά τον Rousseau και τον Hiller. Δεν κατέχει απλά το «μονοπώλιο στη χρήση της νόμιμης φυσικής βίας»,¹ αλλά σύμφωνα πάντα με τη Βεμπεριανή θεώρηση, λειτουργεί ως πρωταγωνιστής σε μια «εξουσιαστική κοινωνική σχέση στην οποία οι ιθύνοντες χρησιμοποιούν έναν διοικητικό μηχανισμό για να επιβάλλουν τη βούλησή τους».² Πρόκειται βέβαια για τους καταπιεστικούς μηχανισμούς του κράτους, όπως τους χαρακτηρίζει ο Althusser, που λειτουργούν με κυρίαρχο στοιχείο τη φυσική ή άλλης μορφής βία,³ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι και οι ίδιοι φορείς και «καταναλωτές» της επίσημης κρατικής ιδεολογίας. Απεναντίας μάλιστα, εντός του ιδιότυπου κρατικού μορφώματος της μεταπολεμικής Ελλάδας, διεκδικούν την πρωτοκαθεδρία της αυθεντικής ιδεολογικής έκφρασης της εθνικοφροσύνης.

¹ Βλ. Weber M., *Κοινωνιολογία του κράτους*, 1996, σελ. 45 & του ιδίου, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, 1993, σελ. 19

² Βλ. Ψυχοπαίδης Κ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, 1989

³ Βλ. Althusser L., *Θέσεις*, 1999, σελ. 85 & 89

Απαραίτητη προϋπόθεση όμως για τη χρήση βίας, αποτελεί η καλλιέργεια ενός κλίματος διαρκούς και αόριστου φόβου να απολεσθεί η πολιτική σταθερότητα του συστήματος. Σχεδόν όλες οι μετεμφυλιακές συντηρητικές κυβερνήσεις εμφανίζονταν ως αμυνόμενες σε υποτιθέμενες συνωμοσίες και έξωθεν κατευθυνόμενες ανατρεπτικές δυνάμεις. Η εκμετάλλευση λοιπόν του λαϊκού αισθήματος για ειρήνη και τάξη μπορεί μεν πρόσκαιρα να διασφάλισε αυξημένα αισθήματα κοινωνικής ανοχής, αλλά δεν ματαίωσε οριστικά την αποκάλυψη της πραγματικότητας πως «ο αυταρχικός κρατισμός δεν είναι η απλή απάντηση του κράτους σε μια κρίση την οποία φροντίζει να αντιμετωπίσει, αλλά μια απάντηση σε μια κρίση που το ίδιο το κράτος συμβάλλει στην εμφάνισή της.»⁴

Υπ' αυτή την έννοια, η διαρκής και μέχρι τα όρια της υπερβολής επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου, έλυσε τα χέρια του κρατικού και παρακρατικού μηχανισμού καταστολής να καταπατήσει απροσχημάτιστα κάθε έννοια κράτους δικαίου και δημοκρατικής νομιμότητας. Ο Carl Schmitt είχε αναμφίβολα δίκιο όταν υποστήριζε ότι η αναγκαιότητα ενδοκρατικής ειρήνευσης σε κρίσιμες καταστάσεις, έχει ως πραγματική συνέπεια το κράτος ως πολιτική ολότητα, να καθορίζει αφ' εαυτού και τον «εσωτερικό εχθρό».⁵ Και όσο πιο ύπουλος, και επικίνδυνος παρουσιάζονταν ο εχθρός, τόσο πιο αρραγές καθίστατο το ιδεολογικό μέτωπο της εθνικοφροσύνης ως ένα μείγμα πατριδοκαπηλίας, μισαλλοδοξίας και πολιτικού σεχταρισμού. Η αδυναμία ή άρνηση διαπίστωσης κοινών στοιχείων με τον αντίπαλο, είναι απαραίτητη ψυχική συνθήκη για την ενθουσιαστική διεξαγωγή του αγώνα εναντίον του,⁶ γράφει με περισσή γλαφυρότητα ο Παν. Κονδύλης.

Η περίπτωση της Ελλάδας ανταποκρίνεται στη βασική θεωρία του Lipset κατά την οποία οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις επιβίωσης ενός καθεστώτος έχουν να κάνουν με την πίστη στη νομιμότητά του και την πίστη στην ικανότητά του.⁷ Έτσι η εκτροπή (1967) και η κατάρρευση της παλαιοκομματικής δεξιάς (1974) δεν θα ήταν σωστό να αποδοθούν μόνο στα

⁴ Βλ. Μακρής Σπ., *Στρατός και πολιτική στη νότια Ευρώπη*, 2002, σελ. 45

⁵ Βλ. Schmitt C., *Η έννοια του πολιτικού*, 1988, σελ. 72

⁶ Βλ. Κονδύλης Π., *Παλιά και Νέα Θεότητα*, 2003, σελ. 35

⁷ Βλ. Lipset S.M., *The First New Nation*. . . , Heinemann London 1964 p. 81, καθώς και Barry B.M., *Κοινωνιολόγοι, Οικονομολόγοι και Δημοκρατία*, 1993, σελ. 103

τρέχοντα πολιτικά και εθνικά αδιέξοδα, αλλά στην προδιαγεγραμμένη εκφυλιστική εξέλιξη θεσμών και αξιών που την οδήγησαν σε προφανή αντίθεση με το κοινωνικό σώμα και τελικά και με τα ίδια της τα συστατικά (στρατός, θρόνος κλπ).

Περιγράφουμε, μ' άλλα λόγια, όχι ένα τυπικό αστικό κράτος με ταξικό χαρακτήρα, που λειτουργεί ως εγγυητής των οικονομικών συμφερόντων της κυρίαρχης ελίτ,⁸ αλλά όπως θα διαπιστώσουμε τις σελίδες που ακολουθούν, ένα κράτος «ιδεολογικό όπλο»,⁹ κατά τον προσφυή χαρακτηρισμό του Lukacs, που υπερακοντίζει τις διαμάχες των ταξικών συγκρούσεων. Αν εξάλλου απαγκιστρωθούμε από τον ασφυκτικό μαρξικό οικονομικό ντετερμινισμό, ακολουθώντας την δομική θεώρηση του Althusser, επαναπροσδιορίζουμε τους όρους με τους οποίους επικρατεί μια ιδεολογία υπό το εξής πρίσμα: «Κυρίαρχη γίνεται η ιδεολογία μόνο με την καθιέρωση των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών, στους οποίους πραγματώνεται.»¹⁰ Δεχόμαστε λοιπόν «πως η ιδεολογία μπορεί να ενσωματωθεί, κυριολεκτικά, σε θεσμούς: θεσμούς οι οποίοι κατά συνέπεια, μέσα απ' την ίδια τη διαδικασία της θεσμοποίησης, ανήκουν στο σύστημα του κράτους, ενώ βασίζονται πρωταρχικά στο ιδεολογικό επίπεδο.»¹¹ Καίριας σημασίας είναι η αναγνώριση και επισήμανση του ιδεολογικού περιεχομένου ακόμη και των φαινομενικά «απολιτικών» ή «ουδέτερων» θεσμών όπως η δικαιοσύνη, η παιδεία ή η οικονομία, κατά το μέρος που διαμορφώνουν συστήματα αξιών συγκεκριμένων προδιαγραφών.¹² Άλλωστε η πιο προωθημένη έννοια της χειραγώγησης του ατόμου (manipulation) σύμφωνα με το Foucault, δεν συνίσταται σε τίποτε άλλο από τη «ρύθμιση» των ηθικών, κοινωνικών, αισθητικών κ.λ.π προτύπων του.¹³

⁸ Βλ. Marx. – Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, σελ. 130: «...Το κράτος είναι λοιπόν η μορφή που μ' αυτή τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης εξασφαλίζουν τα κοινά τους συμφέροντα, και όπου σ' αυτή συνοψίζεται ολόκληρη η ιδιωτική κοινωνία μιας εποχής...»

⁹ Βλ. Lukacs G., *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, 1987, σελ. 32

¹⁰ Βλ. Carnoy M., *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, 1990, σελ. 130

¹¹ Βλ. Πουλιαντζάς Ν. κ.α., *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, 1984, σελ. 26

¹² Μίλιμπαντ Ρ., *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, 1984, σελ. 40 και Αλτουσέρ Λ., ο.π., σελ. 91-94

¹³ Βλ. Σεραφετινίδου Μ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, 2003, σελ. 138

Αποδεδειγμένοι λοιπόν από την περιοριστική μαρξιστική νοηματοδότηση του κράτους, εμφανίζεται το πεδίο εφαρμογής της περίφημης θεωρίας της θεσμικής αυτονομίας της κρατικής υπόστασης του Πουλαντζά, σύμφωνα με την οποία η πολιτική πάλη είναι συνήθως σχετικά αυτόνομη από την οικονομική πάλη.¹⁴ Αυτή η εκλεπτυσμένη προσέγγιση που αντιλαμβάνεται το κράτος ως διαχειριστή αντικρουόμενων συμφερόντων (εισάγοντας την έννοια του πολιτικού κόστους) και όχι μονοδιάστατα ως υπερασπιστή της άρχουσας τάξης, μας ερμηνεύει την φαινομενική αντίφαση των επιλεκτικών κοινωνικών παροχών από το κράτος της δεξιάς και τη συνειδητή προσπάθεια να υιοθετήσει ένα πατερναλιστικό ιδεολογικό προφίλ με αταξική χροιά.

Βέβαια στην πράξη, η αναζήτηση ταξικών ισορροπιών, όχι μόνο δεν αναστέλλει την χρήση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, αλλά παρέχει μια έμμεση πλην όμως καθοριστικής σημασίας υπηρεσία στην οικονομική ολιγαρχία, αφού δια της επιβίωσης του συστήματος εξασφαλίζονται τα ζωτικά της συμφέροντα μακροπρόθεσμα. Με αυτό το σκεπτικό ο Marcuse διέβλεψε την εξέλιξη του καπιταλισμού ως διαδικασία αφομοίωσης των κοινωνικών αντιθέσεων υποστηρίζοντας ότι «περιχαρακωμένη από ένα καταπιεστικό σύνολο, η ελευθερία μπορεί να γίνει αποτελεσματικό όργανο καταπίεσης.»¹⁵

Είναι γεγονός ότι κατά τον 20ο αι. παρατηρήθηκε μια πρωτοφανής διεύρυνση των κρατικών λειτουργιών τόσο στα αστικά όσο και στα σοσιαλιστικά καθεστώτα, κάτι που ορθά επεσήμανε ο Πουλαντζάς, η οποία με την σειρά της ενίσχυσε την γραφειοκρατία¹⁶ (κατά τον ορισμό του Weber) καθώς και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων. Παράλληλα ο προοδευτικός εκδημοκρατισμός των κρατών γεφύρωσε σταδιακά το χάσμα μεταξύ κοινωνίας και κράτους διαμέσου αφ' ενός της θέσπισης ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και αφ' ετέρου της διάχυσης της εξουσίας σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Ωστόσο το ελληνικό κράτος χαρακτηρίζει η παλινωδία από τον έντονο παρεμβατισμό, στον αυταρχικό συγκεντρωτισμό με παράλληλη ενίσχυση των

¹⁴ Βλ. Carnoy M. ο.π., σελ. 140

¹⁵ Βλ. Marcuse H., *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 1971, σελ. 38

¹⁶ Βλ. Weber M., ο.π., 1996, σελ. 176 - 179

πελατειακών σχέσεων και της ευνοιοκρατίας. Την ανορθολογική οργάνωση δεν διαδέχτηκε ο θεσμικός εκσυγχρονισμός, αλλά η παράπλευρη διευθέτηση των δυσλειτουργιών του συστήματος με κριτήρια αμιγώς ιδεολογικά. Η συμπληρωματική όψη της καταστολής ήταν η θέσπιση επιλεκτικών κινήτρων για τους νομιμόφρονες πολίτες και τις ομάδες που στήριζαν το καθεστώς. Ο Μουζέλης παρατηρεί πως «τα εκτεταμένα δίκτυα πολιτικής πελατείας, που τέμνουν και παρεμποδίζουν την οριζόντια οργάνωση των άμεσων παραγωγών σε ταξική βάση, αποτελούν τυπική μορφή οργάνωσης σε ολιγαρχικά κοινοβουλευτικά πολιτικά καθεστώτα.»¹⁷ θεωρώντας αυτή τη μορφή κοινωνικής συσσωμάτωσης ως κατεξοχήν μέσο πολιτικής νομιμοποίησης και ιδεολογικής αποφόρτισης.

Αντίστοιχα, η άκαμπτη, πυραμιδοειδής ιεραρχία, υποχωρούσε μόνο στην πατρωνία που έφερε τη σφραγίδα της εθνικοφροσύνης, όπως αυτή είχε αποτυπωθεί με υπερβάλλοντα διοικητικό ζήλο, δια των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Άμεση συνέπεια ήταν η ταύτιση του κράτους με την ιδεολογία της δεξιάς και εντεύθεν ο σχεδόν απόλυτος αποκλεισμός των αντιφρονούντων από το πολιτικό τοπίο.

Όμως ο δομισμός, στο βαθμό που περιθωριοποιεί ή υποβαθμίζει τη σημασία της δράσης των υποκειμένων, δεν πρέπει να μας εμποδίσει από το να ανασυνθέσουμε την κοινωνική πραγματικότητα της επισκοπούμενης περιόδου, μέσα και από το πρίσμα των ατομικών πράξεων, επιλογών και πρακτικών. Από τους πιο αξιόλογους θεωρητικούς που στάθηκε στον αντίποδα του δομισμού, ήταν ο Pareto, ο οποίος αντιμετώπισε με επιφύλαξη την έννοια της συλλογικής δράσης, ορίζοντάς την ως προϊόν συνάθροισης μεμονωμένων δρώντων υποκειμένων. Αποτέλεσμα της προσέγγισης αυτής είναι η έμφαση στον βολонταρισμό, δηλαδή στη σημασιολόγηση των ατομικών πράξεων, οποίες ωστόσο, διέπονται από ανορθολογικότητα κατά τον Pareto, δεδομένου ότι εν πολλοίς ετεροκαθορίζονται από συναισθήματα, δόγματα κλπ.¹⁸ Επίσης η απουσία μιας αυθύπαρκτης και αυτοτελούς συλλογικότητας, ως οντότητα, μεταφέρει το πεδίο της κοινωνικής εξέλιξης στη δυναμική της σύγκρουσης των εκάστοτε ελίτ και της διατήρησης ή της

¹⁷ Βλ. Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση την ημι-περιφέρεια*, 1987, σελ. 142

¹⁸ Βλ. Hartfiel G. – Hillman K., *Wortrebuch der Soziologie*, 1982, p. 567-568

εναλλαγής τους στην εξουσία, δια της εκμετάλλευσης των ανθρώπινων «παθών», μη αποκλεισμένης ακόμη και της προσφυγής στη βία. Παρότι η θεωρία του Pareto διολισθαίνει στον ψυχολογισμό, μας βοηθάει να αναδείξουμε τις δυνατότητες χειραγώγησης μιας κοινωνίας, όπου οι πολιτισμικές αξίες των υποκειμένων της δεν έχουν εδραιωθεί και δεν έχουν βρει διόδους προς την ορθολογικότητα της κοινωνικής δράσης που προϋποθέτει μια γνήσια δημοκρατία.

Η ρήξη της έννοιας της συλλογικότητας, φέρνει στο προσκήνιο ακόμη έναν συγκροτησιακό παράγοντα της ιδεολογίας της δεξιάς συνυφασμένο με το κρατικό φαινόμενο. Πρόκειται για την ιδεολογική αυθεντία που εκφράζεται μέσω του ηγέτη – σύμβολο και πλαισιώνεται από την επιδοκιμασία μεγάλου τμήματος της πολιτικο-κοινωνικής ελίτ. Όπως μας διαβεβαιώνει και ο Weber, αυτή η χαρισματικού τύπου εξουσία, «στηρίζεται στη συναισθηματική αφοσίωση»¹⁹ και έχει ως αποτέλεσμα αυτό που ο Weber καλεί «χαρισματική αυταρχικότητα». Κατά το συγκεκριμένο εξουσιαστικό πρότυπο, ο ηγέτης μετουσιώνεται σε κάτι παραπάνω από ταγό, γίνεται φορέας δικαίου, διαμορφωτής συνειδήσεων και σμιλευτής αξιών.

Στο επίπεδο της τρέχουσας πολιτικής, η χαρισματικότητα του ηγέτη επικυρώνεται με την άμεση εμπιστοσύνη της κοινότητας που αναγνωρίζει στο πρόσωπό του σχεδόν μυθικές (υπερφυσικές) ιδιότητες. Δεν είναι έτσι συμπτωματικό το γεγονός ότι η εξάπλωση και επικράτηση πολλών ιδεολογικών ρευμάτων, κυρίως σε κοινωνίες πρώιμης ανάπτυξης, συνδυάστηκε με τη ζωή και τη δράση λαοπρόβλητων ηγετικών προσωπικοτήτων. Εξάλλου το αυξημένο ενδιαφέρον της πολιτικής θεωρίας μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, για τον προσδιορισμό των *sine qua non* συνθηκών ανάδειξης της χαρισματικής ηγεσίας, εντόπισε μια σειρά συντρεχουσών προϋποθέσεων για την εμφάνιση του τύπου αυτού εξουσίας, όπως η ύπαρξη μιας κοινωνίας σε κρίση, η εμφάνιση της «υποδειγματικής» προσωπικότητας, η δυνατότητα προώθησης του μηνύματός της κλπ.²⁰

Τηρουμένων των αναλογιών, η μεταπολεμική Ελλάδα λειτούργησε επικυρωτικά του παραπάνω φαινομένου. Έχουμε την εντύπωση πως δεν

¹⁹ Βλ. Weber M., ο.π., 1996, σελ. 186

²⁰ Βλ. Κουτσούκης Κλ., *Η πολιτική ηγεσία*, 1990, σελ. 197-201

μπορεί να αμφισβητηθεί βάσιμα ο καταλυτικός ρόλος του Παπάγου και του Καραμανλή, στη διαδικασία εμπέδωσης της εθνικόφρονος ιδεολογίας, αν και θα ήταν κάπως παρακινδυνευμένο, η αναφορά μας σε αυτούς να εκληφθεί ως επιστημονικά ισότιμο παράδειγμα του βεμπεριανού ιδεότυπου. Αυτό που σίγουρα μπορεί να τους αναγνωρισθεί (και το ζητούμενο στη συγκεκριμένη περίπτωση) είναι το ότι αξιοποιώντας αμφότεροι τους ευνοϊκούς συσχετισμούς δυνάμεων, λειτούργησαν ως διαμορφωτές συγκεκριμένου ιδεολογικού προφίλ στον ευρύτερο συντηρητικό χώρο, με το οποίο, διαμέσου της εξουσίας, εμποτίστηκαν οι θεσμοί.

Στις συνθήκες αναγόρευσης της εθνικοφροσύνης σε επίσημη κρατική ιδεολογία και στις συνέπειες της μοιραίας αυτής ταύτισης, θα αναφερθούμε ευθύς αμέσως, ωστόσο θα κλείσουμε αυτή την σύντομη θεωρητική περιήγηση με τις «τρομακτικά» διαχρονικές παραινέσεις του Machiavelli για το χειρισμό των υπηκόων: «Συμφέρει λοιπόν», έγραψε αυτός ο αμοραλιστής λόγιος προς το Λαυρέντιο των Μεδίκων, «να είναι κανείς οργανωμένος έτσι, ώστε όταν πια δεν τον πιστεύουν, να μπορεί να τους κάνει να πιστέψουν με τη βία».²¹

II. Το κράτος υπό την αιγίδα των δεξιών κομματικών σχηματισμών (1952-67)

Η κυβερνητική αστάθεια που επακολούθησε των αλλεπάλληλων εκλογικών αναμετρήσεων της 5-3-1950 και 9-9-1951 απέδειξε πως ο κεντρικός χώρος δεν διέθετε ούτε την ιδεολογική ομοιογένεια, ούτε πρωτίστως, την ψυχική ενότητα που απαιτείτο για να αξιοποιήσει τη διαφαινόμενη λαϊκή επιθυμία για μετριοπαθείς πολιτικές επιλογές.²² Έτσι το κεντρώο διάλειμμα της περιόδου 1950-52 έληξε άδοξα αφήνοντας το δρόμο ανοιχτό για την επικράτηση της δεξιάς και στον κοινοβουλευτικό στίβο. Παρότι

²¹ Βλ. Machiavelli N., *Ο Ηγεμόνας*, 1996, σελ. 29

²² Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία*, 1981, σελ. 109, 110: «...ήταν η πρώτη ευκαιρία που είχε η χώρα να προχωρήσει σε μια πολιτική συμφιλίωσης...Ο Πλαστήρας όμως δεν ήταν διόλου κατάλληλος να αντιμετωπίσει τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Αγνός και τίμιος αλλά με περιορισμένη εξυπνάδα, αισθάνονταν άσχημα μέσα στις παρασκηνιακές δολοπλοκίες και τους συμβιβασμούς στους οποίους είχε εμπλακεί...»

η καθεστωτική και πολιτειακή διαμάχη είχε αμετάκλητα κριθεί μετά την στρατιωτική ήττα της αριστεράς στον εμφύλιο, παρέμενε ανοιχτό το αίτημα νομής της εξουσίας από τους πρωταγωνιστές των εξελίξεων. Δεδομένου ότι η αμερικάνικη οικονομική βοήθεια συνέχιζε να εισρέει και ότι ανοίγονταν ένα ευρύ πεδίο ευκαιριών ατομικού πλουτισμού, το διακύβευμα ήταν πολύ σημαντικό για τη συντηρητική παράταξη. Έλειπε μόνο η οργάνωση, η μεθόδευση και μια προσωπικότητα εγνωσμένου κύρους που θα έδινε σάρκα και οστά στην δεξιά επικυριαρχία.

Το καταλληλότερο άτομο για την περίπτωση ήταν ο Αλ. Παπάγος. Στρατιωτικός με λαμπρή καριέρα, υπηρέτησε στους Βαλκανικούς πολέμους και τη Μικρασιατική εκστρατεία, ανέλαβε Γενικός Επιθεωρητής Στρατού επί κυβερνήσεως Μεταξά και τοποθετήθηκε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου μετά την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου το 40. Ακολούθως τοποθετήθηκε αρχιστράτηγος του κρατικού στρατού στην πιο κρίσιμη καμπή του εμφυλίου και εις αναγνώριση των υπηρεσιών του αναγορεύθηκε σε στρατάρχη από τον Παύλο, τίτλος που πρώτη φορά δόθηκε σε Έλληνα αξιωματικό. Κατέχοντας απaráμιλλο γόητρο και απολαμβάνοντας την πλήρη εμπιστοσύνη και αφοσίωση του στρατού, μετουσίωσε σε πολιτική επιρροή τις δάφνες από τα πεδία των μαχών.

Ύστερα από μια συμβολική επίδειξη ισχύος δια της κατευναστικής παρέμβασής του στο κίνημα του Μαΐου του 51, προχώρησε στην ίδρυση του προσωποπαγούς κόμματος γκωλικού τύπου με τίτλο Ελληνικός Συναγερμός, το οποίο προορίζονταν να πρωταγωνιστήσει στις πολιτικές εξελίξεις, μέχρι το θάνατο του ιδρυτή του το 1955. Τις εκλογικές ζυμώσεις που προηγήθηκαν της ίδρυσης του νέου κόμματος ευνόησε και η διάσπαση του ιστορικού Λαϊκού Κόμματος του Τσαλδάρη το Νοέμβριο του 1950, η οποία το τροφοδότησε με έμπειρο και καταξιωμένο στελεχιακό δυναμικό (Στεφανόπουλος, Κανελλόπουλος, Καραμανλής κ.α.).²³ Στο διάγγελμα με το οποίο γνωστοποίησε στο λαό την πρόθεσή του να πολιτευτεί, ο Παπάγος επιχείρησε να προσδώσει μια ψευδεπίγραφα υπερκομματική χροιά στο αυτό-αποκαλούμενο κίνημα, δεσμευόμενος ότι θα εφαρμόσει στην πολιτική τις

²³ Βλ. Νικολακόπουλος Ηλ., *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές 1946-1967*, 2001, σελ. 134

αρχές που ακολούθησε ως στρατιώτης: «Ασφάλεια, ήρεμη δύναμη, οικονομική ανάπτυξη και τάξη.»²⁴

Την κοινοβουλευτική αυτοδυναμία που στερήθηκε ο Ε.Σ. στις εκλογές της 9-9-51 την κέρδισε με το παραπάνω την 16-11-52 βοηθώντας και του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος.²⁵ Στο θρίαμβο του Παπάγου συνέβαλε βέβαια και το γεγονός της ασθένειας του Πλαστήρα καθώς και η ιστοπεδωτική στάση της αριστεράς που συμπυκνώθηκε στο ιστορικό «Τι Πλαστήρας, Τι Παπάγος»,²⁶ λειτουργώντας υπό καθεστώς συναισθηματικής φόρτισης για την υπόθεση Μπελογιάννη.

Ο Παπάγος οικειοποιούμενος το ρόλο του χαρισματικού ηγέτη, αποτέλεσε ενοποιητικό σύμβολο στο χώρο της δεξιάς η οποία είχε κατορθώσει να υπερισχύσει εκλογικά, συνδυάζοντας τη λαϊκή απήχηση με την αυξημένη παρουσία του στρατού στο πολιτικό γίγνεσθαι. Ορθώς επισημαίνει ο Ελεφάντης ότι «η Δεξιά δεν φτιάχτηκε από τη μιά μέρα στην άλλη. Το 1945 δεν υπάρχει κάποια ενιαία πολιτική δύναμη της Δεξιάς. Υπάρχουν ταγματασφαλίτες, βασιλικοί, μαυραγορίτες, εδεσίτες, λαϊκοί, τεταρτοαυγουστιανοί, αγγλόφιλοι, σκόρπιοι σε ένα συνονθύλευμα κομμάτων, εφήμερων ενώσεων και συνασπισμών – αλλά ενιαία πολιτική δύναμη δεν υπάρχει.»²⁷ Στα 1952 λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι συναντάμε την αφετηρία της ανασυγκρότησης της μεταπολεμικής δεξιάς, κύρια χαρακτηριστικά της οποίας είναι η συναρμογή του κοινοβουλευτικού μανδύα που νομιμοποιεί μια αυταρχική εξουσιαστική πολιτική, με το σκοτεινό παρακράτος που υποσκάπτει τα θεμέλια του πολιτεύματος. Δυστυχώς, το

²⁴ Βλ. Μελετόπουλος Μ., *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967*, 1993, σελ. 85

²⁵ Η υιοθέτηση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος αντί της αναλογικής που ο Κ. Ρέντης ως υπουργός εσωτερικών του Κ.Φ είχε εισάγει στη Βουλή το Μάρτη του 52, αποδίδεται και στην καθοριστική παρέμβαση του αμερικανού πρέσβη Πιουριφόνι ο οποίος απείλησε με μείωση της οικονομικής βοήθειας σε περίπτωση που δεν άλλαζε το εκλογικό σύστημα. Βλ. ενδεικτικά: Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, 1995, σελ. 155, Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, 1984, σελ. 144 και Παπαχελάς Αλ., *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, 2001, σελ. 35

²⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πασαλίδης είχε αντιληφθεί πόσο άστοχο και ακραίο ήταν και αντιπρότεινε το «Δημοκρατία, όχι φασισμός». Βλ. Λεονταρίτης Γ., *Από τον εμφύλιο στην ΕΔΑ*, 2001, σελ 155

²⁷ Βλ. Ελεφάντης Αγγ., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, 1991, σελ. 51

νεοεγκαθιδρυθέν αυτό πλέγμα εξουσίας θα επιβιώσει περισσότερο από τον ίδιο τον Παπάγο και το 1967 απλώς θα άρει τα προσχήματα που χρησιμοποιούσε ως άλλοθι η δεξιά.

Με δεδομένες πλέον τόσο τη λαϊκή εμπιστοσύνη, όσο και τη σιδηρά εσωκομματική πειθαρχία που επεβλήθη στον Ε.Σ.²⁸ ο Παπάγος κατόρθωσε να ομογενοποιήσει ιδεολογικά το συντηρητικό χώρο, να καταφέρει καίριο πλήγμα στην κεντρία παράταξη και να αξιοποιήσει τα αστείρευτα περιθώρια ελιγμών και πρωτοβουλιών που διέθετε η ισχυρή του κυβέρνηση. Στα πλαίσια αυτά, όπως θα δούμε αναλυτικότερα και στο σχετικό κεφάλαιο, η συναγερμική κυβέρνηση υποτίμησε και σταθεροποίησε το νόμισμα, χρησιμοποίησε τον κρατικό παρεμβατισμό ως εργαλείο ανάπτυξης και προώθησε τη συγχώνευση τραπεζικών οργανισμών.²⁹ Η μεγάλη όμως συνεισφορά του Παπάγου στη δεξιά παράταξη υπήρξε η εμπέδωση της εθνικοφροσύνης ως επίσημης κρατικής ιδεολογίας. Διατηρώντας ζωντανά και ακμαία τα εμφυλιοπολεμικά πάθη, η συντηρητική παράταξη πρωτοστατούσε στη διαιώνιση των στερεοτύπων που δαιμονοποιούσαν τον κομμουνισμό. -Σας καλώ να με ακολουθήσετε δια να σώσωμεν την Ελλάδα, επεσήμανε ο στρατάρχης σε προεκλογική του ομιλία το 52 και για να απλοποιήσει το σκεπτικό του προσκλητηρίου τόνισε: Οι Έλληνες έχουν να διαλέξουν μεταξύ του Συναγερμού και των κομμουνιστών. Αυτή ήταν η πεμπτούσια της «πορείας προς το λαό» η οποία ενέδωσε στον εθνικιστικό λαϊκισμό ενάντια στην πλαστηρική πολιτική κατευνασμού.

Έτσι ο στρατάρχης αυτοανακηρύχθηκε ως ο μόνος αυθεντικός εκφραστής της εθνικοφροσύνης και συνεχιστής του έξαλλου αντικομμουνισμού σε καιρό ειρήνης. Το μήνυμα ήταν σαφές και προειδοποιητικό όσον αφορά τις συνέπειες της μη συμμόρφωσης. Επέκεινα της εθνικοφροσύνης βρίσκονταν τα μιάσματα, οι προδότες της πατρίδας, οι σφαγείς και το κράτος όφειλε να αμυνθεί. Και τίθεται το ερώτημα, από ποιους να αμυνθεί; Από τους ηττημένους και κυνηγημένους αριστερούς αντάρτες του 49 η ηγεσία των οποίων ζούσε στο εξωτερικό, τα στελέχη τους σάπιζαν στα ξερονήσια και οι εναπομείναντες οπαδοί τους δεν είχαν ούτε δικαίωμα έκφρασης; Θα

²⁸ Βλ. Close D., *Greece since 1945*, 2002, p. 100

²⁹ Βλ. Διαμαντόπουλος Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, 1997, σελ. 173

μπορούσε στα αλήθεια κάποιος να υποστηρίξει σοβαρά ότι οι κομμουνιστές ήταν δυνατόν να απειλήσουν το κράτος με ένα επαναστατικό κίνημα δίχως όπλα, χρήματα και οργάνωση; Ή μήπως θα ήταν εφικτό να αλώσουν τον κρατικό μηχανισμό τη στιγμή που και για το διορισμό ενός κλητήρα στο δημόσιο απαιτείτο η προσκόμιση πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων; Με νωπές όμως ακόμη τις μνήμες του αιματοβαμμένου εμφύλιου, η πολιτική όξυνση έβρισκε πρόσφορο έδαφος και αποτελούσε την πιο εύκολη στρατηγική κομματικής συσπείρωσης. Πέραν τούτου, το εμπόριο της εθνοπροσύνης που μετέβαλε του κομμουνιστές σε αποδιοπομπαίους τράγους της εθνικής τραγωδίας, αποτελούσε βασικό μοχλό ανάσχεσης των όποιων κοινωνικών διεκδικήσεων ήταν δυνατόν να προκύψουν υπ' αυτό το κλίμα.

Ένα αναπάντεχο ωστόσο γεγονός, διατήρησε σε επαγρύπνηση τα αντικομμουνιστικά αντανάκλαστικά του συντηρητικού μπλοκ της εξουσίας. Ήταν η καταγραφείσα αποτυχία της δεξιάς να εκλέξει δικού της δημάρχους στα οκτώ από τα δέκα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, κατά τις εκλογές του 54.³⁰ Πόσο μάλλον που η ήττα αυτή προήλθε από τους λεγόμενους κρυπτοκομμουνιστές ψηφοφόρους που συμμάχησαν με την αντιπολίτευση για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο. Η ιδέα και μόνο της σύμπληξης κοινού λαϊκού μετώπου του κέντρου με την αριστερά αποτελούσε εφιάλτη για το καθεστώς και όπλιζε με επιχειρήματα τη φαρέτρα των πιο σκληροπυρηνικών εθνοκροφόνων. Οι διώξεις των αριστερών εντάθηκαν και με αφορμή την απόδραση 27 πολιτικών κρατουμένων από τη φυλακή των Βούρλων, εξαπολύθηκε νέο κύμα συλλήψεων τη στιγμή που ο Παπάγος υπερηφανεύονταν ότι η κομμουνιστική δραστηριότητα εμειώθη εις το ελάχιστον.³¹ Στην πραγματικότητα βέβαια το ενδεχόμενο συγκρότησης λαϊκού μετώπου ήταν ακόμη εξαιρετικά απίθανο,³² δεδομένου ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση επρόκειτο για δημοτικές κι όχι

³⁰ Βλ. Χατζηβασιλείου Ευ., *Η άνοδος του Κων/νου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, 2001, σελ. 80 -81

³¹ Βλ. *Η μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα...*, τ.' 5, σελ. 259

³² Ενδεικτικά αναφέρεται η σκληρή διαφωνία Γ. Παπανδρέου με το Σ. Βενιζέλο για την προοπτική και μόνο νομιμοποίησης του ΚΚΕ, με τον πρώτο να είναι αδιάλλακτος ενώ το δεύτερο εν γένει συγκαταβατικό. Βλ. εφημ. Καθημερινή 17-4-55. Για την γενικότερη κατάσταση του επικρατούσε στο Κ.Φ. βλ. σχολιασμό Κων. Τσάτσου στο: *Λογοδοσία μιάς ζωής*, 2000, τ.1, σελ. 334

εθνικές εκλογές, ότι το ίδιο το κέντρο ήταν κατακερματισμένο και αδυνατούσε να ομονοήσει για θεμιτό ή μη, της ενδεχόμενης συνεργασίας με την αριστερά, το ΚΚΕ είχε κατασυκοφαντηθεί και πάνω από όλα οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους ήταν πανίσχυροι και ανεξέλεγκτοι όσον αφορά την συνεχιζόμενη αντικομμουνιστική εκστρατεία. Άρα το εν λόγω «σύμπτωμα» πρέπει να εκληφθεί μάλλον ως ψήφος αποδοκιμασίας προς τον παραπαίοντα Ε.Σ. και λιγότερο ως επαναστατική προδιάθεση του εκλογικού σώματος. Ξέχωρα όμως από τα αίτια τις αποτυχίας στις δημοτικές εκλογές του 54, έχουμε την εντύπωση ότι η επιφυλακτικότητα της δεξιάς απέναντι στην τοπική αυτοδιοίκηση και γενικά σε κάθε οργανωμένο φορέα που ζητούσε αποκέντρωση των εξουσιών, έχει τις ρίζες της ιστορικά στην οδυνηρή εκείνη εμπειρία.

Εξάλλου η προηγηθείσα απόσχιση του Μαρκεζίνη,³³ αρχιτέκτονα του προγράμματος οικονομικής σταθεροποίησης, τον Απρίλη του 54 και το κενό που προκάλεσε μετέπειτα η παρατεταμένη ασθένεια του Παπάγου, εξαύλωσαν κάθε κυβερνητικό δυναμισμό του Ε.Σ. Η πασιδηλη αδυναμία επάξιας αναπλήρωσης του στρατάρχη από τους δύο διορισθέντες αντιπροέδρους το Δεκέμβρη του 54, Στεφανόπουλο και Κανελλόπουλο, προσέλαβε χαρακτήρα εθνικού κινδύνου εν όψει των κρίσιμων διεθνοπολιτικών εξελίξεων στο Κυπριακό και τα Ελληνοτουρκικά (Σεπτεμβριανά 55). Αλληλοεξοντωμένοι από την δημόσια φιλονικία τους δια την επίζηλη θέση της ηγεσίας του κόμματος και εκτεθειμένοι ανεπανόρθωτα απέναντι στο λαό γιατί είχαν αναλωθεί στην κούρσα διαδοχής του Παπάγου αψηφώντας την κυβερνητική ολιγωρία, άνοιξαν το δρόμο στην βασιλική πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή.

Παρότι επιτυχημένος υπουργός δημοσίων έργων, αυτοδημιούργητος, δραστήριος και αποτελεσματικός, η επιλογή του από τον Παύλο μάλλον

³³ Η Αποχώρηση του Μαρκεζίνη συνοδεύτηκε με την απομάκρυνση των υπουργών που ήταν πολιτικοί του φίλοι (Λυκουρέζος, Σιφναίος, Καψάλης, Παπαγιάννης) οξύνοντας την κυβερνητική κρίση. Το Νοέμβριο δε του 54, ο Παπάγος κατέστησε και επίσημα υπεύθυνο το Μαρκεζίνη για το περίφημο σκάνδαλο Βουλπιώτη που αφορούσε προώθηση των συμφερόντων των γερμανικών εταιρειών (Siemens – Telefunken) των οποίων ο τελευταίος λειτουργούσε ως αντιπρόσωπος στην Ελλάδα.

αιφνιδιάσε τον πολιτικό κόσμο.³⁴ Ωστόσο ο νέος στην ηλικία μακεδόνας πολιτικός διέθετε ήδη αρκετή πολιτική πείρα ως προπολεμικός βουλευτής Σερρών με το Λαϊκό Κόμμα, ως υπουργός εργασίας το 46 στην κυβέρνηση Τσαλδάρη, υπουργός μεταφορών και ακολούθως κοινωνικής πρόνοιας στη συμμαχική κυβέρνηση Σοφούλη και βέβαια ως αφοσιωμένος μέχρι τέλους υπουργός του Παπάγου που διατηρούσε ωστόσο ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με τα ανάκτορα. Εντιμότητα, μεθοδικότητα και δυναμισμό διέθετε ο νέος πρωθυπουργός. Αυτά που δεν διέθετε ήταν αριστοκρατική καταγωγή από κάποιο πολιτικό τζάκι, ιδιαίτερα βαθιά μόρφωση ή κάποια σκανδαλώδη εύνοια της οικονομικής ελίτ. Ο Παύλος όμως διέβλεψε, και ορθά, πως αυτά τα μειονεκτήματα θα μπορούσαν να μετατραπούν σε εν δυνάμει προτερήματα για το λαϊκό προφίλ της συντηρητικής παράταξης. Έτσι μιάς και ο Καραμανλής απολάμβανε τόσο της αποδοχής των αμερικανών³⁵ όσο της εμπιστοσύνης του στρατού, έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης με δικαίωμα διάλυσης της Βουλής, το βράδυ της 5 Οκτωβρίου 1955.³⁶

Με εγνωσμένη πλέον την βούληση του στέμματος, ο Καραμανλής απέσπασε εύκολα ψήφο εμπιστοσύνης και με καταϊγιστικούς ρυθμούς έγινε ο αποκλειστικός ρυθμιστής των εξελίξεων.³⁷ Ήταν η μεγάλη προσωπική του ευκαιρία να ξεδιπλώσει τις ικανότητες που είχε και συνάμα η αδήριτη ανάγκη της δεξιάς να αποκτήσει νέο ύφος εξουσίας.³⁸ Και οι δύο παραπάνω στόχοι ε-

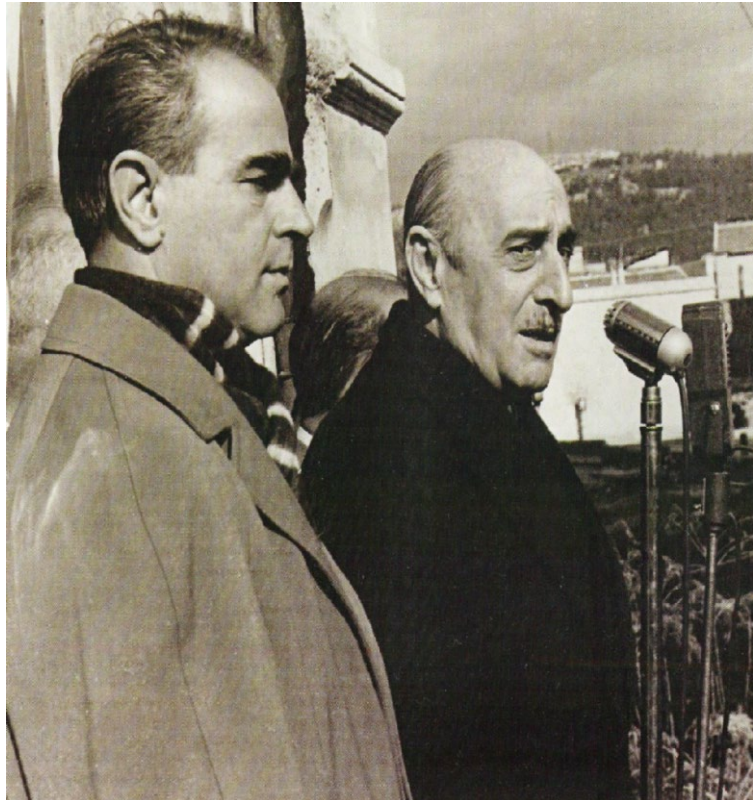
³⁴ Βλ. Meynaud J., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1964, σελ. 245

³⁵ Βλ. Παπαχελάς Αλ., ο.π., σελ. 52 όπου καταγράφεται η προτίμηση του σταθμάρχη της CIA Άλμερ στη λύση Καραμανλή.

³⁶ Η ενέργεια αυτή του Παύλου χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως βασιλικό πραξικόπημα δεδομένου ότι ο Καραμανλής δεν είχε εκλεγεί αρχηγός του Ε.Σ. άρα δεν συνέτρεχε κανένα τεκμήριο ότι απολάμβανε την δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της Βουλής. Ωστόσο ο αυξημένος παρεμβατικός ρόλος του στέμματος στην τρέχουσα πολιτική, ο φόβος ακυβερνησίας καθώς και η τυπική νομιμοποίηση βάσει του Σ. του 52 μπορούν να ερμηνεύσουν αυτή την πρωτοβουλία. (Βλ. σχολιασμό στο σχετικό κεφ.: Δίκαιο. Ένας θεσμός σε δοκιμασία)

³⁷ Για την αμεσότητα σχηματισμού της νέας Κυβέρνησης βλ. χαρακτηριστικό σχόλιο της Καθημερινής της 7-10-1955

³⁸ Χαρακτηριστική είναι η επιστολή της Φρειδερίκης προς τον στρατηγό Marshall όπου μεταξύ άλλων γράφει: «...ο σύζυγός μου διώρισε Πρωθυπουργό της Ελλάδος ένα νέον άνδρα, αυτοδημιούργητον, από τη Μακεδονία... Η χώρα αισθάνθηκε σαν να είχε πιή σαμπάνια... Από τότε εξασφαλίσαμε και πάλι ήσυχο ύπνο τη νύχτα...»

**Παπάγος - Καραμανλής:
 Διο ιδεολογικοί πόλοι της εθνικόφρονος ιδεολογίας**

**Πιστοποιητικό «Νομιμοφροσύνης»
 Λιχαστικό Ιδεολογικό Σύμβολο μιας ολόκληρης γενιάς**

ξυπηρετούνταν καλύτερα με την ίδρυση ενός νέου κομματικού σχηματισμού που θα κάλυπτε τον ίδιο ιδεολογικό χώρο. Έτσι στις 4 Γενάρη του 1956 ο Καραμανλής, ανακοίνωσε την ίδρυση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης η οποία αφομοίωσε αυτομάτως σχεδόν όλους τους βουλευτές του Ε.Σ. και μερικές προσωπικότητες από το χώρο των φιλελευθέρων (Τσάτσος, Αβέρωφ, Κασσιμάτης) που έδωσαν ένα τόνο υπερκομματικής αποδοχής του νεοπαγούς σχηματισμού.

Ο Καραμανλής γνώριζε εξ αρχής ότι η κληρονομιά του στρατάρχη ήταν επαχθής. Καλούταν να συσπειρώσει εκ νέου το συντηρητικό κόσμο χωρίς να διαθέτει το γόητρο που είχε αυτός και χωρίς να μπορεί να βασιστεί σε ένα οργανωμένο πολιτικό κόμμα με ρίζες στην κοινωνία, μιας και ο Συναγερμός ήταν κυρίως ένα πολιτικό μόρφωμα που συγκροτούνταν υπό την ηγετική φυσιογνωμία του ιδρυτή του. Παράλληλα είχε να αντιμετωπίσει τις απογοητεύσεις των πρώην ψηφοφόρων του Ε.Σ. που ήλπισαν ότι η μοίρα της Ελλάδας θα άλλαζε ριζικά και αντί για καλύτερες μέρες βίωναν επιπλέον της φτώχειας, και την εθνική ταπείνωση από τα πρόσφατα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 55 σε συνδυασμό με τη χλιαρή στήριξη των συμμάχων μας.

Επίσης είχε προκαλέσει την καχυποψία έως εχθρικήτητα μιάς μερίδας της πολιτικοκοινωνικής ελίτ της δεξιάς (Στεφανόπουλος, Κανελλόπουλος, Μαρκεζίνης κ.α.) που φυσικά δεν ήταν πρόθυμη να παραχωρήσει τα σκήπτρα της εξουσίας σε ένα νέο επαρχιώτη χωρίς αριστοκρατικές περγαμηνές. Ο Κων. Τσάτσος περιέγραψε παραστατικά τα συναισθήματα όσων ένιωθαν ότι η επικράτηση του Καραμανλή θα τους μετέτρεπε σε πολιτικούς κομπάρσους, κι επιχείρησαν τη γνωστή αποστασία του 58. Ήταν λέει, «όλοι εκείνοι που δεν μπορούσαν να ανεχθούν ότι ένας παρείσακτος, ένας έξω από την παρέα τους, τους είχε παραμερίσει και καθυποτάξει.»³⁹

Η ίδρυση του νέου κόμματος σηματοδότησε πρωταρχικά αλλαγή εκφραστικών μέσων και πολιτικού στυλ και όχι ιδεολογική διαφοροποίηση από τη διελκυστίνδα της εθνικόφρονος ιδεολογίας. Η ΕΡΕ, όπως ήταν αναμενόμενο, επιχείρησε να προβάλλει έναν ανανεωμένο οραματισμό, εξαγνισμένο από τις διαιρέσεις του παρελθόντος: «Αι δύο μεγάλοι πολιτικοί παρατάξεις αίτινες προέκυψαν από τον διχασμόν του 1915, ετερμάτισαν

³⁹ Βλ. Τσάτσος Κων., ο.π., σελ. 338

ιστορικός από μακρού χρόνου την αποστολή των» διαπίστωνε η ιδρυτική εξαγγελία, για να αναγνωρίσει ευθύς αμέσως ότι: «η αναχρονιστική αυτή διαμόρφωση των πολιτικών μας πραγμάτων συνετέλεσεν εις την δημιουργίαν ενός νοσηρού πολιτικού κλίματος...».⁴⁰ Ακολουθούσε μια πατερναλιστική αποστροφή βασισμένη στο αυτονόητο: «Τα πάθη τα πολιτικά, η δυσπιστία των πολιτών προς το κράτος, και προ παντός το πνεύμα της ευκολίας και των συμβιβασμών περιστέλλουν το αίσθημα του δημοσίου συμφέροντος χωρίς την επικράτησιν του οποίου είναι αδύνατος η ευδοκίμησις του κοινωνικού συνόλου».

Όμως η συνταγή της επιτυχίας του καραμανλισμού βασίζονταν στο πρόταγμα της οικονομικής ανάπτυξης. Χωρίς να αμφισβητείται ο ρόλος της χαρισματικής ηγεσίας, ετίθετο emphaticά στο προσκήνιο η εξυπηρέτηση του αιτήματος της πολυπόθητης ανόδου του βιοτικού επιπέδου, που υπόσχονταν ευρύτερες συναινέσεις. Η ευφυής διαφοροποίηση του Καραμανλή από τον Παπάγο συνίστατο στο ότι ο πρώτος εμφανίζονταν ότι συγκροτούσε την ιδεολογική του ταυτότητα ξεκινώντας από το οικονομικό πεδίο, ενώ για το δεύτερο ή οικονομική ανασυγκρότηση ήταν ένα «υποπροϊόν» της δεξιάς πολιτικής στρατηγικής. Ο Καραμανλής ήταν ο πρώτος χαρισματικός τεχνοκράτης της εποχής που με όπλο το ρεαλισμό και τον ορθολογισμό υπόσχονταν καλύτερες μέρες: «Η αύξησις του εθνικού μας εισοδήματος, απαραίτητος δια την επιβίωσιν της φυλής μας, η ανακούφισις των λαϊκών τάξεων δια της επιβολής κοινωνικής δικαιοσύνης, η αναγκαία ηθική εξυγίανσις και τόσα άλλα, αποτελούν συνάρτησιν του πρωταρχικού τούτου προβλήματος, δηλαδή του πολιτικού.» Ο Χατζηβασιλείου υπογραμμίζει ότι η έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη ενέχει μια δυναμική – μεταρρυθμιστική διάσταση αλληλένδετη με μια αμυντική διάσταση στην αριστερά.⁴¹ Στο κεφάλαιο IV θα αναλύσουμε διεξοδικότερα τον τρόπο λειτουργίας και τα αποτελέσματα αυτής πολιτικής φιλοσοφίας.

Στο σημείο αυτό, θα αρκεστούμε να παρατηρήσουμε προκαταβολικά πως η ιδεολογικοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης επισκίαζε τον ταξικό χαρακτήρα της πολιτικής επιτρέποντας στη δεξιά να ισχυρίζεται και να

⁴⁰ Βλ. εφημ. Καθημερινή της 5-1-1956

⁴¹ Βλ. Χατζηβασιλείου Ευ., ο.π., σελ. 52

επιδιώκει να ταυτιστεί με τα συμφέροντα ευπαθών κοινωνικών ομάδων που λόγω του αριθμητικού όγκου τους ήταν απαραίτητοι σύμμαχοι για την εκλογική επικράτηση. Ίσως ο πιο καθοριστικός συντελεστής της δημιουργίας του μύθου του Καραμανλή ήταν αυτή ακριβώς η προσπάθεια δημιουργίας της λαϊκής δεξιάς που καθοδηγείτο από το δημόσιο συμφέρον κι όχι από την εξυπηρέτηση της κοινωνικοοικονομικής ολιγαρχίας.⁴² Στην πράξη βέβαια αποδείχτηκε ότι ανεξάρτητα από τις προθέσεις, το όραμα της λαϊκής δεξιάς δεν υλοποιήθηκε, δεδομένου ότι η αστικοποίηση στην Ελλάδα δεν ακολούθησε τους ρυθμούς των υπολοίπων δυτικών χωρών, άρα δεν διαμορφώθηκαν οι συνθήκες επικράτησης μιας γνήσιας αστικής ιδεολογίας που θα αποτελούσε τον κορμό των συντηρητικών κομμάτων. Έτσι η εν πολλοίς απροσδιόριστη έννοια του γενικού συμφέροντος κατέληξε στην ευημερία των αριθμών όπου δεν αντιπροσώπευαν τίποτε στη συνείδηση του μεγαλύτερου τμήματος των ψηφοφόρων. Και το σημαντικότερο: Η ανεπάρκεια διάχυσης στην κοινωνία του εθνικού πλούτου, κατέστησε τη δεξιά μέχρι το 74, δέσμια των κατασταλτικών μηχανισμών και των πελατειακών σχέσεων, δημιουργώντας παράλληλα ισχυρή τροχοπέδη στην εμπέδωση της δημοκρατικής ομαλότητας.

Κατά τα άλλα, η ΕΡΕ δαιώνισε την παράδοση των αρχηγικών κομμάτων με την καταστατική της λειτουργία να παραμένει κενό γράμμα, την πολιτική της παρέμβαση να ταυτίζεται με την κυβερνητική δραστηριότητα,⁴³ και η τελευταία με τις εκάστοτε βουλήσεις του προέδρου της. Ο Τσάτσος ομολογεί πως «σε όλη την οκταετία ο Καραμανλής σπάνια συγκαλούσε το Υπουργικό Συμβούλιο. Είχε σχηματίσει ένα είδους μικρού Υπουργικού Συμβουλίου από τους στενότερους συνεργάτες του με τους οποίους

⁴² Σε ένα κείμενο γραμμένο τα χρόνια της αυτοεξορίας στο Παρίσι, ο ίδιος ο Καραμανλής αισθάνθηκε την ανάγκη να υπεραμυνθεί του λαϊκού του προφίλ θυμίζοντας τη ρήξη που είχε με την Power, τη Siemens, τον Ωνάση κ.α. Χαρακτηριστικό είναι το πρώτο εδάφιο: «Στις σχέσεις μου με το κεφάλαιο υπήρξα πάντοτε επιφυλακτικός και διότι εξ ιδιοσυγκρασίας αντιπαθούσα τους φορείς του αλλά και γιατί γνώριζα ότι, για να μπορέσω να επιβάλω την πολιτική που έκρινα ωφέλιμη για τη χώρα, ώφειλα να τους κρατώ σε απόσταση.» Βλ. Λαμπριάς Τ., *Καραμανλής Ο φίλος*, 1998, σελ. 356 - 367

⁴³ Βλ. Meynaud J., ο.π., σελ. 234

συζητούσε τα γενικώτερα πολιτικά προβλήματα.»⁴⁴ Οι φιλολαϊκές του διακηρύξεις έρχονταν σε προφανή δυσαρμονία με την αντίληψη που είχε για τα δημοκρατικά ιδεώδη. Σε μια συνέντευξη στον αμερικάνο δημοσιογράφο Sulzberger ανέφερε: «Οι Έλληνες δεν έχουν δημοκρατική νοοτροπία. Τους χρειάζεται ένας πολύ ικανός ηγέτης».⁴⁵ Προεξοφλώντας ότι ο ίδιος ενσαρκώνει το δεύτερο, αδιαφορούσε αν επιβεβαίωνε με τη στάση του το πρώτο σκέλος του «αποφθέγματος». Αλλά αυτή η ρήση θα ήταν αδιανόητη αν δεν αντικατόπριζε όχι μόνο τα πιστεύω του Καραμανλή, αλλά την κοσμοθεωρία ολόκληρης της συντηρητικής παράταξης που ατένιζε με υπεροψία τον απλό λαό θεωρώντας ως αρετή της δημοκρατίας την υποταγή των μαζών στη θέληση των λίγων. Με αυτή τη λογική είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Καραμανλής επεδείκνυε απροσχημάτιστα τις αυταρχικές μεθόδους του χωρίς να συστέλλεται ελαφρώς που οι περισσότεροι νέοι επαρχιώτες σαν κι αυτόν, δεν είχαν την τύχη ούτε να χορτάσουν την πείνα τους. Ήταν ο νεοφώτιστος της βαθύτατα συντηρητικής αντίληψης ότι η αυθεντία του ικανού δεν λογοδοτεί παρά μόνο στον εαυτό της και το θεό.

Ο Καραμανλής ωστόσο δεν ήταν ούτε τόσο ρηξικέλευθος σαν τον Τρικούπη, ούτε τόσο ασυμβίβαστος σαν το Βενιζέλο. Το λαϊκό έρεισμα που κέρδισε, δεν ήταν, υπό τις επικρατούσες συνθήκες, επαρκής συνθήκη για να δρομολογηθούν οι εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις που εξήγγειλε. Με άλλα λόγια ο Καραμανλής αντικατέστησε τον Παπάγο ως φορέα ιδεολογικής ταυτότητας, αλλά δεν είχε τη δύναμη να υπερβεί τα όρια του συγκεκριμένου εξουσιαστικού πλαισίου από το οποίο προήλθε. Αναζητώντας τις ενδοπαρταξιακές ισορροπίες, ευθυγραμμίστηκε πλήρως με τη λογική που θέλει την πολιτική ως τέχνη του εφικτού, και παραιτήθηκε πρόωρα από τις ρεφορμιστικές φιλοδοξίες του.

Παρά την παροιμιώδη τραχύτητα του χαρακτήρα του και το δυναμισμό στο τρόπο άσκησης της εξουσίας, διαπνέονταν περισσότερο από διάθεση αναζήτησης μεθόδων συνύπαρξης με τους έτερους πόλους της εξουσίας, (παλάτι – στρατός) παρά από τη θέληση επιβολής σ' αυτούς. Γνωρίζοντας ότι

⁴⁴ Βλ. Τσάτσος Κ., ο.π., σελ. 346 - 347

⁴⁵ Βλ. εκδ. Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κων/νος Καραμανλής, *Ο πολιτικός λόγος του Κών/νου Καραμανλή*, 2002, σελ. 32

μεγάλο ποσοστό της εκλογικής του δύναμης οφείλονταν στο κράτος του χωροφύλακα, συναισθάνονταν ότι είχε ένα βαθμό εξάρτησης από τους «φυσικούς» ιδεολογικούς υποστηρικτές του. Φαίνεται πως μάλλον επεδίωκε την προοδευτική ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών, αλλά ταυτόχρονα ένωθε εγκλωβισμένος στα στενά χαρακώματα της εθνικοφροσύνης και γνώριζε ότι μια ενδεχόμενη επιθετική απόπειρα εναντίον της συνιστούσε έγκλημα καθοσίωσης, ισοδυναμώντας με ενδοπαραταξιακό εμφύλιο, το πρώτο θύμα του οποίου θα ήταν ο ίδιος. Άλλωστε όσο οι συνθήκες τον ευνοούσαν δεν είχε κανένα προφανή λόγο να αυτοκτονήσει πολιτικά.

Στο πρόσωπό του όμως, όπως και στο κόμμα του, ήταν έκδηλα τα συμπτώματα της ιδεολογικής σύγχυσης ως αποτέλεσμα της εσωτερικής αντιφατικότητας της δεξιάς πολιτικής. Είπαμε στο πρώτο κεφάλαιο ότι ιδιαίτερο γνώρισμα της δεξιάς ιδεολογίας ήταν ότι επιστρατεύονταν εκ των υστέρων για να νομιμοποιήσει την πολιτική πράξη. Ο κομμουνιστικός κίνδυνος επιστρατεύονταν για να ιδεολογικοποιήσει τον κοινωνικό αποκλεισμό των αντιφρονούντων. Ο φόβος της πολιτικής αστάθειας για να δικαιολογηθεί η κρατική αυθαιρεσία. Το όραμα της ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης, για να αμβλυνθούν οι συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων. Η έξοδος από τη θεσμική υπανάπτυξη για να δικαιολογηθεί ο συγκεντρωτισμός. Ο κίνδυνος εκφυλισμού των πατροπαράδοτων αξιών, για να νομιμοποιηθεί η πλύση εγκεφάλου και οι διώξεις του πνεύματος. Με τα δεδομένα αυτά το οπλοστάσιο της δεξιάς ήταν διάτρητο και προκαταβολικά εκτεθειμένο απέναντι στην κοινωνία.

Ωστόσο η κλασική συνταγή του αντικομμουνισμού δεν μπορούσε να εγκαταλειφθεί όσο διακυβεύονταν η παραμονή της δεξιάς στην εξουσία. Από την ίδρυση κιόλας της ΕΡΕ ο Καραμανλής είχε διευκρινίσει τις προθέσεις του να ηγηθεί μιας δύναμης που είχε απώτερο στόχο να «καταστήσει ανίσχυρον την φθοροποιόν επίδραση του κομμουνισμού». Ήδη από τις εκλογές του '56 θριάμβευσε ο εθνικόφρων βερμπαλισμός με αφορμή τη συγκρότηση του συνασπισμού της Δημοκρατικής Ένωσης υπό την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου. Στην ουσία επρόκειτο μάλλον για μια «παράδοξη» εκλογική συμμαχία σχεδόν όλης της αντιπολίτευσης πλην του κόμματος των Προοδευτικών με πυρήνα τα κεντρώα κόμματα και εταίρους την ΕΔΑ και το Λαϊκό Κόμμα! Παρότι ο συνασπισμός ήταν ευκαιριακός και μόνη δεδηλωμένη πρόθεσή του ήταν να

αλλάξει τον εκλογικό νόμο που υπεράσπιζε με επιμονή ο Καραμανλής,⁴⁶ η συμβολική συμμετοχή της ΕΔΑ, έστω και με λίγους μόνο υποψήφιους βουλευτές, προκάλεσε τη μήνη της δεξιάς. Την επόμενη ημέρα οριστικοποίησης της συνεργασίας ο τύπος «ανακάλυψε» συνωμοτικά σχέδια του Ζαχαριάδη περί κομμουνιστικού μετώπου⁴⁷ και την μεθεπόμενη έλαβε χώρα η κινδυνολογία του Καραμανλή: «Τα κόμματα του κέντρου απολέσαντα την ψυχραιμιάν, αλλά και το αίσθημα ευθύνης, προσεχώρησαν εις μίαν πολιτικήν, η οποία, εάν δεν αντιδράση αποφασιστικώς ο λαός, είναι δυνατόν να μας οδηγήσει εις απροβλέπτους περιπετείας...».⁴⁸ Στο ίδιο μήκος κύματος, σε βαρυσήμαντη προεκλογική ομιλία στην Πάτρα το Φλεβάρη του 56 τόνισε: «Ο Κομμουνισμός είναι αριθμητικώς ακίνδυνος. Καθίσταται όμως επικίνδυνος όταν βρίσκονται κόμματα μειωμένης εθνικής αντιστάσεως, πρόθυμα να συνεργασθούν μαζί του».⁴⁹ Αν και είχαν περάσει σχεδόν επτά χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου, το στερεότυπο αριστερός ίσον προδότης εξακολουθούσε να προσδιορίζει την ιδεολογική ταυτότητα του δεξιού χώρου και να διαιωνίζει τις διχαστικές πολιτικές: «Ο εκλογικός αγών, ως μη ώφειλε, κατέστη αγών του Έθνους κατά του κομμουνισμού»⁵⁰ προειδοποίησε με νόημα ο αρχηγός της ΕΡΕ. Και τον αγώνα αυτό τον κέρδισε, αν όχι το έθνος, σίγουρα η δεξιά, παρά την συμβολική υστέρησή της σε απόλυτο αριθμό ψήφων. Ο Ελεφάντης σχολίασε εμφιατικά αυτή την σημαδιακή επικράτηση της ΕΡΕ συμπεραίνοντας: «Μια ολόκληρη ιστορία που ξεκινά πριν από το Κίνημα του 1935 ολοκληρώνεται και φέρνει στον κόσμο μια συμπαγή πολιτική παράταξη, τη Δεξιά: μονοπωλιακή πολιτική δύναμη του κράτους, αποκλειστικό νομέα της εξουσίας, προνομιακό σύμμαχο της ξένης προστασίας, απόλυτο εκφραστή του εθνικού συμφέροντος...»⁵¹

⁴⁶ Βλ. Ιστορική Βιβλιοθήκη, *Οι μεγάλοι αντίπαλοι Παπανδρέου – Καραμανλής*, 2004, σελ. 8

⁴⁷ Βλ. χαρακτηριστικά εφημ. Καθημερινή της 18-1-56: «Το σχέδιον του αρχηγού του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδη...επέτυχε και εις την τελευταίαν του φάσιν.»

⁴⁸ Βλ. εφημ. Καθημερινή της 19-1-56

⁴⁹ Βλ. Μελετόπουλος Μ., ο.π., σελ. 90. Θυμίζουμε εξάλλου ότι ο Καραμανλής ως βαθύς γνώστης της λαϊκής ψυχολογίας προσπάθησε να ηρωποιήσει τον εαυτό του ισχυριζόμενος: «είμαι εις έναντι πολλών», για να λάβει την ιστορική απάντηση του Παπανδρέου: «...Είμεθα όλοι δια να ανατρέψουμε τον επιβάτην της εξουσίας».

⁵⁰ Βλ. εφημ. Καθημερινή της 18-2-56

⁵¹ Βλ. Ελεφάντης Αγγ., ο.π., σελ. 55

Η ιστορία όμως, επιφυλάσσει μερικές φορές δυσάρεστες εκπλήξεις σε όσους προσπαθούν να την προκατασκευάσουν. Αυτό επαληθεύτηκε αρχικά από την τελική έκβαση του εγχειρήματος όσων μαζί με το Ράλλη και τον Παπαληγούρα προσπάθησαν να ανατρέψουν την πρωτοκαθεδρία του Καραμανλή εντός του συντηρητικού στρατοπέδου. Και επαληθεύτηκε ακολούθως, όταν η φαινομενικά πιο ανέφελη εκλογική επικράτηση της καραμανλικής δεξιάς στις εκλογές του 58, ύστερα από τη συμφωνία με το Κ.Φ. για εκλογικό νόμο που ευνοούσε σκανδαλωδώς τα δύο πρώτα κόμματα, κατέληξε στο «απροσδόκητο» αποτέλεσμα αναγόρευσης της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση.

Οι καμπάνες του αντικομμουνισμού σήμαναν συναγερμό, λύνοντας πάλι τα χέρια της παραεξουσίας να επηρεάσει το πολιτικό σύστημα. Η αναζωογόνηση των κατασταλτικών μηχανισμών, προκάλεσε ένα σφοδρό κύμα αντεπίθεσης με σκοπό την εξόντωση της ΕΔΑ, που χαρακτηρίζονταν ως τυφλό όργανο του ΚΚΕ τη στιγμή μάλιστα που η αποσταλινοποίηση και η καθαίρεση του Ζαχαριάδη (6^η ολομέλεια ΚΚΕ) της άφηναν σαφώς μεγαλύτερα περιθώρια ιδεολογικής αυτονομίας και πολιτικής δράσης. Οι εμπρησμοί γραφείων, οι επιθέσεις σε στελέχη και οπαδούς του κόμματος και ο νέος κύκλος συλλήψεων και εκτοπίσεων αριστερών, δημιούργησαν μια νέα σκιά στο δημοκρατικό πολίτευμα.

Ο Καραμανλής όφειλε να πρωτοστατήσει στην αντικομμουνιστική πλειοδοσία που οδήγησε στις εκλογές της βίας και νοθείας του 61 και την συνεπακόλουθη γιγάντωση του παρακράτους. Η ιδεολογική κατεύθυνση όλης της εξεταζόμενης περιόδου συνέχισε να τροφοδοτεί την αδιαλλαξία υπηρετώντας την λογική της πόλωσης και της υπόμνησης του εμφυλιακού τραύματος. «Το Έθνος ουδέποτε πρέπει να λησμονήσει τον θανάσιμον κίνδυνον τον οποίον διέτρεξε κατά την διάρκεια της τετραετούς κομμουνιστικής ανταρσίας» επαναλάμβανε ο Πρωθυπουργός το 59, για να προσθέσει εξίσου μονότονα: «Ο αγών κατά του κομμουνισμού εις την Ελλάδα είναι αγών φυλετικής και εθνικής υπάρξεως.»⁵²

Αναφορικά με τις επαίσχυντες εκλογές του 61 που έδωσαν την Πύρρειο νίκη στην ΕΡΕ καθώς ευθύς αμέσως ξεκίνησε ο ανένδοτος αγώνας, ο ίδιος ο

⁵² Βλ. εκδ. Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κων/νος Καραμανλής, ο.π., σελ. 94

Καραμανλής προσπάθησε να αποκαταστήσει την υστεροφημία του σημειώνοντας ότι: «Το αληθές είναι ότι μετά τας εκλογάς του 1958, οπότε ήρθε δεύτερον κόμμα η ΕΔΑ, είχε δημιουργηθεί εύλογος ανησυχία δια το μέλλον. Η δε ανησυχία αυτή ήτο εντονωτέρα εις ορισμένους ανακτορικούς και στρατιωτικούς κύκλους, οι οποίοι κατά τας εκλογάς του 1961 εσκέφθησαν, εν αγνοία μου και κατά τρόπον επιπόλαιον, να αναπτύξουν πέραν του δέοντος τας συνήθεις τας συνήθεις αντικομμουνιστικάς των δραστηριότητας...»⁵³ Ακόμα κι αν η πραγματικότητα ήταν ακριβώς αυτή, τα ελαφρυντικά του Καραμανλή είναι έωλα γιατί βασίζονται στην άγνοια των συνεπειών των πολιτικών πρακτικών στις οποίες ο ίδιος πρωτοστατούσε. Αλλά το αληθινό νόημα της έγγραφης αυτής εξομολόγησης είναι διαφορετικό: Από τα λεχθέντα «πέραν του δέοντος» και «συνήθεις», διαφαίνεται ποιο ήταν το καίριο πρόβλημα όχι του πρωθυπουργού, αλλά του τόπου.⁵⁴

Με αφορμή την αναφορά μας στις εκλογικές αναμετρήσεις και πριν υπεισεέλθουμε στις κοινωνικές συνιστώσες συγκρότησης της δεξιάς ιδεολογίας

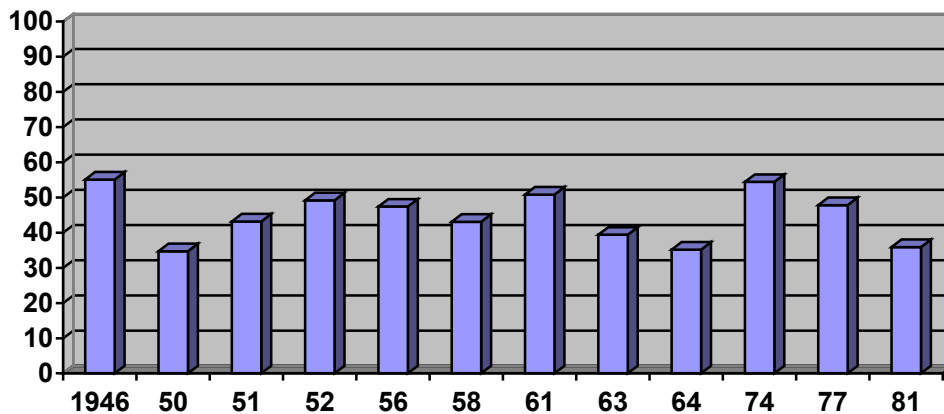
Ο Εκλογικός στίβος

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΔΕΞΙΑ ΚΟΜΜΑΤΑ	ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΠΟΣΟΣΤΑ	ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΔΡΕΣ
31-3-46	Ην. Παρατ. Εθνικοφρ.	55,1%	206/354
5-3-50	Λαϊκό Κόμμα	18,8%	62/250
	Πολ. Ανεξ. Παρατ.	8,1%	16
	Νέον Κόμμα	2,5%	1
	Μέτωπο Εθν. Αναδημ.	5,3%	7
	Λοιπά Δεξιά	2,1%	-
9-9-51	Ελ. Συναγερμός	36,5%	114/258
	Λαϊκό Κόμμα	6,7%	2
16-11-52	Ελ. Συναγερμός	49,2%	247/300
19-2-56	Ε.Ρ.Ε	47,3%	165/300
11-5-58	Ε.Ρ.Ε	41,1%	171/300
	Εν. Λαϊκών Κομμάτων	2,9%	4
29-10-61	Ε.Ρ.Ε	50,8%	176/300
3-11-63	Ε.Ρ.Ε	39,4%	132/300
16-2-64	Ε.Ρ.Ε	35,2%	107/300
17-11-74	Ν.Δ.	54,4%	220/300
20-11-77	Ν.Δ.	41,8%	171/300
	Ε.Π.	6,8%	5
18-10-81	Ν.Δ.	35,9%	115/300

⁵³ Βλ. Ιστορική Βιβλιοθήκη, *Οι μεγάλοι αντίπαλοι Παπανδρέου – Καραμανλής*, 2004, σελ. 7

⁵⁴ Για μια εκτενέστερη αναφορά τις συνθήκες των εκλογών του 61 βλ. στο κεφ. VI

ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΗ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΑΠΗΧΗΣΗΣ ΔΕΞΙΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

ας μας επιτραπεί μια σύντομη παρέκβαση με σκοπό να αποτυπωθεί (στο βαθμό που είναι δυνατόν) η διαχρονική απήχηση της ευρύτερης δεξιάς παράταξης με την ψυχρή λογική των αριθμών.

Χωρίς να προαπαιτούνται ιδιαίτερες γνώσεις εκλογικής κοινωνιολογίας, ο απλός αναγνώστης μπορεί εύκολα να παρατηρήσει ότι εκτός από τις σκοτεινές και εξόχως αμφισβητούμενες αναμετρήσεις του 46 και του 61, η συνολική εκλογική απήχηση των δεξιών κομμάτων ποτέ δεν υπερέβη το 50% με μόνη εξαίρεση το 74 που η στρατιωτική δικτατορία επηρέαζε ακόμη τις πολιτικές εξελίξεις.

Αυτή η φαινομενικά απλοϊκή διαπίστωση προσλαμβάνει βαρύνουσα σημασία αν συνεκτιμηθεί ότι: **A)** Αν συγκροτούταν (υποθετικά έστω) ένα διαρκές και αρραγές αντιδεξιό μέτωπο αντίστοιχου φανατισμού με το κυβερνητικό, η επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού και της ΕΡΕ δεν θα ήταν ούτε τόσο εύκολη, ούτε τόσο βέβαιη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αποτέλεσμα των κομβικών εκλογών του 56 όπου η άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της ΕΡΕ εξασφαλίστηκε χάρη το «τριφασικό» εκλογικό σύστημα κι όχι από την μετάφραση της λαϊκής βούλησης. Συνεπώς η πρόσβαση και η διατήρηση της δεξιάς στη εξουσία, πριμοδοτήθηκε (ενίοτε προκλητικά) από κατάλληλα μεθοδευμένα εκλογικά συστήματα.

B) Οι κορυφογραμμές της καμπύλης της εκλογικής διακύμανσης των δεξιών κομμάτων, συναρτώνται ευθέως με τις εκάστοτε περιόδους πολιτικών εντάσεων και ανωμαλιών. Απεναντίας όταν η δεξιά επιχειρεί να πολιτευτεί με

μετριοπάθεια υιοθετώντας ένα εκσυγχρονιστικό προφίλ, τα εκλογικά της ποσοστά μειώνονται (βλ. αποτελέσματα 58 & 77).

Γ) Ακόμα κι αν αποδεχτούμε ως θεμιτή τη λογική που επιδιώκει την κυβερνητική σταθερότητα κι αποτελεσματικότητα (υπό συνθήκες επικράτησης του πολυκομματισμού), είς βάρος της ανόθευτης έκφρασης της λαϊκής βούλησης, προκαλεί εντύπωση η, αναλογικά με τα μέσα επηρεασμού των εκλογικών αποτελεσμάτων που διέθετε, ισχνή δεξιά επιρροή στην κοινωνία. (βλ. εκλογές 51- 58- 63- 77). Το γεγονός αυτό επισημαίνεται διότι αποτελεί πλέον ιστορικό κεκτημένο η, υπό την απειλή του κομμουνιστικού κινδύνου, προσπάθεια επηρεασμού (αν όχι εκβιασμού) του εκλογικού σώματος με τις γνωστές πρακτικές :

- Δημιουργίας κλίματος τρομοκρατίας στην ύπαιθρο δια της ασύδοτης δράσης κρατικών και παρακρατικών οργανώσεων
- Εκμετάλλευσης του κράτους ως πεδίο εξυπηρέτησης της εκλογικής πελατείας
- Επιστράτευσης της διχαστικής εμφυλιακής χυδαιολογίας δια του τύπου και του ραδιοφώνου
- Αξιοποίησης του στελεχιακού δυναμικού του δημόσιου τομέα που είχε ταυτισθεί με τη συντηρητική παράταξη (στρατιωτικοί, αστυνομικοί, κληρικοί, εκπαιδευτικοί, ανώτερα διοικητικά στελέχη κ.α.)

Από τις ανωτέρω επισημάνσεις, καθίσταται σαφές ότι ο πολιτικός λόγος της δεξιάς είχε μειωμένη διεισδυτικότητα στην κοινωνία σχεδόν όλη την μετεμφυλιακή περίοδο και μέχρι το 81. Η αποδοχή του Καραμανλή από το συντηρητικό εξουσιαστικό κατεστημένο και ο εύλογος ενθουσιασμός που προκαλούσε στους παραδοσιακούς ψηφοφόρους της δεξιάς, δεν συνοδεύτηκε από την επιτυχή μετάλλαξη της δεξιάς παράταξης σε μια γνήσια δημοκρατική πλειοψηφία κατά τα δυτικά πρότυπα. Η πρώτη εκσυγχρονιστική απόπειρα της ΕΡΕ έπεσε στο κενό καθώς υπονομεύθηκε εκ των έσω, από τα σκληροπυρηνικά στοιχεία που χάρασαν πολιτική από τα παρασκήνια. Η δεξιά κατόρθωσε να συσπειρωθεί και να αποκτήσει ενιαίο φορέα έκφρασης, αλλά απείχε ακόμη θεαματικά από τα πρότυπα των αντίστοιχων δυτικοευρωπαϊκών πολιτικών σχηματισμών.

Η έκδηλη απροθυμία προστασίας των συνταγματικά κατοχυρωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων, η θεωρητική μόνο αναγνώριση των δημοκρατικών ιδεωδών στο κοινωνικό γίνεσθαι και η αδυναμία διαχωρισμού του κράτους από την κοινωνία, την διαφοροποιούσαν ποιοτικά από τα υπόλοιπα συντηρητικά κόμματα της Ευρώπης όπως με επιτυχία τα σκιαγράφησε ο Horner.⁵⁵ Μπορεί βέβαια να υπεράσπιζε, όπως όλα τα δεξιά κόμματα, τη διατήρηση του υπάρχοντος status quo και τις παραδοσιακές αξίες, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση το status quo δεν αποτελούνταν μόνο από τα θεμιτά αστικά συμφέροντα, αλλά από τα προνόμια όσων απομυζούσαν την εξουσία, και οι παραδοσιακές αξίες δεν είχαν τη διαχρονική ιδεολογική ουδετερότητα, αλλά τη μορφή προκατασκευασμένων στερεοτύπων για ιδεολογική εκμετάλλευση. Οι έννοιες της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας δεν αναδείχθηκαν στην μεταπολεμική Ελλάδα ως αυταξίες ώριμων πολιτικών υποκειμένων αλλά ως διαφοροποίηση από το κομμουνιστικό μίasma, άρα συγκροτούνταν στην βάση ενός ιδεολογικού αφορισμού, άρρηκτα συνδεδεμένου με πολιτικά ωφελήματα. Για το λόγο αυτό άλλωστε η κρίση η πολιτική αντιπροσώπευε, σχεδόν πάντοτε στην νεοελληνική ιστορία, κρίση θεσμών και αξιών. Το παράδειγμα της δικτατορίας του 67 αρκεί για να καταδείξει τη διαφορά ανάμεσα στις υγιείς κοινωνικές προσλαμβάνουσες της παράδοσης και στην καρικατούρα της προγονοπληξίας και κούφιου εθνικισμού που καλλιεργούσε το καθεστώς.

Πέραν αυτών, είναι αυτονόητο πως η σύγχρονη αστική δημοκρατία προάγεται με κοινωνικές συναινέσεις κι όχι αποκλεισμούς, με τη δημιουργία συνθηκών διαφάνειας και δημοσιότητας κι όχι με παρασκηνιακές ραδιουργίες, με την εμπέδωση θεσμών που προωθούν την αξιοκρατία και την ισότιμη πρόσβαση στην εξουσία, και ταυτόχρονα με την σταδιακή κατοχύρωση ενός

⁵⁵ Βλ. Horner Fr., *Konservative und christdemokratische Parteien in Europa, Geschichte, Programmatik, Strukturen*, Verlag Hevold, 1981, p. 12-13. Τα συντηρητικά και τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα διακρίνονται σύμφωνα με την τυπολογία του Horner από: **α)** Την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως καθήκον του κράτους, **β)** Τη γενικότερη αποδοχή της ισχύος των δημοκρατικών αξιών, **γ)** Τον διαχωρισμό κράτους – κοινωνίας ως αποτέλεσμα του διαχωρισμού δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, **δ)** Την απαίτηση για δημοσιότητα, διαφάνεια, κοινωνική ειρήνη και **ε)** Την αποδοχή του ρόλου της θρησκείας στο πλαίσιο του φιλελεύθερου κράτους.

minimum επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης και παροχής κοινωνικών αγαθών στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Όλα αυτά υπολείπονταν στην πολιτική της ελληνικής δεξιάς και υπεραναπληρώνονταν από το δογματισμό και την κατάχρηση των κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Ο επίπλαστος διαταξικός χαρακτήρας της πολιτικής είχε εξαγγελτικό χαρακτήρα, χωρίς στη ουσία να κατοχυρώνει τα συμφέροντα των μη προνομιούχων και το προσώπείο της κοινωνικής ευαισθησίας ήταν μάλλον μια ευρηματική καθησυχαστική ταυτότητα βασισμένη στη (ημι-)βιομηχανική⁵⁶ δομή της ελληνικής κοινωνίας που διακρίνονταν από ταξικό κατακερματισμό⁵⁷ και ιδεολογική άχλη.

Θα μπορούσε ωστόσο κάποιος να αντιτείνει το επιχείρημα ότι οι διαφορές πολιτικής φιλοσοφίας αντανάκλουν ιδιαιτερότητες κοινωνικών δομών και πολιτικής κουλτούρας, χωρίς απαραίτητα να συνεπάγονται την κρίση ουσιαστικής νομιμοποίησης που εμφιλοχωρούσε στην κυβερνώσα παράταξη. Αναμφίβολα κάτι τέτοιο θα ίσχυε αν ο ασφυκτικός εναγκαλισμός του κράτους από τη δεξιά δεν καταρράκωνε την ίδια τη διαδικασία θεσμικού εκσυγχρονισμού.

Ο Κονδύλης επισήμανε μια καθοριστική όψη της ελληνικής ιδιοτυπίας: «Καθώς η διόγκωση του κράτους, ήταν κατά μέγα μέρος τουλάχιστον, αποτέλεσμα της κυριαρχίας των πατριαρχικών – πελατειακών σχέσεων στη σφαίρα του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού, ο χωρισμός κράτους και κοινωνίας, αντί να επιτείνεται από την ενδυνάμωση του πρώτου, απεναντίας αμβλυνόταν.»⁵⁸ Και ναι μεν η εκτεταμένη αυτονομία του πολιτικού παιχνιδιού

⁵⁶ Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, 1978, σελ. 93: «...παρατηρούμε ότι υπάρχουν ακόμα μεγάλοι τομείς και στη βιομηχανία και στη γεωργία, όπου εξακολουθεί να κυριαρχεί η μικροεμπορευματική παραγωγή και ο σύνδεσμος με το σύγχρονο βιομηχανικό τομέα είναι σαφώς αρνητικός...»

⁵⁷ Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης*, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, 1984, σελ. 545: «Στις αρχές τις δεκαετίας του 1950, υπήρχε στην Ελλάδα ένα είδος μικροκαπιταλιστικού κοινωνικού συνονθυλεύματος, ένα κοινωνικό πλέγμα του περιφερειακού καπιταλισμού, το οποίο συγγέονταν με τις άμεσες και έμμεσες κρατικές επιχορηγήσεις.» Παρεμφερής είναι η τοποθέτηση του Α. Ρήγου στο: *Η δομή της ελληνικής κοινωνίας*, 1986, σελ. 102, ο οποίος αντιδιαστέλλει τα αστικά από τα μικροαστικά χαρακτηριστικά

⁵⁸ Βλ. Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, 1991, σελ. 26

ως πελατειακής σχέσης επισκίαζε τις ιδεολογικές αντιθέσεις,⁵⁹ αλλά το κράτος ως εργοδότης όχι απλά ήλεγχε τα φρονήματα του προσωπικού του, αλλά είχε αναγορεύσει την εθνοφροσύνη σε επίσημη κρατική ιδεολογία. Σε κάθε δημόσια υπηρεσία συγκροτούνταν συμβούλια νομιμοφροσύνης που ερευνούσαν ενδελεχώς την ιδεολογική τοποθέτηση του αιτούντος εργασία,⁶⁰ αλλά και των συγγενών του, συμβουλευόμενα φυσικά τις ατέλειωτες λίστες των αρμόδιων αστυνομικών ή στρατιωτικών υπηρεσιών.⁶¹

Η συρρίκνωση του ζωτικού κοινωνικού χώρου έκφρασης, δεν υποστασιοποιείτο μόνο με τον προληπτικό κοινωνικό έλεγχο, αλλά κυρίως με τον κατασταλτικό. Με περίτεχνες νομικές διατυπώσεις και λεκτικούς ακροβατισμούς που θα εξετάσουμε στο σχετικό κεφάλαιο, εφαρμόζονταν μια παρα-συνταγματική μεθόδευση ποινικού κολασμού των αντιφρονούντων αριστερών, η οποία συνεχίστηκε και μετά τη λήξη του εμφυλίου. Αν και η συλλογή στατιστικών στοιχείων για τα συγκεκριμένα αδικήματα, καθίσταται για ευνόητους λόγους δυσχερής, δεν είναι μάταιη μια αναφορά σ' αυτά. Έτσι περί τα τέλη του 51, σύμφωνα με τις κυβερνητικές στατιστικές 14.097 άτομα βρίσκονταν ακόμα στη φυλακή καταδικασμένα για πράξεις σχετικές με τον εμφύλιο, ενώ σύμφωνα με υπόμνημα της αριστεράς προς τον Ο.Η.Ε, για το ίδιο έτος, ο αριθμίων των πολιτικών κρατουμένων σε στρατόπεδα, φυλακές και εξορίες, ανέρχονταν σε 60.000 περίπου.⁶² Όποια από τις δύο εκδοχές και να αποδεχτούμε, αρκεί μια σύγκριση με τις «εικονικές» δίκες των δωσίλογων⁶³ για να αντιληφθούμε το αίσθημα δικαίου της εποχής. Η περιγραφή του κλίματος που επικρατούσε μας υποχρεώνει να αναφερθούμε και στην εξωθεσμική δράση διάφορων παρακρατικών οργανώσεων οι οποίες λειτουργούσαν υπό τα όμματα και τις ευλογίες των επίσημων αρχών, με

⁵⁹ Βλ. Κονδύλης Π., ο.π., σελ. 23

⁶⁰ Ο έλεγχος των πολιτικών πεποιθήσεων θεσμοθετήθηκε μεταπολεμικά με τον Α.Ν. 516/1948 ο οποίος αποτελούσε συνέχεια της μεταξικής νομοθεσίας των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων.

⁶¹ Βλ. Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, 2004, σελ. 94

⁶² Βλ. Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, 1999, σελ. 32 καθώς και Βόγλης Π., ο.π., σελ. 98

⁶³ Βλ. ενδεικτικά Χαϊδιά Ελ., *Δωσίλογοι: Από την κατοχή στην Απελευθέρωση*, στο συλλογικό τόμο: *Μετά τον Πόλεμο*, επιμ. Μ. Mazower, Αθήνα 2003

βασική τους αποστολή την προπαγάνδα και τη βίαιη συμμόρφωση των πολιτών με την εθνικόφρονα ορθοδοξία.⁶⁴

Ο κρατικός γιγαντισμός θα ήταν απίθανο να αποποιηθεί το πιο δραστικό μέσο προσέλευσης κοινωνικών συμμαχιών, την οικονομία. Η ετερόφωτη και εν πολλοίς μη βιώσιμη ανάπτυξη που ταλανίζει τον τόπο μας μέχρι σήμερα, συνδυάστηκε με την περίφημη οικονομική ενίσχυση των εξ Η.Π.Α συμμάχων μας. Πέρα του ότι η βοήθεια αυτή προσδιόρισε και τους όρους της ανάπτυξης θέτοντας υπό κηδεμονία την ελληνική οικονομία, δημιούργησε μια τάξη μετακατοχικών κερδοσκόπων σταθερά προσδεδεμένων στο άρμα της εξουσίας. Ο Βεργόπουλος διαπιστώνει πως «η κρατική διαχείριση τεράστιων ποσών ξένης βοήθειας, που συχνά υπερέβαιναν το 50% της αξίας του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, δεν ήταν δευτερεύων, αλλά συμπληρωματικός μηχανισμός που διευκόλυνε την παγίωση τόσο του κράτους όσο και της ανερχόμενης νέας αστικής τάξης.»⁶⁵ Το βασανιστικό ερώτημα δεν έγκειται στο κατά πόσο ήταν σκόπιμη η ενέργεια αυτή αλλά στο βαθμό που ευοδώθηκε η απλόχερη στήριξη του κράτους στους επιχειρηματίες. Λαμβανομένων υπ' όψιν των δασμολογικών προστατευτισμών, των επιλεκτικών κινήτρων και φοροαπαλλαγών καθώς και των προνομίων που παραχωρήθηκαν στο ξένο κεφάλαιο, (βλ. σχετ. κεφ. IV) η συγκομιδή σε επίπεδο αριθμητικών μεγεθών ήταν θεαματική, αλλά στην ποιότητα ζωής των εργαζόμενων, μάλλον αμελητέα. «Η βασική αντίφαση ήταν ανάμεσα στο επεκτεινόμενο μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου από τη μια μεριά, το οποίο δημιουργώντας σοβαρή αποδιοργάνωση και ανισότητες, κινητοποιούσε και ριζοσπαστικοποιούσε τις μάζες και, από την άλλη μεριά, σ' ένα πολιτικό σύστημα καταπιεστικών ελέγχων, που είχε κατασκευαστεί για να εμποδίζει τις μάζες να παίξουν αυτόνομο ρόλο στην πολιτική διαδικασία.»⁶⁶

Η επιβολή όμως του κράτους στην κοινωνία, το κατέστησε αυτόματα προνομιακό πεδίο έκφρασης των κοινωνικών αντιπαραθέσεων που συγκαλύπτονταν υπό την απειλή του εσωτερικού εχθρού. Ο Foucault μελετώντας τη σχέση του υποκειμένου με την εξουσία, είχε υποδείξει «έναν

⁶⁴ Βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, 1998, σελ. 167

⁶⁵ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 536

⁶⁶ Βλ. Μουζέλης Ν., ο.π., 1978, σελ. 296

άλλον τρόπο να προχωρήσουμε προς μια νέα οικονομία σχέσεων εξουσίας» που «συνίσταται στο να παίρνουμε σαν αφετηρία τις μορφές αντίστασης στους διαφορετικούς τύπους εξουσίας.»⁶⁷ Αν η ιστορία γράφονταν με αυτό τον τρόπο, σίγουρα θα έβλεπε σε πρώτο πλάνο τον ανένδοτο αγώνα ως καταπιεσμένη κοινωνική δυναμική και όχι σαν τυπική εκδήλωση πολιτικής δυσαρέσκειας.

Η μαζική και αυθόρμητη συμμετοχή της κοινωνίας των αρχών του 60 στο αντικυβερνητικό προσκλητήριο, αναδείκνυε το έλλειμμα νομιμοποίησης που υπέφωσκε στο συντηρητικό συνασπισμό για πάνω από δέκα χρόνια. Ήταν το πρώτο ηχηρό ράπισμα στην δεξιά πολιτική που κρατούσε τη χώρα δέσμια των εμφυλιοπολεμικών παθών και παράλληλα η ζωντανή αμφισβήτηση όχι της απλά της ΕΡΕ, αλλά της υπεροψίας απέναντι στα αιτήματα για κοινωνική δικαιοσύνη. Γι' αυτό η τακτική αναδίπλωση του στέμματος για να αποκαταστήσει τις πολιτικές ισορροπίες δια της όψιμης εύνοιας στον Γ. Παπανδρέου δεν απέδωσε καρπούς. Ο ενδεικτικός πίνακας που ακολουθεί με τους συγκριτικούς απεργιακούς δείκτες Ελλάδας και Ε.Ο.Κ,

Απεργιακοί Δείκτες σε Ελλάδα & ΕΟΚ 1960-66
(αριθμός απεργίας ανά 1.000 μισθωτούς)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Ελλάδα	66,6	72,3	105,5	271,7	252,9	316,7	519,7
Ε.Ο.Κ	142,7	240,9	409,7	285,1	190,4	121,7	212,2

Πηγή: Σπ. Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, 1998, σελ. 317

σε εποχές μάλιστα χειραγώγησης του συνδικαλιστικού κινήματος,⁶⁸ μας δείχνει για άλλη μια φορά πως η επιχείρηση οικοδόμησης ενός δεξιού κομματικού κράτους βασισμένου στην εθνικόφρονα ιδεολογία, θα είχε σύντομη ημερομηνία λήξης, αν δεν μεσολαβούσε η δικτατορία και η μεταπολίτευση.

⁶⁷ Βλ. Foucault M., *Η μικροφυσική της εξουσίας*, 1991, σελ. 78-79

⁶⁸ Βλ. σχετικά Η μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα..., τ.' 5, σελ. 259

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Carnoy M.**, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, μτφ. Σ. Παπαϊωάννου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1990
- Clogg R.**, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. Ιστορητής/ Κάτοπτρο, Αθήνα 1995
- Close D.**, *Greece since 1945*, Longman 2002
- Διαμαντόπουλος Θ.**, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997
- Ελεφάντης Αγγ.**, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991
- Hartfiel G. – Hillman K.**, *Wortrebuch der Soziologie*, Kroner 1982
- Κονδύλης Π.**, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991
- Lipset S.M.**, *The First New Nation. . .*, Heinemann, London 1964
- Lukacs G.**, *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, μτφ. εισαγ. Αλ. Τσίτσοβιτς, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1987
- Marx. K – Engels Fr.**, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ. – επιμ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994
- Μελετόπουλος Μ.**, *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993
- Meynaud J.**, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1964
- Μουζέλης Ν.**, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση την ημι-περιφέρεια*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987
- Νικολακόπουλος Ηλ.**, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές 1946-1967*, 2001, σελ. 134
- Πουланτζάς Ν.**, κ.α., *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Σβορώνος Ν.**, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Schmitt C.**, *Η έννοια του πολιτικού*, μτφ. – εισαγ. Αλ. Λαβράνου, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1988
- Weber M.**, *Κοινωνιολογία του κράτους*, εισαγ. - μτφ. Μ. Κυπραίος, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1996
- Χατζηβασιλείου Ευ.**, *Η άνοδος του Κων/νου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001

IV. Κράτος, Οικονομία & Κοινωνία. Συσχετισμοί Πολιτικής πρακτικής, ιδεολογικού επικαθορισμού και κοινωνικών επιπτώσεων

*Ο αστός . . . αντί να κυριαρχείται από το Θεό,
εξασφαλίζει την ήσυχη συνείδηση, αντί να έχει την ορμή,
έχει την ευχαρίστηση, αντί την ελευθερία την άνεση...
Έρμαν Έσσε*

Η πολιτική εκμετάλλευση του εμφυλίου, μπορεί να απέδωσε καρπούς στο επίπεδο συγκρότησης μιας εθνικόφρονος – αντικομμουνιστικής ιδεολογίας, αλλά από μόνη της δεν ήταν αρκετή για να διασφαλίσει στο διηνεκές τα αστικά θεμέλια του πολιτεύματος. Διότι είναι ιστορικά αποδεδειγμένο πως ακόμη και οι αρτιότεροι προπαγανδιστικοί και εξαναγκαστικοί μηχανισμοί έχουν κάποια όρια αποτελεσματικότητας πέραν των οποίων καταρρέουν ως χάρτινοι πύργοι, όταν εναντιώνονται στην κοινωνική δυναμική. Έτσι οι πρωταγωνιστές της δεξιάς παράταξης από τον Μαρκεζίνη έως τον Καραμανλή, διείδαν από νωρίς ότι θα έπρεπε παράλληλα με την καταστολή να δημιουργηθούν ασφαλέστερες προϋποθέσεις οικοδόμησης της κοινωνικής συναίνεσης πιο ανθεκτικές στο πέρασμα του χρόνου και την άμβλυση των συνεπειών του δεύτερου Εθνικού διχασμού.

Αφού λοιπόν η δεξιά παράταξη δεν μπορούσε να επιστρατεύσει πλέον κάποιο νέο μεγαλοϊδεατισμό ως υποκατάστατο του αντικομμουνισμού, έπρεπε να στραφεί προς το όραμα της οικονομικής ανάπτυξης. Διανοίγονταν έτσι οι προοπτικές υπέρβασης της φτώχειας που κατέτρεχε τον ελληνικό πληθυσμό και τροφοδοτούνταν οι ελπίδες για βελτίωση των όρων διαβίωσης κατά τα δυτικά πρότυπα. Πέραν της αντικειμενικής ανάγκης εξύψωσης του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η οικονομική ενσωμάτωση στο καπιταλιστικό σύστημα, είναι κατεξοχήν ιδεολογικός μηχανισμός εξασφάλισης της κοινωνικής συναίνεσης, διότι πρωτίστως συνδέεται με την κοινωνική κινητικότητα και τις καλλιεργούμενες προσδοκίες ατομικού πλουτισμού. Εκτός όμως από την ευρύτερη αυτή στρατηγική, είναι βέβαιο ότι η επίκληση της οικονομικής ανάπτυξης αποφέρει και άμεσα εκλογικά οφέλη στο βαθμό που οι ψηφοφόροι συναρτούν την πολιτική τους προτίμηση με τις οικονομικές επιδόσεις των κομμάτων εξουσίας, τα οποία εξ' ορισμού στην Ελλάδα ήταν αστικά.

Θα εξετάσουμε λοιπόν αρχικά, τον τρόπο που το κράτος συμπλέκεται με την λειτουργία της οικονομίας και θα διερευνήσουμε μέσω του μοντέλου του political business cycle, τους όρους τις αμφίδρομης αυτής σχέσης οικονομίας και πολιτικής. Ακολουθώντας θα ανατρέξουμε στη μορφή που προσέλαβε το πολυπόθητο ζητούμενο της οικονομικής ανάπτυξης και θα επιχειρήσουμε μια κριτική προσέγγιση των συνεπειών της στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

I. Η εισαγωγή του μοντέλου του political business cycle

Παρότι στις καπιταλιστικές οικονομίες κεντρική συνιστώσα της ακολουθητέας οικονομικής πολιτικής, παραμένει η προσήλωση στην αξία της ελεύθερης αγοράς, από την εποχή του Keynes κατέστη αποδεκτή, αν όχι επιβεβλημένη πολλές φορές, η κρατική παρέμβαση με σκοπό την εξομάλυνση των επιμέρους δυσλειτουργιών του οικονομικού συστήματος καθώς αυτό διέρχεται από φάσεις ανάπτυξης και ύφεσης (οικονομικός κύκλος). Ήδη από 1926 ο Keynes έχει αμφισβητήσει την μονολιθικότητα του laissez-faire υποστηρίζοντας ότι: «Δεν είναι αληθές ότι τα άτομα κατέχουν, κατά την άσκηση της οικονομικής τους δραστηριότητας, μια κεκτημένη “φυσική ελευθερία”. Δεν υφίσταται κανένα σύμφωνο που να μεταβιβάζει διηνεκή δικαιώματα σ’ αυτούς που Κατέχουν ή σ’ εκείνους που αποκτούν».¹ Μετά δε το ξεπέρασμα της Οικονομικής κρίσης του 1929 στις Η.Π.Α με το New Deal, η κρατική παρέμβαση για τόνωση της ζήτησης, αποτέλεσε για πολλά χρόνια τη νέα ορθοδοξία στο πεδίο άσκησης δημοσιονομικής πολιτικής. Υπό αυτό το πρίσμα, η μαζική δημοκρατία σε συνάρτηση με τον κρατικό παρεμβατισμό, αποτελούν ένα σύστημα που διατηρεί αλώβητη την δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης καθώς δεν θίγει τη δομή του ιδιωτικού πλούτου ενώ παράλληλα ειρηνεύει τις παραδοσιακές ταξικές συγκρούσεις. Από την πλευρά της πολιτικής επιστήμης ο Dahl έρχεται αρκετά

¹ Βλ. Keynes J. M., «Το τέλος του laissez-faire» απόσπασμα από διάλεξη στην Οξφόρδη που περιλαμβάνεται στα *Κείμενα Πολιτικής Οικονομίας και Θεωρίας της Πολιτικής* που επιμελήθηκαν οι Μ. Αγγελίδης & Κ. Ψυχοπαίδης, 1992, σελ. 330

αργότερα να επιβεβαιώσει με διπλό τρόπο την πραγματικότητα αυτή: «Πρώτον οι ίδιοι οι βασικοί θεσμοί του αγοραστικού καπιταλισμού απαιτούν εκτεταμένες κρατικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις. . . και Δεύτερον χωρίς τις κυβερνητικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις μια αγοραστική οικονομία αναπόφευκτα προκαλεί σοβαρές ζημιές σε ορισμένους, και αυτοί που ζημιώνονται ή προβλέπουν ότι θα ζημιωθούν, θα απαιτήσουν την παρέμβαση της κυβέρνησης.»²

Στο κλασικό έργο του «Γενική θεωρία της απασχολήσεως του τόκου και του χρήματος» ο Keynes συμπυκνώνει την μακροοικονομική του θεωρία: «Προσωπικώς είμαι κάπως σκεπτικός δια την επιτυχίαν απλής νομισματικής πολιτικής αποβλεπούσης εις τον επηρεασμόν του τόκου. Προσδοκώ ότι το κράτος, το οποίον είναι σε θέση να υπολογίζει την οριακή απόδοση των παραγωγικών αγαθών μακροπροθέσμως και βάσει του γενικού κοινωνικού συμφέροντος, θα αναλάβει έτι μεγαλύτεραν ευθύνην δια την άμεσον οργάνωσιν της επενδύσεως.»³ Μέσω του Keynes λοιπόν ανετράπη, αν και όχι τελεσίδικα, η άποψη που ήθελε να αποιδεολογικοποιήσει την οικονομία σαν να μην επρόκειτο για ένα πεδίο σύγκρουσης αντιτιθέμενων κοινωνικών συμφερόντων η διευθέτηση των οποίων απαιτεί την ανάληψη πολιτικής δράσης. Οι ιστορικές καταβολές της νεοφιλελεύθερης αυτής τοποθέτησης ανάγονται ως γνωστό στον A. Smith ο οποίος αναγνώριζε ως πραγματικά καθήκοντα του κράτους μόνο την εθνική άμυνα, τη δικαιοσύνη και ορισμένα δημόσια έργα και θεσμούς που κανένας ιδιώτης δεν θα είχε συμφέρον να αναλάβει τη δημιουργία τους.⁴ Για τους νεοαυστριακούς, ο μόνος κοινωνικός έλεγχος της οικονομικής διαδικασίας που είναι θεμιτός από την σκοπιά της ηθικής, αλλά και από την σκοπιά της οικονομικής αποτελεσματικότητας, είναι ο έμμεσος έλεγχος που ασκούν οι πολίτες ως συναλλασσόμενοι στο πλαίσιο της ανόθευτης αγοράς.⁵

² Βλ. Dahl R., *On Democracy*, 2001, σελ. 229-230. Θα λέγαμε μάλιστα ότι ο Dahl έρχεται σε πλήρη αρμονία με την S. Brunhoff η οποία είχε γράψει: «Ο οικονομικός παρεμβατισμός του κράτους είναι σύμφυτος με τον καπιταλισμό...» βλ. «Καπιταλιστική κρίση και οικονομική πολιτική» στο συλλογικό τόμο «Η Κρίση του κράτους» χ.χ., σελ. 135

³ Βλ. Keynes J. M. ο.π., σελ. 161

⁴ Βλ. σχετικά Δρόσου Διον., *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith*, 1994, σελ. 47

⁵ Βλ. σχετικά και Ιωαννίδη Στ., *Ανταγωνισμός Αγορά και Δημοκρατία*, 1993, σελ. 260-262

Ωστόσο μέχρι τη δεκαετία του 70, όπου η πολιτική τιθάσευσης του πληθωρισμού και υπέρβασης της οικονομικής κρίσης φάνηκε ασυμβίβαστη με τον στόχο της πλήρους απασχόλησης και την κρατικοπρονοιακή επέκταση, η μορφή και η ένταση της κρατικής παρέμβασης εμφάνισε μια ποικιλία ανάλογα με την κοινωνικοοικονομική συγκυρία,⁶ ωστόσο εδράστηκε σε τρεις βασικούς άξονες : **α)** την θεσμική ρύθμιση των ατελειών της αγοράς (περιφρούρηση ελεύθερου ανταγωνισμού, εργατική νομοθεσία κ.λ.π.), **β)** την αναδιανεμητική πολιτική (προοδευτική φορολογία, μεταβιβαστικές πληρωμές κ.ά.) και **γ)** την ανάληψη πρωτοβουλιών κρατικών επενδύσεων για την ενίσχυση της οικονομικής μεγέθυνσης ή τη διασφάλιση της επάρκειας κοινωνικών αγαθών.

Αν παράλληλα δεχτούμε ότι οι τρέχουσες οικονομικές συνθήκες επηρεάζουν σε ένα βαθμό, τις εκλογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων, τότε η αλληλόδραση πολιτικής και οικονομίας αποκτά ένα αυτοτελές ερευνητικό ενδιαφέρον. Από τα μέσα της δεκαετίας του 70 αναπτύχθηκαν μια σειρά από θεωρίες που επιχείρησαν να διερμηνεύσουν το συσχετισμό οικονομικών επιλογών των κυβερνήσεων υπό το πρίσμα της πολιτικής σκοπιμότητας, στη βάση του άξονα προτεραιότητας για χαμηλή ανεργία ή χαμηλό πληθωρισμό.⁷ Το θεωρητικό αυτό εγχείρημα διερεύνησης της διαντίδρασης πολιτικής και οικονομίας (political business cycle) εισφέρει, αφενός στην εμπάθυνση της οικονομικής ανάλυσης και αφετέρου ως μια εναλλακτική θεώρηση της πολιτικής σαν δυναμικό πεδίο αντιπαράθεσης κοινωνικών δυνάμεων, στο ευρύτερο βέβαια πλαίσιο της ορθολογικής σχολής σκέψης. Με αυτή την έννοια και η επιλογή της πολικότητας του άξονα (ανεργία – πληθωρισμός) δεν έχει μόνο συμβολική αλλά και χρηστική σκοπιμότητα, εδραζόμενη σε ισχυρά εμπειρικά δεδομένα, καθώς ο χαμηλός πληθωρισμός ευνοεί υψηλούς

⁶ Για μια αναλυτική περιγραφή των πολιτικών μέτρων σταθεροποίησης της οικονομίας σε περιόδους ύφεσης ή πληθωρισμού π.χ. χειρισμός κρατικών δαπανών με δεδομένη φορολογική πολιτική ή μέτρα νομισματικής πολιτικής (προεξοφλητικός τόκος, ρύθμιση υποχρεωτικών ταμειακών διαθεσίμων των εμπορικών τραπεζών κλπ) βλ. Καράγιωργας Δ.Π., *Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, 1979 σελ. 290-303

⁷ Ο συσχετισμός ανεργίας και πληθωρισμού (καμπύλη Philips) αποτελεί βασικό ερευνητικό πεδίο και στη μακροοικονομία, όπου παρά τις επιφυλακτικότερες σύγχρονες προσεγγίσεις με κύριο εκπρόσωπο το Friedman, παραμένει ως βασική υπόθεση εργασίας.

βαθμούς ανάπτυξης ενώ η χαμηλή ανεργία αναδεικνύει μια προτεραιότητα κοινωνικής ευαισθησίας.

Ο πυρήνας όλων των κατά καιρούς προταθέντων μοντέλων συνίσταται στις εξής παραδοχές:⁸ **1)** Οι κυβερνήσεις επιδιώκουν να κερδίζουν τις εκλογές μεγιστοποιώντας την εκλογική τους πελατεία, **2)** Ανάμεσα στα διαφαινόμενα αποτελέσματα των οικονομικών επιλογών, οι εκλογείς έχουν προτιμήσεις που αντανακλώνται στη κομματική τους επιλογή και **3)** Οι κυβερνήσεις έχουν τη δυνατότητα οικονομικών χειρισμών τέτοιων ώστε να μεγιστοποιούν τις πιθανότητες επανεκλογής τους.

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στο επίπεδο πολιτικής – μακροοικονομίας απαντάται στον Hibbs ο οποίος διαπιστώνει ότι στις χώρες που κυβερνούν για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα σοσιαλιστικά – αριστερά κόμματα, η ανεργία είναι χαμηλότερη σε σχέση με τον πληθωρισμό από ότι σε χώρες που κυβερνούν δεξιά κόμματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι σκανδιναβικές χώρες σε σύγκριση με τις Η.Π.Α., όπου παραδοσιακά εμφανίζουν χαμηλότερους δείκτες ανεργίας.⁹ Ωστόσο, τα εμπειρικά συμπεράσματα του Hibbs δέχτηκαν εκτεταμένη κριτική όσον αφορά στο σκέλος του αν και κατά πόσο ένα κράτος μπορεί πάντα να επιλέξει μια προτεραιότητα ανάμεσα στην ανεργία ή τον πληθωρισμό, αφηφώντας τις διεθνείς συνθήκες (π.χ. Bretton Woods) ή τις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες (π.χ. πετρελαϊκή κρίση). Ακόμα όμως κι αν ενστερνιστούμε μέρος της κριτικής που ασκήθηκε στον Hibbs η φιλοσοφία του μοντέλου δεν ανατρέπεται εκ βάθρων για τους εξής δύο βασικούς λόγους οι οποίοι αποτελούν ταυτόχρονα και προϋποθέσεις ισχύος του¹⁰ : **α)** Σε κάθε περίπτωση υπάρχουν διακριτές πολιτικές προτεραιότητες τουλάχιστον στις διακηρυχθείσες προγραμματικές εξαγγελίες κάθε κόμματος και **β)** οι οπαδοί κάθε κόμματος παραμένουν σταθεροί στις επιλογές πολιτικών προτεραιοτήτων, ανεξάρτητα από το αν το

⁸ Βλ. Alt J.E. – Chrystal K.A., *Political Economics*, Wheatsheaf Books p. 104

⁹ Βλ. Alt J.E. – Chrystal K.A., ο.π., σελ. 112- 118

¹⁰ Για μια πιο εκτεταμένη ενημέρωση σχετικά με τη θεωρία του political business cycle βλ. επίσης Alesina A. “Macroeconomic Policy in a Two Party System” στο *Quarterly Journal of Economics* 102 p.p. 651-678, και Alogoskoufis G. - Lockwood B.- Philippopoulos Ap. “Wage Inflation, Electoral Uncertainty & the Exchange Rate Regime” στο *Essex Discussion Paper* 1992 No 400.

ψηφίζουν τελικά ή όχι, οπότε και παρατηρείται η εναλλαγή κατά το μοντέλο του political business cycle.

Ήδη από το 1975 ο Nordhaus διατυπώνει τη θεωρία ότι οι κυβερνητικές επιλογές κατατείνουν στο να διαμορφώσουν τον εκάστοτε ιδανικό συνδυασμό μεταξύ ανεργίας και πληθωρισμού, που τους διασφαλίζει τη μέγιστη εκλογική απήχηση, συνεπώς και την προοπτική επανεκλογής. Έτσι είναι ενδεχόμενο κατά τη διάρκεια μιας κυβερνητικής θητείας όσο πλησιάζουμε προς τις εκλογές να εντείνονται τα μέτρα που συμβάλλουν στη μείωση της ανεργίας άρα και του πολιτικού κόστους, και το αντίθετο. Ο Nordhaus εισάγει εδώ ένα ευρύ πεδίο προβληματισμού σχετικά με το αν οι ψηφοφόροι αποτιμούν το κυβερνητικό έργο στο σύνολο της εκλογικής περιόδου, (ορθολογική συμπεριφορά στη βάση της πλήρους ενημέρωσης) ή δίνουν έμφαση στην τρέχουσα οικονομική κατάσταση κυρίως κατά τη στιγμή των εκλογών (ανορθολογική συμπεριφορά). Το αποκαλούμενο φαινόμενο της πολιτικής μυωπίας (myopia) σχετίζεται αφενός με τη δυνατότητα που έχουν τα κόμματα να χειριστούν το πολιτικό κόστος και αφετέρου με το βαθμό που οι ψηφοφόροι διαμορφώνουν τις προσδοκίες τους στηριζόμενοι στην εμπειρία του παρελθόντος και την αξιοποίηση της πληροφόρησης.¹¹

Πέραν όμως από τον παράγοντα της ορθολογικότητας των ψηφοφόρων¹² ο Nordhaus στην προσπάθειά του να ενισχύσει την επαληθευσσιμότητα του μοντέλου, εξετάζει το βαθμό που :

- α)** Τα κόμματα δρουν εκλογοθηρικά με στόχο να επανεκλεγούν (opportunistic) ή βάσει προγραμματικών διακηρύξεων (ideologically) χωρίς να προτάσσουν το πολιτικό κόστος,
- β)** η οικονομική δομή είναι δεκτική σε πολιτικές παρεμβάσεις και από ποιους πολιτειακούς παράγοντες,
- γ)** η προέλευση των οικονομικών κρίσεων (shocks) είναι εξωγενής (φυσικές καταστροφές, πόλεμοι κ.τ.λ.) ή ενδογενής του πολιτικού συστήματος και
- δ)** η επάρκεια γνώσης της οικονομίας και η ικανότητα – αποτελεσματικότητα αξιοποίησης των πηγών

¹¹ Βλ. Nordhaus W.D. "Alternative Approaches to the Political Business Cycle" στο Brookings Papers on Economic Activity 2, 1989 p.p. 2-9

¹² Ο Alberto Alesina διαφοροποιείται από το Nordhaus αναφορικά με την παράμετρο της πλήρους ενημέρωσης ως καθοριστικό παράγοντα της ορθολογικότητας των ψηφοφόρων, χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζει το ρόλο της στο μοντέλο του political – business cycle. Βλ. Brookings Papers on Economic Activity 2, 1989 p. 50-51

Πίνακας 1

Σχηματική αναπαράσταση του μοντέλου του political business cycle

	Μοντέλο I <i>Εκλογοθηρικό</i>	Μοντέλο II <i>Ιδεαλιστικό</i>	Μοντέλο III <i>Ορθολογικό</i>
Συμπεριφορά Ψηφοφόρων	Ανορθολογική	Ανορθολογική	Ορθολογική
Συμπεριφορά Κομμάτων	Εκλογοθηρική	Ιδεαλιστική	Ορθολογική με ιδεαλιστικές ή εκλογοθηρικές εκφάνσεις
Οικονομική Δομή	Τα κόμματα κάνουν χρήση οικονομικών μέτρων & επηρεάζουν την πολιτική	Τα κόμματα κάνουν χρήση οικονομικών μέτρων & επηρεάζουν την πολιτική	Τα κόμματα κάνουν χρήση οικονομικών μέτρων & επηρεάζουν την πολιτική
Πηγή κρίσεων	Ενδογενείς συναρτώμενες από πολιτικές επιλογές	Αδιευκρίνιστες – Αδιάφορες	Ενδογενείς ή εξωγενείς
Επαρκής γνώση, αποτελεσματικότητα Οικονομ. πολιτικών	Ναι	Ναι	Ναι
Συσχετιστικές Προβλέψεις Πολιτικής & Οικονομίας	Οικονομικές διακυμάνσεις (πληθωρισμός – ανεργία) παράλληλα με τις εκλογικές περιόδους	Οικονομική πολιτική στον άξονα προτεραιοτήτων δεξιάς – αριστεράς	Η δημοτικότητα και οι εκλογές συναρτώνται ευθέως με την οικονομική κατάσταση

πληροφόρησης σχετικά με τα οικονομικά δεδομένα. Η σχηματική αναπαράσταση του μοντέλου του Nordhaus μας διευκολύνει στην εργαλειακή του χρησιμοποίηση στη περίπτωση της ελληνικής πολιτικοοικονομικής πραγματικότητας. Η ελληνική περίπτωση εμφανίζει χαρακτηριστικές ομοιότητες αλλά και αξιοσημείωτες αποκλίσεις από το μοντέλο του Nordhaus.

Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι το 1967 θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πληρούνται σε γενικές γραμμές οι θεωρητικές προϋποθέσεις εφαρμογής του μοντέλου II (ιδεαλιστικό) καθώς διαφαίνεται ξεκάθαρα η πολιτική έμφαση της δεξιάς για συγκρατημένο πληθωρισμό (βλ. πίνακα 2) ως προϋπόθεση της ταχύρυθμης ανάπτυξης. Ταυτόχρονα δε η ανεργία τόσο σε απόλυτες τιμές όσο και σε σύγκριση με το μέσο όρο των χωρών της Ε.Ε. (βλ. πίνακα 3) διατηρείται αυξημένη (περίπου στο 10% με ελαφρές διακυμάνσεις). Πρέπει βέβαια να σημειωθεί προκαταβολικά ότι η βραχύβια κυβέρνηση της Ε.Κ. μεταξύ 1963 – 65 παρότι στατιστικά επηρέασε τους δείκτες υπέρ της μείωσης της ανεργίας, δεν διέθετε αντικειμενικά τη δυνατότητα ανάληψης τέτοιων οικονομικών πρωτοβουλιών που να προκαλέσουν αντιστροφή των πολιτικών προτεραιοτήτων και τα αποτελέσματά τους να γίνουν άμεσα ορατά. Έτσι η κυβέρνηση Παπανδρέου αρκέστηκε κυρίως στην ικανοποίηση κάποιων χρόνιων αιτημάτων για κοινωνικές παροχές (π.χ. δωρεάν παιδεία) χωρίς να μπορέσει να επιφέρει ριζικές αναδιαρθρώσεις στην οικονομία. Άλλωστε την εποχή αυτή το ενδιαφέρον της πολιτικής σκηνής μετατοπίζεται στις φλέγουσες εξελίξεις (Κυπριακό, υπόθεση Ασπίδα, διένεξη με το Βασιλιά) που λαμβάνουν χώρα εν μέσω δριμύτατων αντεγκλήσεων και πολιτικών φορτίσεων που οδηγούν στα άκρα.

Αν επανέλθουμε όμως στο βασικό άξονα της πολιτικής της δεξιάς κατά την εν λόγω περίοδο, τίθεται ένα ουσιώδες μεθοδολογικό αλλά και εμπειρικό ζητούμενο: Πώς οι κυβερνήσεις Παπάγου, Καραμανλή εξασφάλισαν εκλογική πλειοψηφία και ενίοτε μεγάλη, αφηφώντας το πολιτικό κόστος της ανεργίας ή της φτώχειας; Ή με άλλα λόγια πώς εξηγείται η διατήρηση του ιδεαλιστικού μοντέλου επί σειρά εκλογικών αναμετρήσεων (1955, 58, 61) χωρίς ούτε αλλαγή οικονομικής φιλοσοφίας ούτε αλλαγή κυβερνητικής παράταξης; Ποιοί

δηλαδή είναι οι παράγοντες που ερμηνεύουν την φαινομενικά ανορθολογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων; Οι απαντήσεις στο σημείο αυτό εκφεύγουν των ερμηνευτικών δυνατοτήτων του μοντέλου, για τους εξής κυρίως λόγους:

- 1) όπως διαπιστώσαμε σε άλλα κεφάλαια της μελέτης μας η λειτουργία της δημοκρατίας την εν λόγω εποχή είναι σχεδόν προσχηματική. Δηλαδή οι κοινωνικές συναινέσεις όπου δεν επιτυγχάνονται εκβιάζονται με μια πλειάδα μηχανισμών που στηρίζει πάση θυσία τη διατήρηση στην εξουσία αστικών κομμάτων. Αρκεί ενδεικτικά εδώ, να αναφερθούμε στη μεθοδευμένη διατήρηση κλίματος αντικομμουνιστικής υστερίας σε συνδυασμό με τη δράση του παρακράτους και τη θέσπιση εκλογικών νόμων που διασφαλίζουν κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες της δεξιάς παράταξης.
- 2) σε μια χώρα που η φτώχεια αποτελεί σχεδόν τρόπο ζωής για τόσες δεκαετίες, η ανεργία, η ημιαπασχόληση και η ευκαιριακή απασχόληση δεν έχουν το ίδιο κοινωνικό βάρος όπως στις αναπτυσσόμενες οικονομίες που οι συνέπειες της ανεργίας βιώνονται με μεγαλύτερη ένταση ως κοινωνικός αποκλεισμός. Δεδομένου εξάλλου ότι η φτώχεια είναι ένα μέγεθος σχετικό, οφείλουμε να σχετικοποιήσουμε στην ανάλυσή μας και την αξία της εργασίας (απαξία ανεργίας) ως προσδιοριστικό παράγοντα κοινωνικο – πολιτικών αλλαγών
- 3) ο κομβικός ρόλος του κράτους σε συνδυασμό με το έλλειμμα δημοκρατίας κατά τη περίοδο αυτή, ευνόησαν τη διατήρηση πελατειακών εκλογικών μηχανισμών οι οποίοι συν τις άλλους παρείχαν επιλεκτικά κίνητρα υπό τη μορφή προνομίων, σε άτομα ή ομάδες πληθυσμού με την προϋπόθεση να στηρίζουν το υπάρχον καθεστώς. Εξάλλου υπό συνθήκες πολιτικής ανελευθερίας και οικονομικής καχεξίας το συνδικαλιστικό κίνημα αδυνατούσε να παράσχει το μέγιστο βαθμό συσπείρωσης στις εργατικές τάξεις οι οποίες θα ανέτρεπαν τους συσχετισμούς πολιτικών δυνάμεων. Αξίζει ενδεικτικά να αναφερθεί ότι ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας ο οποίος τότε αντιπροσώπευε σημαντικό ποσοστό του εκλογικού σώματος, ψήφισε κατά παράδοση

συντηρητικά, υπό το φόβο του χωροφύλακα και της απαλλοτρίωσης της ιδιοκτησίας από πιθανή επικράτηση των αριστερών.

Κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (εκλογές 1974-77) το μοντέλο III (ορθολογικό) περιγράφει πειστικά τις εξελίξεις στο πολιτικοκοινωνικό γίνεσθαι. Στο πολιτικό επίπεδο το αίτημα για ομαλή μετάβαση στη δημοκρατία υπό την ανοιχτή πληγή του Κυπριακού, η λύση του πολιτειακού ζητήματος και η θεσμική ανασυγκρότηση της χώρας, ήταν εύλογο να παράσχουν πλειοψηφία σε ένα δεξιό μεν αλλά μετριοπαθές πλέον κόμμα υπό την αδιαφιλονίκητη αρχηγία του Κ. Καραμανλή. Στον οικονομικό τομέα, παρά το σοκ της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης του 73 και την παροδική εκτίναξη του πληθωρισμού σε δυσθεώρητα ύψη, η ανεργία διατηρείται σταθερά χαμηλά και γύρω στο 77 (που σημειωτέον ήταν και έτος εκλογών) σχεδόν εξαλείφεται. Παράλληλα εκτυλίσσεται η πολιτική της νέας δεξιάς με κοινωνική ευαισθησία, η οποία περιλαμβάνει αυξήσεις μισθών (αισθητά πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο μέχρι το 1979, όπως αποτυπώνεται και στον πίνακα 4) και ένα φιλόδοξο πρόγραμμα κρατικοποιήσεων το οποίο μπορεί μεν να μην ολοκληρώθηκε, αλλά έμεινε γνωστό υπό το ευφυολόγημα της σοσιαλμανίας του Καραμανλή.

Ωστόσο οι μακροοικονομικές επιπτώσεις της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης του 79 οι οποίες παρατάθηκαν μέχρι και το 81, οδήγησαν σε ύφεση την οικονομία με αποτέλεσμα το ποσοστό της ανεργίας να εκτιναχθεί στα ύψη και η αύξηση του ΑΕΠ να καθλωθεί σε μηδενικά επίπεδα. Αναδείχθηκαν έτσι ανάγλυφα οι διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας και η έλλειψη αποτελεσματικών αναπτυξιακών δομών, αλλά ήταν αυτοί μόνο οι λόγοι επαρκείς για να συντριβεί η Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 81, τη στιγμή μάλιστα που πιστώθηκε με την πλήρη και ισότιμη εισδοχή της χώρας στην Ε.Ο.Κ; Κατά το μοντέλο III του Nordhaus προφανώς όχι, κι εδώ παρουσιάζεται μια ακόμη ιστορική ιδιαιτερότητα.

Όπως έχει ήδη γίνει σχεδόν ομόφωνα δεκτό, το 1981 είχαν ωριμάσει οι συνθήκες της πολιτικής αλλαγής όχι με αιχμή τις οικονομικές επιδόσεις

της χώρας, αλλά τη διάθεση οριστικής ρήξης με το παρελθόν της δεξιάς και ό,τι αυτή αντιπροσώπευε. Δυστυχώς τα πολιτικά πεπραγμένα της δεξιάς βάραιναν τόσο καθοριστικά στη συνείδηση του κοινωνικού σώματος, που δεν αρκούσαν οι χειρονομίες καλής θέλησης της Νέας Δημοκρατίας για να εξαγνίσουν το παρελθόν της. Εξάλλου η δεξιά παράταξη είχε από καιρό σταματήσει να εκπροσωπεί όλες τις ομάδες πληθυσμού που εξέφραζαν αιτήματα ριζοσπαστικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων με συνέπεια η λαϊκή απήχηση και αποδοχή της κυβέρνησής της να περιοριστεί δραματικά. Σε μια πρόσφατη ραδιοφωνική συνέντευξη με αφορμή την επέτειο αποκατάστασης της δημοκρατίας, ο Σεραφείμ Φυντανίδης παρομοίασε την αλλαγή του 81 με ειρηνική επανάσταση όπου ο λαός βίωνε τη λήξη των συνεπειών του εμφυλίου και την κατάλυση του αστυνομικού κράτους με τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων που στιγματίζουν καταλυτικά τους αντιφρονούντες.

Η περίοδος μέχρι τις εκλογές του 1985 θα μπορούσε να ειπωθεί ως προέκταση κι ενίσχυση της δυναμικής του 81 (το ορθολογικό μοντέλο III αποδίδει εδώ παραστατικότερα από πριν την ορθολογικότητα των ψηφοφόρων) πόσο μάλλον όταν η κοινωνική ευαισθησία του ΠΑΣΟΚ κατέστη και εν τοις πράγμασι ορατή. Η ανεργία μειώθηκε σταδιακά, οι ρυθμοί αύξησης των μισθών υπερέβησαν το μέσο όρο αυξήσεων των χωρών της Ε.Ε (βλ και πίνακα 4) και μια σειρά συμπληρωματικών κοινωνικών παροχών έδωσαν την εντύπωση ότι οι καλύτερες μέρες είχαν προβάλλει. Η μερική ανατροπή του σκηνικού επήλθε λίγο μετά τις εκλογές του 85 όπου το ΠΑΣΟΚ υπό το βάρος της έκρηξης του δημοσιονομικού ελλείμματος, περιέστειλε τις κοινωνικές παροχές εφαρμόζοντας διετές σταθεροποιητικό πρόγραμμα (γνωστό ως πρόγραμμα Σημίτη - Σπράου). Το αποτέλεσμα ήταν να μειωθεί ο πληθωρισμός με μια παροδική (αλλά μικρή) επιβάρυνση της ανεργίας, η οποία ανακόπηκε καθώς το σταθεροποιητικό πρόγραμμα εγκαταλείφθηκε κατά την πορεία προς τις εκλογές του 1989.

Η εν λόγω τετραετία (1985-89) βρίσκεται εντός του ερμηνευτικού πλαισίου του μοντέλου I του Nordhaus (εκλογοθηρικό) καθώς το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να χειρισθεί το πολιτικό κόστος της σταθεροποίησης που

έλαβε χώρα μέχρι τα μέσα σχεδόν της εκλογικής θητείας του, με αντίστοιχα οικονομικά μέτρα (αύξηση μισθών, προσλήψεις κλπ.) με ορίζοντα τις εκλογές. Πράγματι τα έτη 1989-90 που διαρκεί η παρατεταμένη και περιπετειώδεις εκλογική μονομαχία, εξελίσσεται μια σαφής τάση συγκράτησης της ανεργίας και ανόδου του πληθωρισμού, η οποία αποτυπώνεται και στον πίνακα 2. Ωστόσο μια σειρά υποκειμενικών παραγόντων, όχι άμεσα συναρτώμενων με τις οικονομικές επιλογές του ΠΑΣΟΚ, του στέρησαν μια τρίτη εκλογική επιτυχία. Όσοι διατηρούν τον απόηχο αυτής της διχαστικής περιόδου μπορούν να καταμαρτυρήσουν ότι αιχμή του δόρατος της αντιπολιτευτικής στρατηγικής δεν ήταν τα επιχειρήματα που σχετίζονταν με την οικονομία ή μάλλον τα τελευταία χρησιμοποιήθηκαν μόνο στο βαθμό που απαιτείτο για να ξεδιπλωθεί μια εικόνα εθνικής σήψης και παρακμής που προσωποποιείτο στον Α. Παπανδρέου. Κι εδώ η ορθολογικότητα του μοντέλου που συνδέει τις οικονομικές επιλογές με τις εκλογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων, αγγίζει τα όριά της δεδομένου ότι το ΠΑΣΟΚ έχασε μεν τις εκλογές αλλά υπό το βάρος της σκανδαλογίας κι όχι των ασθενικών ομολογουμένως επιδόσεων της οικονομίας για τις οποίες σε μεγάλο βαθμό έφερε την ευθύνη.

Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού το 1990-93 μεταβάλλει και τα δεδομένα της ανάλυσής μας καθώς επανερχόμαστε στο εξηγητικό μοντέλο II (ιδεαλιστικό) του Nordhaus. Η φιλελεύθερη πλέον εκδοχή της Νέας Δημοκρατίας, ανεξάρτητα από το πόσο αποτελεσματικά λειτούργησε στην πράξη, ανέδειξε τις προτεραιότητες των συντηρητικών κομμάτων για μείωση του πληθωρισμού, ενίσχυση της αγοράς και ταυτόχρονη περιστολή του ρόλου του κράτους.¹³ Το τίμημα βέβαια ήταν η απότομη αύξηση της ανεργίας και η καθήλωση των μισθών (βλ. και πίνακα 4) σε επίπεδα αισθητά κάτω του μέσου όρου της Ε.Ε. χωρίς όμως δυστυχώς να ενισχυθεί σημαντικά η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας και να διαφανούν, έστω, τα

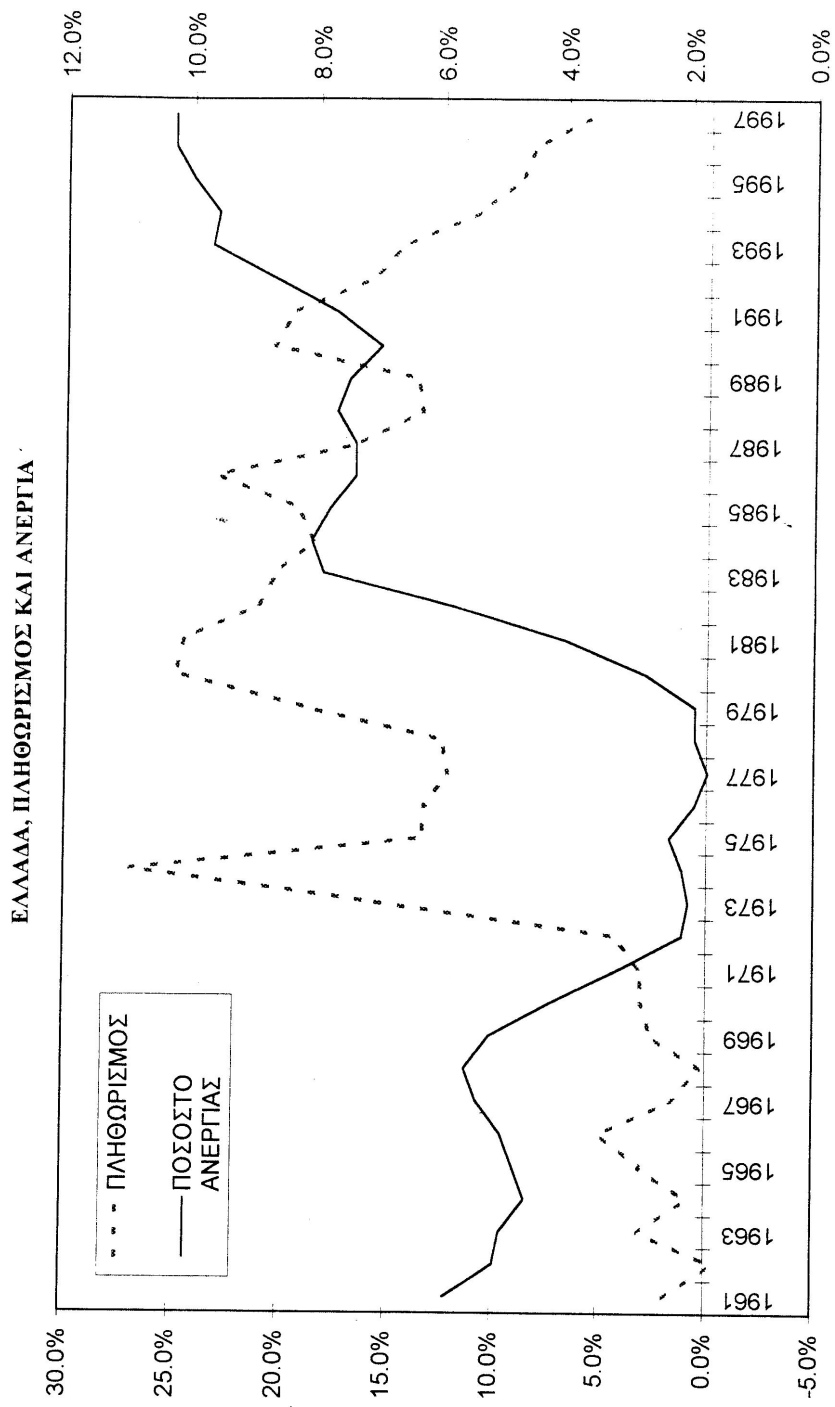
¹³ Πρέπει εδώ να σημειωθεί προκαταβολικά ότι η Ν.Δ. υπήρξε ο όψιμος εκφραστής του νεοφιλελεύθερου πολιτικού χώρου στον οποίο η μόνιμη επωδός κατά την δεκαετία του 80 ήταν η μείωση του κράτους ως ανασταλτικού παράγοντα του ελεύθερου ανταγωνισμού.

οφέλη της πολυπόθητης εξυγίανσης που ανέμενε ο λαός. Υπό το πρίσμα αυτό, η εκλογική αποτυχία της Νέας Δημοκρατίας το 93 δεν αποτελεί ούτε καν έκπληξη. Το γεγονός που χρήζει εκτενέστερης ανάλυσης είναι ότι οι μετά του 93 σοσιαλιστικές κυβερνήσεις, αναπροσάρμοσαν αλλά δεν ανέστρεψαν τις προτεραιότητες της Ν.Δ. στον οικονομικό τομέα, χωρίς αυτό να τις εμποδίσει να επαναλάβουν τις εκλογικές επιτυχίες τους το 1996 και το 2000. Επρόκειτο για μια ορθολογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων που προσέβλεπαν στην οικονομική μεγέθυνση δια του εκσυγχρονισμού ή σε μια ανορθολογική που προσδιορίστηκε από το «φόβο» της επανόδου της δεξιάς στην εξουσία παρότι ο άξονας της οικονομικής πολιτικής δεν διαφοροποιήθηκε ριζικά από τις δεξιές πολιτικές επιλογές; Δεδομένου ότι ο σοσιαλιστικός «ιδεαλισμός» της μετα Παπανδρέου εποχής μετασηματίστηκε άρδην από όραμα σε διαχειριστική πρακτική, η απάντηση είναι κάπου στη μέση. Έτσι η προδιαγεγραμμένη ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας μετά το Μάαστριχτ και προς την ΟΝΕ, αποτελεί ίσως μια πρώτη θεμελιώδη ερμηνεία. Το τέλος της εποχής των χαρισματικών ηγεσιών και η ποιοτική μεταβολή της έννοιας του πολιτικού πράττειν σε συνδυασμό με την ιδεολογική ομογενοποίηση δεξιάς και αριστεράς, είναι μια συμπληρωματική εξήγηση.

Αποτολμώντας μια συνολική κριτική θεώρηση του μοντέλου, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ακόμη και στις περιπτώσεις όπου ο συσχετισμός οικονομικών επιλογών και εκλογικής συμπεριφοράς φαίνεται στενός, είναι μεθοδολογικά ριψοκίνδυνη η γενίκευσή του, και η αναγωγή του σε εργαλείο ασφαλούς ερμηνείας και πρόγνωσης των πολιτικών εξελίξεων. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις του εμπνευστή του ακόμη και από την αξιοθαύμαστη εφαρμοσιμότητά του σε πλείστες ετερογενείς περιπτώσεις, το μοντέλο του *political business cycle*, όπως και η προηγηθείσα θεωρία των παιγνίων, δεν επιτρέπουν στον κοινωνιολόγο την ανεξέλεγκτη χρήση τους. Έχουμε ήδη υπογραμμίσει ότι το κοινωνικό γίνεσθαι είναι αφάνταστα σύνθετο για να υπαχθεί και να ερμηνευθεί στο πλαίσιο ενός λειτουργικού εργαλείου που εξ' ορισμού είναι αφαιρετικό και γενικευτικό. Εξάλλου οι οικονομικές συγκυρίες αποτελούν μόνο ένα εκλογικό κριτήριο για τους ψηφοφόρους το οποίο όσο σημαντικό κι αν είναι, σίγουρα δεν είναι αποκλειστικό.

Διαπιστώσαμε ήδη αρκετές περιπτώσεις που η πολιτική βούληση του εκλογικού σώματος υπερέβαινε τις ερμηνευτικές δυνατότητες του μοντέλου. Οφείλουμε λοιπόν να ξεκαθαρίσουμε ότι η προηγηθείσα ανάλυση δεν έγινε με γνώμονα να επαληθευτεί το μοντέλο, απεναντίας αυτό χρησιμοποιήθηκε μόνο για να σχηματιστούν ή στην καλύτερη περίπτωση, να αναδειχθούν πειστικότερα οι εξ αρχής υποθέσεις εργασίας του γράφοντος. Συνεπώς ο αναγνώστης καλείται να εξετάσει την ορθότητα των επιχειρημάτων ανεξάρτητα από την ευρηματικότητα της συγκρότησής τους, άλλωστε ακόμη κι αν όλα τα μοντέλα εξέλιπταν, η κοινωνιολογία ελάχιστα θα φτώχαινε.

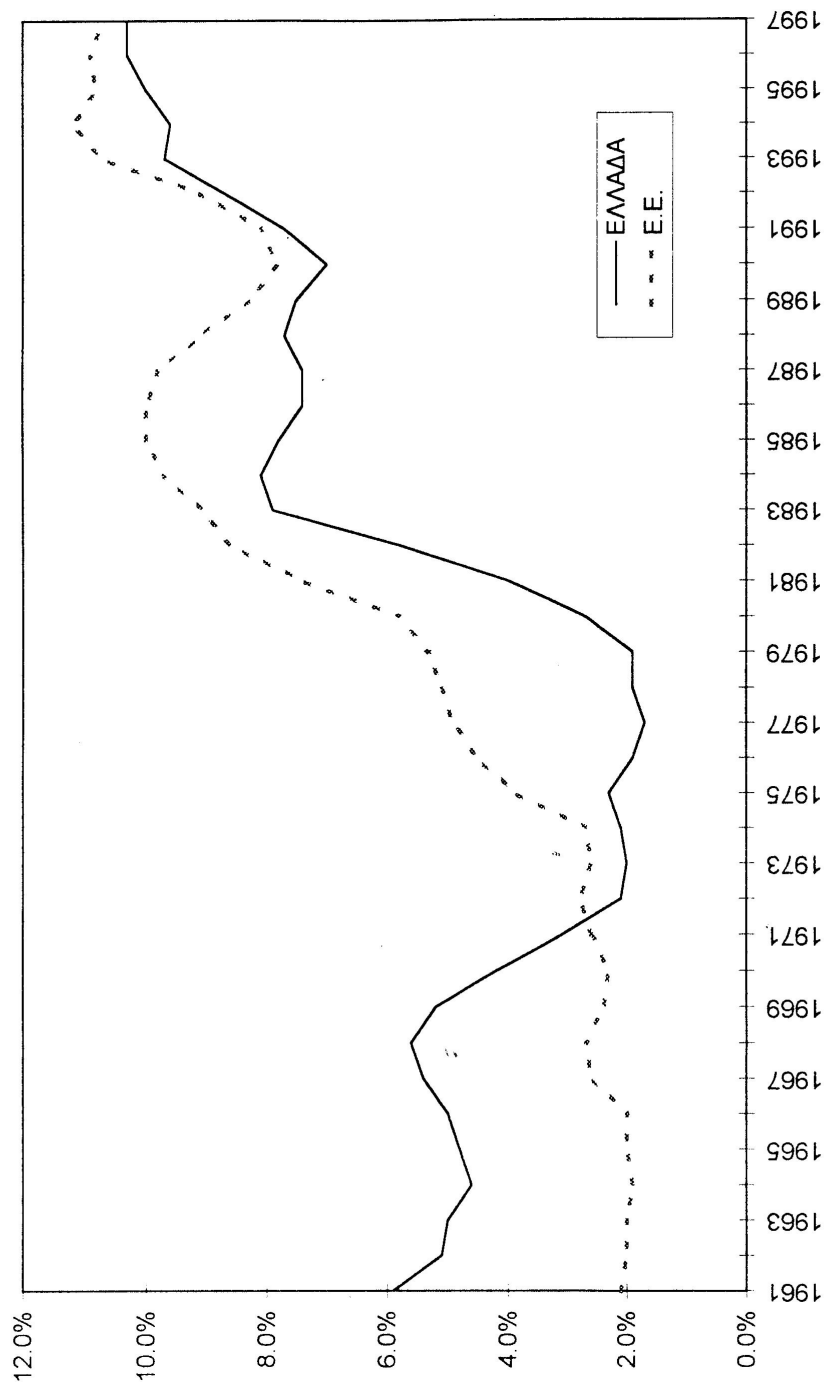
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΗΓΗ: ΥΠΕΘΟ : Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 1960-1997

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

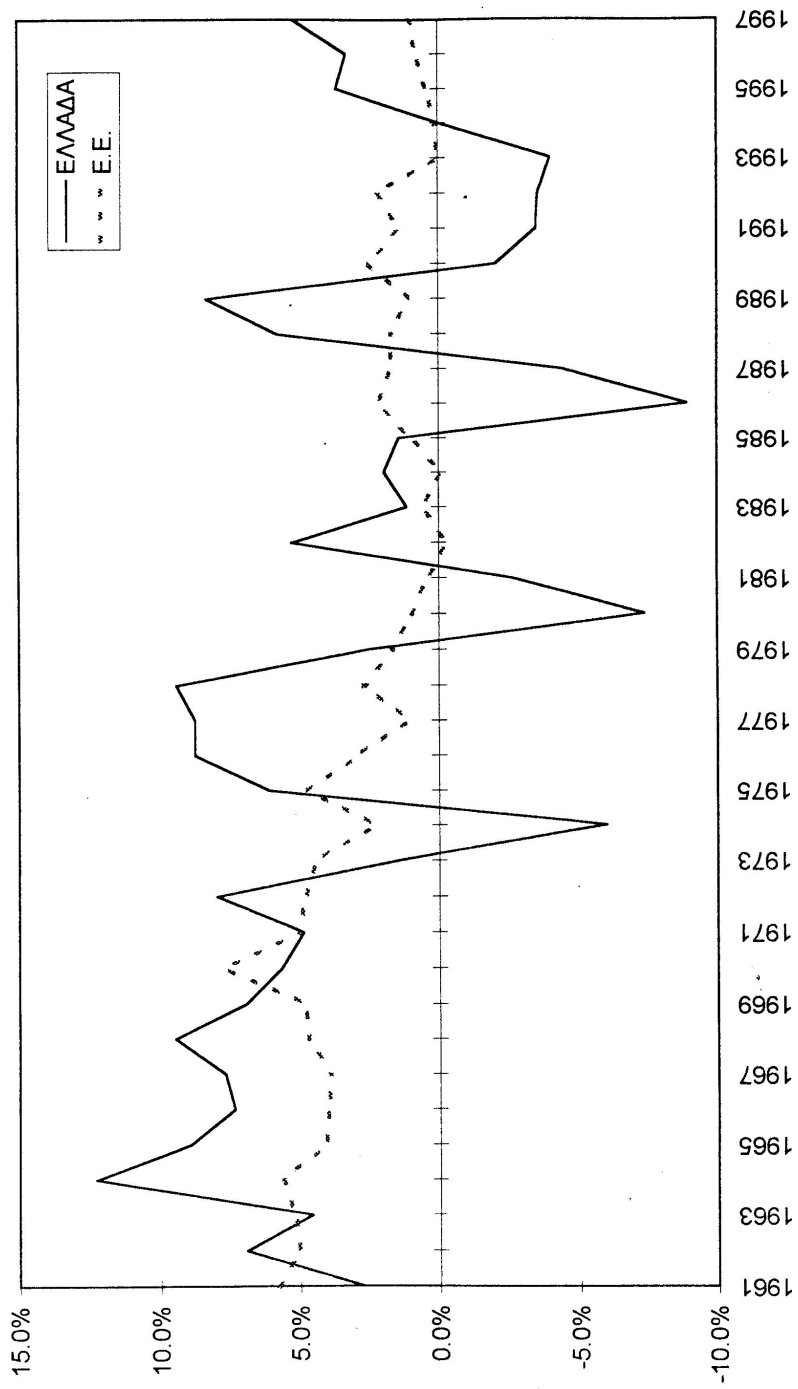
ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ Ε.Ε.

ΠΗΓΗ: ΥΠΕΘΟ : Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 1960-1997

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΜΕΣΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΜΙΣΘΟΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ Ε.Ε. (% Ετήσιες Μεταβολές)

ΠΗΓΗ: ΥΠΕΘΟ : Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 1960-1997

II. Για μια ευρύτερη ιδεολογικοπολιτική προσέγγιση της οικονομίας

Όπως είδαμε, ένα χρηστικό μοντέλο ακόμη κι αν διέπεται από μεθοδολογική αρτιότητα και ερμηνευτική δεινότητα, αδυνατεί να φωτίσει όλες τις λεπτές πτυχές που ενυπάρχουν σε ένα τόσο σύνθετο πεδίο έρευνας όπως η σχέση πολιτικής και οικονομίας. Γι' αυτό κρίνουμε σκόπιμη μια πιο αναλυτική προσέγγιση της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας της μεταπολεμικής Ελλάδας, έχοντας ως σημείο αναφοράς τις διαπιστώσεις που προηγήθηκαν.

Η απελευθέρωση από τους Γερμανούς, βρήκε τη χώρα όχι μόνο κοινωνικά διαιρεμένη αλλά και οικονομικά καθημαγμένη. Ο οικονομολόγος και ακαδημαϊκός Άγγελος Αγγελόπουλος θυμάται: «Το ξέσπασμα χαράς, που ήρθε με την απελευθέρωση, γρήγορα το διαδέχθηκε η ανησυχία για την επιβίωση. Τα βαπτόρια δεν ξεφόρτωναν το ένα πίσω από το άλλο, η ενίσχυση των συμμάχων σε τρόφιμα, παρ' όλες τις καλές τους διαθέσεις, ήταν την πρώτη τουλάχιστον περίοδο, ασήμαντη. Οι καταστροφές που φεύγοντας είχε κάμει ο εχθρός στα λιμάνια, στα γεφύρια και στους δρόμους, δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Ο πόλεμος συνεχιζόταν. Όλα ήταν δύσκολα. . .».¹⁴ Αποκαλυπτικό της εικόνας που επικρατούσε είναι το γεγονός ότι εκτός από τα 150.00 περίπου θύματα του πολέμου μέχρι το 1944, οι υλικές καταστροφές ξεπερνούσαν τα 4 τρισεκατομμύρια προπολεμικές δραχμές, ενώ μέσω της μαύρης αγοράς είχαν συντελεστεί προκλητικές ανακατατάξεις στη διανομή του εισοδήματος. Η νομισματική αστάθεια και η δημοσιονομική εξαθλίωση, συμπλήρωναν την εικόνα της καταστροφής, αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι η ισοτιμία του δολλαρίου από 125 δραχμές προπολεμικά ανήλθε σε 25.000 δρχ. στις αρχές του 50, ενώ το επίπεδο τιμών είχε 400πλασιαστεί σε λιγότερο από μια δεκαετία, λόγω του ανεξέλεγκτου πληθωρισμού. Επίσης όταν στην υπόλοιπη Ευρώπη είχε ήδη αρχίσει να αποδίδει καρπούς το δύσκολο έργο της οικονομικής ανασυγκρότησης, στη χώρα

¹⁴ Βλ. Αγγελόπουλος Α., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, συνέντευξη τον Σοφ. Δημητρακόπουλο εκδ. Παρουσία Αθήνα

μας το οικονομικό έτος 1950-51 το έλλειμμα του τακτικού κρατικού προϋπολογισμού, ανέρχονταν σε 1700 δισεκατομμύρια δραχμές και οι άμεσες συνέπειες του εμφυλίου δεν είχαν καν αντιμετωπισθεί.

Η πολυδιαφημισμένη αμερικάνικη βοήθεια μέσω του σχεδίου Marshall μπορεί μεν κατά τον Αγγελόπουλο να ήταν η μεγαλύτερη αναλογικά με τον πληθυσμό σε σχέση με αυτή που δόθηκε σε οποιαδήποτε άλλη χώρα, ωστόσο όπως εύστοχα παρατηρεί ο Καζάκος το 43% αυτής εδόθη υπό τη μορφή στρατιωτικού υλικού¹⁵ κάτι που σημαίνει ότι σχεδόν το ήμισυ δεν μπορούσε εκ προοιμίου να αξιοποιηθεί σε αναπτυξιακούς σκοπούς. Αλλά υπό το καθεστώς της ευνοιοκρατίας και των πελατειακών σχέσεων στη δημόσια διοίκηση, και το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης βοήθειας, η οποία σημειωτέον μειώθηκε δραστικά μετά το τέλος του εμφυλίου¹⁶, κατασπαταλήθηκε χωρίς σημαντικό τμήμα του πληθυσμού να ευνοηθεί απ' αυτήν.¹⁷ Έτσι αντί να δημιουργηθεί μια υγιής παραγωγική βάση, ξεφύτρωσαν οι πρώτοι «εκλεκτοί» νεόπλουτοι στη μεταπολεμική Ελλάδα. Το τίμημα όμως της έξωθεν βοήθειας το πλήρωσε το σύνολο του πληθυσμού. Ήδη το 1946 είχε επιβληθεί ο θεσμικός έλεγχος της οικονομικής πολιτικής από τους Άγγλους στο πλαίσιο της Συμφωνίας του Λονδίνου για την σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας, απόρροια της οποίας ήταν η σύσταση Νομισματικής Επιτροπής στην οποία μετείχαν ένας βρετανός και ένας αμερικανός σύμβουλος με δικαίωμα βέτο.

Το καθεστώς ελέγχου της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής της χώρας καθώς και του εξωτερικού εμπορίου, παγιώνεται με την Ελληνοαμερικανική συμφωνία της 20/6/1947 και τη σταδιακή ανάληψη της πρωτοκαθεδρίας των Η.Π.Α στα ελληνικά δρώμενα, μέσω του Δόγματος Τρούμαν.¹⁸ Αλλά και στην επιτροπή της UNRRA για την οικονομική

¹⁵ Βλ. Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, 2001, σελ. 92-93

¹⁶ Η Αμερικάνικη βοήθεια περικόπηκε από 230 εκατ. \$ τα έτη 50-51 σε 75 εκατ. \$ τα έτη 1954-55 βλ. σχετικά Βαρβαρέσου Κ., *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, 2002 σελ. 100

¹⁷ Βλ. Βαρβαρέσος Κ., ο.π. σελ. 174

¹⁸ Βλ. σχετικά Σταθάκης Γ., *Το Δόγμα Τρούμαν & Το Σχέδιο Μάρσαλ*, 2004, σελ. 167: «Μέσω των παραπάνω ρυθμίσεων, ο έλεγχος της AMAG στους κρίσιμους τομείς άσκησης πολιτικής ήταν σχεδόν απόλυτος.»

ανόρθωση και τη διαχείριση της αμερικάνικης βοήθειας, η επικυριαρχία του ξένου παράγοντα ήταν πασιφανής χωρίς βέβαια από μόνη της να απαλλάσσει από τις ευθύνες τους, τους Έλληνες πολιτικούς που απέβλεπαν πρωτίστως στην ενίσχυση του θεσμικού status quo παρά στην αναπτυξιακή προοπτική της χώρας.¹⁹ Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς αντιλαμβάνονταν το ρόλο τους οι αμερικανοί παράγοντες, βρίσκεται στην περίφημη δημόσια επιστολή του πρεσβευτή Grady (31-3-1950) με την οποία όχι απλώς πρότεινε ένα πλήρες πρόγραμμα οικονομικών προτεραιοτήτων, αλλά συνάμα διαπίστωνε την ανάγκη να εφαρμοστεί τούτο από ένα κοινοβουλευτικό σχήμα ευρείας αποδοχής το οποίο θα ήταν αρεστό στις Η.Π.Α.²⁰

Αυτού του είδους οι συμπεριφορές, υπό το βαρύ κλίμα της εμφυλιακής τραγωδίας που συνέχιζε να δηλητηριάζει την πολιτική ζωή του τόπου, έδωσαν τη λαβή για την ευόδωση της νεομαρξιστικής θεωρίας της εξαρτημένης ανάπτυξης στην Ελλάδα, μιας ανάπτυξης δηλαδή ετερόφωτης κι ετεροπροσδιοριζόμενης που αποσκοπούσε κυρίως στην εξυπηρέτηση ξένων συμφερόντων. Η τραυματική διεθνής εμπειρία της υπανάπτυξης στις χώρες του τρίτου κόσμου και της λατινικής Αμερικής, συνέβαλλε στο να εκληφθεί και η Ελλάδα ως θύμα της άκαρπης προσπάθειας συμπόρευσης με τις ακμαίες εκβιομηχανισμένες χώρες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρόσδεση της χώρας στο δυτικό μπλοκ, συνεπήγετο μια σειρά απαραβίαστων δεσμεύσεων σχετικά με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, της ελεύθερης ιδιωτικής πρωτοβουλίας, της αποδοχής των όρων του ξένου κεφαλαίου ή ακόμη και της δημοσιονομικής πειθαρχίας, αλλά δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι στη δυτική Ευρώπη, αντίθετα με τις Η.Π.Α, επεκράτησε το μοντέλο της μεικτής οικονομίας στα πλαίσια της οποίας ο κατευθυντήριο ρόλος του κράτους στην ανάπτυξη (άρα η ευχέρεια άσκησης εθνικής πολιτικής) ήταν πάντα στο προσκήνιο. Υπ' αυτή

¹⁹ Μια από τις πρώτες και πιο ενδεικτικές κριτικές αναφορές για το μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα της Ελλάδας συναντάμε στην έκθεση Porter όπου το καθεστώς της Αθήνας χαρακτηρίζεται απερίφραστα ως αυταρχικό και αντιδραστικό και η δημόσια διοίκηση περιγράφεται ως ένας δαιδαλώδης μηχανισμός εξυπηρέτησης πελατειακών σχέσεων. Βλ. Σταθάκης Γ., ο.π., σελ. 147-153

²⁰ Βλ. Σταθάκης Γ., ο.π., σελ. 342-345

την έννοια η επικρατήσασα για πολύ καιρό θεωρία της εξάρτησης φαντάζει μάλλον υπεραπλουστευτική και δικαίως έχει ανασκευαστεί εκ βάθρων τα τελευταία χρόνια. Διότι όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, η κακοδαιμονία της ελληνικής οικονομίας, που σημειωτέον διατηρήθηκε παρά την επί μέρους αναβάθμιση του δευτερογενούς τομέα, ήταν σε μεγάλο βαθμό εγγενής κι απότοκος εθνικών πολιτικών παρά τις όποιες έξωθεν παρεμβάσεις και ιδεολογικοπολιτικές εξαρτήσεις.

Το πρόταγμα λοιπόν της νομισματικής σταθερότητας και δημοσιονομικής εξυγίανσης, επέβαλλε στο κράτος την ανάληψη άμεσων πρωτοβουλιών που θα στήριζαν την οικονομική ανάπτυξη. Στις 9-4-1953 η Κυβέρνηση ύστερα από σχετική εισήγηση του Υπουργού Συντονισμού και με σύμφωνη γνώμη της Νομισματικής Επιτροπής, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Αμερικάνικης κυβέρνησης που έδινε την εξωτερική βοήθεια, υποτίμησε την δραχμή κατά 50% έναντι του αμερικανικού δολαρίου και των άλλων ξένων συναλλαγμάτων. Ο καθηγητής Ξεν. Ζολώτας σε συνέντευξή του στον Οικονομικό Ταχυδρόμο στις 3/3/1988 ανέφερε χαρακτηριστικά: «Μετά από συσκέψεις οι οποίες κρατήθηκαν απολύτως μυστικές αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί η υποτίμηση της δραχμής που θα εξασφάλιζε την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας με σύγχρονη κατάργηση όλων των εισφορών και επιδοτήσεων, καθώς και την άρση των περιορισμών στις εισαγωγές»²¹. Στην σύντομη αυτή περικοπή από την συνέντευξη του αξιόλογου καθηγητή, διαφαίνεται η εναγώνια προσπάθεια δημιουργίας και ενίσχυσης των θεσμών της αγοράς η οποία βέβαια εναρμονίζονταν πλήρως με τα εν γένει οικονομικά ενδιαφέροντα των αυτόκλητων σωτήρων μας.

Αλλά και η ψύχραιμη ιστορική καταγραφή του Σπ. Μαρκεζίνη, εκ των πρωτεργατών της ιστορικής υποτίμησης, επιβεβαιώνει την προσήλωση του καθεστώτος στην εδραίωση μιας οικονομίας δυτικού τύπου. Αναφέρει λοιπόν χαρακτηριστικά ο Μαρκεζίνης: «Η κυβέρνηση Παπάγου έρριψε το βάρος της εις την οικονομικήν ανάπτυξιν του τόπου. Εχάραξε νέαν πολιτικήν η οποία εστηρίχθη εις την αναπροσαρμογήν του νομίσματος την

²¹ Βλ. Ζολώτας Ξ. «Η Ελληνική οικονομία πριν από την υποτίμηση» Οικονομικός Ταχυδρόμος 12-4-2003, σελ.77-78 (αναδημοσίευση της συνέντευξης της 3-3-1988 στο ίδιο περιοδικό).

9-4-1953,. . . καθιέρωσε την απόλυτον ελευθερίαν του εμπορίου, . . . εφήφισε τον νόμον περί προσελκύσεως ξένων κεφαλαίων, . . . συνήψε το πρώτον εσωτερικόν δάνειον από του 1920 . . .»²²

Πράγματι η πολυπόθητη ανάπτυξη επιτεύχθηκε αλλά σε ποιο βαθμό συνδυάστηκε με την διάχυση της ευημερίας στην κοινωνία και πόσο βιώσιμη ήταν τελικά; Όπως διαφαίνεται στον Πίνακα 5 από το 1950 έως το 1980 παρατηρήθηκε μια θεαματική αύξηση του ΑΕΠ με διαφορετικές κατά περιόδους επιπτώσεις. Ωστόσο το αναπτυξιακό άλμα της ελληνικής οικο-

Πίνακας 5

Μεταβολές του ΑΕΠ (σταθερές τιμές 70)		ΑΕΠ κατά κεφαλή σε \$	
1950-60	5,7%	1960	574
1961-70	7,1%	1970	1133
1971-80	5,0%	1980	1637

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Εθνικών Λογαριασμών της Ελλάδας

νομίας κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 συμπορεύτηκε με το «παράδοξο» της διατήρησης της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70. Άμεση συνέπεια ήταν η μετανάστευση (εσωτερική και εξωτερική) και η εντεύθεν ερήμωση της υπαίθρου. Σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. μόνο τη δεκαετία 1956-1966 μετανάστευσαν από τη χώρα πάνω από 550.000 άνθρωποι αναζητώντας ένα καλύτερο οικονομικό αύριο, το 80% έως 85% των οποίων βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία.²³ Αν το εκπληκτικό αυτό νούμερο συνδυαστεί με τα απογραφικά στοιχεία που αποτυπώνουν τον αγροτικό πληθυσμό από 43,8% το 1961 σε 30,3% το 1981 και την εντυπωσιακή μείωση των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα κατά 49,5% το ίδιο διάστημα, θα αντιληφθούμε αμέσως τη μονομέρεια της οικονομικής ανάπτυξης την εν λόγω περίοδο και βέβαια την απαρχή της εγκατάλειψης της ελληνικής υπαίθρου στην τύχη της και τις ρίζες του Αθηνοκεντρικού κράτους. Ανεξάρτητα από την σχετική φιλολογία περί

²² Βλ. Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 1968, τ.3, σελ. 328

²³ Βλ. περ. Οικονομικός Ταχυδρόμος της 23-4-1964

οικονομικής ανάπτυξης που έλαβε χώρα από τις αρχές της δεκαετίας του 50, με το Βαρβαρέσο να προτείνει την ενίσχυση της γεωργικής παραγωγής και του εισοδήματος των αγροτών,²⁴ σε αντίθεση με το Ζολώτα ο οποίος διαπίστωνε ότι υφίσταται πλεονάζων γεωργικός πληθυσμός ο οποίος πρέπει να διοχετευτεί σε έργα υποδομής κυρίως του δευτερογενούς τομέα, αποδεικνύεται ότι ο κυβερνητικός προσανατολισμός όχι μόνο αποδέχτηκε αλλά σε κάποιο βαθμό ενθάρρυνε αυτή την αφαίμαξη του έμψυχου δυναμικού της χώρας. Αυτό καταδεικνύει και μια σειρά διμερών συμφωνιών που ρύθμιζαν ζητήματα μετανάστευσης όπως η Ελληνογαλλική της 13-3-54 (η οποία κυρώθηκε με το Ν.Δ. 3112/55), η Ελληνοβελγική της 12-7-57 (Ν.Δ. 4121/60) και η Ελληνογερμανική της 3-3-60 στα πλαίσια της οποίας λειτούργησε γερμανική επιτροπή μετανάστευσης μέχρι το 1973 οπότε και μετεβλήθη η πολιτική υποδοχής ξένων εργαζομένων στη Γερμανία.²⁵ Μάταια ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλ. Ηλίου παρατηρούσε ότι δεν νοείται ευημερούσα κοινωνία η οποία πλήττεται από τη μετανάστευση όταν έλεγε: «Είναι εύκολον να καταρώμεθα την πληγήν της μεταναστεύσεως και την ερήμωσιν του τόπου. Δεν προσδιορίζεται όμως κανένα κίνητρον δια να ανασχεθή η έξοδος των εργαζομένων...Εκατομμύρια Ελλήνων είναι έξω οικονομικής συναλλαγής και άλλα εκατομμύρια έχουν τόσον χαμηλήν αγοραστικήν δύναμιν, ώστε δεν είναι δυνατόν να τροφοδοτούν ευρείαν εσωτερικήν αγοράν, η οποία αποτελεί το μοναδικόν κίνητρον προς ιδιωτικήν επένδυσιν, διότι η ζήτησις φέρει την επένδυσιν...».²⁶

Αναμφισβήτητα όμως, η μετανάστευση πέρα από οικονομική και κοινωνική ενέχει και μια εξέχουσα πολιτική διάσταση. Ο Κ. Τσουκαλάς επισημαίνει: «Τη στιγμή που οι εσωτερικές κοινωνικοοικονομικές δυναμικές της χώρας φαίνονταν να οδηγούν αναπόφευκτα σε μια μαζική προλεταριοποίηση, επιφέροντας μια νέα έκρηξη αντιθέσεων, η μετανάστευση λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας που οδήγησε τελικά σε μια ταξική

²⁴ Βλ. Βαρβαρέσος Κ., ο.π., σελ. 343 και για την αντίθετη επιχειρηματολογία του Ξ. Ζολώτα βλ. σελ. 428 -430

²⁵ Βλ. Μουσούρου Λ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, 1991, σελ. 179

²⁶ Βλ. περ. Οικονομικός Ταχυδρόμος της 9-4-1964

σταθεροποίηση. . .».²⁷ Κατά την άποψή μας βέβαια αυτό που εκλαμβάνει ο Τσουκαλάς ως ταξική σταθεροποίηση δεν είναι τίποτα άλλο από μια επιτυχημένη διαχείριση της κοινωνικής κρίσης στο χώρο και στο χρόνο, ούτως ώστε αυτή να μην φτάσει στο κατώφλι της ανατρεπτικής διεκδίκησης. Δεδομένης ωστόσο της υπερσυγκέντρωσης ισχύος στα κέντρα και τα παράκεντρα εξουσίας της δεξιάς, το επίθετο επιτυχημένη θα πρέπει μάλλον να τεθεί σε εισαγωγικά. Ο Μουζέλης αποδίδει ρεαλιστικότερα την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα της εποχής, υποστηρίζοντας ότι : «Η περίπτωση της Ελλάδας δείχνει ότι η ανισόρροπη και εξαρτημένη ανάπτυξη μπορεί να συντελεστεί χωρίς να υπάρξει καμιά σοβαρή αμφισβήτηση και απειλή από κείνους που υφίστανται τις συνέπειές της.»²⁸ Ίσως την πολιτική αυτή διάσταση είχε πρωταρχικά στο νου του ο Ε. Αβέρωφ όταν δήλωνε ότι η μετανάστευση είναι ευλογία για τον τόπο, ταυτίζοντας βέβαια το καλό του τόπου με την επικράτηση της παράταξής του. Διαφορετικά δεν μπορεί να εξηγηθεί πώς ένας πολιτικός καταγόμενος από την επαρχία που εκλέγεται κιάλας από αυτήν, αντιμετωπίζει με τέτοιο κυνισμό την αποψίλωση της υπαίθρου.

Ανεξάρτητα όμως με τον ανέφικτο στόχο της πλήρους απασχόλησης και στα πλαίσια της οικονομικής «ορθοδοξίας» του κεϋνσιανού παραδείγματος αναπτύσσεται ένας κρατικός ακτιβισμός στην οικονομία με αιχμή του δόρατος την επέκταση των δραστηριοτήτων της Δ.Ε.Η, του Ε.Ο.Τ (Τουριστικές Μονάδες Ξενία), τη δημιουργία κρατικής βιομηχανίας ζάχαρης (Λάρισα, Σέρρες), λιπασμάτων (Πτολεμαΐδα) κ.α. Ωστόσο κατέστη από νωρίς εμφανές ότι η ανάπτυξη απαιτούσε εγχώριες και ξένες επενδύσεις και το ελληνικό κράτος επιδόθηκε σε μια συστηματική προσπάθεια προσέλκυσης κεφαλαίων. Η Ελλάδα εκτός από το αδιαμφισβήτητο πλεονέκτημα του φθηνού εργατικού δυναμικού, εφάρμοζε σκληρά μέτρα οικονομικής σταθεροποίησης, επένδυε σε υποδομές και θέσπιζε επενδυτικά κίνητρα, αλλά οι δυτικοί σύμμαχοι εξακολουθούσαν μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 60 να μας αντιμετωπίζουν πρωτίστως ως ένα πειθήνιο στρατιωτικό εταίρο σε μια ευαίσθητη γεωπολιτική περιφέρεια.

²⁷ Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, 1999, σελ.123

²⁸ Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία, Όψεις Υπανάπτυξης*, 1978, σελ. 234

Αρκεί να αναλώσουμε λίγο χρόνο σε μια εντελώς ενδεικτική αναφορά σε αξιομνημόνευτα νομοθετήματα της εποχής που αγγίζουν τα όρια της εθνικής αναξιοπρέπειας. Ήδη με το αρτηριοσκληρωτικό Σύνταγμα του 52 προβλέφθηκε στο άρθρο 112, η νομοθετική ρύθμιση της προστασίας των εκ της αλλοδαπής προερχόμενων κεφαλαίων. Στο κλίμα αυτό θεσπίζεται ήδη από το 1953 το περίφημο Ν.Δ. 2687 το αποκαλούμενο και ως αποικιακό, το οποίο παρέχει προστασία και προνόμια σε εισαγόμενα κεφάλαια²⁹ (μειωμένη φορολογία, απαλλαγές δασμών και τελών, πρόβλεψη απασχόλησης ξένου εργατικού δυναμικού, εξαίρεση πάσης αναγκαστικής απαλλοτρίωσης κ.α.) και ο Ν. 2861/54 για την ενίσχυση του εξαγωγικού προσανατολισμού των βιομηχανιών. Ο εν λόγω νόμος αποδεικνύει την εσωστρέφεια του δευτερογενούς τομέα ο οποίος χρειαζόταν μια ένεση ανταγωνιστικότητας υπό μορφή προνομίων (ατελής εισαγωγή πρώτων υλών και καυσίμων, μειωμένες εισφορές στο Ι.Κ.Α, μειωμένη φορολογία κ.α.), πλέον του φθηνού εργατικού δυναμικού, για να πράξει το αυτονόητο: δηλαδή να διευρύνει τον κύκλο εργασιών του.

Ακολούθως, και στο ίδιο μήκος κύματος, προβλέπονται φορολογικές απαλλαγές για νέες επενδύσεις με το Ν.Δ. 4002/1959, και κίνητρα και διευκολύνσεις σε μεγάλους επενδυτές με το Ν. 4171/1961. Με τον ανωτέρω νόμο όχι μόνο παγιοποιούνται οι φορολογικοί συντελεστές της φορολογίας εισοδήματος επί των κερδών της επιχείρησης και δεν φορολογείται καθόλου η περιουσία της (Άρθρο 2) αλλά προβλέπεται ότι το Δημόσιο δύναται να παραχωρήσει άνευ ανταλλάγματος για τα 15 πρώτα χρόνια, την αποκλειστική χρήση της έκτασης του προκείμενου αιγιαλού και της θαλάσσιας περιοχής (Άρθρο 3). Λίγο αργότερα, ο πρόεδρος της Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης Δ. Παπαευστρατίου, καλούσε την Κυβέρνηση «όπως μεριμνήσει δια τον καταρτισμόν τουριστικού προγράμματος, εις το οποίον να λαμβάνεται υπ' όψιν και η προστασία του τόπου από αλόγιστον εμπορικήν εκμετάλλευσιν»³⁰ αλλά η φωνή του άργησε πολύ να εισακουστεί. Επίσης το Άρθρο 8 του ίδιου πάντα νόμου επιτρέπει την αναγκαστική απαλλοτρίωση και κεκαλυμένων

²⁹ Βλ. Κουταλίδης Τρ., «Η κακοδαιμονία των ιδιωτικοποιήσεων και επενδύσεων» εφημ. Το Βήμα 2-6-02, σελ.Α10

³⁰ Βλ. περ. Οικονομικός Ταχυδρόμος της 2-4-1964

εκτάσεων ή γηπέδων εν γένει, προς ίδρυση ή επέκταση αξιόλογης βιομηχανικής μονάδας.³¹ Το ζήτημα εδώ υπερβαίνει τους όρους της οικονομικής ανάπτυξης και άπτεται των συνεπειών της αλόγιστης χρήσης του φυσικού πλούτου, ένα τομέα που η δεξιά παράταξη άργησε πολύ να αναγνωρίσει ως καθοριστικό για την ποιότητα ζωής. Μέχρι τις μέρες μας οι δεξιές Κυβερνήσεις δεν διακρίνονται για την πολιτική τους ευαισθησία σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά η ελληνική περίπτωση είναι χαρακτηριστική της παραχώρησης πλήρους ασυδοσίας σε οικονομικά συμφέροντα τα οποία επιδιώκοντας το μέγιστο κέρδος υποβάθμισαν τη ζωή των μεταγενέστερων γενεών. Οι συνέπειες των πολιτικών αυτών επιλογών, αποτελούν καθημερινό βίωμα τουλάχιστον για όσους διαβιούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας και τις σχολιάζουμε παρενθετικά, χωρίς να επεκταθούμε περισσότερο στο σημείο αυτό της μελέτης μας.

Το αποκορύφωμα της εθνικής δουλοφροσύνης απαντάται στο Ν.Δ. 3765/1957 το οποίο με το άρθρο 2 προβλέπει μείωση κατά 30% της φορολόγησης αλλοδαπών για εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες, τη στιγμή που τα φορολογικά έσοδα «δεν επαρκούν» για δωρεάν παιδεία και αγροτική σύνταξη. Η συγκομιδή σε αξιόλογες και βιώσιμες παραγωγικές επενδύσεις, προφανώς δεν μπορεί να συγκριθεί με το μέγεθος των παρασχεθέντων κινήτρων, ωστόσο την επενδυτική άπνοια διακόπτει ο Νιάρχος το 1956 ιδρύοντας τα Ελληνικά Ναυπηγεία, ο Ωνάσης το 1957 με την Ολυμπιακή Αεροπορία (εξασφαλίζοντας αμφότεροι σχεδόν πλήρη φοροαπαλλαγή) και ο πολύς Τομ Πάπας με την ESSO το 1962.

Μνημειώδης όμως ήταν η σύμβαση της Pechiney για το αλουμίνιο η οποία μπορεί να εκληφθεί μόνο ως αποικιοκρατική δεδομένου ότι όχι μόνο εξάντλησε τα γνωστά οικονομικά προνόμια από το κράτος, αλλά εξασφάλισε και την σκανδαλώδη εύνοια στην προμήθεια ηλεκτρικού ρεύματος ως κατεξοχήν ενεργοβόρος βιομηχανία. Σύμφωνα με τη σύμβαση, η Pechiney πλήρωνε 9,3 λεπτά το KW/H ενώ το κόστος παραγωγής του από τη ΔΕΗ υπολογίζονταν σε 26 λεπτά.³² Με πολύ απλά λόγια δηλαδή, την κερδοφορία

³¹ Βλ. Κώδικας Νομικού Βήματος 1961, σελ. 461-463.

³² Βλ. Χαραλάμπης Δ., *Στρατός & Πολιτική Εξουσία – Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, 1985, σελ. 96

της Pechiney επιχορηγούσε ο απλός καταναλωτής ρεύματος και το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε από όλες τις μετέπειτα κυβερνήσεις μέχρι και σήμερα.

Διαφαίνεται λοιπόν παραστατικά και από τον πίνακα 6 που ακολουθεί, ο τύπος του αναπτυξιακού ελληνικού κράτους³³ (Developmental State) κατά τον ορισμό του Παγουλάτου, το οποίο θέλει να λειτουργήσει ως μοχλός οικονομικής μεγέθυνσης ακόμη κι αν αναγκάζεται να επιδοτεί την αναιμική ιδιωτική πρωτοβουλία.³⁴

Πίνακας 6

Διάρθρωση των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου ανάλογα με το φορέα επένδυσης (σε εκατ. Δρχ.)

	Σύνολο	Ιδιωτικές	Δημόσιες
1960	29.121	19.264	9.857
1965	49.005	35.072	13.931
1970	70.663	50.737	19.926

Πηγή: Σπ. Σακελλαρόπουλος «1949-67 Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη Δικτατορία, 1998, σελ. 326

Έτσι η Ελλάδα κατά την περίοδο 1960-73 (βλ. πίνακα 7), είχε προσκολληθεί σε ένα βιομηχανικό πρότυπο ανάπτυξης το οποίο, όπως αποδείχθηκε στην πορεία, δεν ήταν βιώσιμο αφού στην ουσία ποτέ δεν στηρίχθηκε σε μια υγιή νοοτροπία επιχειρηματικότητας της αστικής τάξης και λειτούργησε μόνο υπό το πρίσμα του κρατικού προστατευτισμού, (δασμοί, επιχορηγήσεις κλπ) της λογικής του άμεσου κι εύκολου κέρδους (π.χ. οικοδομική δραστηριότητα) και της προνομιακής δανειοδότησης από το τραπεζικό σύστημα. Εξάλλου οι επενδύσεις που στράφηκαν στη μεταποίηση, εκτός του ότι περικόπηκαν από την αναδιάρθρωση της γεωργίας, συγκεντρώθηκαν σε ολιγοπωλιακούς κλάδους και υπάγονται στην κατηγορία

³³ Βλ. Pagoulatos G., *Greece's New Political Economy. State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, 2003

³⁴ Βλ. Καζάκος ο.π., σελ. 182: «Το 1959 το 34% του συνόλου των παγίων κεφαλαίων των βιομηχανικών επιχειρήσεων ανήκε στο κράτος.» Η ίδια άποψη υποστηρίζεται και από τον Α. Λυμπεράκη, στο: *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και Αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, 1991, σελ. 122

που οι οικονομολόγοι αποκαλούν «εντάσεως κεφαλαίου» (π.χ. χημικά, μεταλλουργία κ.α). Οι συνέπειες έχουν να κάνουν τόσο με την χαμηλή απορ-

Πίνακας 7

Ρυθμοί μεταβολής ΑΕΠ & Επενδύσεων

	1960-73	1974-79	1980-85
Μεταβολή % ΑΕΠ	7,2%	3,6%	0,2%
-Αγροτικός τομέας	4,7%	0,2%	-0,4%
-Μεταποίηση	10,8%	5,8%	-0,7%
-Υπηρεσίες	7,5%	5,3%	2,4%
-Λοιποί τομείς	9,1%	7,6%	-0,2%
Μεταβολή ακαθ. επενδύσεων παγίου κεφαλαίου			
-Αγροτικός τομέας	5,4%	1,5%	4,1%
-Μεταποίηση	13,8%	-1,1%	-5,1%
-Κατοικίες	11,3%	15,1%	-7,9%
-Ενέργεια	11,2%	4,1%	2,0%
-Λοιποί τομείς	9,9%	6,9%	-1,2%

Πηγή : Στοιχεία Εθνικών Λογαριασμών σε σταθερές τιμές 1970

ροφητικότητα εργατικού δυναμικού, όσο και με την συρρίκνωση των μικρομεσαίων παραγωγικών μονάδων και των εισοδημάτων των ανθρώπων που βιοπορίζονται από αυτές.³⁵ Έτσι ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας ο οποίος είναι ο πολλά υποσχόμενος μέχρι το 1973, εμφανίζει ύφεση το 74-79, για να φτάσουμε σε αποβιομηχάνιση την περίοδο 80-85, αμέσως μετά την πλήρη ένταξη της χώρας στην Ε.Ο.Κ. Ο κακώς εννοούμενος κρατισμός βέβαια έχει ένα μερίδιο ευθύνης, αλλά στην ουσία αναδεικνύονται οι διαρθρωτικές αδυναμίες και το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής βιομηχανίας, τη στιγμή μάλιστα που η ιδιωτική κατανάλωση αυξάνεται λόγω των κοινωνικών παροχών του ΠΑΣΟΚ.

Ενδεικτική εξάλλου πολιτική προτεραιότητα της δεξιάς την πρώτη μεταπολεμική περίοδο είναι η έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη χωρίς ουσιαστική πολιτική αναδιανομής του πλούτου. Και η σύγχρονη οικονομική θεωρία, με κύριο εκφραστή το Sen, έχει αποδεχτεί τον ορισμό της φτώχειας όχι μονοσήμαντα, ως έλλειψη πόρων, αλλά στην κοινωνική της διάσταση,

³⁵ Βλ. Μουζέλης Ν., ο.π., σελ. 95 και 124, όπου αναφέρεται ότι ενώ την περίοδο 1948 – 50 η ελαφριά βιομηχανία αντιπροσώπευε το 77,5% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, έπεσε στο 60,9% το 1963 – 66 και σε 55,1% την περίοδο 1967 – 70

δηλαδή ως συνάρτηση πολιτικών επιλογών που συντελούν στην ανισοκατανομή του εθνικού εισοδήματος, κάτι πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα για χώρες της ημιπεριφέρειας όπως η Ελλάδα. Γιατί κατά το Sen η οικονομία είναι πολιτική τέχνη η οποία είναι αδιανόητο να προβληματίζεται μόνο για την αύξηση του ΑΕΠ, χωρίς να προωθεί παράλληλα την επίλυση προβλημάτων που αφορούν όλο το εύρος των ζητημάτων που απασχολούν τους πολίτες.³⁶

Παρότι λοιπόν την περίοδο 1961-1973 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας υπερέβαινε το 8%, η πραγματική αύξηση των μισθών σε ετήσια βάση δεν ξεπερνούσε το 5,5%³⁷. Αποκαλύπτεται έτσι μια σαφής πολιτική επιλογή ενίσχυσης του κεφαλαίου εις βάρος των εισοδημάτων των εργαζομένων η οποία οξύνει μακροπρόθεσμα τις κοινωνικές αντιθέσεις. Με άλλα λόγια, η επιτευχθείσα νομισματική σταθεροποίηση μπορεί μεν να λειτούργησε θετικά όσον αφορά τη συγκράτηση του πληθωρισμού (βλ. και πίνακα 2) και την αύξηση των ιδιωτικών καταθέσεων, συνδυάστηκε όμως με την σταθερά αυξανόμενη ανισοκατανομή του εισοδήματος, την πτώση του βιοτικού επιπέδου της πλειοψηφίας των εργαζομένων και την εν γένει αύξηση της ανεργίας.³⁸ Όμως η μετάθεση για το αόριστο μέλλον του φλέγοντος αιτήματος για κοινωνική δικαιοσύνη, διεξήχθη εν ονόματι ενός ορθολογισμού ο οποίος εκφράστηκε δια στόματος Καραμανλή με το περίφημο «πρώτα η ανάπτυξη» και εκλήφθηκε ως πολιτική εντιμότητα και αντίσταση στο λαϊκισμό. Είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής τουλάχιστον, δεν μπορεί να κατηγορηθεί για έλλειψη πολιτικού ήθους, ωστόσο η αγωνιώδης προσπάθεια να ισχυροποιήσει την αστική κυριαρχία, στην οποία είχε αφοσιωθεί, σε συνδυασμό με την καχυποψία της εποχής ότι τις κοινωνικές διεκδικήσεις υποδαυλίζει η αριστερά για να αποκομίσει πολιτικά οφέλη, τον έκαναν να συμπεριφέρεται με κοινωνική αναληγσία χωρίς να έχει πάντοτε τέτοια πρόθεση.

³⁶ Βλ. Κακουλίδου Ειρ. «Η οικονομία είναι πολιτική τέχνη» εφημ. Καθημερινή 21-10-98,σελ.6. καθώς και Sen A. «Poor, Relatively Speaking» Oxford Economic Papers Vol. 35, 1983

³⁷ Βλ. Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*, 2001, σελ.135

³⁸ Βλ. Γιαννουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή ιστορία 1945-1963*, 1992, σελ. 315 & Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία*, 1981, σελ. 128

Εξάλλου στην πολιτική φιλοσοφία της δεξιάς, η εμπέδωση του καπιταλισμού θεωρείτο ως ιδεολογικό αντίδοτο του αντικομμουνισμού και όχι ως σύστημα που διευρύνει τις κοινωνικές ανισότητες. Έτσι η ενίσχυση της αστικής τάξης και των θεσμών της ελεύθερης αγοράς εκλαμβάνονταν ως ανασχετικός παράγοντας σε ενδεχόμενη διεύρυνση της απήχησης της αριστεράς. Πρόκειται βέβαια για την ιδεολογική διάσταση της οικονομικής πολιτικής που αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου, η οποία κορυφώθηκε με τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ τον Ιούλιο του 1961. Με αφορμή την αίσια κατάληξη των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση, ο Πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής βρήκε την ευκαιρία να διατρανώσει εκ νέου το πολιτικό του όραμα. Στον πανηγυρικό της ημέρας τόνισε: «Ήδη δια της συνδέσεώς της με την ΕΟΚ, η ελληνική οικονομία εισέρχεται εις μίαν νέαν και αποφασιστικήν φάσιν της εξελίξεώς της. Γνωρίζουν οι Έλληνες ότι ο δρόμος θα είναι δύσκολος. Εις την ανοδικήν πορείαν την οποίαν ακολουθεί σήμερον, θα χρειασθεί να καταβάλη η Ελλάς προσθέτους προσπαθείας δια την αύξησιν της παραγωγής και την προσαρμογήν αυτής εις τας ευρωπαϊκάς συνθήκας...»³⁹ Δεν παρέλειψε ωστόσο να υπογραμμίσει το νοητό άξονα οικονομική ευημερία – δημοκρατία ως αντίποδα στην ελεγχόμενη οικονομία και τον κομμουνισμό: «Η επέκτασις της ευημερίας ανά τον κόσμον είναι η σταθερωτέρα εγγύησις δια την ελευθερίαν και την ειρήνην.» Είναι μάλλον περιττή η υπενθύμιση πως στην πολιτική ορολογία του αστικού χώρου, η ελευθερία ήταν συνώνυμη έννοια του καπιταλισμού, και κατά τον σχολιασμό του Τσουκαλά: «μπαίνουμε στον πειρασμό να θεωρήσουμε τη λατρεία της ελεύθερης οικονομίας ως οικονομική αντανάκλαση του δογματικού αντικομμουνισμού».⁴⁰

Αν λοιπόν η αστική δημοκρατία εδραιώνεται στο περιβάλλον που επικρατεί ο οικονομικός φιλελευθερισμός και ο οικονομικός φιλελευθερισμός απαιτεί αναστολή των κοινωνικών διεκδικήσεων, τότε δεν έχουμε παρά να παραγνωρίσουμε το αίτημα της δικαιοσύνης προς όφελος της ανάπτυξης, προσδοκώντας ότι η τελευταία αρκεί για να εξασφαλίσει την πλήρη απασχόληση και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Ιδού το

³⁹ Βλ. εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ της 11-7-1961

⁴⁰ Βλ. Τσουκαλάς Κ., ο.π., 1981, σελ. 119

ψευτοδίλημμα της δεξιάς, το οποίο διατηρείται απρόσμενα επίκαιρο μέχρι τις μέρες μας. Ο Καραμανλής είχε την πολιτική του συνείδηση ήσυχη διότι εργάζονταν άοκνα για την έξοδο από την υπανάπτυξη, όμως στο τέρμα της διαδρομής δεν συνάντησε την ευημερία του λαού, αλλά μια ισχνή μειοψηφία νεόπλουτων που εκμεταλλεύτηκαν το όραμά του για ευημερία του λαού, αποταμιεύοντας αδρά στις τράπεζες της Ελβετίας.

Παραβλέφθηκε λοιπόν η διαπίστωση του Βαρβαρέσου στην έκθεση του 1952 η οποία έλεγε προφητικά: «Όταν η ανισότης της κατανομής του εθνικού εισοδήματος είναι τοιαύτη, ώστε εν μικρόν ποσοστόν του πληθυσμού να καρπούται ένα μέγα μέρος του πραγματοποιούμενου εισοδήματος η δια της αυξήσεως της παραγωγής βελτίωσις της θέσεως των λαϊκών τάξεων θα προσκρούει εις την ανεπαρκή αυτών αγοραστικήν δύναμιν η δε νέα παραγωγή, όπως και η παλαιά, μοιραίως θα κατευθυνθεί προς ικανοποίησιν των αναγκών των ευπορωτέρων τάξεων».⁴¹ Όπως επίσης δεν ελήφθη υπόψιν από τους κυβερνώντες το πολυσήμαντο άρθρο του Αδ. Πεπελάση στον Οικονομικό Ταχυδρόμο της 11-4-63 στο οποίο μεταξύ άλλων επεσήμανε: «Συνήθως όταν ομιλούμε δια οικονομική ανάπτυξιν έχουμε υπόψη μας τα υποτιθέμενα υλικά πλεονεκτήματα της οικονομικής αλλαγής. Σπανίως, και ιδίως εις τας υπανάπτυκτους χώρας, ενδιαφερόμεθα να αντιληφθώμεν το τεράστιον ανθρώπινον και κοινωνικόν κόστος το οποίον συνεπάγεται η οικονομική ανάπτυξις».⁴²

Όμως η πολιτική εις βάρος των μισθωτών έχει και μια λιγότερο κραυγαλέα πτυχή: Όπως προκύπτει από τον πίνακα 4 αμέσως μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις το εισόδημα των Ελλήνων εργαζομένων, σε αντίθεση με των Ευρωπαίων, γνώρισε δραματική μείωση (πάνω από 5% σε κάθε μία). Με το σκεπτικό ότι η κρίση ήταν «εισαγόμενη» θεωρήθηκε αναμενόμενη η εκτίναξη του τιμαρίθμου, χωρίς ωστόσο μετά την ομαλοποίηση των διεθνών αγορών να ισορροπήσει η ελληνική οικονομία στα προηγούμενα επίπεδα. Δηλαδή όχι μόνο ο γενναιόδωρα επιδοτούμενος παραγωγικός τομέας δεν απορρόφησε το οικονομικό σόκ το οποίο μετακυλήθηκε αυτούσιο στους

⁴¹ Βλ. Βαρβαρέσος Κ., ο.π., σελ. 314

⁴² Βλ. Πεπελάσης Αδ. «Πολλές κοινοτυπίες που έχουν λεχθή τα τελευταία 15 έτη» στον Οικονομικό Ταχυδρόμο της 11-4-1963

εργαζόμενους, αλλά εκμεταλλεύθηκε μακροπρόθεσμα την ευκαιρία για να αυξήσει τα περιθώρια κέρδους του. Αν τέλος συνεκτιμήσουμε την γνωστή μας πλέον διαπίστωση ότι οι κατέχοντες στην Ελλάδα απολαμβάνουν ένα ιδιότυπο άσυλο φοροαπαλλαγής ή και φοροκλοπής, τότε θα συμπεράνουμε ότι οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζονται πολιτικά σαν εξιλαστήρια θύματα της οικονομικής δυσπραγίας και σαν ακένωτος πηγή άντλησης φορολογικών εσόδων.

Από τις μέχρι τώρα διαπιστώσεις μας σκιαγραφήθηκαν οι πιο άμεσες επιπτώσεις των πολιτικών επιλογών της δεξιάς παράταξης στον οικονομικό τομέα και επιβεβαιώθηκε αυτό που και ο Μουζέλης είχε υποστηρίξει λέγοντας ότι: «η εκβιομηχάνιση που σημειώθηκε μεταπολεμικά υπό την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου δημιούργησε μια κατάσταση όπου μερικά ψίχουλα του σημαντικού πλούτου που σχηματίστηκε από τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης κατρακύλησαν στην κοινωνική βάση της πυραμίδας».⁴³ Το γεγονός όμως ότι η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας έμοιαζε να έχει συντελεστεί σε κοινωνικό κενό και ότι η φτώχεια συνόδευε το μέσο πολίτη ο οποίος πάσχιζε να ικανοποιήσει τις στοιχειώδεις βιοτικές του ανάγκες, τροφοδοτούσε το καζάνι των κοινωνικών αναταραχών που σιγόβραζε.

Η πιο καθοριστική συνέπεια της οικονομικής πολιτικής από κοινωνιολογική σκοπιά είναι πως στη μεταπολεμική Ελλάδα μέχρι το '74, τέθηκαν, σε κάποιο βαθμό, οι προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης και καλλιεργήθηκαν οι προσδοκίες εξόδου από την ένδεια, αλλά ταυτόχρονα φαλκιδεύτηκε η ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Το πέρασμα από τη γεωργική οικονομία της αυτάρκειας, στην δυτικών προδιαγραφών ανάπτυξη, δεν συνδυάστηκε με την ισοκατανομή ευκαιριών για ατομικό πλουτισμό. Η Ελλάδα κατέστη χώρα της ευκαιρίας για τους ξένους επενδυτές και για τους ντόπιους επιτηδείους που ως επί το πλείστον διαπλέκονταν με την κρατική μηχανή. Η νόθα αστικοποίηση που περιγράψαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν, εκτός των άλλων, δημιούργησε ένα αίσθημα ματαίωσης⁴⁴

⁴³ Βλ. Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, 1987, σελ. 213

⁴⁴ Βλ. & σχετική διαπίστωση για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία του Β. Φίλια, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, 1980, σελ. 72: «έχει σημειωθεί μια κάθετη άνοδος του επιπέδου προσδοκιών και κατανάλωσης των πληθυσμών αυτών, που

(frustration) των επιδιώξεων του κοινωνικού σώματος για οικονομική ανέλιξη. Η ανεπάρκεια των κρατικών πολιτικών για την απασχόληση σε συνδυασμό με τη θεσμική υπανάπτυξη και τη δύσμορφη καπιταλιστική λειτουργία, συγκρότησαν το πλαίσιο του οικονομικού αποκλεισμού μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων. Η ευρεία απήχηση που γνώρισε ο ανένδοτος αγώνας από τις αρχές της δεκαετίας του 60, δεν ήταν, κατά τη γνώμη μας, αποτέλεσμα μόνο πολιτικής συγκυρίας. Ήταν η εκδήλωση της ριζοσπαστικοποίησης των μη προνομιούχων κοινωνικών δυνάμεων που ένοιωθαν να περιθωριοποιούνται από ένα αυταρχικό καθεστώς. Ήταν οι νέοι επιστήμονες που στερούσαν ανάλογης εργασίας λόγω των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, ήταν οι αγρότες που εγκατέλειψαν τα χωράφια τους αποζητώντας μια θέση στον ήλιο και μετατράπηκαν σε φτωχούς εργάτες ή ημιαπασχολούμενους μεταπράτες που περιέφεραν την οικονομική τους μιζέρια στα σοκάκια του κλεινού άστεως, επινοώντας θεμιτούς και αθέμιτους τρόπους για να επιβιώσουν.

Βέβαια παραπλήσιες οικονομικές συνθήκες επικράτησαν σε πολλές ημι-αναπτυγμένες χώρες όπως η Ελλάδα, αλλά στη χώρα μας ο οικονομικός αποκλεισμός συνέπλευσε με τις ιδεολογικές διακρίσεις. Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο III για τις κρατικές πολιτικές, ο κοινωνικός αποκλεισμός με ιδεολογικά κριτήρια «εξειδικεύτηκε» σε οικονομικό αποκλεισμό μέσω της στρεβλής ανάπτυξης. Με δεδομένο ότι οι δύο αυτές μορφές αποκλεισμού συνυπήρχαν σε ένα ακαθόριστο μείγμα, δεν είναι καθόλου τυχαίο που η πρώτη επιστρατεύτηκε για να μειωθεί η βαρύτητα της δεύτερης. Δηλαδή αντί να αναγνωρισθεί η αναποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής να προάγει την ευημερία, οικοδομήθηκε το στερεότυπο του κομμουνιστή, αντιδραστικού, οκνηρού και δυσπροσάρμοστου, σε αντίθεση με τον εθνικόφρονα, νοικοκύρη και εργατικό. Μπορεί βέβαια αυτές οι κοινωνικές κατασκευές να επέτειναν σε βάθος χρόνου, τα αντιδεξιά αισθήματα του λαού, αλλά μέχρι το 74 διατηρήθηκαν οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί εκείνοι που εκβίαζαν τις συναινέσεις.

έχουν μεταπολεμικά μετακινηθεί προς τις πόλεις» την οποία ο συγγραφέας συναρτά με το φαινόμενο της ευκαιριακής αντιμετώπισης του προβλήματος της επιβίωσης.

III. Η ελεημοσύνη της προνοιακής πολιτικής

Αν λοιπόν ο φόντος της οικονομικής ανάπτυξης ήταν γκρίζος, τότε θα ανέμενε κανείς ότι η κρατική αρωγή θα έσπευδε να συνδράμει ουσιαστικά, τα θύματα του κοινωνικού αποκλεισμού. Ενός κοινωνικού αποκλεισμού που είχε προσλάβει ενδημικές διαστάσεις, καθώς σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του Υπουργείου Προνοίας για το 1955 και ανεξάρτητα από την πολιτική ρητορεία της εποχής, το ποσοστό της φτώχειας επί του συνολικού πληθυσμού ανέρχονταν σε 33,8% με το 25% εξ αυτών να ζουν σε συνθήκες απόλυτης ένδειας.⁴⁵ Υπήρχε με απλά λόγια, ένα κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας που να αμβλύνει τις συνέπειες της προπεριγραφείσας στρεβλής ανάπτυξης; Ποιά ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα όταν η Ευρώπη οικοδομούσε ένα καθολικό μοντέλο κράτους πρόνοιας που προέβλεπε τη δημιουργία εθνικών συστημάτων υγείας, την επιδοματική στήριξη της οικογένειας και την προώθηση της πλήρους απασχόλησης;⁴⁶

Ο καθηγητής Σ. Χτούρης θέτει μια καίρια μεθοδολογική ταξινόμηση των κριτηρίων άσκησης της κοινωνικής πολιτικής, η οποία μεταξύ άλλων περιλαμβάνει: **α)** την ιδέα περί κοινωνικής δικαιοσύνης ως αξίας αποδεκτής στη συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού, και **β)** του

⁴⁵ Τα εν λόγω στοιχεία του υπουργείου που δημοσιεύθηκαν και στην Καθημερινή της 5-11-1955 αποδίδουν εύγλωττα τις διαστάσεις της φτώχειας ανεξάρτητα από το βαθμό αντικειμενικότητας που δεν είναι βέβαια δυνατόν να εξακριβωθεί. Ωστόσο προσδιορίζεται ότι όταν μιλάμε για απόλυτη ένδεια εννοούμε μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα κάτω από 120 δραχμές και για να έχουμε μια αίσθηση της τάξεως των μεγεθών σημειώνουμε ότι αν ένας ήταν τακτικός αναγνώστης της εφημερίδας που δημοσίευσε τα στοιχεία, θα ξόδευε 45 δραχμές το μήνα.

⁴⁶ Για μια πιο ενδελεχή αναφορά στη φιλοσοφία των βασικών ευρωπαϊκών μοντέλων κοινωνικής πρόνοιας γνωστά ως **Beveridge** (Αγγλοσαξονικό πρότυπο που προβλέπει τη θέσπιση ενός ελάχιστου ορίου διαβίωσης για όλους τους πολίτες το οποίο υλοποιείται κυρίως μέσω της επιδοματικής πολιτικής) και **Bismark** (Το ολιστικό πρότυπο κοινωνικού κράτους που επεκράτησε στη Γερμανία και την κεντρική Ευρώπη) βλ. και Στασινοπούλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας*, 1997, σελ. 51 – 58, Ρομπόλης Σ. – Δημουλάς Κ., *Οι εταιρικές σχέσεις στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού*, 1998, σελ. 158, Barker P., *Founders of the Welfare State*, 1984, Pinker R. *The Idea of Welfare*, 1979, Titmuss R., *Social Policy: London*, 1974

«βέλτιστου και κοινωνικά αποδεκτού βαθμού αναδιανομής των εισοδημάτων, του πλούτου, της κοινωνικής και πολιτικής δύναμης και του κοινωνικού κύρους, με σκοπό την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής».⁴⁷ Ο τρόπος απόκρισης στα ανωτέρω κριτήρια αρκεί για να μας δώσει το στίγμα της ακολουθούμενης κοινωνικής πολιτικής όχι μόνο σε αξιακό – ιδεολογικό επίπεδο, αλλά κυρίως σε επίπεδο καθημερινού βιώματος των πολιτών. Δεν απαιτείται ιδιαίτερη επιχειρηματολογία για να κατανοήσει ο καλόπιστος αναγνώστης ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα δεν μπολιάστηκε νωρίς, με την αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η πλημμελής λειτουργία της δημοκρατίας, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η προνομιακή πρόσβαση των οικονομικά ισχυρών στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, στέρησαν στην ελληνική κοινωνία την ευκαιρία να μετουσιώσει σε ευημερία, την συγκέντρωση του πλούτου που έλαβε χώρα στην μεταπολεμική Ελλάδα. Αντ' αυτών η αίσθηση του κοινωνικού καθήκοντος υποκαταστάθηκε από την καλλιέργεια μιας λίγο ως πολύ μοιρολατρικής στάσης απέναντι στις κοινωνικές προκλήσεις, γεγονός βέβαια που δεν ήταν άσχετο με την πανίσχυρη κεντρική εξουσία κράτους και παρακράτους που βολεύονταν με την ιδεολογία του φτωχού – τίμιου – υποταγμένου πολίτη.

Ας επιχειρήσουμε όμως την μετάβαση από τους ποσοτικούς στους ποιοτικούς δείκτες για να αναδειχθεί και το ισχυρό εμπειρικό έρεισμα της θεωρίας μας: Ο πίνακας 8 που ακολουθεί, μας διαφωτίζει σχετικά με τις δημόσιες δαπάνες υγείας ως ποσοστό του Α.Ε.Π, ενός καθοριστικού δηλαδή δείκτη για την ποιότητα ζωής αλλά και για το μέγεθος της κοινωνικής ευαισθησίας των κυβερνήσεων.

Φαίνεται έτσι πως η Ελλάδα διατηρεί σταθερά σε δεύτερη μοίρα το κοινωνικό αγαθό της υγείας, με μόνη εξαίρεση την Ισπανία μέχρι το 1970 και την Πορτογαλία μέχρι το 1975, οι οποίες ούτε τους ίδιους ρυθμούς ανάπτυξης εμφάνιζαν, ούτε δημοκρατικά καθεστώτα διακυβέρνησης είχαν.

⁴⁷ Βλ. Χτούρης Σ., «Κοινωνική Διαφοροποίηση, Κοινωνικές Ομάδες και Κοινωνική Πολιτική», 1999, τ. Α, σελ. 184, στο συλλογικό τόμο: *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλος

Πίνακας 8

Δημόσιες Δαπάνες Υγείας ως ποσοστό % του ΑΕΠ

	1960	1970	1975	1980
Αγγλία	3,3	3,9	5,0	5,2
Γερμανία	2,4	4,2	6,3	6,3
Γαλλία	2,5	4,3	5,3	6,0
Ιταλία	3,2	4,8	5,8	5,6
Ισπανία	1,2	2,3	3,6	4,3
Πορτογαλία	0,9	1,9	3,8	4,3
Ελλάδα	1,7	2,1	2,5	3,6

Πηγή: Ο.Ο.Σ.Α.

Πέραν όμως από τη γλώσσα των αριθμών, πρέπει να καταγραφεί και η αδυσώπητη πραγματικότητα όσων διαβιούσαν στην περιφέρεια, οι οποίοι δεν είχαν καμιά ιατροφαρμακευτική κάλυψη μέχρι το 1956⁴⁸ ή κάποια ουσιώδη πρωτοβάθμια περίθαλψη, ή των 100.000 περίπου αναπήρων, στην πλειοψηφία τους αγρότες⁴⁹ που ήταν ξεχασμένοι από το κράτος. Ο Μωυσίδης παρατηρεί ορθά, ότι η αποψίλωση της υπαίθρου ενίσχυσε την κεντροποιημένη ανάπτυξη των μονάδων παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για λόγους περιορισμού του κόστους, με αποτέλεσμα τη δυσχέρεια πρόσβασης στις υπηρεσίες αυτές, και μοιραία την αποστέρηση αγαθών, από τις πλέον μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες, όπως οι ηλικιωμένοι, ιδιαίτερα των απομακρυσμένων περιοχών.⁵⁰

Άλλωστε και σε επίπεδο ιδεολογικών διακηρύξεων η εκπεφρασμένη άποψη της δεξιάς με κυρίαρχο εκπρόσωπο την Ε.Ρ.Ε κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ήταν, όπως ήδη διατυπώθηκε, η έμφαση στην ανάπτυξη και η προσήλωση στην πορεία σύνδεσης με την Ε.Ο.Κ. Υπ' αυτή

⁴⁸ Η παροχή δωρεάν ιατροφαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης στον αγροτικό πληθυσμό εξαγγέλθηκε από τον Καραμανλή στα τέλη του 1955. Βλ. εφημ. Καθημερινή της 11-12-1955 & 22-12-1955

⁴⁹ Τα στοιχεία προέρχονται από το Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών και αφορούν τη δεκαετία του 60. Βλ. σχετικά Βενιέρης Δ. – Παπαθεοδώρου Χ., *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, 2003, σελ. 113

⁵⁰ Βλ. Μωυσίδης Α. κεφ. «Κοινωνικός Μετασχηματισμός και όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο», στο συλλογικό τόμο *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Εισαγ. - Επιμ. Κ. Κασιμάτη, 1998, σελ. 131

την έννοια ουδόλως θα πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι οι δαπάνες για κοινωνική πολιτική (ασφάλιση, υγεία και πρόνοια) αποτελούσαν μόνο το 6,6% του ΑΕΠ το 1955 και 8,6% το 1963, την ίδια περίοδο κατά την οποία ο αριθμός των συνταξιούχων του Ι.Κ.Α μόνο, αυξήθηκε από 60.000 σε 125.000 και των ασφαλισμένων στον κλάδο υγείας του ίδιου ταμείου, από 1.245.000 σε 1.700.000.⁵¹ Αν στα παραπάνω μεγέθη συνυπολογίσουμε και την αύξηση του κόστους των υπηρεσιών (π.χ. αμοιβές γιατρών, τιμές φαρμάκων κ.α.) τότε θα αντιληφθούμε ότι η πραγματική αναβάθμιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών καθλώνεται σε επίπεδα σχεδόν μηδενικά. Εξάλλου τα ανύπαρκτα οικογενειακά επιδόματα των αγροτών, η ελλιπής προστασία της μητρότητας και ο μεγάλος αριθμός ανασφάλιστων ηλικιωμένων και αναπήρων, συγκαταλέγονται στα σοβαρότατα κενά του συστήματος, παρά την οικονομική μεγέθυνση της δεκαετίας του 60.⁵²

Ο Αμίσης συμπυκνώνει τις οργανωτικές αδυναμίες του ελληνικού κράτους πρόνοιας στο ακόλουθο τρίπτυχο:

- α)** έλλειψη γενικών προγραμμάτων εισοδηματικής στήριξης των απόρων,
- β)** ύπαρξη ανισοτήτων μεταξύ εργαζομένων και ασφαλισμένων και
- γ)** ανάπτυξη πελατειακών μορφών διαχείρισης των κοινωνικών προγραμμάτων και παροχών.⁵³

Έτσι το κράτος πρόνοιας, ενώπιον των χρόνιων κοινωνικών προβλημάτων, όπου δεν απουσιάζει πλήρως, αποδεικνύεται αποσπασματικό: Για τα 325.000 ορφανά και απροστάτευτα παιδιά μετά το τέλος του πολέμου, ιδρύονται στη δεκαετία του 50 με κρατική πρωτοβουλία, μόνο 11 παιδοπόλεις και 2 ιδρύματα κλειστής περίθαλψης (Μητέρα και Θεοτόκος).⁵⁴ Την ίδια περίοδο η Βασιλική Πρόνοια πρωτοστατήσει της Φρειδερίκης, προβαίνει σε προικοδότηση απόρων κορασίδων σε δημόσια

⁵¹ Τα στοιχεία αντλήθηκαν σκόπιμα από το βιβλίο του Π. Παπαδάκη, *Ο Καραμανλής*, 1975 που γράφτηκε με σκοπό να εγκωμιάσει τον καραμανλισμό.

⁵² Βλ. Βενιέρης Δ. – Παπαθεοδώρου Χ., ο.π., σελ. 114

⁵³ Βλ. Αμίσης Γ., *Αρχές Οργάνωσης & Λειτουργίας του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας*, 2001, σελ. 92-93

⁵⁴ Τα στοιχεία προέρχονται από το έργο του καθηγητή Π. Σταθόπουλου, *Κοινωνική Πρόνοια*, 1996, σελ. 162-170

πανηγυρική εκδήλωση η οποία προβάλλεται στα επίκαιρα για να υπογραμμίσει τα αισθήματα φιλαλληλίας του θρόνου.

Η έλλειψη ολοκληρωμένης στρατηγικής απασχόλησης μεταπολεμικά, υποκαθίσταται από το πρόγραμμα κοινωνικής αυτοβοήθειας «Πρόνοια δια της εργασίας» όπου άνεργοι στα πρόθυρα της εξαθλίωσης απασχολούνται ευκαιριακά σε έργα υποδομής στην επαρχία (κυρίως διάνοιξη δρόμων, κατασκευή υδραγωγείων κλπ.) έναντι συμβολικής αμοιβής προερχόμενης κυρίως από το σχέδιο Marshall. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αυτή την αποικιακού τύπου βοήθεια, Αμερικανοί κινηματογραφιστές την προβάλλουν ως προπαγανδιστικό ντοκυμαντέρ για την εθνοσωτήρια δράση τους στην μάχη ενάντια του κομμουνισμού. Αλλά και όταν ιδρύεται ο ΟΑΕΔ στα 1954 ο ρόλος του περιορίζεται *de facto* πρωτίστως στην ασφαλιστική κάλυψη των ανέργων παρά στην υλοποίηση πολιτικών ενίσχυσης της απασχόλησης. Και ενώ απουσιάζει κάποια πρωτοβουλία συστηματικής επαγγελματικής (επανα-)κατάρτισης, η τριτοβάθμια εκπαίδευση παρέχεται επ' αμοιβή, σχεδόν απαγορευτική, για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Έτσι η ανώτατη παιδεία, συνώνυμη με την κοινωνική κινητικότητα εκείνη την εποχή, παραμένει προνόμιο όχι των φιλομαθών αλλά των νέων που έχουν τους απαιτούμενους όρους να διαθέσουν.

Η μέχρι στιγμής αναφοράς μας στους άξονες πολιτικών προτεραιοτήτων της δεξιάς και του εν γένει χειρισμού των κοινωνικών προβλημάτων, μας διαφώτισαν στο μέτρο του δυνατού, σχετικά με τις ποσοτικές παραμέτρους της απουσίας του κράτους πρόνοιας. Στο βαθμό που η ανάγκη εξοικονόμησης εθνικών πόρων υπαγορεύει μια πολιτική επιλογή οφείλουμε να είμαστε συγκρατημένοι στα συμπεράσματά μας έστω κι αν διακυβεύονται αξιακού χαρακτήρα αγαθά. Στην περίπτωση μας όμως έχουμε την εντύπωση ότι η κοινωνική αναλγησία βαπτίζεται πολιτικός ρεαλισμός ενώ στην ουσία υποκρύπτεται μια νοοτροπία περιφρόνησης των αιτημάτων που σχετίζονται με την απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Με άλλα λόγια δηλαδή, εκείνο που χαρακτηρίζει την πολιτική φιλοσοφία της δεξιάς, ιδιαίτερα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, είναι η αντιμετώπιση των αναξιοπαθούντων

ως τρόπον τινά υπεύθυνων για την κατάσταση στην οποία περιήλθαν.⁵⁵ Με αυτή την έννοια όμως, η κοινωνική πολιτική δεν ασκείται ως υποχρέωση της πολιτείας να άρει τις αδικίες που η ίδια υποθάλλει δια της αναξιοκρατίας, της έλλειψης ίσων ευκαιριών κλπ, αλλά ως διακονία στους «αποτυχημένους» να προσαρμοστούν στην ελεύθερη αγορά. Διατηρούμε εδραία την πεποίθηση ότι η καθεστωτική νοοτροπία της δεξιάς την εν λόγω περίοδο, υπαγορεύει μια αντίστοιχη νοοτροπία ελεημοσύνης απέναντι στους μη προνομιούχους κι όχι εκπλήρωσης χρέους ή καθήκοντος. Πόσο μάλλον όταν τα αιτήματά τους εκφράζονται μέσω της αριστερής ιδεολογίας, οπότε κάθε τυχόν παραχώρηση συνιστά ταυτόχρονα μεγαλοψυχία του «ευεργετούντος» και απαίτηση συμμόρφωσης από τον «ευεργετηθέντα». Με το σκεπτικό αυτό η κοινωνική πολιτική ασκείται κυρίως σε επίπεδο επιλεκτικής συνδιαλλαγής με συντεχνιακά συμφέροντα τα οποία αποσπούν προνομιακά μέτρα οικονομικής ενίσχυσης, κυρίως επιδοματικού χαρακτήρα, κάτι βέβαια που «συμβάλλει αποφασιστικά στη μείωση της πολιτικοποίησης των τομέων που συναρτώνται με την ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών».⁵⁶ Η λογική του πελατειακού επιμερισμού των όποιων κοινωνικών παροχών είναι η γενεσιουργός αιτία της κακοδαιμονίας και του ασφαλιστικού συστήματος αφού μέσω μιας δαιδαλώδους νομοθεσίας ιδρύθηκαν πάνω από 50 ταμεία κύριας και 150 επικουρικής ασφάλισης, τα αποθεματικά των οποίων διατηρούνταν άτοκα σε κρατικές τράπεζες. Ο Βενιέρης συνοψίζει με χαρακτηριστική ευγλωττία την αποσύνθεση της κοινωνικής πολιτικής: «Συνολικά η κοινωνική πολιτική στη μεταπολεμική περίοδο στερήθηκε ιδεολογικής υποδομής και στρατηγικού προγραμματισμού. Παραδόθηκε στη λογική του βραχυπρόθεσμου εκλογικού πολιτικού σχεδιασμού και στον κορπορατισμό της ελληνικής κοινωνίας, τον οποίο άλλωστε εξέθρεψε. Βασισμένη σε ασταθείς περιστάσεις αλλά σε σταθερές πρακτικές, γαλούχησε ένα υπολειμματικό “σύστημα πρόνοιας” το

⁵⁵ Η διαπίστωση αυτή εστιάζεται στο επίπεδο της πολιτικής – συστημικής ανάλυσης και δεν υπεισέρχεται σε θέματα ηθικής όπου ο παράγων της ατομικής ευθύνης και επιλογής έχει βαρύνουσα σημασία.

⁵⁶ Βλ. Σαγιάς Ι. – Σπουρδαλάκης Μ. «Συλλογική Κατανάλωση, Διεθνής Εμπειρία, Ελληνικές Ιδιομορφίες» 1993 σελ. 432, στο συλλογικό τόμο: *Κοινωνικό Κράτος & Κοινωνική Πολιτική* επιμ. Π. Γετίμης – Δ. Γράβαρης

οποίο στηρίζονταν έντονα στην οικογενειακή αλληλεγγύη και την κοινωνική ασφάλιση»⁵⁷

Το αποτέλεσμα έγκειται στη δημιουργία μιας δευτερογενούς παθογένειας η οποία κατατρέχει από παλιά την ελληνική κοινωνία. Η ανεπάρκεια, για παράδειγμα, πολιτικής στέγασης, υποκαθίσταται από την αυτεπιστασία στην κατασκευή αυθαιρέτων κτισμάτων υπό την ανοχή του κράτους, η ανεκπλήρωτη επιθυμία για ποιοτική εκπαίδευση, δίνει τροφή στην παραπαιδεία, η έλλειψη αξιοπρεπούς διαβίωσης ωθεί στην παραοικονομία και ο φαύλος κύκλος συνεχίζεται επ' αόριστον. Όπου δηλαδή το κράτος απουσιάζει, οι υπηρεσίες κοινωνικής πολιτικής αναπληρώνονται με παράπλευρες μεθόδους, όχι πάντα θεμιτές, οι οποίες για λόγους υπολογισμού του πολιτικού κόστους επιβιώνουν εθιμικό δικαίω, ως άτυπο προνόμιο των αναξιοπαθούντων και των επιτηδείων, ενώ ταυτόχρονα διαιωνίζουν τις πελατειακές σχέσεις και εξαρτήσεις κομμάτων και πολιτών.

Παράλληλα η συνειδητοποίηση της κρατικής αναποτελεσματικότητας ωθεί στην ανάπτυξη ενός άτυπου δικτύου κοινωνικής φροντίδας που προσομοιάζει με το σύγχρονο προνοιακό πλουραλισμό αλλά ποτέ δεν συστηματοποιείται θεσμικά καθώς δεν εντάσσεται οργανικά στον πολιτικό σχεδιασμό και βέβαια δεν αξιοποιείται στο πλαίσιο μιας ενεργούς κρατικής πολιτικής. Έτσι η εκκλησία, τα εθνικά κληροδοτήματα, διάφορες φιλανθρωπικές –μη κυβερνητικές- οργανώσεις και πρωταρχικά η οικογένεια, λειτουργούν αποσβεστικά ενδεχόμενων κοινωνικών διεκδικήσεων και κλυδωνισμών ολόκληρου του πολιτικού συστήματος. Σε μια ενδιαφέρουσα και εμπειριστατωμένη μελέτη της Κ.Ε.Δ.Κ.Ε και της Ε.Ε.Τ.Α.Α για την κοινωνική πολιτική αναφέρεται χαρακτηριστικά:⁵⁸ «Για τις όποιες αντιθέσεις και ανισότητες στην ελληνική κοινωνία, λειτουργούσε η οικογένεια σαν ασφαλιστική δικλείδα.

Οι στενοί οικογενειακοί και ευρύτερα συγγενικοί δεσμοί που χαρακτήριζαν πάντοτε και από παράδοση την ελληνική κοινωνία,

⁵⁷ Βλ. Βενιέρης Δ. – Παπαθεοδώρου Χ., ο.π. 2003, σελ. 44 & 109

⁵⁸ Μελέτη Κ.Ε.Δ.Κ.Ε - Ε.Ε.Τ.Α.Α, *Κοινωνική Πολιτική & Τοπική Αυτοδιοίκηση*, 1995, σελ. 57.

αντικατέστησαν σε κάποιο βαθμό το κράτος πρόνοιας.⁵⁹ Η οικογένεια είχε αναλάβει στη θέση του τον μεγάλο ρόλο του κοινωνικού εξισορροπιστή». Μήπως τελικά η εμμονή της δεξιάς ιδεολογίας στην πατροπαράδοτη αξία της οικογένειας έχει να κάνει και με το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος θεσμός μειώνει το πολιτικό κόστος της κοινωνικής αναληψίας που τη διακρίνει; Ο αναγνώστης μας ας βγάλει τα συμπεράσματά του.

⁵⁹ Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Γ. Αμίσης ο οποίος σκιαγραφώντας το Μεσογειακό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας αναφέρει: «Η βασική διάσταση του μοντέλου έγκειται στον εκτεταμένο ρόλο της οικογένειας και των ομάδων αυτοβοήθειας που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας στα μέλη τους, ανεξάρτητα από την προσφορά αντίστοιχων υπηρεσιών στην ελεύθερη αγορά ή στο δημόσιο τομέα» βλ. ο.π. σελ. 93. Εξίσου παραστατικός είναι και ο Α. Μωυσίδης ο οποίος στο κεφάλαιο «Κοινωνικός Μετασχηματισμός και όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο» στο συλλογικό τόμο *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Εισαγ. - Επιμ. Κ. Κασιμάτη, 1998, σελ. 129, υπογραμμίζει: «Η οικογενειακή και συγγενική αλληλεγγύη ήταν καθήκον και υποχρέωση που ανάγονταν σε κοινωνική αξία, ο μη σεβασμός της οποίας επέσυρε την κοινωνική αποδοκιμασία».

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Alt J.E. – Chrystal K.A.**, *Political Economics*, Wheatsheaf Books
- Alesina A.**, “Macroeconomic Policy in a Two Party System ” *Quarterly Journal of Economics* 1986
- Alogoskoufis G. - Lockwood B.- Philippopoulos Ap.**, “Wage Inflation, Electoral Uncertainty & the Exchange Rate Regime” *Essex Discussion Paper* 1992, No 400.
- Βαρβαρέσος Κ.**, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2002
- Barker P.**, *Founders of the Welfare State*, Heinemann 1984
- Βενιέρης Δ. – Παπαθεοδώρου Χ.** επιμ., *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Γετίμης Π– Γράβαρης Δ.** επιμ., *Κοινωνικό Κράτος & Κοινωνική Πολιτική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- Γιαννουλόπουλος Γ.**, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή ιστορία 1945-1963*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992
- Dahl R.**, *On Democracy*, μτφ. Β. Κόρκας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2001
- Καζάκος Π.**, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Keynes J. M.**, *Η Γενική Θεωρία της απασχόλησεως του τόκου και του χρήματος*, μτφ. Δ. Δελιβάνη εκδ. Παπαζήση, Αθήνα χ.χ.
- Μουζέλης Ν.**, *Νεοελληνική Κοινωνία, Όψεις Υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978
- Μουζέλης Ν.**, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987
- Μουσούρου Λ.**, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991
- Μωυσίδης Α.**, «Κοινωνικός Μετασχηματισμός και όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο» στο συλλογικό τόμο: *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Εισαγ. - Επιμ. Κ. Κασιμάτη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1998
- Nordhaus W.D.**, «The Political Business Cycle» *Review of Economic Studies* 42, 1975
- Nordhaus W.D.**, «Alternative Approaches to the Political Business Cycle» *Brookings Papers on Economic Activity* 2, 1989
- Pinker R.**, *The Idea of Welfare*, Heinemann 1979

Σακελλαρόπουλος Θ., επιμ. *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999

Sen A., «Poor, Relatively Speaking» *Oxford Economic Papers* Vol. 35, 1983

Σταθάκης Γ., *Το Δόγμα Τρούμαν & Το Σχέδιο Μάρσαλ*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004

Στασινοπούλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997

Titmuss R., *Social Policy: London*, Allen & Unwin 1974

Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999

V. Δίκαιο. Ένας Θεσμός σε Δοκιμασία

*Η πολιτική εξουσία κάνει κατάχρηση της εξουσίας της
θεσπίζοντας άδικους νόμους ή εφαρμόζοντας άδικα
δίκαιους κατ' αρχήν νόμους.
Κων. Τσάτσος*

I. Ένα ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς

Από τις απαρχές κίόλας των θεωρητικών αναζητήσεων της πολιτειολογίας, ο Duguit διαπίστωσε ότι η άσκηση της πολιτικής εξουσίας προϋποθέτει την *sine qua non* ύπαρξη μιας υλικής δύναμης εξαναγκασμού, της *macht* κατά τον Jhering, της κυριαρχίας κατά τον Bodin, ή της νόμιμης βίας κατά Weber κ.ο.κ.¹ Όλες αυτές οι προσεγγίσεις έχουν έναν κοινό παρονομαστή: τη θεώρηση του δικαίου ως παράγοντα εξωτερικής, επιτακτικής και τυπικής ρύθμισης της συμπεριφοράς. Προκύπτει έτσι η ανάγκη να εισχωρήσουμε στους διαμορφωτικούς παράγοντες των δικαιοκίων θεσμών, αν θέλουμε να αναλύσουμε τη δομή της κοινωνίας. Αν αποδεχτούμε ως μεθοδολογικά χρήσιμη την θεωρία του Almond για το πολιτικό σύστημα,² θα διαπιστώσουμε ότι πρωταρχικά η εξουσία ασκείται δια της θέσπισης νομικών κανόνων και την συνεπακόλουθη εφαρμογή τους μέσω των κρατικών μηχανισμών επιβολής. Εδώ η συμβολή του Almond στην εμπειρική ανάλυση της λειτουργίας των θεσμών τυγχάνει διαχρονικής αξιοποίησης, αφού μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε την πολιτική και διοικητική διάσταση της κρατικής

¹ Ο Σβώλος παραθέτει τις σχετικές απόψεις και καταλήγει στο ορθό κατά την άποψή μας συμπέρασμα ότι η πολιτική εξουσία διακρίνεται φυσικά από την δύναμη εξαναγκασμού που διαθέτει, αλλά η φύση της δύναμης αυτής ενέχει μια νομική διάσταση (*acte juridique*) που την προσδιορίζει και την αυτοδεσμεύει. Πρβ. Νομικά Μελέται σελ. 271 – 280

² Ο Almond θεωρώντας υπεραπλουστευτική την τριχοτόμηση των εξουσιών κατά Montesquieu, πρότεινε μια πιο σύνθετη αλλά εξίσου περιγραφική διάκριση των λειτουργιών του πολιτικού συστήματος, κατά την οποία αυτές διακρίνονται σε : Α) Λειτουργίες Εισροής - **Πολιτικές Λειτουργίες** (1. Πολιτική Κοινωνικοποίηση 2. Συνάρθρωση & Επεξεργασία Συμφερόντων 3. Σύνθεση & Ενοποίηση Συμφερόντων 4. Πολιτική Επικοινωνία) και Β) Λειτουργίες Εκροής – **Κυβερνητικές Λειτουργίες** (1. Θέσπιση Κανόνων 2. Εφαρμογή Κανόνων 3. Δικαιοδότηση). Βλ. Almond G. & Coleman J.S., *The Politics of the Developing Areas*, Princeton University Press 1960.

εξουσίας, όχι μονοδιάστατα αλλά δυναμικά, ως πανοραμική σύνθεση δομής και ρόλων. Έτσι η Παρσονικής καταβολής θεωρία του συστήματος³ στην πολιτειολογία, ενέχει ένα συγκριτικό ερμηνευτικό πλεονέκτημα όταν καλείται να εφαρμοσθεί σε εμπειρικά πεδία άσκησης της εξουσίας, από τα οποία αναδεικνύονται θεσμικές αλληλεπιδράσεις και ιδεολογικοί αλληλοσυσχετισμοί, που τροφοδοτούν το στοχασμό της πολιτικής κοινωνιολογίας. Αν και πολύ περιγραφική η αντίστοιχη κατασκευή του Friedman περί θεώρησης του νομικού συστήματος ως σύστημα εισροών, εκροών και ανατροφοδότησης,⁴ μας προσφέρει μια αξιολογικά ουδέτερη, κι ευτυχώς όχι απόλυτα δεσμευτική ως προς το περιεχόμενο, βάση εκκίνησης μιας θεσμικής ανάλυσης.

Σε όλα σχεδόν τα νομικά εγχειρίδια επισημαίνεται η διάκριση δικαίου και ηθικής. Αυτή η χωρίς υπερβολή κοινότυπη επανάληψη, εκπορεύεται από μια βαθιά επίγνωση ότι το δίκαιο μπορεί μεν να πηγάζει από τη δεξαμενή της ηθικής, αλλά σε πλείστες περιπτώσεις όχι μόνο αδιαφορεί αλλά έρχεται σε ρήξη με αυτήν. Ο Benda μας διαβεβαιώνει ότι «κάθε ρύθμιση που με την ύπαρξή της προάγει την ασφάλεια και την ειρήνη του δικαίου δεν μπορεί, για το λόγο αυτό και μόνο, να θεωρηθεί δίκαιη.»⁵ Πρέπει λοιπόν εκ προοιμίου να αποστασιοποιηθούμε από την φυσικοδικαιική αντίληψη περί δικαίου και από την υπόθεση ότι έσχατο θεμέλιο του δικαίου είναι ένα σχεδόν έμφυτο ανθρώπινο συναίσθημα περί ηθικής. Ο Weber συμβάλλει καθοριστικά προς αυτή την προσέγγιση, υποστηρίζοντας ότι το λεγόμενο αίσθημα δικαίου είναι σε τέτοιο βαθμό απροσδιόριστο και ασαφές, ώστε τελικά στερείται κάθε ουσιαστικού, από επιστημονική άποψη, περιεχομένου,⁶ υιοθετώντας την μαρξιστική θεωρία που πρεσβεύει ότι «στην πραγματικότητα το γενικό

³ Ο Parsons με τη θεωρία για την ερμηνεία της κοινωνικής ζωής ως συστήματος, αναδείχθηκε ο κύριος εκπρόσωπος του δομολειτουργισμού. Πολύ συνοπτικά θα αναφέρουμε εδώ τις οργανωτικές βάσεις της θεωρίας οι οποίες περιλαμβάνουν μια βολονταριστική θεωρία δράσης (συναρμογή υποκειμενικών σκοπών, μέσων, αξιών και κοινωνικών ρόλων) και μια σειρά από τέσσερα λειτουργικά προαπαιτούμενα για την επιβίωση του συστήματος (Προσαρμογή, Επίτευξη στόχων, Ολοκλήρωση, Διατήρηση προτύπων.) Βλ. Parsons T., *The Social System*, London 1964.

⁴ Βλ. Friedman L., *Law and Society. An Introduction*, New Jersey, 1977

⁵ Βλ. Benda E., *Το κοινωνικό κράτος δικαίου*, 1998, σελ. 32

⁶ Βλ. Φίλιας Β., *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, 1979, σελ. 130

συμφέρον είναι η φανταστική μορφή της συλλογικής ζωής».⁷ Κάτι τέτοιο μας αναγκάζει να εξετάσουμε το δίκαιο ως θεσμό, απαλλαγμένοι από δεοντολογικά στερεότυπα αφού μια ανάλογη προσέγγιση μόνο φιλοσοφική αξία θα είχε.

Απεναντίας αν αποδεχτούμε το δίκαιο ως κυβερνητική λειτουργία, θα διευκολυνθούμε να αναδείξουμε τη διαδικασία μετάγχισης αξιών από το πολιτικοκοινωνικό status, αλλά και τις επιπτώσεις του στα υποκείμενα που συνθέτουν μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. «Χάρη λοιπόν στην ιδεολογική λειτουργία του δικαίου –στη λειτουργία του δηλαδή ως κρατικού ιδεολογικού μηχανισμού- οι ιδέες που εκφράζονται μέσα από τους νομικούς κανόνες, και κατά κύριο λόγο η νομική ιδεολογία, μετατρέπονται σε βιώματα, σε βιωμένη εμπειρία»⁸ που πρέπει να συνεκτιμήσουμε. Αυτή η προσέγγιση έχει ένα διπλό πλεονέκτημα: *Πρώτον* εντάσσει οργανικά το δίκαιο σε μια καπιταλιστική πρακτική κατασκευής της συναίνεσης που θα έλεγε και ο Miliband και *Δεύτερον* επιτρέπει την πιο εκλεπτυσμένη και κατά περίπτωση, ανάδειξη των ιδεολογικών καταβολών που δέχεται (το δίκαιο) με δεδομένους τους συσχετισμούς πολιτικών δυνάμεων. Έτσι δεν διολισθαίνουμε σε μια αφοριστική μαρξιστική λογική που θα θεωρούσε το δίκαιο μόνο ως εκφραστή των συμφερόντων της άρχουσας τάξης,⁹ αλλά δεχόμαστε ότι υπάρχουν ανοιχτοί πολιτικο-ιδεολογικοί διάυλοι μεταξύ κράτους, δικαίου και κοινωνίας. Δίνουμε λοιπόν έμφαση στην ανάλυση των αλληλεπιδράσεων χωρίς να εγκαθιστούμε μια ντετερμινιστική γραμμική θεωρία που δια μέσου της ιδεολογίας συναρτά την εξουσία με το δίκαιο. Με αυτήν την έννοια σχετικοποιείται ακόμη και η φαινομενικά δογματική αποστροφή του Miaille: «Είναι προφανές πως σε τελευταία ανάλυση το δίκαιο και το κράτος δεν μπορούν να εξασφαλίσουν παρά μόνο ενός είδους τάξη, μιας λογής ησυχία: την τάξη της καπιταλιστικής κοινωνίας».¹⁰

Παραβλέπουμε βέβαια, αλλά δεν αγνοούμε το γεγονός ότι η δομολειτουργική θεωρία έχει μονίμως στραμμένο το ενδιαφέρον της στο ζήτημα της κοινωνικής σταθερότητας, της εσωτερικής ισορροπίας και τάξης

⁷ Βλ. Marx K., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, 1994, σελ. 79

⁸ Βλ. Παπαχρίστου Θ., *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Δικαίου*, 1984, σελ. 93

⁹ Βλ. Marx K. ο.π. σελ. 128 - 133

¹⁰ Βλ. Miaille M., *Κριτική Εισαγωγή στο Δίκαιο*, 1988, σελ. 197

στην κοινωνία¹¹ και υπ' αυτή την έννοια είναι στατική και συντηρητική στο μέτρο που προεξοφλεί ότι το κοινωνικό σώμα παραμένει εσαεί ικανοποιημένο με το υπάρχον status quo.¹² Ή πιο συγκεκριμένα, υπολείπεται στην ερμηνεία των κοινωνικών συγκρούσεων ως παράγοντα μεταβολής του συστήματος, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Hield λέγοντας ότι η λειτουργική ανάλυση μετατρέπει τη σπουδή των αλλαγών σε σπουδή των κοινωνικών προβλημάτων που η κοινωνία προσπαθεί να υπερπηδήσει.¹³

Επίσης, το δικαιοσύνη σύστημα, ως συνιστώσα της κυβερνητικής λειτουργίας, έχει από τη φύση του μια κοινωνικοπολιτική άρα μια ιδεολογική διάσταση¹⁴ στο βαθμό που δεν ρυθμίζει απλώς αντιτιθέμενα συμφέροντα αλλά απεικονίζει ολόκληρο το αξιακό σύστημα μιας κοινωνίας την εύρυθμη λειτουργία της οποίας επιδιώκει. Για το λόγο αυτό καλείται να εξισορροπήσει τον εξωτερικό καταναγκασμό με ένα minimum κοινωνικού consensus απαραίτητο για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή όλου του πολιτικού συστήματος. Ο Mill λοιπόν έχει δίκιο όταν διαπιστώνει ότι η ιδέα της δικαιοσύνης υποθέτει έναν επιτακτικό κανόνα ρύθμισης της εξωτερικής συμπεριφοράς και ένα αίσθημα που δικαιολογεί τον κανόνα.¹⁵ Μ' άλλα λόγια δηλαδή, δια του δικαίου η κυβέρνηση αποζητά τη νομιμοποίησή της στην άσκηση της εξουσίας και την ηθική της δικαίωση στην συνείδηση του κοινωνικού σώματος. Τη σκοπιμότητα αυτή εξυπηρετεί και μια σειρά από εξωτερικά – τυπικά γνωρίσματα που διακρίνει την έννομη τάξη (ψήφιση στο όνομα του λαού, απρόσωπος χαρακτήρας των διατάξεων, δημοσίευση των νόμων κλπ.) ενισχύοντας τη λαϊκή «προσχώρηση» στα κελεύσματα των αποφασιζόντων.

¹¹ Βλ. Craib I., *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία* . . . 1998, σελ. 69-83

¹² Για εκτενέστερη αναφορά στην κριτική της Παρσονικής θεωρίας βλ. W. Conolly, *Political Science & Ideology*, N.Y. Atherton Press 1967 p.p. 15-16

¹³ Βλ. Hield W. «The Study of Change on Social Science» στο *British Journal of Sociology* Vol. 5, 3/1954 p.p 1-11

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά Μάνεση Αρ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1980, τ. Ι σελ. 55 έως 96, Bruhl H.L., *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, σελ. 18-23, Bottomore T.B., *Κοινωνιολογία*, κεφ. Δίκαιο και κοινωνική μεταβολή σελ. 297-302, Παπαγιάννη Φ., *Εισαγωγή στο Δίκαιο* κεφ. Το δίκαιο ως τάξη της κοινωνίας, σελ. 23-28

¹⁵ Βλ. Mill J.S., *Ωφελιμισμός*, 2002, σελ. 147

Πρώτος σημαντικός σταθμός για την αποτίμηση της περιόδου που εξετάζουμε έχει η αναφορά μας στη συνταγματική πραγματικότητα της εποχής από τις αρχές της δεκαετίας του 50 μέχρι το 67, όχι μόνο γιατί τα όρια νομιμότητας είναι ρευστά, αλλά πρωτίστως διότι η κοινοβουλευτική εκδοχή της δεξιάς επικαθόρισε ολόκληρο το πολιτικό σκηνικό αφήνοντας έντονο το ιδεολογικό στίγμα της. Σε θεωρητικό επίπεδο εύστοχα επισημαίνει ο Τερλεξής ότι « η συνταγματοποίηση των σχέσεων ανάμεσα στον ηγεμόνα – κράτος και τον υπήκοο – πολίτη έδωσε νέο νόημα στη διαδικασία της νομιμοποίησης των αποφάσεων και γενικά της εξουσίας».¹⁶ Πόση όμως απόσταση μπορεί να υπάρχει πραγματικά από τη ρομαντική θεώρηση της δημοκρατίας κατά τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι την εικονική δημοκρατία της μεταπολεμικής δεξιάς;

Ακολούθως θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τις μεθοδεύσεις, που σε πλήρη ανακολουθία με το σεβασμό των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας που διακήρυσσε το καθεστώς, συνιστούσαν μια πρωτοφανή κατάχρηση των θεσμικών δυνατοτήτων του κράτους, προκειμένου να εξαφανίσει, κατά κυριολεξία, την αριστερά.

II.- Η Συνταγματική Πραγματικότητα

Η πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση εθνικής ενότητας που κλήθηκε να εφαρμόσει το πνεύμα του Λιβάνου και τη συμφωνία της Καζέρτας, εξήγγειλε δημοψήφισμα για να κριθεί το πολιτειακό ζήτημα και έπειτα εκλογές για προκήρυξη συντακτικής Βουλής. Ο Γ. Παπανδρέου στον πύρινο λόγο του προς το λαό των Αθηνών την 18-10-44 ανέφερε μεταξύ άλλων: «Η Κυβέρνησις της Εθνικής Ενώσεως έχει αποφασιν να χωρήση εις την ταχύτεραν δυνατήν ενέργειαν και δημοψηφίσματος και εκλογών Συντακτικής συνελεύσεως». Αποδεχόμενος ότι «Είναι πλέον καιρός έπειτα από την μακράν περίοδο της δουλείας, όπως ο ελληνικός λαός απηλλαγμένος πάσης υλικής και ψυχολογικής βίας, αποφασίσει κυριάρχως και δια το πολίτευμα και δια το κοινωνικό καθεστώς και δια την κυβέρνηση της αρεσκείας του». Είναι

¹⁶ Βλ. Τερλεξής Π., *Το Πολιτικό Σύστημα*, 1987, σελ. 219

βέβαιο ότι δεν μπορούμε να αποδώσουμε στον Παπανδρέου της εποχής εκείνης φιλοαριστερές διαθέσεις παρά μόνο ίσως έναν δημοκρατικό ιδεαλισμό ο οποίος πολύ σύντομα έμελλε να στραγγαλιστεί από τα Δεκεμβριανά και την ωμή παρέμβαση του Αγγλικού στρατού. Το ναυάγιο ωστόσο και της τελευταίας ελπίδας για Εθνική συμφιλίωση που αντιπροσώπευε η συμφωνία της Βάρκιζας (12-2-45) σηματοδότησε όχι μόνο την έκπτωση από τις συναινετικές δημοκρατικές διαδικασίες αλλά κυρίως την οριστική ρήξη με τις προοπτικές πολιτικής ομαλότητας του τόπου.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο δεν πρόκειται να υπεισέλθουμε στην αποτίμηση των ευθυνών των εμπλεκόμενων μερών παρότι η εκ των υστέρων αξιολόγηση των πολιτικών διεργασιών είναι ικανή να μας πείσει ότι η αστική-δεξιά παράταξη υπό την καθοδήγηση των Άγγλων, δεν προτίθετο να υλοποιήσει τις συμφωνίες που θα έκριναν το μέλλον του τόπου αν δεν ήταν προηγουμένως βέβαια ότι το καθεστωτικό κερτημένο δεν επρόκειτο να θιγεί. Θα ασχοληθούμε όμως με τις πιο άμεσες και ορατές επιπτώσεις της εν λόγω πολιτικής πρακτικής στο νομοθετικό επίπεδο και το επίπεδο της ερμηνείας και εφαρμογής της έννοιας του δικαίου. Οι εν λόγω επισημάνσεις θεωρούμε ότι δικαιώνουν σε μεγάλο βαθμό τον τίτλο που δώσαμε στο κεφάλαιο για την δοκιμασία των θεσμών κατά την περίοδο 1945-1974.

Παρά το γεγονός λοιπόν ότι η συμφωνία της Βάρκιζας που κυρώθηκε στο Κοινοβούλιο¹⁷ προέβλεπε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό εντός σύντομης προθεσμίας και ακολούθως γενικές εκλογές, η κυβέρνηση προκήρυξε τις εκλογές της 31-3-46 αφενός πριν το δημοψήφισμα και αφετέρου θεωρώντας ότι εξακολουθεί να βρίσκεται σε ισχύ το Σύνταγμα του 1864/1911. Οι συνέπειες της συγκεκριμένης επιλογής υπερβαίνουν την νομική ορθότητα ή μη της ενέργειας καθώς με το διάταγμα της 19-1-46 προκηρύχθηκαν εκλογές βάσει του άρθρου 37 του Σ. για ανάδειξη Αναθεωρητικής Βουλής και όχι Συντακτικής. Σύμφωνα δε με το άρθρο 107 Σ. του 1864 ή 108 Σ. 1911 επιτρέπεται αναθεώρηση των μη θεμελιωδών διατάξεων αυτού, άρα η μορφή του πολιτεύματος ήταν νομικά αδύνατον να μεταβληθεί. Νοθεύονταν έτσι προκαταβολικά η ελεύθερη βούληση του λαού να αποφασίσει για το πολίτευμά του και υποβαθμίζονταν κάθε έννοια

¹⁷ Η κύρωση πραγματοποιήθηκε με την Σ.Π. 23/23-3-45.

νομιμότητας για το Δημοψήφισμα που θα επακολουθούσε, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύονταν η στρατηγική επιλογής των πρακτικών εκείνων που θα προσέδιδαν ένα θεσμικό μανδύα Συνταγματικής νομιμοποίησης στο καθεστώς, έστω και με θύμα τον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Άλλωστε και την 1-9-46 που διεξήχθη τελικά το περίφημο δημοψήφισμα, ο λαός δεν κλήθηκε να αποφασίσει για το πολίτευμα, αλλά για την επιστροφή του Γεωργίου Β' ο οποίος εμφανίζονταν την εποχή εκείνη ως τρόπον τινά υπερκομματικός παράγοντας ικανός να προσφέρει την πολυπόθητη ομαλότητα. Παρότι στην πράξη η διαφοροποίηση ήταν ανύπαρκτη, αν στην εντελώς απίθανη περίπτωση, το δημοψήφισμα δεν κρίνονταν υπέρ του Γεωργίου Β' το πολιτειακό θα έμενε τυπικά ανοιχτό.¹⁸

Ας επανέλθουμε όμως στα διατρέξαντα από το 1946 όπου ο τόπος ζούσε κάτω από ένα ιδιότυπο συνταγματικό κενό. Η Δ' Αναθεωρητική Βουλή του 46 με το Β' ψήφισμα της 12-6-46 συνέστησε 40μελή επιτροπή για να καταρτίσει σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος. Η επιτροπή πράγματι συγκρότησε ένα αξιόλογο σχέδιο Συντάγματος με 145 άρθρα το οποίο κατετέθη στην Βουλή για συζήτηση την 16-6-1948 αλλά η ολομέλεια της Βουλής απέρριψε ουσιαστικά το σχέδιο Συντάγματος και αποφάσισε να ληφθεί ως βάση διαλόγου το συντηρητικό Συνταγματικό κείμενο του 1864/1911. Η αδυναμία όμως προώθησης της αναθεωρητικής διαδικασίας ανάγκασε τη Βουλή να συστήσει νέα επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος με το ΞΗ' Ψήφισμα της 29-7-49 η οποία περιόρισε τις αναθεωρητέες διατάξεις και στις 23-12-49 κατέθεσε στη Βουλή το νέο σχέδιο Συντάγματος που αποτελείτο από 114 άρθρα, για να ψηφιστεί ως Κώδικας στο σύνολό του και άνευ τροποποιήσεων! Ωστόσο η Βουλή διαλύθηκε με το από 7-1-50 Β.Δ. και η όλη αναθεωρητική προσπάθεια δεν τελεσφόρησε. Η επόμενη Βουλή από τις εκλογές της 5-3-50 δεν ήταν αναθεωρητική και παρά τη διαφαινόμενη μεταβολή συσχετισμών των πολιτικών δυνάμεων και την εκπεφρασμένη πρόθεσή της να συνεχίσει ως ισοδύναμη το έργο της

¹⁸ Βλ. Νικολακόπουλος Ηλ., *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 2001, σελ. 86, όπου υποστηρίζει ότι με το Δ' Ψήφισμα του Ιουνίου του 1946, προβλέπονταν ένα ιδιόμορφο προσωπικό δημοψήφισμα που επίσημα δεν αφορούσε το θεσμό της βασιλείας ούτε καν την αποδοχή του Γεωργίου Β' αλλά την σκοπιμότητα της επανόδου του στην Ελλάδα

προηγούμενης¹⁹ δεν επετεύχθη καμιά πρόοδος στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Η κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές της 9-9-51 προχώρησε στην ψήφιση Συντάγματος βάσει του σχεδίου και της διαδικασίας της επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος του 49 θεωρώντας ότι αυτό εξακολουθεί να δεσμεύει τη Βουλή του 51 βάσει της συμφωνίας προς συμπλήρωση του έργου της Δ΄ αναθεωρητικής Βουλής που περικλείστηκε στο Β.Δ. της 30-7-51²⁰, έστω και αν προορίζονταν για τη Βουλή του 1946-1949. Από πλευράς πολιτικής σκοπιμότητας φρονούμε ότι ορθώς η κυβέρνηση επεκατέστη την ανάγκη τερματισμού της ανώμαλης αναθεωρητικής διαδικασίας, ωστόσο η λήξη της ανωμαλίας αυτής επισφραγίστηκε από μια ακόμη νομική παρατυπία στο βαθμό που παρακάμφθηκε το άρθρο 108 Σ. και θεωρήθηκε ότι υπερισχύει το ΞΗ΄ Ψήφισμα. Έχουν δίκιο λοιπόν οι Σβώλος-Βλάχος που επισημαίνουν ότι το ΞΗ΄ Ψήφισμα ήταν διαδικαστικής φύσης και δεν μπορούσε επ' ουδενί να θεωρηθεί ως τροποποίηση του άρθρου 108 Σ. εφαρμοστέα στο μέλλον και μάλιστα από διαφορετική Βουλή.²¹ Ο δε Βενιζέλος χαρακτηρίζει την ενέργεια αυτή πραξικοπηματική και εκτός του πλαισίου των Συνταγματικών κανόνων και υποστηρίζει ότι ως νομική κατασκευή το Σύνταγμα του 52 ήταν νέο Σύνταγμα μιας και η Βουλή του 51 άσκησε πρωτογενή συνταγματική εξουσία.²²

Η ιστορική ειρωνεία είναι ότι ο Ελληνικός Συναγερμός ήταν από τους πρώτους που εναντιώθηκε αναφορικά με τη διαδικασία αναθεώρησης και το περιεχόμενο του Συντάγματος του 52, αλλά επρόκειτο μάλλον για αντιπολιτευτική τακτική, δεδομένου ότι όχι μόνο «αφομοίωσε» το ψηφισθέν τελικά Σύνταγμα ως κυβέρνηση, αλλά αποδέχτηκε στην πράξη και το αποκληθέν Βασιλικό «πραξικόπημα» της 5ης Οκτωβρίου 1955 με το οποίο ο

¹⁹ Ο Σοφοκλής Βενιζέλος ως αρχηγός των φιλελευθέρων και η κοινοβουλευτική ομάδα του σοσιαλιστικού κόμματος υπέβαλαν προτάσεις αναθεώρησης του Συντάγματος ο πρώτος γενικόλογη ενώ η δεύτερη διεξοδικότερη. Βλ. Σβώλος-Βλάχος, ο.π. 1954, σελ. 6-7

²⁰ Παρά τις αντίθετες απόψεις των συνταγματολόγων το Σ.τ.Ε με σειρά αποφάσεων (1899/52, 401, 798, 799, 954, 1224 & 1495/53) έκρινε ότι εγκύρως ασκήθηκε η αναθεωρητική διαδικασία βάσει του Β.Δ. της 30-7-51 δεδομένου ότι εφαρμόζεται με το εν λόγω Β.Δ ο συνταγματικώς παραδεδεγμένος μηχανισμός της συνέχειας. Βλ. σχετικά Κ. Καλλία – Μ. Στασινόπουλου, *Πορίσματα Νομολογίας του Σ.τ.Ε 1929-1959*, 1969, σελ. 33-34

²¹ Βλ. Σβώλος-Βλάχος ο.π. 1954, σελ. 9.

²² Βλ. Βενιζέλος Ε., *Συνταγματικό Δίκαιο*, σελ. 309

Παύλος έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Καραμανλή χωρίς επ' ουδενί να τεκμαίρεται ότι διαθέτει τη δεδηλωμένη πλειοψηφία της Βουλής, και πριν καν η κοινοβουλευτική ομάδα του Ελληνικού Συναγερμού υποδείξει τον διάδοχο του στρατηγού Παπάγου.²³ Η νομιμότητα του στέμματος εκπορεύτηκε από την κλασική Θεωρία του κηπουρού του καθηγητή Σγουρίτσα και είναι μόνο μια ένδειξη της υπόληψης που έτρεφαν για την συνταγματική ομαλότητα οι στυλοβάτες της δεξιάς ιδεολογίας.

Ο καταστατικός χάρτης του 1952 που διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι το 68, ψηφίστηκε εσπευσμένα από την κυβέρνηση Πλαστήρα για να δώσει λύση στη χρονίζουσα συνταγματική εκκρεμότητα και βέβαια για να αμβλύνει το έλλειμμα νομιμότητας που είχε διαποτίσει το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Ο Αλιβιζάτος περιγράφει με χαρακτηριστική ακρίβεια τις επιπτώσεις από το συνταγματικό «κενό» της εμφυλιακής περιόδου που είχε ως αποτέλεσμα την απορρόφηση της νομοθετικής λειτουργίας από την εκτελεστική εξουσία²⁴ και την υποβάθμιση κάθε έννοιας κράτους δικαίου. Το Σύνταγμα λοιπόν της 1-1-1952 αποτελούσε κατά το μέγα μέρος του αναβίωση των συνταγματικών διατάξεων του 1864 – 1911 σε συνδυασμό με εκείνες του 1927 και στην ουσία αναπαρήγαγε έναν ξεπερασμένο βερμπαλιστικό αστικό φιλελευθερισμό με μόνη ειδοποιό διαφορά ότι η Κυβέρνηση έπρεπε να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής, κατά το άρθρο 78 Σ. (αρχή της δεδηλωμένης). Πιο συγκεκριμένα:

A) Προσδιόριζε τη μορφή του πολιτεύματος (Βασιλευόμενη Δημοκρατία κατά το άρθρο 21)

B) Τον Κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του (άρθρο 78)

²³ Ο Ευ. Χατζηβασιλείου, στο *Η άνοδος του Κ. Καραμανλή στην εξουσία 1954-1956*, 2001, σελ. 22 – 36, υποστηρίζει την ερμηνεία του Κ. Τσάτσου ότι σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1864, 1911 και 1952 ο ανώτατος άρχων είχε την ευχέρεια να διορίσει πρωθυπουργό, όπως και έγινε στην περίπτωση του Χ. Τρικούπη και του Ε. Βενιζέλου. Εξάλλου, επισημαίνει ότι και το μεγαλύτερο τμήμα του Τύπου της εποχής και τα περισσότερα κόμματα της αντιπολίτευσης (εκτός της ΕΠΕΚ) όχι μόνο δεν έθεσαν θέμα αντισυνταγματικότητας αλλά είχαν σε ανύποπτο χρόνο ζητήσει την παρέμβαση του Στέμματος. Ωστόσο δεν είναι ιστορικά θεμιτό, κατά την άποψή μας, να συγχέεται η κατά γράμμα ερμηνεία του Συντάγματος ή οι εκάστοτε χρησιμοθηρικές τοποθετήσεις πολιτικών προσώπων, με την δημοκρατική αξίωση να μην υπεισέρχεται ο Βασιλιάς στο εσωτερικό των κομμάτων ως ρυθμιστής της πολιτικής σκακιέρας.

²⁴ Βλ. Αλιβιζάτος Ν. ο.π. 1995, σελ. 170-202

Γ) Το αντιπροσωπευτικό σύστημα (άρθρο 54 επ.) και

Δ) Τη «θεωρητική» διάκριση των εξουσιών (άρθρα 22, 27 και 28) καθώς μια από τις λίγες καινοτομίες του Σ. ήταν η πρόβλεψη του άρθρου 35 παρ.2. με την οποία ο Βασιλιάς μπορούσε να προβεί στην έκδοση διαταγμάτων προς ρύθμιση εξαιρετικά επείγοντων θεμάτων, κάτι που εν ονόματι ενός πολιτικού ρεαλισμού, εξασφάλιζε ένα ακόμη πλεονέκτημα της εκτελεστικής εις βάρος της τυπικής νομοθετικής εξουσίας του Κοινοβουλίου.

Ωστόσο στη φιλοσοφία του ήταν ένα κείμενο συντηρητικό, άτολμο που αντανάκλούσε τη διάχυτη καχυποψία του πολιτικού συστήματος στην πρόκληση για ουσιαστικό εκδημοκρατισμό. Ως προϊόν ζύμωσης στην εμφυλιακή περίοδο είχε χαρακτήρα αντιδραστικό και αυταρχικό, μη συμβατό με μια σύγχρονη αστική δημοκρατία. Μετετράπη λοιπόν εύκολα σε πρόσφορο εργαλείο στα χέρια εκείνων που καλλιεργώντας την εμφυλιακή ψύχωση, έχτισαν μια ολόκληρη κρατική ιδεολογία υπό το φάσμα της κομμουνιστικής απειλής. Σε επίπεδο θεμελιωδών δικαιωμάτων θεσπίζει:²⁵

α) νέους περιορισμούς στην ελευθερία του τύπου, πολλαπλασιάζοντας τις περιπτώσεις κατάσχεσης εντύπων ενώ παρέχεται η δυνατότητα προσωρινής ή οριστικής παύσης της έκδοσης εντύπου με δικαστική απόφαση και σε βαριές περιπτώσεις η απαγόρευση άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος υπό του καταδικασθέντος (άρθρο 14).

β) Απαγόρευση της απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων και των υπαλλήλων των νομικών προσώπων και των Ν.Π.Δ.Δ. (άρθρο 11 παρ. 4) όπως υποστήριξε ο πρόεδρος της συνταγματικής επιτροπής του 49 Ν. Μπακόπουλος, «Απεργία δημοσίων υπαλλήλων χάριν οικονομικών επιδιώξεων δεν δύναται να νοηθεί. Οι δημόσιοι υπάλληλοι εκπροσωπούν το κράτος εις πάσαν εκδήλωσιν της υπάρξεώς του και του σκοπού του, είναι εν πολλοίς οι ίδιοι αυτό το κράτος.

γ) Δυνατότητα του περιορισμού του δικαιώματος του συνετερίζεσθαι στους δημοσίους υπαλλήλους επιτρέποντας την οριοθέτησή του από νόμο (άρθρο 11 παρ. 3).

²⁵ Για μια πιο αναλυτική αναφορά βλ. Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1988, τ. Γ' σελ. 107

δ) Επέκταση περιπτώσεων επιβολής του στρατιωτικού νόμου, που κηρύσσεται με βασιλικό διάταγμα υπό τον όρο της μετέπειτα έγκρισης από τη Βουλή (άρθρο 91) και

ε) Την αρμοδιότητα στρατοδικείων να δικάζουν πολίτες σε περίοδο ειρήνης «δι' αξιοποίνους πράξεις κατά της ασφάλειας των ενόπλων δυνάμεων» (άρθρο 97 παρ. 2).

Κατά τα λοιπά, τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν terra incognita για το Σύνταγμα του 52 με μοναδική ίσως εξαίρεση την προστασία των γεωργικών και αστικών συνεταιρισμών (άρθρο 109) και την πρόβλεψη της αποκατάστασης των ακτημόνων (άρθρο 104).

Αξίζει επίσης να μνημονευθεί η αγόρευση επί του Συντάγματος, του εκπροσώπου της μειοψηφίας, τότε, Σπ. Μαρκεζίνη, στη Βουλή της 21-12-1951.²⁶ Αναφέρει λοιπόν μεταξύ άλλων ο Μαρκεζίνης: «Ουδέν ηθέλησε να μνημονεύσει το Σύνταγμα δια θέματα Κοινωνικών Ασφαλίσεων . . .» και «Τίποτα δια τον νέον Οργανισμόν των Δημοσίων Υπηρεσιών. . .». Και προσθέτει : «Εις τα θέματα της αυτοδιοικήσεως και αποκεντρώσεως άτινα αποτελούν βάσεις της συγχρόνου Δημοκρατίας και είναι τόσον απαραίτητα δια την σύγχρονον Ελληνικήν πραγματικότητα, προέβλεψε το Σύνταγμα διατάξεις πολύ περισσότερον ασημάντους από τας του Συντάγματος του 1927. . .». Επισημαίνει τέλος τον κίνδυνο η τροποποίηση του άρθρου 91 περί θέσεως της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, να εγκυμονεί κινδύνους εκτροπής της χώρας από της δημοκρατικές αρχές !

Αποκαλυπτική εξάλλου του κλίματος της εποχής είναι η ιδεολογική φόρτιση του άρθρου 16 παρ. 2 που αφορά το κοινωνικό αγαθό της παιδείας. Ας μας επιτραπεί να την παραθέσουμε αυτούσια αφήνοντας τα λοιπά σχόλια στον αναγνώστη: «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδεύσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων **επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού**». Πρωτοφανής επίσης για τα ελληνικά συνταγματικά χρονικά είναι η διατύπωση του άρθρου 100 παρ. 2 που αφορά τους δημοσίους υπαλλήλους: **«Ιδεολογία**

²⁶ Τα κείμενα που παρατίθενται από τα πρακτικά της Βουλής, είναι δημοσιευμένα στον Κώδικα Νόμων του 1952, σελ. 31-42

σκοπούσαι την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκειται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου». Δύσκολα θα μπορούσε να υπάρξει συνταγματική διατύπωση πιο διαφωτιστική των προθέσεων και του ρόλου που επεφύλασσε το κράτος για τους λειτουργούς του²⁷. Διερωτώμαι ειλικρινά πόσο πιο ξεκάθαρα θα φωτογράφιζε ο νομοθέτης ένα κράτος – μηχανισμό καταστολής αντιφρονούντων, νομιμοποιώντας εμμέσως πλην σαφώς την χρήση πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων για να διαρρήξει κανείς το άβατο της πρόσληψης στις υπηρεσίες του.

Οι πρακτικές συνέπειες της νοοτροπίας αυτής θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα στο κεφάλαιο για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, ωστόσο στο σημείο αυτό θα αρκεστούμε μόνο να ανατρέξουμε στον Θεμ. Τσάτσο, έγκριτο νομικό και βουλευτή της εποχής. Αφού λοιπόν αναγνωρίζει θεωρητικά την αναγκαιότητα θεσπίσεως κανόνων προστασίας των ατομικών ελευθεριών έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας, συνεχίζει διαπιστώνοντας τα εξής: «Αλλά σήμερα αποβαίνει πλέον έκδηλον ότι ο κίνδυνος της ελευθερίας προέρχεται κυρίως από άλλην πλέον κατεύθυνσιν και όχι από το Κράτος»²⁸. Για τον ανυποψίαστο αναγνώστη παραθέτουμε και την διευκρίνιση του ίδιου: «Τοιούτον πολιτικόν δεδομένον είναι προ παντός η ιδέα της παγκοσμίου επαναστάσεως, προς επέκτασιν του κομμουνιστικού καθεστώτος».²⁹

Τέλος διατηρώντας την αίσθηση της ιστορικής συνέπειας, θα πρέπει να αναφερθούμε στην προταθείσα το 1963 από την Ε.Ρ.Ε, αναθεώρηση του Συντάγματος η οποία χωρίς να θίγει ουσιαστικά τον αυταρχικό χαρακτήρα άσκησης της εξουσίας στη βάση του αντικομμουνισμού, προσπαθούσε να δώσει την εντύπωση ενός θεσμικού εκσυγχρονισμού, ίσως υπό το βάρος του παρατεταμένου ανένδοτου αγώνα και της επερχόμενης εκλογικής

²⁷ Αντίθεση άποψη εκφράζουν οι Σβώλος – Βλάχος στο *Σύνταγμα της Ελλάδος*, σελ. 102 θεωρώντας ότι οι εν λόγω διατάξεις αποσκοπούν μόνο στον αποκλεισμό ορισμένων ιδεών από τη νομική ισοτιμία. Στην εισαγωγή ωστόσο του ίδιου έργου, σελ. 23, δεν διστάζουν να ομολογήσουν με παρρησία : «Το νέον Σύνταγμα δεν επηρεάσθη καθόλου από τα Συντάγματα των Δυτικών Δημοκρατιών της μεταπολεμικής περιόδου (1946-1949). Είναι κατά βάσιν συντηρητικόν και ασυγχρόνιστον».

²⁸ Βλ. Τσάτσος Θ., *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, 1958, σελ. 77

²⁹ Βλ. Τσάτσος Θ. ο.π. σελ. 78

συρρίκνωσης που οσφραίνονταν. Η εν λόγω εισήγηση αναθεώρησης, μεταξύ άλλων προέβλεπε τη σύσταση Συνταγματικού Δικαστηρίου που θα είχε πλέον την αποκλειστική ευθύνη για την θέση ενός κόμματος εκτός νόμου, την αναγνώριση στην Κυβέρνηση του δικαιώματος έκδοσης Πράξεων Υπουργικού Συμβουλίου για την αντιμετώπιση κατεπείγοντων θεμάτων τα οποία θα έπρεπε να κυρωθούν σύντομα από τη Βουλή, τη θέση υπό την προστασία του Κράτους, της οικογένειας, της εργασίας, της παιδείας, της οικονομικής δραστηριότητας κ.α. Όμως η ευαισθητοποίηση της κοινοβουλευτικής δεξιάς σχετικά με το πολιτικό και θεσμικό αδιέξοδο που είχε οδηγηθεί η χώρα, ήταν εξαιρετικά όψιμη και στερείτο πειθούς, διότι η κοινωνική πραγματικότητα την είχε ήδη θέσει, πρόσκαιρα έστω, εκποδών.

Η ανάδειξη του ιδεολογικού προσανατολισμού του Συντάγματος του 52 θα φώτιζε μόνο μια εξωραϊσμένη πραγματικότητα, αν απουσίαζε η αναφορά μας στους «Εξωσυνταγματικούς περιορισμούς του Συντάγματος»³⁰ κατά τον χαρακτηρισμό του Δαγτόγλου, ευρέως γνωστούς ως «Παρασύνταγμα». Πέραν της νομικής του πρωτοτυπίας, το παρασύνταγμα αναδεικνύει το σκληρό πυρήνα της δεξιάς, ο οποίος αδυνατούσε ακόμα και να συνυπάρξει με τους ηττημένους του εμφυλίου.

III. Το παρασύνταγμα. Ο στραγγαλισμός της νομιμότητας

Κατά την ομολογουμένως έκρυθμη περίοδο του τόπου από τα Δεκεμβριανά του 44 μέχρι τη λήξη του εμφυλίου σπαραγμού, οι Κυβερνήσεις, βοηθούσης και της θεσμικής ρευστότητας, έλαβαν μια σειρά νομοθετικά μέτρα που προέβλεπαν την με κάθε τρόπο φυσική και ηθική εξόντωση των κομμουνιστών (ανταρτών, οπαδών και συνοδοιπόρων). Η κυβερνώσα παράταξη που βασικά εδράζεται στη δεξιά ιδεολογία του Λαϊκού (Κωνσταντινικού) κόμματος, με σύμπραξη ωστόσο και αρκετών στελεχών του Φιλελεύθερου (Βενιζελικού) κόμματος, επιχειρεί εγκαίρως δραστική

³⁰ Βλ. Δαγτόγλου Π. «Η Συνταγματική εξέλιξις από της εισαγωγής του ισχύοντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του βασιλέως Παύλου» στην Εφημερίδα Ελλήνων Νομικών, τ. 33, 1966, σελ. 18-25

νομοθετική αντιμετώπιση της αποκαλούμενης τότε ανταρσίας, που εκπορεύεται από την πολιτική δυναμική της αριστεράς αλλά και συμπαθούντων αυτή στελεχών της Βενιζελογενούς παράταξης. Καρπός αυτής της αντιμετώπισης είναι τα ψηφίσματα και οι νόμοι βάσει των οποίων ποινικοποιείται κάθε πολιτική δραστηριότητα στην οποία υφίσταται ή λανθάνει η παρουσία της αριστεράς και ανατίθεται η εκδίκαση των σχετικών ποινικών αδικημάτων στα έκτακτα στρατοδικεία.

Μια αναφορά στα πιο χαρακτηριστικά από τα δεκάδες αυτά νομικά κείμενα, αρκεί για να καταδείξει τον θεμέλιο λίθο της κυβερνώσας πρακτικής και ιδεολογίας.³¹ Από τις αρχές κιόλας του 1945 κι εν ονόματι μιας εικονικής προσπάθειας κατευνασμού των πολιτικών παθών που σηματοδότησε και η Βάρκιζα, ψηφίζεται ο Α.Ν. 119/14-2-45 με τον οποίο αμνηστεύονται τα πολιτικά αδικήματα που τελέσθηκαν από της 3^{ης} Δεκεμβρίου 44 με εξαίρεση τα συναφή κοινά αδικήματα κατά της ζωής και κατά της περιουσίας, τα οποία δεν ήταν απαραίτητως αναγκαία για την επιτυχία του πολιτικού σκοπού.³² Ανοιχτό βέβαια από την διατύπωση του νόμου μένει το κριτήριο βάσει του οποίου ένα αδίκημα κρίνεται κατά περίπτωση «αναγκαίο» ή μη για την ευόδωση μια πολιτικής ιδέας, όπως και το γεγονός ότι οι κρίνοντες κατά παράδοση ταυτίζονται με το αντίθετο ιδεολογικό στρατόπεδο από την αριστερά. Με το ίδιο πνεύμα θεσπίζεται και η Σ.Π. 14 της 14-2-45 με την οποία αίρεται ο στρατιωτικός νόμος που είχε τεθεί σε ισχύ μετά τα Δεκεμβριανά και διαβιβάζονται στα αρμόδια πολιτικά δικαστήρια οι υποθέσεις που είχαν υπαχθεί στα στρατοδικεία. Ωστόσο με την αμέσως επόμενη Σ.Π. 15³³ της ίδιας ημέρας, παρέχεται η δυνατότητα στην εκτελεστική εξουσία να αναστέλλει με διάταγμα την εφαρμογή θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος (5,6,10,11,12,14,20 και 95) που αφορούν την προσωπική ασφάλεια, το άσυλο της κατοικίας, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, το προνομιακό καθεστώς των πολιτικών εγκλημάτων κλπ. Αρχίζει με τον τρόπο αυτό να διαφαίνεται ο προσχηματικός χαρακτήρας της εθνικής συμφιλίωσης στο θεσμικό επίπεδο

³¹ Ο Ν. Αλιβιζάτος στο *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, σελ. 447- 542, αφιερώνει ένα εκτενές κι εμπειριστατωμένο κεφάλαιο στο φαινόμενο του Παρασυντάγματος.

³² Βλ. Κώδιξ Νόμων 1945, σελ. 27

³³ Βλ. Κώδιξ Νόμων 1945, σελ. 28

και τα νομοθετήματα που θα ακολουθήσουν, απλά σχηματοποιούν την «προδιαγεγραμμένη» πορεία προς την ολοκληρωτική ρήξη.

Η δημόσια διοίκηση από την εποχή του εθνικού διχασμού αποτελεί το κατ' εξοχήν πρόσφορο πεδίο εκδήλωσης των ιδεολογικών συγκρούσεων, διότι αφ' ενός είναι το εργαλείο άσκησης της κρατικής πολιτικής κι αφ' ετέρου η στελέχωσή της συνδέθηκε άρρηκτα με το ιδιόρρυθμο καθεστώς πελατειακών σχέσεων που επεκράτησε στη νεότερη Ελλάδα. Από τις αρχές κιόλας του 1945 με τη Σ.Π. 25/22-3-45 τίθενται σε διαθεσιμότητα όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι μηδέ των καθηγητών Πανεπιστημίου εξαιρουμένων, οι οποίοι έλαβαν μέρος στο «στασιαστικό κίνημα» της 3^{ης} Δεκεμβρίου 44.³⁴ Ωστόσο η Σ.Π. 25 ήταν μόνο το προοίμιο του Θ' Ψηφίσματος της 28-8-46 Περί Εξυγιάνσεως των Δημοσίων Υπηρεσιών³⁵ με το οποίο επιχειρήθηκε πιο εκτεταμένη εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης (κεντρικής και ευρύτερης) δι' απολύσεων των ανώτερων στελεχών εντός 45 ημερών με βασικό κριτήριο την οιαδήποτε συμμετοχή ή συνέργεια σε εκδήλωση κατά της έννομης τάξης. Τον Σεπτέμβριο συνελήφθησαν πολλά στελέχη του εργατικού κινήματος, γεγονός που οδήγησε στην απόλυτη ποδηγέτηση της ΓΣΕΕ από την κυβέρνηση. Ο πυρετός της αντεκδίκησης δεν εμπόδισε το καθεστώς ούτε από το να στείλει στην εξορία διακεκριμένες μορφές της αντίστασης όπως ο Σαράφης και Μπακιρτζής ή να απολύσει τους καθηγητές Σβώλο, Αγγελόπουλο και Κόκκαλη.³⁶ Αυτής της μορφής η «εξυγιάνση», έμελλε να παγιωθεί με τον Α.Ν. 516/1948 ο οποίος απαγόρευε τον διορισμό στο δημόσιο, τα Ν.Π.Δ.Δ και τους Ο.Τ.Α, κανενός ο οποίος δεν διέθετε πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης.³⁷ Ο Αλεβιζάτος επισημαίνει ότι τα κριτήρια νομιμοφροσύνης του εν λόγω νόμου, είναι ευθέως εμπνευσμένα από το αμερικάνικο αλφαβητάρι του μακαρθισμού,

³⁴ Βλ. Κώδιξ Νόμων 1945, σελ. 92

³⁵ Βλ. Κώδιξ Νόμων 1946, σελ. 410

³⁶ Βλ. Βλάχος Α.Φ. «Το Γ' Ψήφισμα» στην εφημ. ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΤΥΠΟΣ τευχ. 14

³⁷ Το Σ.Τ.Ε αφομοίωσε την νομιμόφρονα διαγωγή των δημοσίων υπαλλήλων (πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης) ως προβλεπόμενη από το άρθρο 100Σ. αλλά έκρινε ότι δεν δύναται η εκτίμηση περί της νομιμοφροσύνης να διεξάγεται επ' ευκαιρία της εκάστοτε κρίσεως του υπαλλήλου. Αποφάσεις Σ.Τ.Ε 936/55, 1373/55, 131/56, 280/56, 1471/56, 1472/56. Βλ. σχετικά & Κ. Καλλία – Μ. Στασινόπουλου, *Πορίσματα Νομολογίας του Σ.Τ.Ε 1929-1959*, Αθήνα 1969, σελ. 330

γνωστό ως Hatch Act του 1939 το οποίο εισκόμισε η επιτροπή συμβούλων που από το 1947 είχε έρθει να εποπτεύει τις ελληνικές αρχές στο πλαίσιο του δόγματος Truman.³⁸

Αλλά ακόμη κι αν τέτοιου είδους συσχετισμοί μπορεί να κριθούν ως φιλύποπτοι, ο Ν. 751/48 Περί προστασίας των απολυομένων από τις τάξεις του στρατού κατά τη διάρκεια της κατά του Έθνους συμμοριακής δράσεως,³⁹ καταδεικνύει ότι η εξυγίανση σύμφωνα το μεταπολεμικό καθεστώς, μεταφράζεται ως ευνοιοκρατία για τους ημετέρους. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του ίδιου πάντα νόμου, οι δημόσιες υπηρεσίες, οι δήμοι, τα Ν.Π.Δ.Δ και Ν.Π.ΙΔ, οι τράπεζες και γενικά κάθε επιχείρηση που δραστηριοποιείται στη ελληνική επικράτεια, οφείλουν να προσλάβουν συγκεκριμένο αριθμό εργαζομένων, με μόνο κριτήριο το ότι έχει θητεύσει στον εθνικό στρατό. Έχουμε την εντύπωση ότι στη μεταπολεμική ιστορία της χώρας, δεν έχει υπάρξει προηγούμενο εξαναγκασμού όχι μόνο του δημόσιου αλλά και του ιδιωτικού τομέα, να επιδείξει μια επιλεκτική κοινωνική ευαισθησία στους μισούς περίπου Έλληνες που αγωνίζονταν ενάντια στους υπόλοιπους. Αν αυτή η ρύθμιση δεν συνιστά κοινωνική πρόκληση με αυστηρά ιδεολογικά κριτήρια, τότε πώς αλλιώς θα μπορούσε να διαιωνιστεί η εμφυλιακή μισαλλοδοξία και ο διχασμός.

Αξίζει, για του λόγου το αληθές, να μνημονευθεί και η εισηγητική έκθεση του άνω νόμου, από τον Υπουργό εργασίας Α. Πρωτοπαπαδάκη, η οποία αφού συγκρίνει τις ευνοϊκές ρυθμίσεις του νόμου με τις αντίστοιχες των πολέμων 1912-22 σαν να επρόκειτο επίσης περί εμφύλιου σπαραγμού, προσθέτει χαρακτηριστικά: «Θέλομεν να ελπίζομεν ότι ευθύς άμα τη λήξει της παρούσης κατά του Έθνους συμμοριακής δράσεως, η Πολιτεία θα ολοκληρώση τα υπέρ των στρατευθέντων προστατευτικά μέτρα». Είναι από τις ελάχιστες φορές που η πολιτεία υπερέβη την ελπίδα που εξέφρασε ο Υπουργός, και υπήρξε συνεπής τόσο στην ευνοιοκρατία των υμετέρων, όσο και στον κοινωνικό αποκλεισμό των αντιφρονούντων, μέσω των απροκάλυπτων διώξεων που ακολούθησαν για μια ολόκληρη γενιά.

³⁸ Βλ. Αλεβιζάτος Ν. ο.π. σελ. 479 -487

³⁹ Κώδιξ Θέμιδος 1948, σελ. 319 - 323

Κεφαλαιώδους σημασίας ήταν το περίφημο Γ΄ Ψήφισμα της 18-6-1946⁴⁰ το οποίο παρείχε εξουσιοδότηση στη διοίκηση για λήψη εκτάκτων μέτρων και ίδρυση στρατοδικείων σχεδόν σε κάθε νομό, για την εκδίκαση αδικημάτων στρεφόμενων κατά της ασφάλειας του κράτους, της δημόσιας τάξης και ειρήνης. Το Γ΄ Ψήφισμα αποτελεί ορόσημο γιατί επιχειρεί να συνδέσει την νομιμοφροσύνη με την εθνική ακεραιότητα και την περιρρέουσα ιδεολογία. Η περίτεχνη και εσκεμμένα αόριστη ως προς την αντικειμενική υπόσταση των αδικημάτων, διατύπωσή του από το πρώτο κιάλας άρθρο, φωτογραφίζει το Κ.Κ.Ε και τις προ του 1935 άστοχες θέσεις του για τη Μακεδονία, επιχειρώντας να χαράξει έναν νοητό άξονα μεταξύ αριστερισμού, ανταρσίας κι εθνικής μειοδοσίας. Είναι η εποχή που έχουν παγιωθεί τα κομμουνιστικά καθεστώτα στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας και δημιουργείται γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη της κινδυνολογίας περί εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Κατασκευάζεται έτσι το ιδεολογικό στερεότυπο του αριστερού – προδότη και με αυτή την έννοια εξηγείται η στέρηση της ελληνικής ιθαγένειας που επιβλήθηκε με απλά Β.Δ. την συγκεκριμένη περίοδο σε πολλούς αριστερούς, ως συμβολική απόσχισή τους από τον εθνικό κορμό. Ταυτόχρονα δε, και εν ονόματι πάντοτε της εθνικής ασφάλειας, ποινικοποιείται όχι μόνο η δράση των ατόμων αλλά και η ενδεχόμενη πρόθεσή τους να δράσουν ως φορείς μιας ιδεολογίας. Μεταφέρουμε αυτούσια τη νομική διατύπωση: «Ως προπαρασκευαστική ενέργεια θεωρείται και η καθ' οιονδήποτε τρόπον, αμέσως ή εμμέσως, γενομένη προσπάθεια προς διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν ιδεών τεινουσών εις την απόσπασιν ή αυτονόμησιν μέρους της Επικρατείας ή η ενέργεια προσηλυτισμού εις τας ιδέας ταύτας». Είναι βέβαιο ότι ο νομοθέτης θα τιμωρούσε και τις νοερές σκέψεις περί αριστερισμού αν μπορούσε να πιστοποιήσει την ύπαρξή τους.

Οι νομικοί που βίωσαν τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης μέσω των εκτάκτων στρατοδικείων, και βρίσκονται ακόμη στη ζωή, έχουν χαραγμένη στην μνήμη τους το Γ΄ Ψήφισμα ως την μεταπολεμική ιδρυτική πράξη ενός απολυταρχικού και αυθαίρετου κράτους που συνδύαζε την ποινική καταστολή με την προπαγάνδα περί εθνοφροσύνης εις βάρος βέβαια της θεσμικής ομαλότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κοινωνία είχε σε τέτοιο βαθμό

⁴⁰ Κώδιξ Νόμων 1946, σελ. 302 - 303

εμποτιστεί με τον αντικομμουνισμό που κατά τη δικαστική νομολογία, η επίκληση και μόνο της ιδιότητας του κομμουνιστή σε κάποιον που δεν ήταν, στοιχειοθετούσε το αδίκημα της εξύβρισης!

Το Γ΄ Ψήφισμα είχε βέβαια πλαισιωθεί και από μια σειρά άλλων μέτρων όπως η Διοικητική εκτόπιση χωρίς δίκη μέσω σύστασης επιτροπών δημόσιας ασφάλειας σε κάθε νομό⁴¹ (Ν.Δ. 4-5-46), η δημιουργία του «οργανισμού» της Μακρονήσου με όλο το «σωφρονιστικό» καταστατικό, (Ψήφισμα ΟΓ΄ 14-10-1949) και φυσικά τον αποκλεισμό από το εκλογικό δικαίωμα των εν εκτοπίσει διατελούντων σύμφωνα με το άρθρο 35 του Νόμου 1878/51.⁴² Του Γ΄ Ψηφίσματος είχε προηγηθεί το Β.Δ. 3-5-46 Περί θέσεως σε ισχύ των νόμων περί καταδίωξης της ληστείας με το οποίο το κράτος απαγκιστρώνονταν από το ήδη νεκρό πνεύμα της Βάρκιζας, ανοίγοντας πλέον το νομικό παράθυρο των διώξεων των οπαδών του ΚΚΕ και των συνοδοιπόρων, στην ύπαιθρο ως συνέχεια της «Λευκής» τρομοκρατίας που ακολούθησε τα Δεκεμβριανά. Είναι χαρακτηριστικό ότι με το παραπάνω νομικό καθεστώς δεν διώκονταν απλώς το πολιτικό φρόνημα, αλλά οι αντιφρονούντες υπάγονταν στους παραβάτες του κοινού Ποινικού Δικαίου και επικηρύσσονταν ως κοινοί εγκληματίες για πάνω από 10 ολόκληρα χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου.

Η έναρξη επίσης του δεύτερου γύρου του εμφυλίου διευκόλυνε την θέση εκτός νόμου πλήθους αριστερών οργανώσεων και πρωτίστως του Κ.Κ.Ε και του Ε.Α.Μ με τον Α.Ν. 509/1947 ο οποίος συνεχίζει την παράδοση του ιδιώνυμου και του μεταξικού καθεστώτος και ο οποίος καταργήθηκε το 1974. Ο Α.Ν. 509 ήταν πλήρως ευθυγραμμισμένος με το Γ΄ Ψήφισμα που είχε προηγηθεί, και στο πλαίσιο του εθνικιστικού παροξυσμού που επικρατούσε, εκτός από την παύση λειτουργίας κομμάτων και οργανώσεων χωρίς δικαστική απόφαση, τιμωρούσε και αυτός το φρόνημα και το κίνητρο των αριστερών και όχι μόνο τις πράξεις που σκοπούσαν στην ανατροπή του κρατούντος

⁴¹ Το Σ.Τ.Ε με πάγια νομολογία του (226/30, 58/34 και 763-765/37) έκρινε ότι δεν συνιστά παραβίαση του Συντάγματος (άρθρο 4) η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας πολιτών μέσω των διοικητικών μέτρων εκτοπίσεως. Ωστόσο με νεότερη απόφαση (1137/54) έκρινε ανεπίτρεπτη συνταγματικά την διακριτική ευχέρεια αστυνομικών οργάνων να αποφασίζουν από μόνα τους και κατά το δοκούν, για τον περιορισμό της ατομικής ελευθερίας των πολιτών.

⁴² Βλ. περιοδικό Θέμις τ. ΞΓ΄ σελ. 1011

κοινωνικού συστήματος. Διότι το δίκαιο της εποχής επιτελούσε και μια λανθάνουσα αλλά πολύ ουσιαστική λειτουργία: την δημιουργία ενός πρόσφορου ψυχολογικού υπόβαθρου χειραγώγησης, που θα απέτρεπε τον μέσο πολίτη να εκφράσει την συμπαράστασή του στους διωκόμενους με απώτερο στόχο την κοινωνική απομόνωση της αριστεράς. Με το σκεπτικό αυτό, ο Α.Ν. 784/31-12-45 επανενεργοποίησε τον περιβόητο μεταξικό νόμο 375/36 περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας ο οποίος στο πλαίσιο του διεθνούς ψυχροπολεμικού περιβάλλοντος συνδύαζε αποτελεσματικά τον προληπτικό κοινωνικό έλεγχο με την πάταξη των αριστερών. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ρυθμίσεις του εν λόγω νόμου, ο οποίος καταργήθηκε το 1963, επιβλήθηκαν των σχετικών διατάξεων του Ποινικού Κώδικα (άρθρο 148)⁴³ που ακολούθησε (1-1-1951) αλλά και του ίδιου του Συντάγματος, δεδομένου ότι αυτός εξασφάλιζε ασύγκριτα κατασταλτικά πλεονεκτήματα καθώς προέβλεπε θανατική ποινή για πολιτικά εγκλήματα (σε αντίθεση με το άρθρο 18Σ.)⁴⁴ και διατηρούσε σε ισχύ τα στρατοδικεία για την εκδίκαση των εγκλημάτων αυτών.⁴⁵

Δεν απαιτείται να εντρυφήσει κανείς στη νομική επιστήμη για να κατανοήσει τον πρόδηλα αντισυνταγματικό χαρακτήρα τέτοιων διατάξεων, τα οποία όπως προείπαμε, συγκροτούσαν το νομικό οπλοστάσιο της δεξιάς για μια ολόκληρη γενιά μετά τον εμφύλιο. Δεν είναι έτσι τυχαίο το γεγονός ότι οι πραξικοπηματίες του 67 δεν βρέθηκαν στην ανάγκη να επινοήσουν νέους νόμους για τις πολιτικές διώξεις που διέπραξαν, αλλά να εφαρμόσουν κατά γράμμα τις δοκιμασμένες συνταγές της εθνοφροσύνης.⁴⁶ Από αυτή την οπτική γωνία, διαφαίνεται όχι μόνο η θεσμική ενότητα μεταξύ της πρώτης

⁴³ Βλ. περιοδικό Ποινικά Χρονικά – Σύνοψη Ποινικής Νομολογίας 1951-1962, σελ. 350, αποφάσεις Α.Π. 247/51, 65/61, 66/61, 156/61, 508/61, 60/62

⁴⁴ Ο σκόπελος της εφαρμογής του άρθρου 18Σ. ξεπεράστηκε με την απόφαση 228/54 του Α.Π. η οποία έκρινε ότι τα εγκλήματα κατασκοπείας δεν αποτελούν πολιτικά εγκλήματα!

⁴⁵ Η νομολογία κι εδώ έκρινε ότι η εφαρμογή του Α.Ν. 375/36 δεν αντίκειται στο άρθρο 97 Σ. παρότι πολίτες εκδικάζονταν από στρατοδικεία, δεδομένου ότι απειλούνταν η ασφάλεια των ενόπλων δυνάμεων. Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις Α.Π. 247/51, 309/53, 365/55, 366/55, 197/56, 305/57, 105/60, 450/60 κ.α.

⁴⁶ Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του Β. Σταματόπουλου, κυβερνητικού εκπρόσωπου του Παπαδόπουλου, προς τον Π. Κανελλόπουλο και τον Γ. Παπανδρέου, ότι το νέο καθεστώς απλώς εφάρμοσε τους νόμους που οι προγενέστεροι του κληροδότησαν.

μεταπολεμικής περιόδου 1945-67 και της δικτατορίας, και η εικονικότητα των δημοκρατικών αρχών της πρώτης, αλλά και τα κοινά ιδεολογικά γνωρίσματα με τα οποία το δίκαιο κλήθηκε να μπολιάσει την κοινωνία.⁴⁷

Από 1-1-1951 τίθεται ως γνωστό σε ισχύ ο νέος Ποινικός Κώδικας και από την ίδια χρονολογία η Ποινική Δικονομία. Παρά ταύτα με ρητές διατάξεις του νέου Π.Κ. (άρθρα 471- 472 κλπ) τα παραπάνω νομοθετήματα της περιόδου του εμφυλίου διατηρούνται σε ισχύ, με την επιφύλαξη της προσωρινότητας. Εύλογα θα ανέμενε κανείς ότι τα έκτακτα και προσωρινά αυτά μέτρα, στην συντριπτική τους πλειοψηφία αντισυνταγματικά, θα αίρονταν μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 52 μιας και οι ένοπλες συγκρούσεις είχαν προ ετών τερματισθεί. Ωστόσο η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, με διάφορες διακυμάνσεις, συνέχισε πεισματικά να εξυφαίνεται γύρω από την προπαγάνδα του κομμουνιστικού κινδύνου για τη χώρα, ούτως ώστε να διατηρήσει με αυτό το πρόσχημα όλες τις υπερεξουσίες που θα καθιστούσαν το Έθνος άτρωτο σε κάθε ενδεχόμενη κακόβουλη ενέργεια. Δυστυχώς η δικαιοσύνη προσέφερε, όπως είδαμε, κάλυψη στην κρατική αυθαιρεσία με αποκορύφωμα τη γνωμοδότηση αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου που υποστηρίζει ότι και μετά την στρατιωτική εκκαθάριση της ανταρσίας, αυτή δεν έληξε σαν επικίνδυνη κατάσταση διότι κατέλειπε στο εσωτερικό λείψανα ή υπολείμματα.⁴⁸

Αξιομνημόνευτο αλλά όχι δυσερμήνευτο είναι το γεγονός ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας αν και είχε το δικαίωμα σύμφωνα με το άρθρο 83 του Συντάγματος να ελέγξει τη νομιμότητα των εν λόγω Ψηφισμάτων και Σ.Π., ευθυγραμμίστηκε με την κρατική αυθαιρεσία αποδεχόμενο το σκεπτικό ότι πρόκειται για έκτακτα μέτρα των οποίων η ισχύς επιβάλλονταν από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν. Στην πράξη δηλαδή το Σ.Τ.Ε αρνιόταν

⁴⁷ Ενδεικτικά θα αναφερθούμε στο Β.Δ. 280/67 με το οποίο η χώρα κηρύχθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, την Σ.Π. Θ'/67 η οποία κινήθηκε στην παράδοση του Α.Ν. 516/48 περί νομιμοφροσύνης και την Σ.Π. Ι'/67 Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων και άλλων υπηρεσιών. Αναλυτικότερα βλ. Μιχ. Πικραμένος *Η Δικαστική ανεξαρτησία στη δίνη των πολιτικών κρίσεων*, 2002, σελ. 117-121

⁴⁸ Βλ. περιοδικό Θέμις τ. ΞΓ' σελ. 878

να αναγνωρίσει το de facto γεγονός της λήξης του εμφυλίου⁴⁹ με το πρόσχημα ότι αν ο νομοθέτης είχε θεωρήσει την ανταρσία λήξασα, θα το είχε δηλώσει ο ίδιος με ρητή νομοθετική διάταξη.⁵⁰ Βρισκόμαστε έτσι μπροστά σε μια χαρακτηριστική περίπτωση συσταλτικής ερμηνείας, όπου η ratio του νόμου έρχεται σε καταφανή αντίθεση όχι μόνο με το Σύνταγμα, αλλά με μια τετελεσμένη πραγματικότητα. Ο Πικραμένος λοιπόν καταλήγει σε ορθό συμπέρασμα υπογραμμίζοντας ότι: «Είναι αξιοσημείωτο ότι τα ανώτατα δικαστήρια, τα οποία συχνά αποτυπώνουν τις αντιλήψεις τους για την οργάνωση και τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών του, σε κρίσιμες δικαστικές αποφάσεις, δέχονταν ότι τα έκτακτα μέτρα εξακολουθούσαν να ισχύουν και μετά το τέλος των εχθροπραξιών του εμφυλίου πολέμου.»⁵¹

Έχουμε την εντύπωση πως δεν χρειάζεται περαιτέρω παράθεση επιχειρημάτων για να καταστεί σαφές ότι η δικαιοσύνη την συγκεκριμένη περίοδο, απώλεσε σημαντικό κομμάτι της ανεξαρτησίας και του κύρους της μετατρέποντας ενίοτε εαυτήν σε όργανο της κρατούσας ιδεολογίας. Πρέπει βέβαια να αναγνωρίσουμε ότι οι λειτουργοί της Θέμιδας δεν είναι μόνο θύτες αλλά και θύματα της θεσμικής κρίσης, καθώς σε περιόδους όπου εκλείπουν οι εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος, μπορεί και οι ίδιοι να «αφανισθούν» στην άβυσσο της κρατικής αυθαιρεσίας. Ας μην λησμονούμε ότι με τον Α.Ν. 211/1945 ο Υπουργός Δικαιοσύνης είχε την ευχέρεια να «καλέσει παρ' εαυτώ δικαστικόν λειτουργόν οιοδήποτε βαθμού ή και ολόκληρον δικαστήριον και ζητήση παρ' αυτού εξηγήσεις δια πράξεις ή παραλείψεις, αίτινες συνιστώσιν κατά την κρίση του πειθαρχικόν παράπτωμα» ενώ ταυτόχρονα είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει έως και την ποινή της προσωρινής απόλυσης ύστερα από τη γνώμη συμβουλευτικής επιτροπής που ο ίδιος διόριζε.⁵²

Ωστόσο ο θεμέλιος λίθος του παρασυντάγματος τέθηκε, με το περίφημο Ψήφισμα της 16/29 Απριλίου 1952 που προέβλεπε ότι οι

⁴⁹ Βλ. Απόφαση Σ.τ.Ε 724/54. Ας σημειωθεί ότι τυπικά η λήξη του εμφυλίου αναγνωρίσθηκε με το Ν.Δ. 4234/1962, οπότε προσαρμόστηκε και η νομολογία του Σ.τ.Ε

⁵⁰ Βλ. Δαγτόγλου Π. *Η Συνταγματική εξέλιξις από της εισαγωγής του ισχύοντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του βασιλέως Παύλου*, 1966, σελ. 19

⁵¹ Βλ. Πικραμένος Μιχ. ο.π. σελ. 111

⁵² Κώδιξ Νόμων 1945, σελ. 93-94

Συντακτικές Πράξεις και τα Ψηφίσματα που εκδόθηκαν από 14-10-1944 και εφεξής, των οποίων η ισχύς δεν έληξε ή δεν καταργήθηκαν, θα εξακολουθήσουν να ισχύουν ακόμα κι αν είναι αντίθετες με το Σύνταγμα, μόνο που μπορούν πλέον να καταργηθούν ή να τροποποιηθούν από τον απλό νομοθέτη (απέβαλλαν δηλ. την αυξημένη τυπική ισχύ τους). Δικαιολογημένα λοιπόν παρατηρείται μια γενική ομοφωνία των νομικών ερευνητών ότι παράλληλα με τις Συνταγματικές προβλέψεις περί ατομικών δικαιωμάτων κλπ διατηρήθηκε σε ισχύ ένα ιδιότυπο πλέγμα νομικών ρυθμίσεων που στην ουσία ανέστελλε την εφαρμογή του ισχύοντος Συντάγματος και καθιστούσε τον χαρακτήρα του «προσχηματικό» κατά την προσφυή διατύπωση του Χρυσογόνου.⁵³ Προβλέπονταν δηλαδή ένα νομικό καθεστώς δυτικού τύπου, έστω και αναχρονιστικό, για τους εθνικόφρονες πολίτες και ένα διαμετρικά αντίθετο για όσους υπήρχε η ένδειξη ή απλά η υπόνοια ότι βρίσκονται στην αντίπερα ιδεολογική όχθη. Η συνήθης πολιτική επιχειρηματολογία της κρατούσας παράταξης ήταν ότι η δημοκρατία όφειλε να αμυνθεί απέναντι σε όσους την επιβουλεύονταν και αυτό είναι λογικοφανές, αλλά προσκρούει στην εξής αντίφαση: Προς επίρρωση της δημοκρατίας καταργούνται ουσιαστικά οι συνταγματικές ελευθερίες σχεδόν για το ένα τρίτο του αιώνα, και για να δικαιωθεί στη συνείδηση του λαού, η δημοκρατία μετέρχεται διώξεις και κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος αυτών που κατηγορεί ότι δεν είναι γνήσιοι δημοκράτες.

Θέλοντας να αποφύγουμε τις επικίνδυνες γενικεύσεις και παρά το γεγονός ότι η πρώτη μεταπολεμική περίοδος εμφορείται από το αδιάπτωτο πνεύμα αντικομμουνισμού, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι το μέτωπο των εθνικοφρόνων δεν ήταν ούτε τόσο ομοιογενές ούτε τόσο συμπαγές όσο παρουσιάζεται στο επίπεδο ανάλυσης των θεσμών, ή όσο η ίδια η αριστερά της εποχής ήθελε να το αντιμετωπίζει. Προβαίνουμε σε αυτή την αναγκαία διευκρίνιση για να αναφερθούμε σε κάποια, δειλά έστω, δείγματα μιας πρόθεσης για λήθη του παρελθόντος, εθνική συμφιλίωση και υπέρβαση των συνεπειών του αιματοβαμμένου εμφύλιου, που προέκυψαν από το κεντρικό διάλειμμα διακυβέρνησης του 1950-52. Κύριος εμπνευστής των μέτρων αυτών ήταν ο Πλαστήρας, αλλά αντίθετα με ότι υπαγόρευε το εθνικό

⁵³ Βλ. Χρυσογόνος Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2003, σελ. 98

συμφέρον, οι πρωτοβουλίες του στρατηγού αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία από το σκληρό πυρήνα της νικήτριας παράταξης. Κάθε εξουσιαστικός πόλος της δεξιάς προτιμούσε την ισχυροποίησή του στο νέο πολιτικό σκηνικό, παρά την εθνική ομοψυχία. Έτσι τα ανάκτορα δυσφορούσαν στις πολιτικές κατευνασμού, οι πολιτικοί αντίπαλοι δημαγωγούσαν, και ο στρατός με βασικό συνενωτικό μοχλό τον Παπάγο, πλειοδοτούσε συνεχώς στην αδιαπραγμάτευτη αντικομμουνιστική τακτική.⁵⁴

Στα εν λόγω νομοθετήματα δεσπάζει ο Πλαστηρικός νόμος 2058/52 «Περί μέτρων ειρηνεύσεως» με τον οποίο απολύθηκαν αρκετοί πολιτικοί κρατούμενοι του εμφυλίου και δόθηκε η ευκαιρία να μετατραπούν οι θανατικές ποινές, σε ποινές κάθειρξης, εκτός από εκείνες που αφορούσαν τον γνωστό νόμο 375/36 που οδήγησε στο εκτελεστικό απόσπασμα τον Μπελογιάννη με τους συνεργάτες του και προσέφερε νομικό έρεισμα στο στημένο κατηγορητήριο της δίκης των Αεροπόρων. Εξάλλου με το Β.Δ της 13-1-1950 ανεστάλη η ισχύς του Γ΄ Ψηφίσματος, όχι όμως και των Α.Ν. 509/47 και 516/48 και με τον Ν.1504/1950 αμνηστεύονταν οι αξιόποινες πράξεις των συμμοριτών που παραδίδονταν αυθόρμητα! Επίσης με τη βαθμιαία κατάργηση των εκτάκτων στρατοδικείων, οι αρμοδιότητές τους, όσον αφορά τους πολίτες, υπήχθησαν με το Ν. 1975/52 στα Ειδικά Πενταμελή Εφετεία (κι όχι στα Μεικτά Ορκωτά). Το άρθρο δε 3 του παραπάνω νόμου, απαγορεύει την επανάληψη της διαδικασίας και προβλέπει μόνο αίτηση ακύρωσης της δίκης για τους επί πλημμελήματι κατηγορούμενους. Το σκεπτικό του νόμου είναι γνωστό και επαναλαμβάνεται σχεδόν μονότονα στην εισηγητική έκθεση:⁵⁵ «Δεν παραγνωρίζεται το περιστατικόν ότι ο εξουδετερωθείς εχθρός δεν απέστη εντελώς του αποπειραθέντος αντεθνικού του έργου και ότι υφίσταται το ενδεχόμενον όπως, δια παντός τρόπου επιχειρήση δημιουργίαν νέων ανωμαλιών...».

Η επόμενη κίνηση καλής θέλησης θα συμπέσει με την απόπειρα εκσυγχρονισμού της πρώτης Καραμανλικής περιόδου, όπου στο πλαίσιο των μέτρων «επιείκειας» θα αμνηστευτούν, δια νόμου, οι 11 καταδικασθέντες

⁵⁴ Βλ. Νικολακόπουλος Ηλ., *Η καχεκτική δημοκρατία...*, 2001, σελ. 125-126

⁵⁵ Βλ. Σιφναίος Κ. «Πανδέκται Νόμων & Διαταγμάτων» τ. ΚΖ΄ 1952, σελ. 66

αξιωματικοί και υπαξιωματικοί της Αεροπορίας,⁵⁶ θα ανασταλούν οι εκτελέσεις αντιφρονούντων και σε εφαρμογή του Πλαστηρικού νόμου του 52, θα επανεξετασθούν 5.000 περίπου φάκελοι κρατούμενων κομμουνιστών με σκοπό να απολυθούν κατόπιν γνωμοδοτήσεων των αρμόδιων επιτροπών. Το γενικότερο κλίμα όμως του αντικομμουνιστικού μένους, που εξυπηρετούσε την ύπαρξη και τη δράση των παράκεντρων της εξουσίας, διατηρήθηκε άτρωτο καθ' όλη την οκταετία Καραμανλή και επεβίωσε και της πολιτικής μεταβολής του 1963, εμποδίζοντας την Ε.Κ. να προχωρήσει στον σταδιακό εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι με το ιδεολογικό προκάλυμμα της κρατικής αυθαιρεσίας δεν παραβιάστηκε μόνο το Σύνταγμα του 1952 αλλά και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, η γνωστή Σύμβαση της Ρώμης του 1950, την οποία η κυβέρνηση επιδιώκοντας την έξωθεν καλή μαρτυρία, έθεσε σε ισχύ μετά την κύρωσή της με το Ν. 2329/1953. Ανέκυψε λοιπόν ένα μείζον νομικό θέμα σχετικά με την παραβίαση του άρθρου 5 της συνθήκης που αφορούσε τη στέρηση της προσωπικής ελευθερίας. Στο σημείο αυτό η θεωρία του διαρκούς εμφυλίου υπό το πρίσμα της δικαστικής ερμηνείας, επέτρεψε να διευθετηθεί και αυτή η «παρατυπία». Έτσι το Σ.Τ.Ε έκρινε⁵⁷ ότι υπερισχύει το πνεύμα του άρθρου 15 της ίδιας πάντα συνθήκης, σύμφωνα με το οποίο: «Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους, έκαστον υψηλόν συμβαλλόμενον μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων. . .».

Όλες οι παραπάνω αναφορές μας κατέτειναν στο να δείξουν με τρόπο παραστατικό τη θεσμική κρίση από την οποία διήλθε ο θεσμός του δικαίου και η λειτουργία της δικαιοσύνης, στη δίνη των πολιτικών εξελίξεων. Ενδέχεται βέβαια, η τέλεια διάκριση των εξουσιών να ανάγεται στη σφαίρα του ιδεώδους ακόμα και για τα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα, αλλά η ειδοποιός διαφορά στην περίπτωση μας είναι η σχεδόν πλήρης και απροσχημάτιστη καταρράκωση του δικαίου ως ακρογωνιαίου λίθου προστασίας των ατομικών

⁵⁶ Βλ. σχετικό δημοσίευμα στην Καθημερινή της 6-11-1955

⁵⁷ Αποφάσεις Σ.Τ.Ε 724/54, 1235/57, 35/61 κ.α.

και κοινωνικών δικαιωμάτων. Δεν νοείται, υπό την έννοια αυτή, κανένα καθεστώς που θέλει να αυτοαποκαλείται δημοκρατικό, το οποίο δικαιούται να στερήσει το αγαθό της δικαιοσύνης από μια κοινωνία, έστω κι εάν αυτή βρίσκεται σε κρίση. Διότι είναι δεδομένο πως η δικαιοσύνη δεν είναι δεκτική υποκατάστασης στη συνείδηση του λαού από κανενός είδους πολιτικό ρεαλισμό ή αναγκαιότητα. Επιβεβαιώνοντας έτσι την θεωρητική μας τοποθέτηση ότι μεταξύ των κρατικών θεσμών δεν υπάρχουν στεγανά, ενισχύεται και από την οπτική του παρόντος κεφαλαίου, ο κεντρικός ισχυρισμός μας για την ύπαρξη μιας εικονικής δημοκρατίας μέχρι το 74, τη διάτρητη λειτουργία της οποίας κλήθηκε να συγκολλήσει η ιδεολογία της εθνοφροσύνης με τα γνωρίσματα που μόλις περιγράψαμε.

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Αλιβιζάτος Ν.**, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995
- Almond G. & Coleman J.S.**, *The Politics of the Developing Areas*, Princeton University Press 1960
- Αναστασιάδης Γ.**, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική & Συνταγματική Ιστορία 1940- 1986*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσ/κη 1998
- Βαμβέτσος Αλ.** «Ο δικαστικός έλεγχος του επείγοντος χαρακτήρος των νομοθετικών διαταγμάτων» στην Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου 1963
- Βενιζέλος Ευ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα
- Δαγτόγλου Π.**, «Η Συνταγματική εξέλιξις από της εισαγωγής του ισχύοντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του βασιλέως Παύλου» στην Εφημ. Ελλήνων Νομικών τ. 33, 1966
- Καλλίας Κ- Στασινόπουλος Μ.**, *Πορίσματα Νομολογίας του Σ.τ.Ε 1929-1959*, Αθήνα 1969
- Μάνεσης Αρ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσ/κη 1980
- Μαυριάς Κ. – Παντελής Α.**, *Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά & Ξένα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1981
- Miaille M.**, *Κριτική Εισαγωγή στο Δίκαιο*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/κη 1988
- Παπαχρίστου Θ.**, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1984
- Πικραμένος Μ.**, *Η Δικαστική Ανεξαρτησία στη Δίνη των Πολιτικών Κρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2002
- Σβώλος Α.Ι. – Βλάχος Γ.Κ.**, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, χ.ε. Αθήνα 1954
- Σβώλος Α.Ι.**, *Νομικαί Μελέται*, εκδ. Ζαχαρόπουλος Αθήνα χ.χ.
- Τερλεξής Π.**, *Το Πολιτικό Σύστημα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1987
- Τσάτσος Δ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Γ΄ Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1988
- Τσάτσος Θ.**, *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1958
- Χρυσογόνος Κ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2003
- Ψαρούδα – Μπενάκη Α.**, «Σύνοψις Ποινικής Νομολογίας 1951-1962» στα Ποινικά Χρονικά εκδ. Σάκκουλα 1965

VI. Όταν ο Στρατός πολιτεύεται

Η κορύφωση και τα αδιέξοδα της δεξιάς ιδεολογίας

*...Ούτε το έγκλημα ούτε η βία μπορούν να διακόψουν
την κοινωνική εξέλιξη. Η Ιστορία είναι δική μας,
η Ιστορία γράφεται από τους λαούς.
Απόσπασμα από την τελευταία ομιλία του
Σαλβαδόρ Αλιέντε*

I. Θεωρητικά Προλεγόμενα

Η παρουσία ισχυρών κατασταλτικών μηχανισμών (στρατός, σώματα ασφαλείας κλπ) είναι σύμφυτη με τη δομή του αυταρχικού κράτους που εξετάσαμε προγενέστερα. Ωστόσο ιδιαίτερη μνεία απαιτείται στο βαθμό που ο στρατός, με την εξέχουσα ιστορικο-κοινωνική παρουσία του στα ελληνικά τεκταινόμενα, εμφανίζει τάσεις θεσμικής αυτονόμησης που κινείται στα όρια της νομιμότητας. Και τούτο διότι η λειτουργική ανεξαρτησία του, τον καθιστά ταυτόχρονα και αυτόφωτο ιδεολογικό εκφραστή στο πλέγμα της ιδεολογίας της δεξιάς. Στην πολιτική του λοιπόν έκφραση, ο στρατός μετατρέπεται από θεματοφύλακα των συμφερόντων της αστικής κυριαρχίας, σε αυτεξούσιο ιδεολογικό μηχανισμό που ενσαρκώνει τον σκληρό πυρήνα της δεξιάς, μέχρι το 1974. Οι προσεγγίσεις λοιπόν των Huntington και Freeman που βλέπουν το στρατό ως ειδικό σύμβουλο ασφάλειας στον κρατικό μηχανισμό και ως εκφραστή του πατριωτικού συναισθήματος του λαού,¹ μόνο ως ρομαντικές θα μπορούσαν να θεωρηθούν στην περίπτωση της Ελλάδας. Απεναντίας, ο στρατός που είχε από καιρό υπερκεράσει την θεσμική του αποστασιοποίηση από το τρέχον πολιτικό γίνεσθαι, διολίσθησε, με ευθύνη όσων τον ενέπλεξαν, σε μια ψυχοπαθολογία που ταύτιζε το πετρωμένο του έθνος με την αντικομμουνιστική δράση στην οποία ο ίδιος είχε επιδοθεί.

Έρχεται έτσι στο προσκήνιο το φλέγον θέμα της ένταξης ή μη της ιδεολογικοπολιτικής ενεργοποίησης του στρατού στην ευρύτερη εθνικόφρονα παράταξη. Όπως θα διαπιστώσουμε και στις σελίδες που ακολουθούν, ο στρατός ήταν ισχυρός πολιτικός παράγων από την απελευθέρωση μέχρι το

¹ Βλ. Huntington S., *The Soldier and The State*, 1959, pp. 14-15

67 οπότε και μονοπώλησε την εξουσία. Είναι επίσης γεγονός ότι από το 1944 μέχρι το πραξικόπημα, οι διάυλοι συνεργασίας στρατού και πολιτικής ήταν ανοιχτοί και στην περίπτωση του Παπάγου μάλιστα, συγχωνεύτηκαν στο πρόσωπο του στρατάρχη. Εξάλλου κάθε πόλος χρησιμοποιούσε τον άλλον ανάλογα με τους εκάστοτε συσχετισμούς συμφερόντων οπότε και παρατηρείτο αντίστοιχη ταύτιση ή απόκλιση πρακτικών. Το μοιραίο ρήγμα επήλθε με την επιβολή της χούντας, όταν και οι πολιτικοί και ο βασιλιάς αντιλήφθηκαν ότι δεν ήλεγχαν απολύτως το στρατό. Παρά τη δημόσια κατακραυγή για τη χούντα από σύσσωμο τον πολιτικό κορμό της δεξιάς, είναι κάτι παραπάνω από ιστορικά βέβαιο ότι οι ίδιοι που διαρρήγνυαν αργότερα τα ιμάτιά τους, άνοιξαν τους ασκούς του αιόλου που οδήγησαν στην κατάλυση της δημοκρατίας. Το κράτος έκτακτης ανάγκης με την κατάχρηση των καταπιεστικών μηχανισμών και οι βυζαντινού τύπου μηχανορραφίες με άμεση εμπλοκή του στρατού, είχαν ακυρώσει τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος πολύ πριν την επιβολή της δικτατορίας. Ο Φίλιας είχε επισημάνει ότι «η δημοκρατία τον Απρίλη του 1967 δεν ηττήθηκε, η ήττα προϋποθέτει μάχη την οποία ούτε έδωσε, ούτε ήταν σε θέση να δώσει εκεί όπου το παιχνίδι πραγματικά κρίνονταν, δηλαδή στο επίπεδο αντιπαράθεσης των πόλων ισχύος και εξουσίας. Η Δημοκρατία δεν ηττήθηκε, η Δημοκρατία κατέρρευσε»² και Καραμανλής είχε ομολογήσει με αφοπλιστική ειλικρίνεια ότι τη δημοκρατία δεν την «εκτέλεσαν» οι συνταγματάρχες, απλώς της έριξαν τη χαριστική βολή.

Κυρίως λοιπόν μετά την πτώση της χούντας και την εθνική τραγωδία της Κύπρου που μας κληροδότησε, η παράταξη της δεξιάς θέλησε να αποποιηθεί το αμαρτωλό παρελθόν της και υιοθέτησε τη θεωρία της ασυνέχειας μεταξύ στρατιωτικής και πολιτικής δράσης. Η εν λόγω θεωρία βασίστηκε στα εξωτερικά γνωρίσματα της δικτατορίας όπου προκύπτει ότι οι πρωτεργάτες της δεν λειτούργησαν ως εντολοδόχοι της κυβέρνησης, αλλά σφετερίστηκαν την εξουσία ακολουθώντας ένα μακρύ συνωμοτικό δρόμο που επέλεξαν οι ίδιοι. Πόσο μάλλον όταν ανέτρεψαν την κυβέρνηση της ΕΡΕ και άσκησαν διωγμούς σε πολιτικά πρόσωπα ανεξαρτήτως κομματικής προέλευσης. Αν αρκούμασταν σε μια συμβαντολογική ανάγνωση της ιστορίας

² Βλ. Φίλιας Β., *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 1997, σελ. 53

που τα πρόσωπα και τα γεγονότα μονοπωλούσαν το ερευνητικό ενδιαφέρον, τότε η θεωρία της ασυνέχειας στον δεξιό χώρο θα είχε αξιώσεις εγκυρότητας. Αν όμως διέλθουμε συνολικά το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο που καταλάμβανε η δεξιά παράταξη, τότε θα διαπιστώσουμε πως ο κοινωνικός ιστός που εξέθρεψε τις δυνάμεις της χούντας είναι ενιαίος. Διέπεται από το ίδιο αξιακό οπλοστάσιο και εφαρμόζει τα ίδια πρότυπα δράσης. Η μόνη διαφοροποίηση έγκειται στο ότι το πολιτικό σκέλος της δεξιάς παράταξης διατήρησε μια προσχηματική νομιμοποίηση, ενώ ο στρατός την υπερέβη τη δεδομένη συγκυρία. Τα όρια όμως μεταξύ των δύο ήταν τόσο ρευστά που έμοιαζε σαν οι νόμιμα δρώντες να είχαν στρώσει το χαλί της εξουσίας στους συνωμότες. Εξάλλου και σε επίπεδο διακηρύξεων και αρχών, η ιδεολογία της χούντας αποτέλεσε την «κλιμάκωση στο έπακρο της αστικής ιδεολογίας»³ στην πιο αυταρχική της παραφθορά. Ο Πουλαντζάς που στο σημείο αυτό, διακρίθηκε για την αποκρυσταλλωμένη προσέγγιση της ταξικής αντιπαράθεσης που εγγράφεται στο ενεργητικό του κρατικού φαινομένου, υπογράμμισε emphaticά: «τόσο ο φασισμός όσο και οι άλλες μορφές αστικού κράτους είναι, όλες, μορφές του καπιταλιστικού κράτους. Πράγμα, ωστόσο, που δεν σημαίνει, επίσης, πως δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις μορφές, ή πως υπάρχει μια απλή γραμμική συνέχεια μεταξύ τους.»⁴ Όσο κι αν οι ακρότητες αναδεικνύουν τις αντιθέσεις σε μεγαλύτερο βαθμό από τις ομοιότητες, ένας αντικειμενικός ερευνητής δεν μπορεί εύκολα να αρνηθεί ότι η ιδεολογική μήτρα της δεξιάς, γέννησε τον Συναγερμό του Παπάγου, την ΕΡΕ του Καραμανλή και την «επανάσταση» του Παπαδόπουλου. Εννοείται ότι οι συγκεκριμένες συσχετίσεις δεν υπαγορεύονται από κανενός είδους διάθεση ιστορικής ισοπέδωσης, παρά μόνο για να επισημανθούν οι καθοριστικές ιδεολογικοπολιτικές ομοιότητες.

Με αυτή τη λογική, ως μας επιτραπεί ένα μεθοδολογικό δάνειο για λόγους παραστατικότητας: έχουμε την εντύπωση ότι η ιδεολογία του δεξιού χώρου στη μεταπολεμική Ελλάδα συγκροτήθηκε σε ένα κοινωνικό πλαίσιο

³ Βλ. Fischer – Rondholz – Φαράντος, *Επανάσταση & Αντεπανάσταση στην Ελλάδα*, 1974, σελ. 108

⁴ Βλ. Πουλαντζάς Ν., *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, 1984, σελ. 104

«αυτοοργανωμένης κρισιμότητας». Το κύριο χαρακτηριστικό των συστημάτων αυτοοργανωμένης κρισιμότητας είναι μια αστάθεια η οποία αυξάνεται προοδευτικά έως ότου, κάθε τόσο, το σύστημα ξαφνικά επανέρχεται σε μια πιο σταθερή δομή.⁵ Αν και η θεωρία έχει ως πεδίο εφαρμογής κυρίως την κοινωνική ανθρωπολογία και την οικονομία, πιστεύουμε ότι αναπαριστά με αρκετή γλαφυρότητα την πορεία της δεξιάς μέχρι το 81. Η κρισιμότητα στην περίπτωση μας αντικατοπτρίζεται στην ογκούμενη σύγκρουση της δεξιάς με το κοινωνικό σώμα και τα αιτήματά του. Η προϊούσα αύξηση της δυσαρέσκειας της κοινωνίας στις πρακτικές του διχασμού και του αποκλεισμού των ηττημένων του εμφυλίου, (βλ. σχετικό κεφάλαιο) επέτεινε το έλλειμμα ουσιαστικής νομιμοποίησης στην κατοχή της εξουσίας από τη δεξιά και τροφοδότησε έτσι την αστάθεια όλου του πολιτικού συστήματος. Την διαπιστωμένη αστάθεια κλήθηκε να απορροφήσει ο στρατός και το παρακράτος, αποκτώντας όμως και οι δύο συντελεστικό ρόλο στο πολιτικό προσκήνιο. Έτσι σε κάθε περίοδο πολιτικής κρίσης ενδυναμώνονταν οι εξωθεσμικές ραδιουργίες με αποτέλεσμα να βαθαίνει η κρίση εκπροσώπησης και αξιοπιστίας. Οι συνέπειες αυτού του φαύλου κύκλου, ιδιαίτερα μετά το 1965, εντάθηκαν σε τέτοιο βαθμό που ή ο στρατός θα κατέλυε το κοινοβούλιο ή ο λαός θα ξεθεμέλιωνε την δεξιά μονοκρατορία.⁶ Με αυτή την έννοια η μεγιστοποίηση της κρισιμότητας επέτεινε και την κινητοποίηση των αντιδραστικών δυνάμεων. Το ότι βρέθηκαν μερικοί ημιπαράφρονες συνταγματάρχες που έδρασαν πριν από τους συναδέλφους τους στρατηγούς, και ιστορικά αναμενόμενο ήταν και ούτως ή άλλως δεν μεταβάλλει σε τίποτε το πεδίο ανάλυσης υπό το πρίσμα αυτό. Όπως επίσης ήταν προδιαγεγραμμένη η συντριβή στην οποία όδευε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου ως η πιο σκληροπυρηνική και απέλπιδα προσπάθεια επιβίωσης του αυταρχικού κρατισμού της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου. Διότι η πολιτική όξυνση που προκάλεσε ήταν τόσο ισχυρή που έφερε ολόκληρη την παράταξη της δεξιάς αντιμέτωπη με τις αντιφάσεις που η ίδια είχε καλλιεργήσει για πολλά χρόνια. Το Πολυτεχνείο και το Κυπριακό ήταν οι σταθμοί που

⁵ Βλ. Ravillious K., «Γιατί η αυτοκρατορία των Μάγια προοριζόταν για την καταστροφή» εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ SCIENCE 1-2-04, σελ. 4

⁶ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία...*, 1978, σελ. 296

σφράγισαν την πτώση ενός μορφώματος που ακροβατούσε σε τεντωμένο σχοινί, ή με άλλα λόγια, ήταν οι παράγοντες που εξωτερίκευσαν το γενικότερο αίσθημα πως το συγκεκριμένο πολιτικό μόρφωμα της δεξιάς είχε φτάσει στο ακρότατο σημείο ισορροπίας του.⁷ Ο Καραμανλής στις ιστορικές δηλώσεις του στη Βραδυνή της 24 Απριλίου 1973 ή οποία κατασχέθηκε, δείδε με όψιμη πολιτική σύνεση, το επερχόμενο αδιέξοδο και τους κινδύνους που εγκυμονούσαν για τον τόπο, αλλά μιλούσε πλέον σε ώτα μη ακουόντων καθώς και ο ίδιος παραδέχονταν ότι «δεν θα εδικαιούτο βέβαια να αξιώσει κανείς από άνδρας στρατιωτικούς πολιτικήν σοφίαν.»⁸

Η χούντα βέβαια κατέρρευσε αλλά διατηρήθηκε τόσο όσο χρειαζόνταν για να στιγματίσει ανεξίτηλα τη δεξιά παράταξη στα σπλάχνα της οποίας εκκολάφθηκε. Έτσι, η ριζοσπαστική επάνοδος του Καραμανλή το 74, όσο επιβεβλημένη και αξιέπαινη κι αν ήταν, δεν κατάφερε τελικά να εμπνεύσει στο κοινωνικό σώμα τίποτε περισσότερο από την αίσθηση ότι πρόκειται για μια τακτική αναδίπλωση του δεξιού χώρου προκειμένου να ομαλοποιήσει την έκρυθμη κατάσταση και να διατηρηθεί λίγο ακόμη στην εξουσία.

II. Η ανατομία της πολιτικο- στρατιωτικής δράσης

Ο στρατός και διάφορα παραστρατιωτικά στοιχεία αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος στον αγώνα ενάντια στον κομμουνισμό, ο οποίος μετά την απελευθέρωση συνιστούσε τον μεγαλύτερο υπαρξιακό κίνδυνο που γνώρισε το αστικό καθεστώς στην Ελλάδα. Η εθνική αντίσταση είχε καταστήσει το Ε.Α.Μ όχι μόνο τη μαζικότερη ίσως αντιφασιστική οργάνωση στην Ευρώπη, αλλά κυρίως το είχε ταυτίσει στη συνείδηση της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού με τον πιο ισχυρό παράγοντα δημοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Στην εμφύλια λοιπόν διαμάχη για την καθεστωτική επικράτηση, που

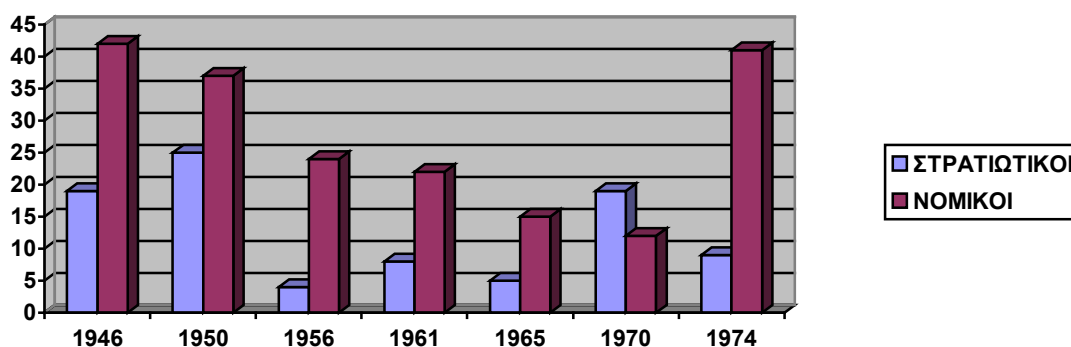
⁷ Βλ. Μακρής Σπ., *Στρατός και Πολιτική στη Νότια Ευρώπη*, 2002, σελ. 43

⁸ Στο συμπέρασμα των βαρυσήμαντων αυτών δηλώσεων ο Καραμανλής επεσήμανε προφητικά: «Εις παλαιότεραν δήλωσίν μου προειδοποίησα τη Κυβέρνησιν ότι αν επιμείνει εις την γραμμήν που ακολουθεί, θα φθάση κάποτε στο σημείο που δεν έχει επιστροφή. . .»

εκτυλίχθηκε σαν το σκοτεινό ιστορικό πεπρωμένο του τόπου, όπως είδαμε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο της μελέτης μας, ο στρατός έλυσε το γόρδιο δεσμό και έχοντας επίγνωση του ρόλου του,⁹ εξαργύρωσε τις υπηρεσίες του με τη διατήρηση ενός καθοριστικού λόγου για τα πολιτικά δρώμενα, μετά το τέλος του εμφυλίου. Ωστόσο, «αυτή η εμπειρία προξένησε στους περισσότερους μια ψυχολογική κατάσταση, που ίσως μπορεί να χαρακτηριστεί σα σύμπλεγμα μεσσία ή σωτήρα, και που είχε αποφασιστικής σημασίας επιπτώσεις στη δράση τους.»¹⁰

Στο σχήμα που ακολουθεί αποδεικνύεται η εν γένει υπεραντιπροσώπηση των στρατιωτικών στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις, η κλιμάκωση της οποίας συναρτάται ιστορικά τόσο με το εκάστοτε κυβερνών κόμμα, όσο και με το μέγεθος της πολιτικής αστάθειας που βίωνε ο τόπος.

**ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ – ΝΟΜΙΚΟΙ ΣΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ 1946-1974**

Πηγή: Κλ. Κουτσούκης «Η Πολιτική Ηγεσία» 1990, σελ. 156

Έτσι εύλογα η στρατιωτική παρουσία ενισχύεται μέσα στη δίνη του εμφυλίου και την αμέσως προσεχή περίοδο (κυβερνήσεις Πλαστήρα – Παπάγου), για να περιοριστεί προσωρινά στο διάστημα 56-61 που συμπίπτει με την πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια εκσυγχρονισμού και εξορθολογισμού της δεξιάς

⁹ Ενδεικτική είναι η καταγραφή του στρατηγού Θρ. Τσακαλώτου, εκ των πρωταγωνιστών στα Δεκεμβριανά του 44, ο οποίος αρνήθηκε να υλοποιήσει αγγλικό σχέδιο εκκένωσης των Αθηνών και ανασύνταξης στο Δέλτα Φαλήρου, με το σκεπτικό ότι του ήταν αδύνατο να εγκαταλείψει «τον απελευθερωθέντα πληθυσμό εις την μήνιν των κομμουνιστών – σφαγέων.» βλ. σχετ., *Πως εσώθη η Ελλάς*, εκδ. Εθνικού Ιδρύματος Αμύνης, σελ. 40

¹⁰ Βλ. Ζαχαρόπουλος Γ., *Η πολιτική και ο στρατός στη μεταπολεμική Ελλάδα*, 1976, σελ. 78, στο συλλογικό τόμο: «Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό» επιμ. Γιαννόπουλος – Clogg

παράταξης με εκφραστή τον Καραμανλή. Όμως η τακτική αναδίπλωση της δεξιάς με τις εκλογές της βίας και νοθείας του 61, επαναφέρει στο προσκήνιο την εξάρτηση από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, ο ρόλος των οποίων αναβαθμίζεται εν όψει και του ανένδοτου αγώνα. Η παρουσία του στρατού στο προσκήνιο και το παρασκήνιο της πολιτικής διατηρείται καθ' όλη την παραγμένη περίοδο μετά το 65, για να κορυφωθεί με την επιβολή της δικτατορίας, αλλά και μέχρι το 74 όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί απαγκιστρώθηκαν σταδιακά από το γύψο.

Ωστόσο η συμμετοχή των στρατιωτικών στις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, δεν αποκαλύπτει παρά την κορυφή του παγόβουνου της εμπλοκής των στρατιωτικών στα πολιτικά δρώμενα της χώρας η οποία συντελέστηκε από τις αρχές του 20ου αι. μέχρι και το 1974. Αλλά οι στρατιωτικές επεμβάσεις εμφανίζουν κατά περίπτωση μια ουσιώδη ποιοτική διαφοροποίηση, γιατί ο Στρατιωτικός σύνδεσμος του Ζορμπά το 1909 και η Επαναστατική επιτροπή των Πλαστήρα – Γονατά το 1922, σε αντίθεση με τη Μεταξική δικτατορία του 1936 και την απριλιανή του 1967, όχι μόνο είχαν λαϊκά ερείσματα, αλλά εξέφρασαν παράλληλα κοινωνικά αιτήματα για εθνική ανασυγκρότηση και θεσμική εξυγίανση.¹¹ Προϊόντος όμως του χρόνου, η δεσποζούσα θέση των στρατιωτικών και η μεσοπολεμική εσωστρέφεια, τους ώθησε να συνειδητοποιήσουν ότι αποτελούν μια αυτοτελή ομάδα συμφερόντων με ιδιάζοντα ρόλο στη διατήρηση του status quo που προάσπιζε τα συμφέροντα αυτά. Εμφανίστηκε έτσι σταδιακά ο διαφορισμός μεταξύ πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας που συνετέλεσε στην αυτονόμηση της δεύτερης και την ταύτισή της με τα συντηρητικά πρότυπα.

Σε αυτό το πλαίσιο ιδρύθηκε ο ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών) στην Αθήνα τον Οκτώβρη του 44, ο οποίος αφομοίωσε τα μέλη της ΕΝΑ (Ένωση Νέων Αξιωματικών) που είχε δραστηριοποιηθεί στη Μέση Ανατολή, και τα πιο δυναμικά στελέχη των Ταγμάτων Ασφαλείας, που είχαν στο μεταξύ ενισχυθεί από τους Βρετανούς ως πολύτιμος μετακατοχικός φιλομοναρχικός παράγοντας. Η δε ΕΝΑ αποτελούσε μια σκληροπυρηνική

¹¹ Βλ. Clogg R., *A Concise History of Greece*, 1995, p. 79-81 & 105, Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 2000, σελ. 84, Καραμπελιάς Γ., *Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας*, 2001, σελ. 123-125 & 131-132

αντικομμουνιστική οργάνωση, νοσταλγών της 4ης Αυγούστου, η οποία όχι μόνο αντιμετώπιζε εχθρικά την προσπάθεια εκδημοκρατισμού στο στράτευμα, αλλά προσέβλεπε ακόμη και στη βίαιη κατάληψη της εξουσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα.¹²

Από τις καταστατικές του διακηρύξεις κιάλας, ο ΙΔΕΑ επαγγέλονταν ανηλεή διωγμό του κομμουνισμού και κράτος έκτακτης ανάγκης με αναβαθμισμένο ρόλο του στρατού. «Η ύπαρξη της οργάνωσης ήταν κοινό μυστικό, καθώς μέλη της είχαν πολλές φορές έρθει σε επαφή με εξέχοντες πολιτικές προσωπικότητες όπως ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος¹³ και ο Σπύρος Μαρκεζίνης. Η αλήθεια είναι ότι από τον Απρίλιο του 1947 τα μέλη του ΙΔΕΑ είχαν προειδοποιήσει όλους τους πολιτικούς ηγέτες ότι εάν δεν συνεργάζονταν για τη δημιουργία μιας σταθερής αντικομμουνιστικής κυβέρνησης, ο ΙΔΕΑ θα ήταν αναγκασμένος να προβεί σε άμεση στρατιωτική επέμβαση.»¹⁴

Αξιωματικόνειυτο είναι το γεγονός ότι ο ΙΔΕΑ ταύτιζε τη μοίρα του έθνους με το στρατό και ανεξάρτητα από την εκάστοτε ιστορική συγκυρία, δεν ταυτίζονταν ούτε με πολιτικά κόμματα, ούτε με το Βασιλιά στο πρόσωπο του οποίου «έβλεπε όχι τον συνταγματικό ανώτατο άρχοντα αλλά τον πραγματικό αρχηγό του»¹⁵ μέχρι την επικράτηση του Παπάγου. Η συμμαχία στρατού και αστικών πολιτικών δυνάμεων υπαγορεύτηκε από σύμπνοια συμφερόντων εν όψει του κινδύνου καθεστωτικής ανατροπής στον εμφύλιο, αλλά μια ψυχραιμη ιστορική ανάγνωση, μπορεί να μας πείσει ότι ο στρατός αποτελούσε μέχρι το 1974 έναν ιδιαίτερο πόλο μέσα στην ιδεολογική πανσπερμία της δεξιάς.

Ο εμφύλιος πόλεμος λοιπόν, διευκόλυne την ανέλιξη των αξιωματικών του ΙΔΕΑ και τους εξασφάλισε υπερατλαντικούς συμμάχους οι οποίοι εν ονόματι της κρισιμότητας των περιστάσεων επέβαλλαν το 1946 τον Παπάγο ως αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων με αρμοδιότητες που υπερκέρασαν τις κυβερνητικές εξουσίες. Το άστρο του Στρατάρχη είχε ανατείλει και ολόκληρο το θεσμικό πολιτικό σύστημα βρίσκονταν σε υποχώρηση. Ο Καραμπελιάς

¹² Βλ. σχετικά Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 1985, σελ. 35

¹³ Ο ίδιος ο Παν. Κανελλόπουλος καταγράφει τις σχέσεις του με τον ΙΔΕΑ από την ίδρυσή του κιάλας, στο βιβλίο του: *Πως εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967*, 1997, σελ. 20επ.

¹⁴ Βλ. Καραμπελιάς Γερ. ο.π., σελ. 340

¹⁵ Βλ. Κανελλόπουλος Παν. ο.π., σελ. 21

περιγράφει εύγλωττα την κατάσταση αυτή λέγοντας ότι: «Το σώμα των αξιωματικών έπαψε να λειτουργεί ως φερέφωνο της βασιλικής οικογένειας και των πολιτικών ηγετών. Τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή και τη μεταπολεμική Ελλάδα συνέβαλαν ώστε οι νεώτεροι αξιωματικοί να αποκτήσουν την αίσθηση της θεσμικής αυτονομίας, να μην θεωρούν δηλαδή τον εαυτό τους πιόνι στα χέρια του βασιλιά και των πολιτικών αλλά μέλος ενός ισχυρού και ταυτόχρονα ανεξάρτητου πολιτικού παράγοντα».¹⁶

Υπό αυτές τις συνθήκες ο ΙΔΕΑ «ήλεγχε τις ένοπλες δυνάμεις και εξασφάλιζε την ιδεολογική τους ομοιογένεια. Ως “έσχατος εγγυητής” της προστασίας του κοινωνικού συστήματος ο ΙΔΕΑ θεωρούσε ακόμη και τις ηπιότερες μεταρρυθμιστικές προτάσεις ως επικίνδυνα ανατρεπτικές.»¹⁷ Εύλογα κάθε απόπειρα εθνικής συμφιλίωσης του Πλαστήρα ήταν εκ προοιμίου, σχεδόν καταδικασμένη σε αποτυχία καθ’ό μέτρο δεν στηρίζονταν ούτε από το στρατό, ούτε από τη δημόσια διοίκηση, ούτε (παραδόξως) από την αριστερά¹⁸ η οποία με τον συνθηματικό βερμπαλισμό «Τι Πλαστήρας, Τι Παπάγος» όπλιζε τη φαρέτρα των πλέον αδιάλλακτων συντηρητικών. Οι πιο θερμόαιμοι από αυτούς έδραξαν την ευκαιρία της παραίτησης του Παπάγου από το στρατό και σχεδόν ταυτόχρονα επιχείρησαν να αναλάβουν πραξικοπηματικά την εξουσία την νύχτα της 30^{ης} προς 31^η Μαΐου του 1951.

Η πυροσβεστική παρέμβαση του στρατάρχη μόλις πληροφορήθηκε επίσημα το γεγονός, μπορεί μεν να απέτρεψε προσωρινά την κοινοβουλευτική εκτροπή, αλλά κατέστησε σαφές ότι ο στρατός συνιστούσε πλέον το υπερκράτος, το οποίο δεν τηρούσε πια ούτε τα προσχήματα, δεδομένου ότι οι πρωταίτιοι του εν λόγω πραξικοπήματος (ανάμεσά τους και αρκετοί απριλιανοί) ανταμείφθηκαν στην καριέρα τους αντί να τιμωρηθούν.¹⁹ Με αυτή την έννοια έχει δίκιο ο Σακελλαρόπουλος που υποστηρίζει ότι «στην περίοδο 1949-1952, που χαρακτηρίζεται ως μεταβατική, κυριαρχούν δύο μόνο πόλοι. Η αμερικανική αποστολή και ο στρατός. Οι αδύναμες κυβερνήσεις του

¹⁶ Βλ. Καραμπελιάς Γερ. ο.π., σελ. 328

¹⁷ Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία*, 1981, σελ. 136

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά το σύνθημα της Αυγής της 17-11-52 που προδίδει την ανεδαφικότητα της αριστεράς της εποχής: «Ο τάφος του διασπαστή Πλαστήρα ανοίγει το δρόμο στη δημιουργία του δημοκρατικού μετώπου»

¹⁹ Βλ. Χαραλάμπης Δ. ο.π., σελ. 39 - 41 & Βερέμης Θ. ο.π., σελ. 242 - 243

Κέντρου αλλά και ο ανίσχυρος θεσμός του Στέμματος βρίσκονται σε δεύτερη μοίρα.»²⁰

Έτσι εξηγείται πως το ανυπέρβλητο γόητρο του Στρατάρχη και η αλματωδώς αυξανόμενη δημοτικότητα του στο δεξιό χώρο, προβλημάτισαν τα ανάκτορα σχετικά με το ενδεχόμενο ενεργούς συμμετοχής του στην πολιτική σκηνή. Ο Παύλος έφτασε σε τέτοιο σημείο πανικού ώστε να διατάξει τον Α/ΓΕΣ στρατηγό Τσακαλώτο, να συλλάβει τον Παπάγο γιατί παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις του, ίδρυσε τον Ελληνικό Συναγερμό για να κατέβει στις εκλογές του 51.²¹ Όπως ήταν φυσικό, η εντολή αυτή δεν εκτελέστηκε ποτέ, αντίθετα μάλιστα, με την πλαισίωση και ενίσχυση του αμερικανικού παράγοντα²² που πίεσε για την αλλαγή του εκλογικού νόμου υπέρ του Συναγερμού στην κρίσιμη αναμέτρηση του 52, ο Παπάγος και οι σύμμαχοί του πέτυχαν τελικά να επιβάλουν αυτό που από καιρό απεργάζονταν: την κοινοβουλευτική δικτατορία! Επί Παπάγου η τάση αυτονόμησης του στρατού νομιμοποιήθηκε καθώς δημιουργήθηκε ο θεσμός του Α/ΓΕΕΘΑ, τυπικά ως συντονιστής μεταξύ των Γενικών Επιτελείων και της κυβέρνησης, ουσιαστικά όμως ως κατεξοχήν υπεύθυνος της στρατηγικής για την εθνική άμυνα.²³ Με τον τρόπο αυτό ο υπουργός στερείται ουσιαστικών αρμοδιοτήτων και καθίσταται τοποτηρητής της κυβέρνησης, ενώ ο βασιλιάς περιορίζεται στον τιμητικό ρόλο του αρχηγού του στρατεύματος κατά το άρθρο 32 του Συντάγματος του 52, χωρίς να έχει αρμοδιότητες αρχιστρατήγου.

Ο στρατός και οι συν αυτώ, μπορεί να αξιοποίησαν τις ευνοϊκές μετεμφυλιακές συνθήκες για να διατηρήσουν ένα καθεστώς έκτακτης ανάγκης, αλλά από πολύ νωρίς διαφάνηκε ότι η κοινωνία διατηρούσε, σε πείσμα των καιρών, δημοκρατικά αντανακλαστικά. Υπό το βάρος λοιπόν της κατακραυγής (εγχώριας και διεθνούς) για τη δίκη - παρωδία του Μπελογιάννη και των

²⁰ Βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, 1998, σελ. 202

²¹ Βλ. Χαραλάμπης Δ. ο.π., σελ. 40, Βερέμης Θ. ο.π., σελ. 242 & Λεονταρίτης Γ. «Παύλος: Συλλάβετε τον Στρατάρχη» εφημ. Καθημερινή 8-10-94, σελ. 13

²² Για την ωμή παρέμβαση του Αμερικανού πρεσβευτή Πιουριφόνι και τις δηλώσεις του στην «Ακρόπολη» κατά της ΕΠΕΚ, Βλ. Λεονταρίτης Γ. «Τον Ιούλιο που έσβησε ο Πλαστήρας» εφημ. Καθημερινή 29-7-95, σελ. 12 καθώς και Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία...*, 2001, σελ. 159

²³ Βλ. Χαραλάμπης Δ. ο.π., σελ. 42

συνεργατών του και την εκτέλεσή τους ξημερώματα της Κυριακής 30 Μαρτίου 1952 χωρίς την ουσιαστική συγκατάθεση του Πλαστήρα,²⁴ ο ΙΔΕΑ αγωνίζεται να αποδείξει στην κοινή γνώμη και στον πολιτικό κόσμο της χώρας ότι στο στρατό εξυφαίνονται σκοτεινές κομμουνιστικές συνωμοσίες. Και επειδή στοιχεία δεν υπάρχουν²⁵ οι εγκέφαλοι του ΙΔΕΑ σε αγαστή συνεργασία με το παρακράτος αποφασίζουν να τα κατασκευάσουν οι ίδιοι. Ένας νεαρός, φιλόδοξος πλην άπειρος αεροπόρος ονόματι Ακριβογιάννης επιστρατεύεται με το πρόσχημα ότι εκτελεί εθνική αποστολή υψίστης σημασίας, να προσγειώσει σε αλβανικό έδαφος ένα μονοθέσιο πολεμικό αεροπλάνο. Φυσικά το καθεστώς του Εμβέρ Χότζα ενημερωμένο ήδη από τους Έλληνες συναδέλφους του, τον συλλαμβάνει και τον καταδικάζει σε θάνατο χωρίς ούτε ο ίδιος να γνωρίζει τον λόγο. Στην Αθήνα ωστόσο ο Ακριβογιάννης βαφτίζεται κομμουνιστής πράκτορας και σύνδεσμος του Μπελογιάννη με τους συντρόφους του της Αλβανίας.²⁶ Το σκηνικό της συνωμοσίας είναι ήδη έτοιμο: δεκαοκτώ αξιωματικοί και υπαξιωματικοί συλλαμβάνονται και υποβάλλονται σε φρικτά βασανιστήρια για να ακολουθήσει στις 17 Σεπτέμβρη του 1952 η στημένη δίκη των αεροπόρων με προκατασκευασμένες καταδικαστικές αποφάσεις. Κι όταν ο υπαρχηγός ΓΕΑ Γ. Δούκας έσπασε το φράγμα της σιωπής και μίλησε στον υπουργό Εθνικής Άμυνας Π. Κανελλόπουλο για την υπόθεση των αεροπόρων, οι ηγετικοί παράγοντες του ΙΔΕΑ Γκίκας και Νάτσινας δεν δίστασαν να παραπλανήσουν τον Παπάγο με δήθεν προειδοποιητικό σήμα του ΝΑΤΟ που αφορούσε κίνδυνο Σοβιετικού σαμποτάζ στην Ελλάδα και υποδείκνυε την ακαταλληλότητα του Δούκα για την θέση του Α/ΓΕΑ στην οποία επρόκειτο να προαχθεί.²⁷ Παράλληλα, υπό

²⁴ Βλ. Λεονταρίτης Γ. «Ο Πλαστήρας ανάμεσα στα δύο άκρα», εφημ. Καθημερινή 16-7-1994, σελ. 13

²⁵ Χαρακτηριστική είναι η αποτυχία της παρέμβασης των αστυνομικών διευθυντών Πανόπουλου και Ρακιντζή που πρότειναν στον Δ. Μπάτση για να γλιτώσει το κεφάλι του να καταθέσει ότι ο ίδιος και ο Μπελογιάννης είχαν επαφή με τους αξιωματικούς της αεροπορίας που είχαν συλληφθεί. Βλ. Λεονταρίτης Γ. «Η συνωμοσία των στρατηγών του ΙΔΕΑ» εφημ. Καθημερινή, 1-4-1995, σελ. 13

²⁶ Βλ. Μπαϊλή Π. «Μια άγνωστη ιστορία κατασκοπίας 50 χρόνια πριν» περ. Ταχυδρόμος 9-4-04, σελ. 45

²⁷ Βλ. Λεονταρίτης Γ. «Η συνωμοσία των στρατηγών του ΙΔΕΑ» ο.π., σελ. 13

την επήρεια της κομμουνιστοφοβίας συλλαμβάνονται δεκάδες αντιφρονούντες οι οποίοι επανδρώνουν τα ξερονήσια, με αποκορύφωμα την εκτέλεση του ιδεαλιστή αγωνιστή Ν. Πλουμπίδη.²⁸

Μετά το θάνατο του Παπάγου ανοίγει ο δρόμος της επαναπροσέγγισης στρατού και ανακτόρων την οποία ο Καραμανλής ως πρωθυπουργός που απολαμβάνει την εύνοια του θρόνου, θα αντιμετωπίσει σε πρώτη φάση παθητικά. Η εναγώνια αυτή οργανική επανασύνδεση αποτυπώνεται στην ιστορική διατύπωση του Παύλου προς το στρατό: Σας ανήκω και μου ανήκετε... Μας έχει ενώσει ο Θεός. Υπό την σκέπη πλέον του βασιλιά οι στρατιωτικοί συνεχίζουν το παρεμβατικό τους έργο. Είναι ιστορικά καταγεγραμμένη η ετοιμότητά τους να επέμβουν πριν τις εκλογές του 56²⁹ με αφορμή τη συγκρότηση του αντιδεξιού λαϊκού μετώπου. Ωστόσο παρά τη διάχυτη ανησυχία και την έντονη φημολογία στους πολιτικούς κύκλους της εποχής, το πραξικόπημα δεν λαμβάνει χώρα και η «αποκατάσταση της τάξης» επιτυγχάνεται μόνο με ένα νέο κύμα διοικητικών εκτοπίσεων. Από τις εν γένει εξελίξεις όμως κερδισμένος βγαίνει πάλι ο ΙΔΕΑ καθώς προάγονται αρκετοί από τους πρωταγωνιστές της επέμβασης του 51 σε μια προσπάθεια του Καραμανλή να κερδίσει την εμπιστοσύνη των ενόπλων δυνάμεων και να ελέγξει τις εξελίξεις.³⁰

Η θεαματική άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 58 έθεσε εκ νέου σε συναγερμό τους αυτόκλητους σωτήρες του καθεστώτος οι οποίοι βεβαιώθηκαν πλέον ότι ήταν ταγμένοι να σώσουν τον τόπο από την διολίσθηση προς τον κομμουνισμό. Έτσι από τα σπλάχνα του ΙΔΕΑ ξεπήδησε η Εθνική Ένωση Νέων Αξιωματικών (ΕΕΝΑ) με πρόεδρο τον Γ. Παπαδόπουλο. Η εν λόγω οργάνωση και οι ενέργειες του αριβίστα αρχηγού της υπέπεσαν εγκαίρως στην αντίληψη του Α/ΓΕΣ στρατηγού Π.

²⁸ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Πλουμπίδης παρότι υψηλόβαθμο στέλεχος του ΚΚΕ δικάστηκε για τα αντεθνικά του φρονήματα από την Κυβέρνηση Παπάγου, την ίδια στιγμή που οι σύντροφοί του τον θεωρούσαν πράκτορα του εχθρού, και παρότι εκτελέστηκε φωνάζοντας Ζήτω το ΚΚΕ, η Αυγή αμφισβήτησε ακόμη και το γεγονός της εκτέλεσής του. Βλ. Καρκαγιάννη Αντ. «Το Μηδέν και το Άπειρο» εφημ. Καθημερινή 17-8-97, σελ. 7

²⁹ Βλ. ενδεικτικά Βερέμης Θ. ο.π., σελ. 245 & Λεονταρίτης Γ. «Το κίνημα που δεν έγινε» εφημ. Καθημερινή 1-10-94, σελ. 13

³⁰ Βλ. Καραμπελιάς Γ. ο.π., σελ. 337

Νικολόπουλου ο οποίος επιχείρησε πριν αποστρατευτεί να απομακρύνει από το στρατό τον μελλοντικό δικτάτορα με την παρέα του. Ο Κανελλόπουλος αφηγείται παραστατικά το αίτημα του Νικολόπουλου να παραμείνει στην αρχηγία του ΓΕΣ για ένα έτος προκειμένου να συλλέξει επαρκή στοιχεία για την δράση του ΕΕΝΑ.³¹ Ο Καραμανλής ωστόσο απέρριψε το αίτημα του εγνωσμένης εντιμότητας και ήθους στρατηγού με αποτέλεσμα να επιβιώσουν για μία ακόμη φορά οι συνωμοτικοί μηχανισμοί. Δεν έχουν διακριβωθεί ιστορικά, τα αίτια της απρόσμενης αυτής αντίδρασης του πρωθυπουργού. Επρόκειτο για λανθασμένη εκτίμηση του κινδύνου, ή για συνειδητή επιλογή μη σύγκρουσης με τον ΙΔΕΑ; Κατά την κρίση μας ένας ηγέτης του διαμετρήματος του Καραμανλή ήταν μάλλον απίθανο να υποτιμήσει τις τρέχουσες εξελίξεις, άρα έχουμε την αίσθηση ότι ως ρεαλιστής πολιτικός αναγκάστηκε να υποκύψει στη δράση των μηχανισμών που στήριζαν την παράταξή του.

Την εντύπωσή μας αυτή έρχεται να ενισχύσει το εξής περιστατικό: Σύμφωνα με μαρτυρία του δημοσιογράφου Σ. Κωνσταντόπουλου, λίγες μέρες μετά τις εκλογές του 58, ο Καραμανλής κάλεσε μερικούς φίλους στην Κηφισιά, όπου μεταξύ άλλων ετέθη το θέμα του ανησυχητικού αποτελέσματος και αποφασίστηκε η συγκρότηση αφανούς επιτροπής για την παρακολούθηση του κομμουνιστικού προβλήματος.³² Βασικά μέλη του αποκληθέντος αυτού «Συμβουλίου Μελετών» ήταν ο στρατηγός Ν. Γωγούσης, γνωστός από τις τάξεις του ΙΔΕΑ, ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Αγγ. Προκοπίου, φυσικά ο «σοβιετολόγος» Γ. Γεωργαλάς και ο Γ. Παπαδόπουλος. Λίγο αργότερα, η επιτροπή αυτή συστεγάστηκε με την ΚΥΠ όπου ήδη συνέρεαν τα μυστικά κονδύλια και η τεχνογνωσία της CIA για την εξουδετέρωση της κομμουνιστικής απειλής.³³

Τα θεαματικά αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν, όταν στις πολυτάραχες εκλογές του 61 ενεργοποιήθηκε το περίφημο σχέδιο εκτάκτων

³¹ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 38-39 & Χαραλάμπης Δ. ο.π., σελ. 123

³² Εκτός από την συγκεκριμένη μαρτυρία του Κωνσταντόπουλου που είναι ίσως μοναδική, την υποστήριξη του ΙΔΕΑ στον Καραμανλή επιβεβαιώνει και ο Γ. Ζαχαρόπουλος, ο.π., σελ. 66

³³ Βλ. Ρωμαίου Γ. «Υπόθεση Λαμπράκη» εφημ. Ελευθεροτυπία – Ιστορικά 22-1-04, σελ. 28,29 Στο Κεφ. VIII θα έχουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε με περισσότερες λεπτομέρειες στη δράση του Στρατού ως πρωτοστάτη κρατικού προπαγανδιστή του αντικομμουνισμού.

μέτρων «Περικλής» που προέβλεπε την συντονισμένη δράση στρατού, χωροφυλακής και διαφόρων παρακρατικών οργανώσεων κατά του εσωτερικού εχθρού. Το σχέδιο στέφθηκε από επιτυχία και η ΕΡΕ κατήγαγε σημαντική νίκη, η οποία ωστόσο αποδείχθηκε Πύρρειος δεδομένου ότι το εκλογικό αποτέλεσμα αμφισβητήθηκε άμεσα από σύσσωμη την αντιπολίτευση και ξεκίνησε ο ανένδοτος αγώνας ενάντια στην κυβέρνηση - προϊόν εκλογικού πραξικοπήματος, κατά τον προσφιλή χαρακτηρισμό του Γ. Παπανδρέου.³⁴ Το γεγονός ότι οι εκλογές του 61 ήταν εκλογές που πρυτάνευσε η βία, η νοθεία και οι σκοτεινοί μηχανισμοί, δεν το αμφισβητεί σχεδόν κανένας σοβαρός μελετητής της περιόδου.³⁵ Αυτό που δίχασε επί χρόνια την ιστορική έρευνα ήταν ο βαθμός εμπλοκής του Καραμανλή ή με άλλα λόγια το κατά πόσο υπήρξε θύτης ή θύμα (γιατί υπήρξε και τα δύο) ανάμεσα στους άλλους δύο πόλους εξουσίας: το στρατιωτικό κατεστημένο και το θρόνο.

Από τους λίγους που ισχυρίστηκε ότι ο Καραμανλής δεν είχε την παραμικρή ανάμειξη στην κινητοποίηση του παρακράτους και ό,τι έγινε οφείλονταν σε πρωτοβουλία και υπέρμετρο ζήλο στρατιωτικών και διοικητικών παραγόντων οι οποίοι αυτενέργησαν, ήταν ο Κανελλόπουλος. Και το βασικό του επιχείρημα ήταν το εξής: Η ΕΡΕ θα κέρδιζε ούτως ή άλλως τις εκλογές, άρα δεν είχε κανένα κίνητρο να εξαπολύσει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς.³⁶ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Κανελλόπουλος διακατέχονταν από βαθύ πολιτικό ήθος και δημοκρατική εντιμότητα αλλά για την προκειμένη τοποθέτηση η αξιοπιστία του ελέγχεται, δεδομένου ότι:

α) Η παρεμβατική διάθεση του στρατού στην πολιτική ήταν κάτι παραπάνω από γνωστή, ήταν βιωμένη εμπειρία, όπως επίσης ήταν κοινό μυστικό η

³⁴ Στον Παπανδρέου προσάφθηκε αργότερα ότι γνώριζε την ύπαρξη του σχεδίου «Περικλής» και την αποδέχτηκε σιωπηρά προσβλέποντας σε εκλογικά οφέλη από την εξουθένωση της ΕΔΑ. Ωστόσο παρά το γεγονός ότι η εν λόγω καταγγελία δεν αποδείχθηκε ποτέ με αδιάσειστα ιστορικά στοιχεία, ήταν κοινός τόπος ότι η φιλοσοφία του σχεδίου διαπνέονταν από το δόγμα που αποφθεγματικά είχε διατυπώσει ο στρατηγός Καρδαμάκης «όσον δεξιότερον, τόσον καλύτερον», άρα θα συνιστούσε πολιτική αφέλεια η προσδοκία εκλογικού οφέλους από πλευράς Γ. Παπανδρέου.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά Meynaud J., *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, σελ. 113, & Clogg R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*, σελ. 167, & Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια*, 1987, σελ. 242, & Βερέμης Θ. ο.π., σελ. 246

³⁶ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 48, 49

συνωμοτική δράση οργανώσεων στο στράτευμα. Εξάλλου στην ύπαιθρο δραστηριοποιούνταν τα Τ.Ε.Α οι ΜΑΥδες και πλήθος παρακρατικών ομάδων οι οποίες είχαν ταυτιστεί με το καθεστώς.³⁷ Άρα ο Καραμανλής ως δεξιός παραταξιάρχης ή θα συνεργάζονταν μαζί τους ή θα κινδύνευε να υποσκελισθεί απ' αυτές.

β) Μετά την άνοδο της αριστεράς στις εκλογές του 58 οξύνθηκε η ανησυχία για ενδεχόμενη διολίσθηση προς τον κομμουνισμό τόσο στις τάξεις του στρατού όσο και από πλευράς του βασιλιά και των αμερικανών. Μπορούσε λοιπόν ο Καραμανλής να παραβλέψει τις έστω υπερβολικές ανησυχίες τους, ακόμα κι αν δεν τις συμμερίζονταν;

γ) Η «υπηρεσιακή» κυβέρνηση με αρχηγό τον Δόβα και υπουργό Εθνικής Άμυνας τον Ποταμιάνο (άπαντες του στενού περιβάλλοντος του βασιλιά) ήταν δυνατόν να εγγυηθεί τίμιες εκλογές;

δ) Οι οργανωτικοί εγκέφαλοι του σχεδίου «Περικλής» στρατηγοί Καρδαμάκης, Γωγούσης, Νάτσινας, και Φροντιστής (μετέπειτα βουλευτής της ΕΡΕ!) ήταν δυνατόν να δράσουν χωρίς τη συγκατάθεση του Καραμανλή;

ε) Αλλά ακόμη κι αν όλα τα παραπάνω συνέβαιναν, πώς ήταν δυνατόν ο αρχηγός του κυβερνώντος κόμματος να παραμένει απαθής όταν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου όργανα του παρακράτους επιτίθενται με ρόπαλα κατά τη διάρκεια εγκαινίων εκλογικού κέντρου του ΠΑΜΕ στο Αιγάλεω και τραυματίζουν δύο στελέχη του; (Π. Αργυρόπουλο και Στ. Ηλιόπουλο) Όταν ο υποψήφιος του ΠΑΜΕ στις Σέρρες Μ. Κύρκος διαμαρτύρεται με τηλεγράφημα στον Δόβα για τη δράση των ΤΕΑ και της Χωροφυλακής; Όταν ο Σοφ. Βενιζέλος καλεί την υπηρεσιακή κυβέρνηση να παραιτηθεί; Όταν ο Η. Ηλιού και ο Γ. Ευαγγελίδης κάνουν διάβημα διαμαρτυρίας στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου για το κύμα τρομοκρατίας; Όταν οι υποψήφιοι στον νομό Πέλλας Πέτσος και Τσιγάρας γλιτώνουν την τελευταία στιγμή από οργανωμένη τρομοκρατική επίθεση; Όταν οι υποψήφιοι

³⁷ Βλ. Fischer – Rondholz – Φαράντος, *Επανάσταση & Αντεπανάσταση στην Ελλάδα*, 1974, σελ. 75

βουλευτές Μερκούρης, Δρούζας, Παπέλης, Ντόσικας και Ιερεμίας δέχονται άγριες επιθέσεις από παρακρατικούς;³⁸ και

στ) Γιατί μετά τις εκλογές και τη δημόσια κατακραυγή η μόνη πρωτοβουλία της κυβέρνησης ήταν η αντικατάσταση του Καρδαμάκη από τον Σακελλαρίου στην ηγεσία του Στρατού, ύστερα από την οργισμένη αντίδραση του Παπανδρέου στη Βουλή, και όχι η άμεση παραπομπή της υπόθεσης σε τακτική ανάκριση;

Αντίθετα όμως με τα επιφαινόμενα, ο ουσιαστικός νικητής της αντιπαράθεσης του 61 δεν ήταν η ΕΡΕ αλλά πάλι ο στρατός ο οποίος επιβεβαίωσε τις αστείρευτες δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης που διέθετε και για μια ακόμη φορά συμμαχώντας με τα ανάκτορα και την δεξιά παράταξη, αναδείχθηκε ως θεματοφύλακας της εθνικοφροσύνης. Ο Καραμανλής μόνο πρόσκαιρα οφέλη απέκόμισε γιατί αμέσως μετά τις εκλογές ήρθε αντιμέτωπος με μια ογκούμενη λαϊκή δυσαρέσκεια η οποία επέσπευσε την πολιτική φθορά του ιδίως μετά τη δολοφονία Λαμπράκη το Μάη του 63. Η τελευταία δε, έπεισε και τον ίδιο πόσο δύσκολο ήταν πια να ελέγξει τις δυνάμεις που δρούσαν αχαλίνωτες υπό την σκέπη της παράταξής του. Αφού είχαν ανοίξει οι ασκοί του αιώλου, διαπίστωσε πως ούτε ο στρατός, ούτε ο βασιλιάς του είχαν τυφλή εμπιστοσύνη και πολύ εύκολα τον εγκατέλειψαν αμφότεροι όταν η εκλογική πλάστιγγα έγειρε προς την Ένωση Κέντρου, ο πρώτος απεργαζόμενος το γύψο και ο δεύτερος την επιβίωση και ενίσχυση του ρυθμιστικού ρόλου του θρόνου δια της στήριξης στον Γ. Παπανδρέου.

Ωστόσο και ο ίδιος ο στρατός υπέστη μια κρίσιμη διαφοροποίηση: Στην συνωμοτική πρωτοκαθεδρία είχαν πια αναδειχθεί και νεότεροι, στην πλειοψηφία τους χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί, οι οποίοι αργότερα συνασπίστηκαν υπό τον Παπαδόπουλο. Επρόκειτο για θερμόαιμους αντικομμουνιστές προερχόμενους κυρίως από επαρχιακά χαμηλά, κοινωνικά στρώματα οι οποίοι είχαν εισέλθει μαζικά στο στρατό για τις ανάγκες του εμφυλίου, και στην περίοδο ειρήνης ασφυκτιούσαν αφού ήταν δύσκολο να προαχθούν. Καθώς είχαν γαλουχηθεί με την προπαγάνδα περί εθνικοφροσύνης, έβλεπαν με σχετική καχυποψία τους φθασμένους

³⁸ Βλ. Λεονταρίτης Γ.Α. «Ο νέος ΙΔΕΑ στο ημίφως το 1961» εφημ. Καθημερινή 22-10-94, σελ.13

στρατηγούς και αναζητούσαν έναν εκπρόσωπο που θα τους βγάλει από το επαγγελματικό (ίσως και υπαρξιακό) τέλμα. Ένας νέος εύελπς την εποχή εκείνη, μου εκμυστηρεύτηκε πρόσφατα ότι από την πλύση εγκεφάλου που είχαν υποστεί, άγγιζαν τα όρια της ομαδικής ψύχωσης. Ήταν η περίοδος που η μόνιμη πληγή του Κυπριακού ήταν ανοιχτή και οι νέοι αξιωματικοί ονειρεύονταν (κατά κυριολεξία) ότι θα μπαίνανε στην Πόλη και θα δοξάζονταν σε ένα λαμπερό ιστορικό έπος. Κάπως έτσι δημιουργήθηκε και στο στράτευμα μια ενδογενής κρίση αντιπροσώπευσης στο βαθμό που ο «νέος» ΙΔΕΑ αποσκήρτησε από τους ιεραρχικά ανώτερους του. Το αποτέλεσμα βέβαια της διχοστασίας αυτής έγινε ορατό όταν όλοι φοβόταν μια χούντα των στρατηγών και δεν επαληθεύτηκαν γιατί τους πρόλαβαν οι συνταγματάρχες.

Αλλά και η Ε.Κ. προσέκρουσε στη δύναμη του στρατιωτικού κατεστημένου όταν μετά την θριαμβευτική νίκη του Φεβρουαρίου του 64 άρχισε να διαλύει τα διαβόητα ΤΕΑ και αποπειράθηκε την εξυγίανση των ενόπλων δυνάμεων επαναφέροντας στην ενεργό υπηρεσία ορισμένους αξιωματικούς που αποστρατεύτηκαν μετά το 61 και μεταθέτοντας σε μονάδες της Β. Ελλάδας τους Παπαδόπουλο, Ιωαννίδη, Λαδά, Μπαλόπουλο και Λέκκα. Παρά την μετριοπάθεια με την οποία αναγκάστηκε να πολιτευθεί ο Παπανδρέου, δεδομένου πως ο Ε.Κ ως αστικό κατά βάση κόμμα, ούτε πολιτειακό ζήτημα έθεσε και στην Ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων τοποθέτησε τον Γαρουφαλιά υπουργό και τον Γεννηματά αρχηγό του στρατού οι οποίοι απολάμβαναν της εμπιστοσύνης του στέμματος, ο δρόμος της αναμέτρησης στρατού και πολιτικής είχε ήδη ανοίξει. Οι στρατιωτικοί προσέφυγαν στην κλασική συνταγή του κομμουνιστικού κινδύνου καλλιεργώντας ένα κλίμα ανασφάλειας. Αυτή τη λογική υπηρετούσε και η αναφορά του αντισυνταγματάρχη Παπαδόπουλου προς το Γεννηματά για δήθεν ανακάλυψη δολιοφθοράς στον Έβρο από κομμουνιστές με υψηλές διασυνδέσεις.³⁹ Όπως ήταν φυσικό το θέμα προσέλαβε μεγάλη δημοσιότητα, παρ' ότι εκ των

³⁹ Στα ΝΕΑ της 9-7-65 δημοσιεύεται το πόρισμα του ανακριτή της υπόθεσης σύμφωνα με το οποίο ουδεμία δολιοφθορά ή συνωμοτική πράξη έλαβε χώρα στην 117^η μοίρα Πυροβολικού του Έβρου, ούτε γίνεται η παραμικρή νύξη για παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ.

υστέρων αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για σκηνοθετημένη ενέργεια του ίδιου του Παπαδόπουλου ο οποίος ήταν και ο μόνος που δεν τιμωρήθηκε.⁴⁰

Εξάλλου το σύντομο πολιτικό ειδύλλιο Παπανδρέου και στέμματος είχε αρχίσει να κλονίζεται μετά τον θάνατο του Παύλου⁴¹ (6 Μαρτίου 1964) και την αποκάλυψη του ΑΣΠΙΔΑ και οι ΗΠΑ είχαν κάθε λόγο να είναι δυσαρεστημένες από την απόρριψη του σχεδίου Άτσεσον για την άμεση επίλυση του Κυπριακού, που ο Παπανδρέου τελικά δεν αποδέχτηκε εναρμονιζόμενος με τη «σκληρή» γραμμή του Μακαρίου που στην πράξη υπονόμει την αυτοδιάθεση.

Το αποκορύφωμα όμως της εκστρατείας πολιτικής αποσταθεροποίησης σήμανε με την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, η οποία ήρθε ως αντίπραξη στην από 23-2-65 συζήτηση στη Βουλή όπου καταγγέλθηκε η αλλοίωση του εκλογικού αποτελέσματος του 61 δια του σχεδίου Περικλής.⁴² Στην πραγματικότητα επρόκειτο κυρίως για μια ομάδα χαμηλόβαθμων αξιωματικών με οργανωτικό νου το Λοχαγό Μπουλούκο, οι οποίοι επεδίωκαν την αλληλοϋποστήριξη στις διαδικασίες προαγωγών, αντιδρώντας στην γνωστή πρακτική του ΙΔΕΑ να ευνοούνται οι ημέτεροι.⁴³ Η ύπαρξη της οργάνωσης ανακαλύφθηκε πολύ νωρίς και η συνωμοσιολογία που

⁴⁰ Βλ. Βερέμης Θ. ο.π., σελ. 249

⁴¹ Τα πρώτα σύννεφα στις σχέσεις Παπανδρέου με το Παλάτι εμφανίστηκαν όταν ο πρώτος επέμεινε στην υπουργοποίηση του Τσιριμώκου ενάντια στην προτροπή του διαδόχου και των ΗΠΑ. Ο Αν. Πεπονής στο άρθρο του «Η Αποστασία» Ελευθεροτυπία – Ιστορικά 11-7-02 υποστηρίζει ότι αυτή ήταν η αρχή της από κοινού διαπίστωσης του βασιλιά και του πρεσβευτή των ΗΠΑ ότι η Κυβέρνηση της Ε.Κ. έπρεπε να ανατραπεί. Ο Φ. Οικονομίδης ωστόσο στο άρθρο του «Από το Δόγμα Τρούμαν στα Ιουλιανά» ο.π. εστιάζει στο ότι ο πρεσβευτής Χ. Λαμπουίζ σε επιστολή του στο State Department της 21-1-65 επεσήμανε ότι ο Παπανδρέου αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα καλών σχέσεων με τις ΗΠΑ. Ανεξάρτητα όμως από το αν δοθεί έμφαση στο πρώτο ή το δεύτερο περιστατικό, γεγονός είναι ότι μετά τη δολοφονία Κένεντι η αμερικανική στάση συντηρητικοποιείται.

⁴² Βλ. Βαρδιάμπασης Ν. «Το χρονικό της αποστασίας» εφημ. Ελευθεροτυπία – Ιστορικά 11-7-02, σελ. 6-7

⁴³ Σχετικά με τους μηχανισμούς ευνοιοκρατίας του ΙΔΕΑ, βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ. ο.π., σελ. 281 «. . .Οι διαδικασίες εξέλιξης, επιμόρφωσης, μετάθεσης και προαγωγής όλων των αξιωματικών περνούσαν από μέλη του ΙΔΕΑ που είχαν κατορθώσει να διεισδύσουν σε θέσεις-κλειδιά του στρατεύματος. Στην πραγματικότητα αυτοί οι αξιωματικοί είχαν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι οι ανώτεροί τους.»

επακολούθησε προσέλαβε δυσανάλογες διαστάσεις με τη δράση της. Φαίνεται πως το παλάτι με την γνωστή του ευαισθησία για τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων θορυβήθηκε έντονα, πόσο μάλλον όταν στην οργάνωση φαίνονταν αναμειγμένος ο γιος του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου. Ο φιλοδεξιός τύπος⁴⁴ για να φθείρει πολιτικά τον Γ. Παπανδρέου έπεσε στην παγίδα να αντιμετωπίσει σκανδαλοθηρικά το γεγονός με πηχυαίους τίτλους που δυναμίτιζαν την πολιτική ομαλότητα και στην ουσία έστρωναν το χαλί στη χούντα.⁴⁵

Αρκετά χρόνια αργότερα ο Π. Κανελλόπουλος θα κάνει την αυτοκριτική του: «...Άσχετα και από την όποια έμμεση ανάμιξη του καθηγητή Ανδρέα Παπανδρέου, ολόκληρη η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ δεν είχε προχωρήσει πέρα από μερικά πρώτα βήματα και πέρα από συγκεκριμένες προθέσεις, που - αν και ασυμβίβαστες προς τον όρκο που δίνουν οι αξιωματικοί - δεν ήταν πρωτοφανείς (δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε την περίπτωση του ΙΔΕΑ) στον Ελληνικό Στρατό.»⁴⁶ Είναι γεγονός ότι οι θέσεις του Α. Παπανδρέου ήταν επαναστατικές για εκείνη την εποχή και ο ΑΣΠΙΔΑ ήταν η ευκαιρία που έψαχναν οι συντηρητικοί κύκλοι για να εμποδίσουν την διαδοχή του στην ηγεσία της Ε.Κ. Παράλληλα δε, με την εμφάνιση του Ανδρέα ως πολιτικού αρχηγού του ΑΣΠΙΔΑ, διευρύνονταν οι εντυπώσεις ότι οι φιλοκομμουνιστές τείνουν να αλώσουν την δημόσια ζωή της χώρας.

Είναι πολύ πιθανό ο Ανδρέας να γνώριζε την ύπαρξη του ΑΣΠΙΔΑ ή ακόμα και να είχε έρθει σε επαφή με στελέχη του, επιδιώκοντας πολιτικές συμμαχίες, αλλά ούτε ο Μπουλούκος, ούτε ο Γαρουφαλίας που έγραψε ένα ολόκληρο βιβλίο για το λόγο αυτό, απέδειξαν ποτέ τους ισχυρισμούς ότι ο ΑΣΠΙΔΑ ήταν όργανο του Ανδρέα. Άλλωστε μια τέτοια σύμπραξη ήταν από τη

⁴⁴ Για παράδειγμα η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ της 7-7-65 κυκλοφόρησε με τον τίτλο «**Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ κ. ΓΕΩΡ. ΓΡΙΒΑΣ ΚΑΤΑΓΓΕΛΕΙ ΑΠΕΡΙΦΡΑΣΤΩΣ ΤΟΝ κ. ΑΝΔΡ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΩΣ ΕΝΕΧΟΜΕΝΟΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΣΠΙΔΑ**» και κεντρικά θέματα: «Η Πειθαρχία εις το στράτευμα ήρχισε να κλονίζεται μετά την άφιξιν του υιού του Κ. Πρωθυπουργού εις Κύπρον» και: «Τεράστια αι διαστάσεις του ΑΣΠΙΔΑ εις τους κόλπους των Ενόπλων Δυνάμεων.»

⁴⁵ Ο Γ. Παπανδρέου διαισθάνθηκε ότι ο ΑΣΠΙΔΑ ήταν το πράσινο φως για την ανωμαλία που περίμεναν οι στρατιωτικοί όταν δήλωσε: «Ο ΑΣΠΙΔΑ προσβλέπει εις την ψυχολογικήν προπαρασκευήν πραξικοπήματος της πλέον ελεεινής μορφής.»

⁴⁶ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 74

φύση της προβληματική αφού όλοι οι αξιωματικοί του στρατού (συμπεριλαμβανομένου και του ΑΣΠΙΔΑ) ήταν εξ ορισμού αντικομμουνιστές.⁴⁷ Τα Ιουλιανά του 65 προκάλεσαν μια άνευ προηγουμένου θεσμική κρίση με την ωμή παρέμβαση του Κωνσταντίνου και των συμβούλων του, για την αποπομπή της κυβέρνησης του Κέντρου και την υποκατάστασή της από διαδοχικές βραχύβιες κυβερνήσεις αποστατών, στην ουσία διορισμένες από το ανακτοβούλιο. Αυτή η προκλητική περιφρόνηση του Συντάγματος σε συνδυασμό με την λαϊκή υποστήριξη στον Γ. Παπανδρέου η οποία με τον ανένδοτο β' είχε κορυφωθεί, έφεραν στο προσκήνιο τα αδιέξοδα της μη λειτουργικής δημοκρατίας. Η σύγκρουση του Παπανδρέου με τα Ανάκτορα μετετράπη από πολιτική διαφωνία για το χειρισμό του ΑΣΠΙΔΑ σε σύγκρουση των καταπιεζόμενων κοινωνικών ομάδων με το πολιτικο-στρατιωτικό κατεστημένο. Εξωτερικά είχε τα τυπικά γνωρίσματα ενός ενδοαστικού διαγκωνισμού για την (αναδια) νομή της εξουσίας, αλλά βαθύτερα εξέφραζε την βούληση της κοινωνίας να σπάσει τα δεσμά της δεξιάς επικυριαρχίας. Η αίσθηση ότι η Ε.Κ. θα κέρδιζε τις εκλογές, με ό,τι αυτό συνεπάγονταν, ήταν τόσο διάχυτη που έθεσε στην ημερήσια διάταξη το ενδεχόμενο της στρατιωτικής εκτροπής. Ο Γαρουφαλιάς λίγο πριν εγκαταλείψει το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, μετέθεσε δεκαπέντε αξιωματικούς, γνωστούς για το παρελθόν τους στον ΙΔΕΑ, σε θέσεις- κλειδιά στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Η CIA έβλεπε ότι το παλάτι άρχισε να διάκειται θετικά στην οργάνωση πραξικοπήματος σε περίπτωση που οι εξελίξεις ξέφευγαν εντελώς από τον έλεγχό του.⁴⁸ Ήδη από το 1965 η πρώτη συνωμοτική ομάδα αποστράτων και εν ενεργεία αξιωματικών μεταξύ των οποίων οι Νάτσινας, Μητσάκος Σκαρμαλιωράκης και Παπαδόπουλος, ζήτησαν το πράσινο φως από τις ΗΠΑ, για την επιβολή της χούντας, αλλά η επιφύλαξή τους όπως εκφράστηκε δια των στρατιωτικών ακολούθων στην Αθήνα, ματαίωσε προσωρινά την σχεδιαζόμενη απόπειρα.⁴⁹ Όμως οι δισταγμοί του βασιλιά και των ΗΠΑ αντί

⁴⁷ Από τις βασικές διακηρύξεις του ΑΣΠΙΔΑ ήταν «η εξασφάλιση απάντων των αξιών που συνιστούν το Κράτος Δικαίου από πάσαν κομμουνιστικήν δράσιν...» Βλ. Γαρουφαλιάς Π., *Ο ΑΣΠΙΔΑ και η πολιτική κρίση του Ιουλίου 1965*, 1977, σελ. 16

⁴⁸ Βλ. Παπαχελάς Αλ., *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, 2001, σελ. 188, 195, 196, 237

⁴⁹ Βλ. Παπαχελάς Αλ. ο.π., σελ. 198-199 καθώς και τις πληροφορίες για τη δράση των συνταγματαρχών από τα απόρρητα αρχεία του State Department (δημοσίευση στο ΒΗΜΑ 18-

να ανασχέσουν τους επίδοξους πραξικοπηματίες, συντέλεσαν ώστε να αυτονομηθούν και τυπικά οι θερμοίμοι συνταγματάρχες που πίστευαν ότι η «σωτηρία» της πατρίδας ήταν αποκλειστικά δική τους υπόθεση.

Λίγους μήνες πριν την 21^η Απριλίου 1967 ο Παπαδόπουλος είχε εκμυστηρευθεί στον Παττακό ότι ο Α/ΓΕΣ (ενεργώντας προφανώς κατ' εντολή του βασιλιά) είχε αναθέσει σ' αυτόν και το Μακαρέζο από την ΚΥΠ, την εκπόνηση σχεδίου ενεργείας του στρατού προς αντιμετώπιση τυχόν ταραχών, διαδηλώσεων και γενικώς έκρυθμων καταστάσεων. Ήταν το αθώο περιτύλιγμα της σχεδιαζόμενης δικτατορίας των στρατηγών και το έναυσμα της παράλληλης οργάνωσής της από τους συνταγματάρχες. Της δικτατορίας που ο Γ. Παπανδρέου στην βαρυσήμαντη ομιλία του προς τον λαό της Αθήνας το 1966 χαρακτήρισε «βλάσφημο απειλή», αλλά κάποιοι θεοσεβούμενοι την είχαν στο νου τους προ πολλού. Ο γνωστός για τις σχέσεις του με την Ελλάδα και τα ανάκτορα, Αμερικανός δημοσιογράφος Sulzberger έγραφε το 1969: Ο Παπαδόπουλος συνωμοτεί επί έτη πριν ηγηθεί του πραξικοπήματος. Αλλά και ο ίδιος ο Κανελλόπουλος σε επιστολή που έστειλε στον Καραμανλή στα μέσα Μαρτίου του 1967 δεν απέκλειε το ενδεχόμενο απροόπτων που θάταν δυνατόν να δημιουργήσουν μη ελεγχόμενοι «δικοί» τους.

Την Κυριακή 16 Απριλίου 1967 και αφού είχε στηθεί όλο το επιχειρησιακό σχέδιο του πραξικοπήματος,⁵⁰ ο Παττακός επισκέφθηκε τον Α/ΓΕΣ και του εισηγήθηκε να εφαρμόσει τον υπέρτατο νόμο για τη «σωτηρία» της πατρίδας,⁵¹ αλλά αυτός αρνήθηκε να προδώσει το Βασιλιά διαβεβαιώ-

8-2002) όπου αποδεικνύεται ότι ο Παπαδόπουλος και άλλοι πραξικοπηματίες διατηρούσαν άτυπες αλλά στενές σχέσεις με Ελληνοαμερικανούς που υπηρετούσαν τότε σε θέσεις κλειδιά στο σταθμό της CIA στην Αθήνα.

⁵⁰ Σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο η χούντα επρόκειτο να εκδηλωθεί την 26 Μαρτίου 1967 οπότε θα στάθμευαν στην Αττική πολυάριθμα στρατιωτικά τμήματα λόγω της παρέλασης για την Εθνική επέτειο, αλλά η αντίρρηση της τελευταίας στιγμής του Διοικητή του τάγματος πεζικού Χαϊδαρίου, συντέλεσε στην αναβολή του εγχειρήματος.

⁵¹ Το περιγραφόμενο περιστατικό από το ημερολόγιο του Παττακού, σελ. 80, (εφόσον δεν έχει αμφισβητηθεί) ανατρέπει την άποψη που θέλει τους στρατηγούς να πιάστηκαν στον ύπνο από τους συνταγματάρχες. Εξάλλου και οι στρατηγοί Ζωϊτάκης και Παπαγεωργόπουλος (στην ΚΥΠ) είχαν εκ των έσω πληροφόρηση για την πορεία οργάνωσης του πραξικοπήματος από τον Μακαρέζο και τον Παττακό αντίστοιχα.

Στρατός & Πολιτική

Η κορύφωση και τα αδιέξοδα της δεξιάς ιδεολογίας

21 Απριλίου 1967: Η απαρχή μιας προδιαγεγραμμένης εκτροπής

17 Νοέμβρη 1973: Η ηχηρή απάντηση της «γυφτοποιημένης» κοινωνίας

νοντας παράλληλα ότι δεν επρόκειτο να αντιδράσει σε περίπτωση που εκδηλωθεί το κίνημα. Την Πέμπτη 20 Απριλίου 1967 ο Σπαντιδάκης είχε καλέσει σε σύσκεψη έξι αντιστρατήγους, τους πιο έμπιστους, και τους τόνισε ότι έφτασε η ώρα για επέμβαση του στρατού. Όλοι συμφώνησαν μαζί του και τον εξουσιοδότησαν να συναντηθεί με τον Κωνσταντίνο και να του ζητήσει εκ μέρους όλων να δώσει την εντολή εκτέλεσης του Νατοϊκής προέλευσης σχεδίου ΙΕΡΑΞ ΙΙ για την διενέργεια του πραξικοπήματος. Κανόνισαν νέα σύσκεψη έπειτα από ένα τετραήμερο για την Δευτέρα 24 Απριλίου, αν μέχρι τότε ο βασιλιάς δεν είχε διατάξει να γίνει το πραξικόπημα, η οποία βέβαια δεν έμελλε να πραγματοποιηθεί ποτέ.

Στις 6:30 το πρωί της 21ης Απριλίου ο ραδιοφωνικός σταθμός των ενόπλων δυνάμεων μετέδωσε την μοιραία ανακοίνωση των σφετεριστών της εξουσίας: «Λόγω της δημιουργηθείσης εκρύθμου καταστάσεως, από του μεσονυκτίου ο στρατός ανέλαβε την διακυβέρνησιν της χώρας». Παρ' ότι όλοι μιλούσαν για το ενδεχόμενο εκτροπής, μόλις αυτή πραγματοποιήθηκε πάγωσαν. Οι συνταγματάρχες με αστραπιαίες και αριστοτεχνικές κινήσεις έθεσαν διαμιάς την πολιτική ηγεσία στο περιθώριο και έριξαν τη χαριστική βολή στη δοκιμαζόμενη δημοκρατία. Η ορκωμοσία της κυβέρνησης Κόλλια από το βασιλιά ήταν μια τυπική όσο και περιττή διαδικασία νομιμοποίησης αφού στην ουσία οι συνταγματάρχες είχαν αποτινάξει κάθε άλλη εξουσία εκτός από την «επαναστατική» επιτροπή. Για μια ακόμη φορά επιστρατεύτη - καν τα επιχειρήματα περί πολιτικού αδιεξόδου και εθνικού κινδύνου από τον κομμουνισμό για να δικαιολογήσουν την «πρόσκαιρη» γυψοποίηση της κοινωνίας ως αναγκαία παρενέργεια της εξυγίανσης. Υπάρχει ωστόσο και μια ακόμη ιδεολογική διάσταση του χουντικού λαϊκισμού που την ανέδειξε στο προκατασκευασμένο διάγγελμα του ο διακοσμητικός πρωθυπουργός Κόλλιας, και διέτρεξε την επταετή προπαγάνδα: «Δεν ανήκομεν εις την οικονομικήν ολιγαρχίαν» τόνισε, «ανήκομεν εις την τάξιν του μόχθου. Και θα σταθώμεν εις το πλευρόν των πτωχών αδελφών μας...».⁵² Οι χουντικοί επεστράτευσαν όλα τα επιχειρήματα για να μετατρέψουν την προδοσία σε μια τρόπον τινά

⁵² Πηγή: Clogg R., *Η ιδεολογία της «επαναστάσεως» της 21^{ης} Απριλίου 1967*, 1976, σελ. 83 στο συλλογικό τόμο: «Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό» επιμ. Γ. Γιαννόπουλος- R. Clogg

απόπειρα εθνικής αναγέννησης, αλλά ο μύθος αυτός περιορίστηκε για αυτοκατανάλωση.

Ο ίδιος ο Παπαδόπουλος δεν παρέλειψε μέσω ενός πολύτομου έργου με τίτλο «Το πιστεύω μας» που πρωτοκυκλοφόρησε το 1968, να δώσει τον ιδεολογικό μανδύα του καθεστώτος το οποίο διηύθυνε. Εκτός από τις αφόρητες επαναλήψεις των κοινοτοπιών περί της αντεθνικής κομμουνιστικής δράσης και των αδιεξόδων της προδικτατορικής Ελλάδας, ο μεσσιανικός λόγος του Παπαδόπουλου έφθασε μέχρις στο σημείο να περιγράφει τις παιδαγωγικές συνέπειες της “επανάστασης”: «Ο λαός απολυτρώθηκε από τον ίδιο τον εαυτό του, δηλαδή εσώθη από την ατομιστική νοοτροπία», υποστήριξε. Ανήκει ίσως στη σφαίρα της ψυχιατρικής, η έρευνα του πόσο πραγματικά πίστευαν οι δικτάτορες τα όσα έλεγαν ή απλώς και μόνο υπερασπίζονταν τα ζωτικά αυτά ψεύδη έναντι του εαυτού τους, αλλά είναι σίγουρο ότι ο πατερναλισμός της δεξιάς ιδεολογίας, αναδείχθηκε ατόφιος μέσα από τις πρακτικές της χούντας. Αλλά και οι δύο κατεξοχόν απολογητές της δικτατορίας⁵³ Γ. Γεωργαλάς και Θ. Παπακωνσταντίνου, επεδίωξαν να ιδεολογικοποιήσουν εκ των υστέρων και να καταστήσουν φυσική, την αποστέρηση της δημοκρατίας και την υποκατάστασή της από τον ωμό αυταρχισμό. Στο σημείο αυτό όχι μόνο δεν πρωτοτύπησαν, αλλά εξέφρασαν με πλήρη συνέπεια την αρχή της πρώιμης δεξιάς να χτίζει μια ιδεολογία για να δικαιολογήσει τα κακώς κείμενα.

Μπορεί βέβαια λαϊκό έρεισμα να μην απέκτησε η «επανάσταση» δια του ασυνάρτητα δοσμένου συνονθυλεύματος λαϊκισμού και εθνικισμού, αλλά εξασφάλισε την υποστήριξη ή έστω την ανοχή της πλειοψηφίας του στρατού και αυτό φάνηκε από την ευκολία με την οποία αντιμετώπισε το, κακοσχεδιασμένο ομολογουμένως, αντιπραξικόπημα του βασιλιά το Δεκέμβρη του 67. Ο ΙΔΕΑ παρέμεινε πιστός στον Παπαδόπουλο και όχι στους στρατηγούς και το παλάτι. Με αυτή τη διαφοροποίηση που επισημίναμε και προηγουμένως, ο στρατός θα μονοπωλήσει την εξουσία για την επόμενη ζοφερή επταετία. Η χούντα κατάφερε να εκφράσει αυθεντικά την

⁵³ Το έργο του πρώτου «Η Ιδεολογία της επαναστάσεως» που εκδόθηκε το 1971 και του δεύτερου η «Πολιτική Αγωγή» 1970, έγιναν ιδεολογική σημαία και προβλήθηκαν συστηματικά από το καθεστώς.

ψυχροσύνθεση των αξιωματικών αρθρώνοντας μια «ιδεολογική φόρμουλα η οποία μεταφράζεται σε ένα ιδιαίτερο συναίσθημα πατριωτισμού, σε μια μορφή αδιαφορίας για τα πολιτικά πράγματα, στη διαμόρφωση μιας πουριτανικής ηθικής και σε ένα ισχυρό αίσθημα καθήκοντος»,⁵⁴ ή με άλλα λόγια, κατόρθωσε να εκφράσει την αίσθηση της αποστολής που προκύπτει από το πεπρωμένο του στρατιωτικού ως θεματοφύλακα των εθνικών ιδεωδών.

Αρχική φιλοδοξία των συνταγματαρχών ήταν η επιβολή της τάξης, και η εκκαθάριση του στρατού και της δημόσιας διοίκησης από τους εχθρικά διακείμενους στο καθεστώς, όμως στην πορεία του χρόνου θεώρησαν ότι ήταν σε θέση να παίξουν και το ρόλο του εκσυγχρονιστή της κοινωνίας. Δεν ήταν μόνο το θράσος της άγνοιας αλλά και η αυταρχική άσκηση της εξουσίας, που τους οδήγησε σε αυτή την ψευδαίσθηση της παντογνωσίας. Έτσι το 1968 με ένα ψευτοδημοψήφισμα, έθεσαν σε ισχύ νέο Σύνταγμα⁵⁵ και κατέστρωσαν φιλόδοξα πλάνα οικονομικής ανάπτυξης και πολιτιστικής αναγέννησης, πάντα βέβαια υπό τη σκιά της καταστολής και των φασιστικού τύπου προπαγανδιστικών μηχανισμών της ιδεολογίας τους. Παρότι οι δικτάτορες διεκήρυξαν την κοινωνική δημοκρατία η οποία δεν θα έθετε φραγμούς στην άνοδο των ικανών ατόμων, ενώ παράλληλα θα μεριμνούσε για την οικονομική ενίσχυση των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, στην πράξη οι μόνες ουσιαστικές παρεμβάσεις στην οικονομία της αγοράς ήταν η διαγραφή των αγροτικών χρεών, η απελευθέρωση ορισμένων κλειστών επαγγελματιών όπως του αρτοποιού και του οδηγού ταξί και η πιστωτική διευκόλυνση των εργαζομένων προς αγορά στέγης.⁵⁶ Απεναντίας κατεβλήθη συνειδητή προσπάθεια να εξευμενισθεί ακόμη περισσότερο το επιχειρηματικό καταστημένο (εγχώριο και ξένο) δια της θέσπισης του τραπεζικού απορρήτου, της διατήρησης των ευνοϊκών ρυθμίσεων για τις επενδύσεις και την εξαγωγή

⁵⁴ Βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ. ο.π., σελ. 269

⁵⁵ Στο εν λόγω Σύνταγμα δεν γίνονταν βέβαια λόγος για πολιτικά δικαιώματα, ενώ η θέση του στρατού ήταν εξαιρετικά αναβαθμισμένη. Οι υπόλοιπες θεμελιώδεις διατάξεις περί κοινοβουλίου, εκλογών κλπ. θα παρέμεναν στην ουσία κενό γράμμα.

⁵⁶ Βλ. Clogg R. ο.π. 1976, σελ. 85,86 και 102,

συναλλάγματος από εταιρικά κέρδη, και βέβαια δια της άνωθεν επιβεβλημένης εργασιακής ειρήνης.⁵⁷

Αξιοσημείωτος αλλά όχι δυσερμήνευτος είναι ο σοσιαλιστικού τύπου βερμπαλισμός που συνόδευε την παροχολογία του καθεστώτος, ο οποίος έδινε την εικόνα μιας «επιβεβλημένης» ευημερίας⁵⁸ ως προϊόν διευθέτησης των ταξικών αντιθέσεων. Οι εκάστοτε δικτάτορες τρέφουν την ψευδαίσθηση ότι μπορούν να αποκτήσουν την έξωθεν καλή μαρτυρία προσφέροντας άρτο και θεάματα ως υποκατάστατο της δημοκρατίας. Τη συνταγή αυτή εφάρμοσε με εξαιρετική εμμονή ο Μεταξάς, αλλά η λαϊκή απήχηση που της έτυχε, είχε πολύ σύντομη ημερομηνία λήξεως. Ενδέχεται βέβαια η έμφαση στον καταναλωτισμό και η αύξηση του βιοτικού επιπέδου να αυξάνουν τα περιθώρια κοινωνικής συναίνεσης, αλλά κάτι τέτοιο προϋποθέτει μια ελάχιστη πολιτική νομιμοποίηση που στην συγκεκριμένη περίπτωση απουσίαζε εντελώς.

Ο εθνικιστικός προσανατολισμός των συνταγματαρχών βασίστηκε στην υπερτόνιση της ελληνικότητας που απέρριπτε τις εξωγενείς επιρροές και αναδείκνυε τις ιστορικές παραδόσεις. Ακολουθώντας την πεπατημένη του Μεταξά⁵⁹ οι απριλιανοί δικτάτορες έστησαν έναν προπαγανδιστικό μηχανισμό με δύο νοητούς άξονες: μία διαστρεβλωμένη εκδοχή του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σε μια υποτιθέμενη ιστορική συνέχεια με το βυζαντινό θρησκευτικό ιδεώδες. Έτσι το βασικό σύνθημα του καθεστώτος «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» συμπυκνώνει τα κεντρικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά που οδηγούν από την παρακμή της δημοκρατίας στην έλευση της ελληνοχριστιανικής παλιγγενεσίας. Εξάλλου ο μιλιταρισμός, ο μεσσιανικού

⁵⁷ Βλ. Πεσμαζόγλου Ι., *Η Ελληνική οικονομία μετά το 1967*, 1976, σελ. 136 και 139, στο συλλογικό τόμο: «Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό» ο.π.

⁵⁸ Ο Πουλαντζάς επισημαίνει ότι «ένα από τα πιο σημαντικά ιδεολογικά φαινόμενα του φασισμού, και το οποίο εξηγεί μέχρι ένα ορισμένο σημείο και τη λαϊκή του απήχηση, συνίσταται σίγουρα στην αποδοχή από τη μεριά των φασιστικών λόγων, ορισμένων “σοσιαλιζόντων” συνθημάτων και θεμάτων.» Βλ. *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, 1984, σελ. 96

⁵⁹ Βλ. Close D., *Greece since 1945*, 2002, pp. 116 –118, όπου υποστηρίζεται ότι ο αταξικός χαρακτήρας του καθεστώτος και το αξιακό οπλοστάσιο των χουντικών, μεταλαμπαδεύτηκαν από την περίοδο του Μεταξά της οποίας οι πρωταγωνιστές αποτελούσαν ευθεία ιστορική συνέχεια.

τύπου λυτρωτισμός και η απαξίωση του κοινοβουλευτισμού, κατείχαν κεντρική θέση στο ιδιότυπο ιδεολογικό οπλοστάσιο της χούντας.⁶⁰ Επικουρικά βέβαια καταργήθηκε η ελευθεροτυπία και επιβλήθηκε στυγνή λογοκρισία σε κάθε εκδήλωση του κοινωνικού βίου, η οποία συνδυάστηκε με μια μεσαιωνικού τύπου ψυχολογική βία.

Το νέο θετικό πρότυπο βασιζόνταν σε μια αναβαπτισμένη χριστιανική ηθική, σε μια γλωσσική καθαρότητα και στο διαχωρισμό από τη φαυλοκρατία των κομμουνιστών μισμάτων. Η Ελλάδα ωστόσο, σε αντίθεση με την Ιταλία και τη Γερμανία, δεν μπολιάστηκε ποτέ από το φασισμό,⁶¹ παρότι βίωσε τον ακρωτηριασμό του εθνικού μεγαλοϊδεατισμού της και πορεύτηκε αγκαλιά με την ένδεια για πολλές δεκαετίες. Ίσως η εν γένει ταύτιση του συντηρητισμού με το παλάτι και η ύπαρξη χαρισματικών ηγετικών προσωπικοτήτων (Τρικούπης, Βενιζέλος, Παπαναστασίου κ.α.) ως πολιτικό αντίβαρο, δεν άφησαν ζωτικό χώρο στο φασισμό να αλώσει ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Άλλωστε η Ελλάδα διέπνυε από το 19^ο αι. από μια κουλτούρα ακραίων πολιτικών αντιπαραθέσεων οι οποίες όμως ποτέ δεν επέτρεψαν τον ολοκληρωτισμό να καταστεί απόλυτος κυρίαρχος σε θεσμικό επίπεδο.

Ακόμα και η απριλιανή εκδοχή της δεξιάς, επιδόθηκε σε έναν επίπλαστο λαϊκισμό στον οικονομικό τομέα και σε έναν υπερεθνικισμό οι οποίοι, παρά τις προφανείς αναλογίες τους με τα καθαρόαιμα φασιστικά καθεστώτα, ποτέ δεν πραγματώθηκαν ολοσχερώς.⁶² Είδαμε ότι οι

⁶⁰ Σε επίπεδο ιδεολογικής συγκρότησης και επικοινωνιακής στρατηγικής, η χούντα υιοθέτησε τα πρότυπα του Μεταξικού καθεστώτος, αλλά και των Φράνκο και Σαλαζάρ, χωρίς όμως στη πράξη να αποτελεί τυπικό φασιστικό μόρφωμα. Βλ. σχετικά Fischer – Rondholz – Φαράντος, ο.π., σελ. 108. Ο Γ. Ζαραρόπουλος χαρακτηρίζει το απριλιανό καθεστώς ως «μεσσιανικό, λαϊκιστικό και εθνικιστικό» αλλά δεν μεταχειρίζεται τον όρο «φασιστικό» βλ. ο.π., σελ. 62

⁶¹ Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Α. Ρήγος στο: *Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία*, 1977, σελ. 207 (Συλλογικός τόμος της Ελ. Εταιρίας Πολ. Επιστήμης) λέγοντας ότι: «Για όλη της περίοδο που εξετάζουμε [δηλ. τη Β' Ελληνική Δημοκρατία] αντίθετα από άλλες χώρες της Ευρώπης, στην Ελλάδα δεν παρουσιάζεται φασιστικό κίνημα.» Βλ. επίσης Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922- 1974*, 1995, σελ. 110: «Σ' αντίθεση με το φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δεν προήλθε από οποιοδήποτε μαζικό κίνημα και δεν διέθετε λαϊκή βάση.»

⁶² Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει και ο R. Clogg υποστηρίζοντας ότι «το καθεστώς δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν φασιστικό δεξιού, αριστερού ή λαϊκιστικού τύπου» Βλ. σχετ. ο.π.

κατευθυντήριοι άξονες της οικονομικής πολιτικής ελάχιστα παρεξέκλιναν από τις προτεραιότητες της κοινοβουλευτικής δεξιάς, αλλά και στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, η ασκηθείσα πολιτική, τουλάχιστον της Παπαδοπουλικής περιόδου, δεν ήταν ούτε διεκδικητική, ούτε επιθετική. Η παραίτηση του καθεστώτος από τα μειονοτικά δικαιώματα στη Βόρεια Ήπειρο, αλλά και η συμμόρφωση με τις τουρκικές αξιώσεις στην Κύπρο το Νοέμβριο του 1967, αρκούν για να μας πείσουν ότι ο πατριωτισμός και η ανδρεία των χουντικών εξαντλούνταν κατά τους εορτασμούς των εθνικών επετείων.

Συγκεκριαλιώνοντας μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι οι δικτάτορες προσποιούμενοι τους φορείς που θα έκαναν πράξη την υπέρβαση διχαστικών των ιδεολογιών, οδήγησαν την δεξιά ιδεολογία στα άκρα, ερχόμενοι σε ρήξη ακόμη και με τους πρώην συμπαθούντες τον παρεμβατικό ρόλο του στρατού στην πολιτική. Αλλά και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, η απεγνωσμένη προσπάθεια να εμφανιστεί το πραξικόπημα ως ενέργεια πολιτικά επιβεβλημένη, ηθικά εξυψωτική και εθνικά συμφέρουσα κατέστησε τους πρωταγωνιστές της γραφικούς στη συνείδηση του λαού.⁶³ «Ο ελληνικός λαός με τη λαϊκή σοφία, την ευφυΐα και την αξιοπρέπειά του, που πηγάζουν μέσα από αγώνες αιώνων, όχι μόνο δεν δουλώθηκε αλλά και ξεσκέπασε την ιδεολογική σκευωρία του ψεύδους και της υποταγής.»⁶⁴

1976, σελ. 104 και κατά την άποψή μας έχει δίκιο λαμβανομένης υπόψιν και της ενδελεχούς ανάλυσης του φασιστικού φαινομένου από τον R. Paxton στο: *The Anatomy of Fascism*, 2004, p. 55-76

⁶³ Βλ. Woodhouse C.M., *Modern Greece*, 1998, σελ. 291 καθώς και Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, 1995, σελ. 177, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Η ανικανότητα του καθεστώτος να προσελκύσει τη λαϊκή υποστήριξη έστω και στον ελάχιστο βαθμό, έγινε γρήγορα εμφανής, ενώ η απροθυμία του να έλθει αντιμέτωπο με εκλογές, ακόμα και στα περιοριστικά πλαίσια του δικού του αντιδημοκρατικού συντάγματος, αποτελούσε ακριβώς επιβεβαίωση της ανικανότητας αυτής.»

⁶⁴ Βλ. Fischer – Rondholz – Φαράντος, ο.π., σελ. 112

Στρατός & Πολιτική

Η κορύφωση και τα αδιέξοδα της δεξιάς ιδεολογίας

Ν. Μακαρέζος, Γ. Παπαδόπουλος, Στ. Παττακός
Οι αυτόκλητοι σωτήρες του Έθνους και γνήσιοι
εκφραστές της εθνικόφρονος ιδεολογίας.

Γ. Παπαδόπουλος και Δ. Ιωαννίδης σε στιγμές
σύμπνοιας και αγαστής συνεργασίας οι οποίες έληξαν
άδοξα όταν ο δεύτερος εφάρμοσε τις μεθόδους που είχε
διδασχθεί από τον πρώτο. Το αποτέλεσμα ήταν βέβαια η
αρχή του τέλους της χούντας και η εθνική απώλεια της
Κύπρου.

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Βερέμης Θ.**, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, μτφ. Σ. Παπαθανασοπούλου εκδ. Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000
- Γιαννόπουλος Γ. – Clogg R.** (επιμ.) *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976
- Close D.**, *Greece since 1945*, Longman 2002
- Clogg R.**, *A Concise History of Greece* Cambridge University Press, 1992
- Κανελλόπουλος Π.**, *Πως εφθάσαμεν στην 21^η Απριλίου 1967 Ιστορικά Δοκίμια*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997
- Καραμπελιάς Γερ.**, *Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Ο Πλαστήρας ανάμεσα στα δύο άκρα», εφημ. Καθημερινή 16-7-94
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Το κίνημα που δεν έγινε» εφημ. Καθημερινή 1-10-1994
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Ο νέος ΙΔΕΑ στο ημίφως το 1961» εφημ. Καθημερινή 22-10-1994
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Η συνωμοσία των στρατηγών του ΙΔΕΑ» εφημ. Καθημερινή 1-4-1995
- Meynaud J.**, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ. Π. Μερλόπουλος, εκδ. Μπάουρον Χ·Χ·
- Παπαχελάς Αλ.**, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2001
- Paxton R.**, *The anatomy of Fascism*, Penguin Books 2004
- Πουланτζάς Ν.- Μίλιμπαντ Ρ.- Φάου Ζ.Π.**, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Σακελλαρόπουλος Σπ.**, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1998
- Sulzberger C.L.**, *Πολιτικά Παρασκήνια της Εποχής μας*, μτφ. Κ. Πολίτης, εκδ. Καραβία, Αθήνα 1973
- Χαραλάμπης Δ.**, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία – η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985
- Fischer W. – Rondholz E. – Φαράντος Γ.**, *Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Ελλάδα 1936-1974*, μτφ. Γ. Φαράντος, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974
- Woodhouse C. M.**, *Modern Greece—A Short History*, Faber and Faber, 1998

VII. Η Παιδεία υπό το πρίσμα της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης

...Το σχολείο απέκτησε βαθμιαία τον ρόλο ιδρύματος διαλογής και κατάταξης. Αντί να είναι ο Μέγας Έξισωτής έγινε ο Μέγας Μηχανισμός Διαλογής.
Torsten Husen

I. Η θεσμική αμφισημία

Κατά κοινή παραδοχή, το εκπαιδευτικό σύστημα πραγματώνει το πιο ζωτικό τμήμα της δευτερογενούς, εξειδικευμένης, τυπικής, συντρέχουσας¹ κοινωνικοποίησης με την έννοια της πρόσκτησης κοινωνικών ρόλων. Αποτελεί επίσης κοινό τόπο ότι οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί υλοποιώντας τη βασική αποστολή τους, δηλαδή τη διάπλαση των διανοητικών δυνάμεων και του χαρακτήρα των νέων δια της πνευματικής και ηθικής αγωγής,² ενσταλάζουν αξίες και κλίμακες ιεραρχήσεων των αξιών αυτών, οι οποίες φυσικά αντανakλούν τα κοινωνικά παραδεδεγμένα πρότυπα σκέψης και συμπεριφοράς. Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρήθηκε από νωρίς ότι η εκπαίδευση συμβάλλει στην αναπαραγωγή του κοινωνικού συνόλου και σφυρηλατεί την κοινωνική συνοχή, ρόλο με τον οποίο ήταν πρωτίστως επιφορτισμένη η θρησκεία την περίοδο της προνεωτερικότητας.

Για τους θεωρητικούς της μαρξιστικής σκέψης, το σχολείο είναι λίγο ως πολύ ένας θεσμός νομιμοποίησης και διαιώνισης των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, για δύο βασικούς λόγους: *Πρώτον*. Η παρεχόμενη γνώση όχι μόνο δεν είναι (και δεν θα μπορούσε να είναι) αξιακά ουδέτερη, αλλά απεναντίας φέρνει έντονο ιδεολογικό φορτίο, δεδομένου ότι «εκτός από γνώσεις συγκεκριμένες, το σχολείο διδάσκει πατριωτισμό, τις αρχές του πολιτικού συστήματος της κοινωνίας, τις αρχές της οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας, δηλαδή καλλιεργεί την αποδοχή των αρχών και των κανόνων που διέπουν την

¹ Για το νοηματικό περιεχόμενο των όρων βλ. ενδεικτικά: Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Πολιτική Κοινωνικοποίηση*, 1976, σελ. 26-29 & Δ.Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, 1991, σελ. 552 - 553

² Ο ορισμός είναι δανεισμένος από το Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO, 1972, τ.2, σελ. 679

οργάνωση της συγκεκριμένης κάθε φορά κοινωνίας.»³ και *Δεύτερον*. Λειτουργώντας ως μηχανισμός επιλογής στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας, θεσμοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να πείσει για το αντίθετο, ούτως ώστε να εκληφθεί ως φυσική ή αναπόφευκτη η κοινωνική αδικία, από αυτούς που την υφίστανται. Ο Althusser υποστήριξε με πάθος τον ιδεολογικό χαρακτήρα του φαινομενικά ουδέτερου παιδαγωγικού μηνύματος λέγοντας ότι «οι μάζες των παιδιών είναι πρακτικά εφοδιασμένες με την ιδεολογία που απαιτείται για να διαδραματίσουν το ρόλο που τις περιμένει στην ταξική κοινωνία: ρόλο εκμεταλλεόμενου (με επαγγελματική συνείδηση, με ηθικές αρχές, με πολιτικό ήθος, με εθνικά αισθήματα και κυρίως με α-πολιτική συνείδηση πολύ αναπτυσσόμενη), ρόλο εκμεταλλευτή (που να ξέρει να διατάζει και να μιλάει στους εργάτες)».⁴

Ενώ λοιπόν για τους μαρξιστικά προσανατολισμένους κοινωνιολόγους, η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος καθρεφτίζει την ηγεμονία της αστικής τάξης με την Γκραμσιανή έννοια και επικυρώνει τις ταξικές ανισότητες, για τους φονξιοναλιστές απλώς συμβάλλει στην κατανομή ρόλων υπηρετώντας την κοινωνική διαφοροποίηση. Ο Parsons, επηρεασμένος από την ιδεολογική ομογενοποίηση των Η.Π.Α, αποδέχεται ότι «η λειτουργία της κοινωνικοποίησης μπορεί να συνοψισθεί στην ανάπτυξη της συναίνεσης και των ικανοτήτων που είναι ουσιώδεις προϋποθέσεις για την άσκηση από τα άτομα των μελλοντικών ρόλων τους»,⁵ παραγνωρίζοντας την κοινωνική προέλευση ως κριτήριο διάκρισης στο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι όποιες μορφές ανισότητας, άρα εν δυνάμει εστίες κοινωνικών συγκρούσεων, εξομαλύνονται δια της εκπαίδευσης καθώς αυτή «εμπεδώνει την ιδέα ότι οι ανισότητες στο εισόδημα και την κοινωνική θέση, που είναι αποτέλεσμα διαφορών στα εκπαιδευτικά επιτεύγματα, είναι αποδεκτές: ότι είναι σωστό να αμείβονται καλύτερα αυτοί που επιτυγχάνουν στην εκπαίδευση.»⁶ Η

³ Βλ. Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, 1985, σελ. 170. Σχετικά με την κοινωνική αναπαραγωγή μέσω του σχολείου, βλ. επίσης W.B. Kolesnik, *Ανθρωπισμός ή Μπηχεβιορισμός στην Εκπαίδευση*, εκδ. Παρατηρητής 1993, σελ. 22

⁴ Βλ. Althusser L., *Positions*, 1999, σελ. 94

⁵ Βλ. Parsons T. «The school class as a social system: Some of its functions in American society» *Harvard Educational Review*, 4, 1959

⁶ Βλ. Blackledge D. – Hunt B., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, 2000, σελ. 98

πεπλανημένη αυτή τοποθέτηση που υπηρετεί τη λογική της σταθερότητας του κοινωνικού συστήματος, εδράζεται σε μερικές θεμελιώδεις αλλά μηδέποτε εκπληρούμενες συνθήκες: **α)** ότι υφίσταται εκτεταμένη ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών και μη ύπαρξη «στεγανών» σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και διαδικασίες,⁷ **β)** ότι η διαδικασία διαφοροποίησης, άρα κοινωνικής επιλογής, που επιτελείται στο σχολείο βασίζεται μόνο στους άξονες της προσαρμογής και της επίδοσης οι οποίες μπορούν να αποτυπωθούν με κριτήρια αντικειμενικά χωρίς ταξική συνάρτηση⁸ και **γ)** ότι η εκπαιδευτική και μετέπειτα η κοινωνική, ιεράρχηση δομείται πρωτίστως στο πλαίσιο κατακτημένων και όχι δοτών εκ των προτέρων, κοινωνικών θέσεων. Άμεση συνέπεια της παραπάνω συλλογιστικής είναι η μετάθεση στο άτομο του βάρους της σχολικής αποτυχίας και της κατά φυσική συνέπεια κατώτερης επαγγελματικής σταδιοδρομίας του. Αν όμως το μοντέλο αυτό μπορεί να λειτουργήσει οριακά στις κοινωνίες με δεδομένη την ταξική consensus ή έστω την σε μεγάλο βαθμό αλληλεπικάλυψη ταξικών αξιών εντός της κοινωνικής πυραμίδας, σίγουρα δεν ικανοποιεί το περί δικαίου αίσθημα στις κοινωνίες που το δημόσιο αγαθό της παιδείας καλείται να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή όχι δια της νομιμοποίησης της ανισότητας, αλλά δια της προαγωγής της κοινωνικής κινητικότητας μέσω της γενικευμένης ανόδου του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού.

Η πιο ενδιαφέρουσα παραλλαγή του δομολειτουργισμού απαντάται στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, την πατρότητα της οποίας διεκδικεί ο αμερικανός οικονομολόγος Th. Schultz. Κατ' αυτόν η ανισοκατανομή

⁷ Ο μύθος περί ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση αμφισβητήθηκε ζωντανά στην ίδια την κοιτίδα που τον εξέθρεψε, τις ΗΠΑ. Παραθέτουμε μόνο δύο πρώιμες, αλλά διαχρονικής ισχύος μελέτες που συνέβαλλαν στην ανασκευή της σχετικής φιλολογίας: Burton Clark «The "cooling out" function in higher education» *American Journal of Sociology*, LXV, 1960 καθώς και την περίφημη έκθεση της ομάδας του James Coleman: *Equality of educational opportunity*, εκδ. U.S. Government Printing Office, 1966

⁸ Η κλασική πλέον στο είδος της έρευνα του B. Bernstein απέδειξε ότι οι διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της γλωσσικής ικανότητας των παιδιών συναρτώνται κυρίως με την ταξική προέλευση (εργατική τάξη στην Αγγλία) και όχι με το νοητικό δυναμικό. Η σημασία της διαπίστωσης αυτής έχει τεράστια σημασία καθώς παρατηρήθηκε ότι η γλωσσική επίδοση αποτελεί το θεμέλιο της σχολικής επιτυχίας. Βλ. σχετ. Bernstein B., *Social class and linguistic development: A theory of social learning*, Free Press, N.Y. 1961

εκπαιδευτικών ευκαιριών οφείλεται στην μειωμένη επένδυση στην παραγωγική ικανότητα του ανθρώπινου συντελεστή της παραγωγής. Με αυτή την έννοια ο Schultz δεν ενδιαφέρεται για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου ως καθήκοντος μια δημοκρατικής πολιτείας, αλλά ως μέσο εντατικοποίησης του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης.⁹ Οι Η.Π.Α διανύουν την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία που ο ενθουσιασμός για την βιομηχανική κοινωνία της αφθονίας έχει στρέψει στον πραγματισμό ακόμα και την από την εποχή του Ρουσό αστική αντίληψη της ισότητας. Η επένδυση στη γνώση δια της εξάπλωσης της ανώτατης εκπαίδευσης και η αναζήτηση και αξιοποίηση των ταλαντούχων ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, διαμόρφωσαν μια εκπαιδευτική πραγματικότητα στις Η.Π.Α προσανατολισμένη στην αγορά εργασίας και σαφώς διαφοροποιημένη στη φιλοσοφία της από την Ευρωπαϊκή κουλτούρα.

Την ίδια περίπου εποχή ο Bourdieu “αποδομούσε” την αστική ιδεολογία της εκπαίδευσης υποστηρίζοντας ότι αυτή αποτελεί ένα οργανικό τμήμα της ύπαρξης «αυθαίρετων πολιτιστικών σταθερών» της καπιταλιστικής κοινωνίας, εντός των οποίων οριοθετείται το τι είναι θεμιτό να διδαχθεί στους νέους και εν συνεχεία το περιεχόμενο αυτό επενδύεται με το κύρος, την αυθεντία και την εξουσία του δασκάλου. Κατά συνέπεια, τα κριτήρια με τα οποία αξιολογούνται οι μαθητές είναι βαθιά εμποτισμένα με την κουλτούρα της άρχουσας τάξης που τα εμφανίζει ως ουδέτερα για να μετατρέψει τις οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις σε διακρίσεις ποιότητας, θεσμοποιώντας έτσι τις ανισότητες αυτές. Ο Bourdieu καταγγέλλει ότι «η ιδεολογία του φυσικού χαρίσματος, λυδία λίθος του σχολικού συστήματος, εκτός από το γεγονός ότι επιτρέπει στην ελίτ τη δικαίωση αυτής της ιδιότητάς της, συμβάλλει συγχρόνως στο να φυλακίζει τα μέλη των μη προνομιούχων τάξεων μέσα στο πεπρωμένο που η κοινωνία τους επιφυλάσσει, οδηγώντας τα στο να εκλάβουν σαν φυσικές ανικανότητες τις ιδιότητες που είναι απλώς αποτέλεσμα της κατώτερης κοινωνικής τους θέσης...».¹⁰ Πίσω λοιπόν από τη

⁹ Βλ. Schultz Th. W., «Investment in human capital» στο *America's Economic Review*, 51, 1961 p. 1-17

¹⁰ Βλ. Bourdieu P., «L' école conservatrice: les inegalites devant l' école et devant la culture» στο *Revue Francaise de Sociologie* VII-3, 1966

φαινομενική τυπική ισότητα, κρύβεται η κληρονομική υπεροχή του *μορφωτικού κεφαλαίου* που φέρουν τα παιδιά των προνομιούχων οικογενειών και που τους δίνει το συγκριτικό πλεονέκτημα στην διαδικασία εκπαιδευτικής επιλογής, χωρίς βέβαια οι τυχόν εξαιρέσεις να μπορούν να ανατρέψουν την κανονικότητα αυτή. Άρα το σχολείο «αντιμετωπίζοντας όλους τους διδασκόμενους, όσο άνισοι κι αν είναι στην πραγματικότητα, σαν ίσους μεταξύ τους, ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, οδηγείται στην πράξη να επικυρώνει με το βάρος της εγκυρότητάς του τις αρχικές ανισότητες στην παιδεία».¹¹

Όσο ευλογοφανής κι αν παρουσιάζεται η μετάθεση του ιστορικού υλισμού στην εκπαίδευση, στη ουσία κρίνεται αρκετά άκαμπτη και υπεραπλουστευτική για να ερμηνεύσει ένα τόσο σύνθετο σύστημα συσχετισμού δυνάμεων όπως αυτό εξελίχθηκε στην μεταβιομηχανική καπιταλιστική κοινωνία. Παρότι δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο θεσμός της παιδείας δομείται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγει και να νομιμοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες, δεν είναι δυνατόν να αρνηθούμε την ύπαρξη καθηγητών, φοιτητών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «υπηρέτες του κατεστημένου». Με το σκεπτικό αυτό, θα αποδεχτούμε τις θέσεις των Bowles και Gintis που υποστηρίζουν ότι δεν είναι δυνατόν να κατανοήσουμε την εκπαίδευση ανεξάρτητα από την κοινωνία της οποίας αποτελεί τμήμα, άρα οδηγούμαστε στην στενή διασύνδεση κοινωνικών, οικονομικών και εκπαιδευτικών θεσμών προς το σκοπό της εμπέδωσης της κοινωνικής ένταξης και της συνακόλουθης διασφάλισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.¹²

Ταυτόχρονα όμως, και για να αποφύγουμε τον οικονομικό ντετερμινισμό ή τις αυθαίρετες γενικεύσεις, πρέπει να επισημάνουμε και τη διάσταση της σχετικής αυτονομίας του εκπαιδευτικού συστήματος ως ιδεολογικό μηχανισμό, κατ' αντιστοιχία της σχετικής αυτονομίας του ίδιου του κράτους, διατυπωμένη έξοχα από τον Πουλαντζά: «Αν και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί έχουν μια αξιοσημείωτη αυτονομία και μεταξύ τους και απέναντι

¹¹ Βλ. Bourdieu P. ο.π., *Revue Francaise de Sociologie* VII-3,1966

¹² Βλ. Bowles S. – Gintis H., *Schooling in Capitalist America*, Routledge & Kegan, 1976, p. 53

στον κρατικό καταπιεστικό μηχανισμό, είναι επίσης αλήθεια, ότι ανήκουν στο ίδιο σύστημα όπου ανήκει κι αυτός ο καταπιεστικός μηχανισμός.»¹³

Τα όχι λίγα ιστορικά παραδείγματα στις Η.Π.Α, τη Γαλλία, τη Γερμανία αλλά και την Ελλάδα, κατά τις δεκαετίες του 60 και του 70, αρκούν για να μας αποδείξουν πως κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις η παιδεία όχι μόνο δεν αναπαράγει τη *given society*, αλλά έχει κατ' επανάληψη τεθεί στην πρωτοπορία της διάδοσης ιδεολογικών ρευμάτων που δείχνουν το δρόμο για την κοινωνική αλλαγή.¹⁴ Το γεγονός ότι η υγιής ακαδημαϊκή επαναστατικότητα (εφόσον αυτή διατηρείται ακόμα) δεν μετουσιώνεται σε πολιτική αλλαγή, είμαι μείζον πρόβλημα ποιότητας της δημοκρατίας όπου η θεσμοποίηση των διεκδικήσεων τις έχει απονευρώσει πολιτικά, και δευτερευόντως αποτέλεσμα της «προδοσίας» των διανοουμένων ή της ενδογενούς θεσμικής κρίσης στην παιδεία.

Η νεότερη Ελλάδα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση συνδυασμού των αρνητικών επιπτώσεων τόσο του ταξικού χαρακτήρα της παιδείας από την άποψη των άνισων ευκαιριών πρόσβασης, όσο και του αλληλοαναιρούμενου ιδεολογικού προσανατολισμού που ήθελε να υπηρετήσει την επίσημη κρατική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, αλλά ταυτόχρονα να κατευθύνει επαγγελματικά του νέους κατά τα κελεύσματα της οικονομίας της αγοράς.¹⁵ Δεδομένων των πενιχρών οικονομικών μέσων που διατέθηκαν και στις δύο κατευθύνσεις, το αποτέλεσμα δεν ήταν άλλο από την υποβαθμισμένη δημόσια πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς και την αδυνατούσα να παρακολουθήσει τις ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, επαγγελματική εκπαίδευση. Αντίστοιχη υπήρξε η κατάσταση και στην ανώτατη παιδεία, όπου η αυξημένη ζήτησή της ως μέσο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, προσέκρουε στην ανυπαρξία υποδομών και στην πολιτική βούληση να διατηρήσει τον ελιτίστικο χαρακτήρα της, περιφρονώντας στην πράξη το αίτημα για μαζική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Έτσι η ιδεολογία της

¹³ Βλ. Πουλαντζάς Ν. κ.α., *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, 1984, σελ. 28

¹⁴ Βλ. σχετική τοποθέτηση Α.-Ι.Δ. Μεταξά, ο.π. 1976, σελ. 123

¹⁵ Βλ. Προβατά Α., *Ιδεολογικά Ρεύματα Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, 2002, σελ. 116

δεξιάς ακροβατώντας μεταξύ πατροπαράδοτου συντηρητισμού και τεχνοκρατισμού, απέτυχε όχι μόνο να ικανοποιήσει άμεσα τις λαϊκές προσδοκίες αλλά και να αφήσει ως πολιτικό κληροδότημα, μια γενιά νεοελλήνων με αξιόλογη πνευματική καλλιέργεια. Τις συνέπειες των επιλογών αυτών που ταλανίζουν ακόμη τον τόπο τις βιώνουμε καθημερινά, ήταν όμως αποτέλεσμα μόνο πολιτικής αβλεψίας ή μιας λίγο ως πολύ συναίσθησης ότι ο κρατικός αυταρχισμός και η αναβαθμισμένη παιδεία αδυνατούν να συνυπάρξουν μακροπρόθεσμα; Μια εκτενέστερη κοινωνιολογική προσέγγιση ίσως μας δώσει κατατοπιστικές απαντήσεις.

II. Η Δεξιά πολιτική στο χώρο της παιδείας. Το διακύβευμα ενός κοινωνικού αγαθού

Η προϊούσα συντηρητικοποίηση του πολιτικού χώρου στη Ελλάδα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 30, η οποία κορυφώθηκε μεταπολεμικά, είχε άμεσο αντίκτυπο και στον ευαίσθητο χώρο της παιδείας. Το ορμητικό κίνημα του δημοτικισμού που σημάδεψε τις εξελίξεις τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και γέννησε τις προοδευτικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου το 1917 και το 1929,¹⁶ κόπασε καθώς η σοβούσα πολιτική και ιδεολογική κρίση της κατοχής έστρεψε το ενδιαφέρον των ανθρώπων στην ίδια την επιβίωση. Ενώ η λαίλαπα του πολέμου ακόμα μαίνονταν, η Π.Ε.Ε.Α. (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) στην ιδρυτική της πράξη στις 10 Μάρτη 1944, αναφέρει στο άρθρο 7:¹⁷ «Επίσημη γλώσσα για όλες τις εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής και για όλους τους βαθμούς της εκπαίδευσης,

¹⁶ Διαφωτιστικές λεπτομέρειες για το περιεχόμενο και τον αντίκτυπο των μεταρρυθμίσεων του Βενιζέλου καθώς και για το ρόλο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Γληνός, Τριανταφυλλίδης, Δελμούζος) στην εδραίωση της καθομιλούμενης γλώσσας στην στοιχειώδη εκπαίδευση βλ. Δημαράς Αλ., *Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου στα εκπαιδευτικά*, στο συλλογικό τόμο «Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του» 1980, σελ. 21-43 καθώς και Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, 1984, σελ. 134 -135

¹⁷ Πηγή: Σκουλάτος Β. –Δημακόπουλος Ν. – Κόνδας Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, 1988, σελ. 289 - 290

είναι η γλώσσα του λαού» εκφράζοντας την ανεκπλήρωτη προσδοκία για παιδεία και κοινωνική δικαιοσύνη. Ακολούθησε το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας»¹⁸ της γραμματείας παιδείας της Π.Ε.Ε.Α., ένα κείμενο διαποτισμένο με το όραμα του Δ. Γληνού για μαζική παιδεία προσανατολισμένη στην καλλιέργεια ελεύθερων, αυτοπειθαρχημένων και κριτικά σκεπτόμενων ατόμων. Αλλά μέσα στην υψικάμινο του εμφυλίου, αναμενόμενο ήταν η εκπαίδευση να παραμείνει ουσιαστικά αδρανής με λίγες μόνο φωτεινές εξαιρέσεις όπως η ίδρυση του μορφωτικού συλλόγου «Αθήναιοι» το 1946 με πρωτοστάτη τον Παπανούτσο, ο οποίος υπηρετούσε την αρχή της ανοιχτής παιδείας για το λαό, και τα δύο σχέδια εκπαιδευτικής ανασυγκρότησης του 1949 (Δοξιάδη και Τσάτσου) που κινούνταν στις κατευθύνσεις του δημοτικισμού αλλά δεν υλοποιήθηκαν ποτέ. Κατά τα άλλα, η κεντρική παρέμβαση στη διακυβέρνηση του τόπου θα λήξει το 52 και μαζί της θα εγκαταλειφθεί ένα μείζον νομοσχέδιο του Πλαστήρα για τη Μέση Εκπαίδευση που αποτελούσε συνέχεια και επέκταση της προαναφερθείσας προσπάθειας του 1949.

Ωστόσο δέκα χρόνια μετά την απελευθέρωση κι ενώ ο αναλφαβητισμός εξακολουθούσε να μαστίζει το ένα τέταρτο του πληθυσμού,¹⁹ η υποβάθμιση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης παρουσιάζεται ανάγλυφα από τον ακόλουθο πίνακα όπου φαίνεται πως η κατάσταση που επικρατούσε ήταν χειρότερη από την προπολεμική περίοδο. Μόνη εξαίρεση ήταν η θεαματική αύξηση κατά 50% των ιδιωτικών δημοτικών σχολείων τα οποία βέβαια απευθύνονταν στην κοινωνική μειοψηφία που ωφελήθηκε οικονομικά από την πολιτική ρευστότητα της κατοχής και την αμερικάνικη βοήθεια. Ανάλογη ήταν η εικόνα και για την ευνοημένη προπολεμικά δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με τα ημερήσια δημόσια γυμνάσια να έχουν κατά μέσο όρο 73 μαθητές ανά τάξη, σε αντίθεση με τα ιδιωτικά που ο αντίστοιχος μέσος όρος ήταν 10.

¹⁸ Το εν λόγω σχέδιο αποτελούσε έναν ευρύτερο καταστατικό χάρτη για την παιδεία και ήταν προϊόν συνθετικής δουλειάς εισηγήσεων του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ.

¹⁹ Κατά την πρώτη μεταπολεμική γενική απογραφή του πληθυσμού αναδείχθηκε ακόμη μια οδυνηρή παράμετρος της ελληνικής πραγματικότητας: ότι το 24% των πολιτών με ηλικία πάνω από 10 έτη, ήταν αναλφάβητοι. Βλ. σχετ. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 –2000, τ. 9, σελ. 172

Πίνακας 1

Συγκριτικά Στοιχεία Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Αριθμός Σχολείων & Μαθητών / τριων		
<i>Δημοτικά σχολεία</i>	<i>1939-40</i>	<i>1954-55</i>
Σχολικά κτίρια	8.324	8.251
Διδακτικό προσωπικό	16.045	18.563
Μαθητές / τριες	941.244	873.562
Σχολεία δημόσια	8.364	8.813
Σχολεία ιδιωτικά	254	381

Πηγή: ΕΣΥΕ

Πέραν όμως από την αναβάθμιση του ρόλου της ιδιωτικής εκπαίδευσης, σημαντική είναι η διάγνωση των προτεραιοτήτων της επισκοπούμενης περιόδου. Η πολιτική συμμαχία των αστικών δυνάμεων με επίκεντρο τη δεξιά, που εξήλθαν νικήτριες από τον εμφύλιο, μετατόπισαν το ενδιαφέρον τους από την επάρκεια του εκπαιδευτικού συστήματος στην ιδεολογική περιχαράκωσή του. Στο κεφάλαιο V είδαμε ότι με το Σύνταγμα του 52 (άρθρο 16) η εκπαίδευση αποσκοπούσε στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των νέων στη βάση των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Κατ' εφαρμογή της Συνταγματικής πρόβλεψης «σε ολόκληρο το σχολικό σύστημα προβάλλεται, εμμέσως πλην σαφώς, ένα ελληνοχριστιανικό σύστημα αξιών, ενώ στις τελευταίες τάξεις του εξαταξίου γυμνασίου η έκρηξη της αντικομμουνιστικής εξαρτάται από την προθυμία των διδασκόντων και των περιστασιακών διαφωτιστών, ιεροκηρύκων κ.λ.π.»²⁰ Φυσικά ο συντηρητικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης συνδυάζονταν με την συνταγματική καθιέρωση της καθαρεύουσας ως μόνης επίσημης γλώσσας (άρθρο 107 που ήλκε την καταγωγή του από το Σ. του 1911), και τη ρητή απαγόρευση κάθε παραφθοράς της.

Το κοινωνικό αίτημα για μαζική παιδεία υποκαταστάθηκε από την έμφαση στον ιδεολογικό προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος και την στροφή στην τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση που ήταν το μέγα ζητούμενο για τη στήριξη της βιομηχανικής ανάπτυξης. Φαίνεται πως το σοκ του εμφυλίου ήταν τόσο ισχυρό που λειτούργησε ανασχετικά σε κάθε

²⁰ Βλ. Μελετόπουλος Μ., *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967*, 1993, σελ. 111

προσπάθεια εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού. Ενώπιον του υπαρξιακού κινδύνου του αστικού καθεστώτος, συντηρητικοί και φιλελεύθεροι παραμέρισαν τις διαφορές τους ακόμα και στα ζητήματα της παιδείας, συνασπιζόμενοι εν όψει του κοινού εχθρού. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως και στον τομέα αυτό κερδισμένη βγήκε η δεξιά και χαμένη η κοινωνική πρόοδος. Ο κάθε άλλο παρά σκληροπυρηνικός Κ. Τσάτσος είχε υποστηρίξει ως υπουργός παιδείας σε συνέδριο εκπαιδευτικών το 1949: «Η αστική τάξη βρίσκεται σε κίνδυνο και για να σωθεί πρέπει να βρει έναν μύθο για το λαό, το σωτήριο μύθο της, που δεν είναι άλλος από το ελληνοχριστιανικό πνεύμα, ικανό να αντιμετωπίσει τον κομμουνισμό όχι με την άρνηση αλλά με την ιδεολογική θέση».²¹ Αν κρίνουμε εκ του αποτελέσματος, μάλλον εισακούστηκε ο Τσάτσος, αλλά μόνο ως προς το ένα σκέλος της εισήγησής του, αυτό του μύθου του ελληνοχριστιανικού πνεύματος, γιατί η μισαλλοδοξία παρέμεινε προεξάρχον συστατικό της δεξιάς προπαγάνδας. Αλλά δεν είναι διόλου συμπτωματικό το ότι η παραίτηση αυτή απευθύνονταν πρωτίστως στο χώρο της παιδείας ως τον κατεξοχήν μηχανισμό σμίλευσης του εθνικιστικού ιδεολογικού ρεύματος. Ο Τσουκαλάς διαπιστώνει πως «αν η συνείδηση της εθνικής ένταξης μπορεί να αναπαραχθεί με υποτυπώδη τρόπο μέσω των οικογενειών, η εγχάραξη είναι πολύ ισχυρότερη και αποτελεσματικότερη μέσω του σχολείου, στο βαθμό που η κατασκευασμένη εθνική ιστορία που διδάσκεται και η επιμονή στις ιδεολογικές συντεταγμένες του εθνικού “συστήματος” προσδιορίζουν τα κοινά και αποφασιστικής συμβολικής εμβέλειας σημεία αναφοράς της εθνικής “αποκλειστικότητας”».²²

Μοιραία λοιπόν οι δάσκαλοι που κατά το μεσοπόλεμο είχαν συνδέσει τη δράση τους με την κοινωνική πρωτοπορία, αναδιπλώθηκαν ατάκτως, πειθαρχώντας στα κελεύσματα του αυταρχικού, συντηρητικού κράτους. Οι μεμονωμένες περιπτώσεις των εκπαιδευτικών που αντιστάθηκαν,

²¹ Βλ. Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαιδευτικών της 17-22 Οκτωβρίου 1949, σελ. 401 (Πηγή: Αδάμου Μ., *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του Εθνικού Κράτους. Η Ελληνική Περίπτωση 1950-1976*, 2002, σελ. 132)

²² Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, 1977, σελ. 383. Για το ιδεολογικό περιεχόμενο του παιδαγωγικού μηνύματος βλ. επίσης την έρευνα της Φραγκουδάκη Α., *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός & Παιδαγωγική βία*, εκδ. Θεμέλιο, 1979

στηλιτεύτηκαν σχεδόν ομόφωνα από την πνευματική και πολιτική ηγεσία. Χαρακτηριστικό του κλίματος της εποχής και των διεργασιών που είχαν συντελεστεί στον αστικό χώρο, είναι και το απόσπασμα από διάλεξη του πάλαι ποτέ επαναστατικού Αλ. Δελμούζου στα μέσα της δεκαετίας του 40: «Είναι αρκετοί δάσκαλοι που πίστεψαν πως θα πετύχουν το λυτρωμό του σχολείου με δράση κομματική...ο δρόμος για το παραμέρισμα των τραγικών αποτελεσμάτων αυτής της κατάστασης είναι ένας: να ξαναγυρίσουν στο σχολείο και στο έργο τους και να το απολυμάνουν από κάθε κομματικό σύνθημα. Οι λίγοι που δεν το μπορούν, ας αφήσουν ήσυχη την παιδεία...»²³ Ίσως να μην αντιλαμβάνονταν πλήρως ο λαμπρός αυτός αγωνιστής του δημοτικισμού ότι ο ιδεολογικός εξαγνισμός του σχολείου θα άφηνε ελεύθερο το πεδίο της δράσης στους πρωτεργάτες της εθνοφροσύνης. Αλλά κάτι τέτοιο δεν μπορεί σίγουρα να λεχθεί για τον Γ. Παπανδρέου, ο οποίος κατά την ανάληψη των καθηκόντων του ως υπουργός παιδείας το Φλεβάρη του 1951, προέβη στην σαφέστατη ιδεολογική οριοθέτηση: «...Δεν αρκεί οι διδάσκαλοι να μην είναι κομμουνιστάι ή συνοδοιπόροι, οφείλουν να είναι σηματοφόροι του εθνικού αγώνος εναντίον του κομμουνισμού.»²⁴ Η ιστορική ειρωνεία είναι ότι την ίδια μέρα υπέβαλε την παραίτησή του ο προηγούμενος γεν. γραμματέας του υπουργείου Ευ. Παπανούτσος. Βέβαια για να αποδώσουμε ιστορική δικαιοσύνη πρέπει να αναφερθούμε και στην ίδρυση του Ι.Κ.Υ το 1951 που συντελέστηκε με πρωτοβουλία του Παπανδρέου και εξασφάλισε σε αρκετούς οικονομικά ασθενείς το προνόμιο συνέχισης των σπουδών τους.

Στα μέσα λοιπόν της δεκαετίας του 50 το κλίμα δυσφορίας για την δυσλειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος άρχισε να εντείνεται καθώς τα χρονίζοντα προβλήματα του κτιριακού, των κενών σε διδακτικό προσωπικό, των απαρχαιωμένων προγραμμάτων σπουδών και των μονολιθικών συγγραμμάτων, είχαν προκαλέσει σωρεία αρνητικών εντυπώσεων. Ειδικότερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση τα προβλήματα ήταν ακόμη πιο ασφυκτικά αφενός γιατί το σύστημα είχε υπερφορτωθεί με χιλιάδες φοιτητές που εγγράφηκαν στα Πανεπιστήμια χωρίς εξετάσεις κατά την κατοχή κι αφετέρου

²³ Βλ. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 –2000, τ. 9, σελ. 171

²⁴ Βλ. εφημ. Καθημερινή της 2-2-1951

γιατί το κοινωνικό αίτημα για παιδεία στους φτωχούς προσέκρουε στο σχεδόν απαγορευτικό κόστος φοίτησης στις σχολές (δίδακτρα, εξέταστρα, κόστος αγοράς συγγραμμάτων κλπ). Ας μην ξεχνάμε ότι η τριτοβάθμια εκπαίδευση εκείνη την εποχή ήταν άρρηκτα δεμένη με την ανοδική κοινωνική κινητικότητα, άρα οι πολιτικές επιλογές της δεξιάς που ευνοούσαν τους αποκλεισμούς είτε λόγω οικονομικών είτε λόγω ιδεολογικών παραγόντων, ήρθαν σε άμεση ρήξη με τα πλατιά λαϊκά στρώματα. Ο χώρος της παιδείας ήταν από τους πρώτους που ανέδειξαν την κοινωνική αναληψία της δεξιάς και έφερε στο προσκήνιο το ουσιαστικό έλλειμμα πολιτικής νομιμοποίησης της παράταξης.

Ωστόσο στα μέσα του 1957 και πριν η κατάσταση γίνει εκρηκτική, η κυβέρνηση Καραμανλή ενδίδοντας στις από έτους επίμονες πιέσεις της αντιπολίτευσης, συνέστησε επιτροπή «ειδικών» για να μελετήσει τα εκπαιδευτικά προβλήματα στο σύνολό τους. Η έκθεση, της κατά πλειοψηφία συντηρητικής επιτροπής, που παραδόθηκε στις αρχές του 1958 δεν είχε να εισκομίσει καμιά ριζοσπαστική καινοτομία και απλώς έδινε το στίγμα του διαφαινόμενου συμβιβασμού στον οποίο ήταν διατεθειμένη να προβεί η κυβέρνηση, στη λογική των θέσεων του Παπανούτσου που ήταν ίσως το πιο προοδευτικό μέλος της επιτροπής. Βασικοί της άξονες ήταν η ρητορική, πλην ουτοπική, αναζήτηση της συνοχής κλασικής παιδείας και θετικών επιστημών, και η αναγνώριση της ισοτιμίας δημοτικής και καθαρεύουσας.²⁵ Όμως οι εκλογές του 1958 ανέστειλαν προσωρινά τις διαδικασίες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης η οποία προωθήθηκε νομοθετικά το Σεπτέμβρη του 1959 από τη νέα κυβέρνηση Καραμανλή και τον καινούργιο υπουργό παιδείας Γ. Βογιατζή. Η εν λόγω μεταρρύθμιση βασίστηκε στην αποσπασματική εφαρμογή των πορισμάτων της επιτροπής του 1957 με επίκεντρο την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση. Έτσι με το Ν.Δ. 3971/59 ιδρύθηκαν Δημόσιες Τεχνικές Σχολές υπομηχανικών στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (άρθρο 1), δημόσιες Σχολές Τεχνικών Βοηθών – Εργοδηγών σε μεγάλες επαρχιακές πόλεις (άρθρο 16) και η Σχολή Εκπαιδευτικών Λειτουργών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης –ΣΕΛΕΤΕ- (άρθρο 24).

Κύριο όμως χαρακτηριστικό της μόνης ουσιαστικής παρέμβασης της προδικτατορικής δεξιάς στην παιδεία ήταν η ενίσχυση του συγκεντρωτισμού

²⁵ Βλ. Αδάμου Μ. ο.π. σελ. 237

καθώς το σύνολο σχεδόν των σχολών της τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης (πλην αυτών της εμπορικής ναυτιλίας) υπήχθη στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Παιδείας (Ν.Δ. 3973/59) και στα δαιδαλώδους διάρθρωσης όργανα όπως το Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαιδευτικού Προγράμματος (ΑΣΕΠ) και το Συντονιστικό Συμβούλιο Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΣΣΕΕ) που ιδρύθηκαν για το σκοπό αυτό. Αλλά και στην οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης η άτολμη μεταρρύθμιση του 1959 δεν μετακινήθηκε από τα συντηρητικά πρότυπα, παρά την, ατελέσφορη εκ του αποτελέσματος, διάκριση του εξατάξιου Γυμνασίου σε δύο τριετείς βαθμίδες στη δεύτερη από τις οποίες θα υπήρχε η δυνατότητα να ακολουθηθούν νέες κατευθύνσεις που αφορούσαν την τεχνική, αγροτική, οικονομική, ναυτική, τις ξένες γλώσσες ή την οικιακή οικονομία (άρθρο 27).

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι συσχετισμοί δυνάμεων στη δεξιά παράταξη δεν ευνοούσαν την απαγκίστρωση από το εκπαιδευτικό κατεστημένο καθώς η κυρίαρχη αντίληψη δεν μπορούσε να δεχθεί το σχολείο παρά μόνο ως θεσμό που διαμέσου της ιδεολογικής φόρτισης και του ταξικού αποκλεισμού θα λειτουργούσε ως μηχανισμός αναπαραγωγής της εθνοφροσύνης. Η μόνη παραχώρηση που μπορούσε να νοηθεί ήταν η από καιρό διαγνωσθείσα ανάγκη ενίσχυσης της εφαρμοσμένης γνώσης που θα συνδέονταν άμεσα με τις ανάγκες της γρήγορα μεταβαλλόμενης αγοράς εργασίας.²⁶ Εξάλλου αυτή η πρωτοβουλία εκτός του ότι ήταν πολιτικά ακίνδυνη, ήταν συμβατή και με τη διεθνή πρακτική που άρχιζε να αποδίδει πρωτεύοντα ρόλο στην εκπαίδευση ως συντελεστή της αειφόρου οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και με την αμετακίνητη πολιτική στοχοθεσία του Καραμανλή για σύνδεση με την ΕΟΚ που απαιτούσε τη δέουσα μέριμνα για παροχή εξειδικευμένου και φτηνού εργατικού δυναμικού στον πολλά υποσχόμενο δευτερογενή τομέα της οικονομίας.

Πέραν των ανωτέρω, η γρήγορη ένταξη των νέων στην παραγωγική διαδικασία είχε άλλα δύο δευτερογενή οφέλη: *Πρώτον*, υπόσχονταν γρήγορη μείωση της ανεργίας που εξακολουθούσε να είναι υψηλή και *Δεύτερον* αποφόρτιζε τα Πανεπιστήμια και τις εξ αυτών ορμώμενες διεκδικήσεις των πιο ανήσυχων και μορφωμένων (άρα επικίνδυνων για το καθεστώς) κοινωνικών

²⁶ Βλ. Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Β΄ 2002, σελ. 43

ομάδων. Ταυτόχρονα δε, η επέκταση έστω και της τεχνικής εκπαίδευσης, προσέλκυσε μαθητές από τα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και από τα πιο απομακρυσμένα και γεωγραφικά διαμερίσματα,²⁷ αφήνοντας έναν φεγγίτη ανοιχτό στις μη προνομιούχες ομάδες του πληθυσμού που αναζητούσαν ένα καλύτερο μέλλον διαμέσου της παιδείας. Παρά ταύτα η τεχνική εκπαίδευση δεν κατόρθωσε να καταξιωθεί στη συνείδηση όσων προορίζονταν να την ακολουθήσουν και παρέμεινε διαχρονικά ως υποκατάστατη επιλογή όσων αδυνατούσαν να επιτύχουν την εισαγωγή τους στα Πανεπιστήμια. Κατά την άποψη του γράφοντος, βασική αιτία ήταν το κοινωνικό «απωθημένο» για την ανώτατη παιδεία που συνδέονταν με τα καταξιωμένα επαγγέλματα κύρους στη χώρα μας, ωστόσο η Προβατά επεσήμανε μια συμπληρωματική εκδοχή εξίσου ρεαλιστική: «η ανεργία η οποία υπήρχε στο δευτερογενή τομέα, μεγάλωνε τη διστακτικότητα των γονιών απέναντι σε κάθε μορφή τεχνικής εκπαίδευσης, ενώ μεγάλωνε παράλληλα και το κύρος των Γενικών Γυμνασίων, τα οποία εξασφάλιζαν καλύτερες προοπτικές για τους αποφοίτους τους, λόγω του υπερδιογκωμένου τριτογενούς τομέα.»²⁸

Γενικότερα όμως, η δομή της ελληνικής εκπαίδευσης παρέμεινε προσδεσμένη στα δύο βασικά χαρακτηριστικά του νεοελληνικού πολιτειακού μορφώματος που επεσήμανε σχετική έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε: **α)** την κυρίαρχη κουλτούρα της «πελατειακής πατρωνείας» και **β)** την γραφειοκρατική οργάνωση της δημόσιας διοίκησης και την κομματική εξάρτησή της.²⁹ Με αυτή την έννοια έχει δίκιο ο Καζαμίας που μιλάει για «εκπαιδευτική γραφειοκρατία» η οποία διαιωνίζει το πολιτικο-ιδεολογικό σύστημα ελέγχου δια του συγκεντρωτισμού, του αυταρχισμού και του φορμαλισμού: «Η κεντρική κυβέρνηση μέσω του υπουργείου Παιδείας ελέγχει και ρυθμίζει κάθε πλευρά του εκπαιδευτικού συστήματος. Πιστοποιεί, διορίζει και απολύει όλους τους εκπαιδευτικούς...διαμορφώνει, καθορίζει και επιβάλλει όλους τους τύπους εκπαιδευτικής γνώσης (αναλυτικά προγράμματα), το περιεχόμενο των

²⁷ Βλ. Μυλωνάς Θ., *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους Σχολικούς μηχανισμούς*, 1999, σελ. 65 - 66

²⁸ Βλ. Προβατά Α. ο.π., σελ. 140

²⁹ Βλ. Έρευνα Ε.Κ.Κ.Ε: *Πληθυσμός και Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, Αθήνα 2002, σελ. 70

γνωστικών αντικειμένων, τα ωρολόγια προγράμματα και τις κρίσιμες εξετάσεις, όπως είναι οι εισαγωγικές εξετάσεις στο πανεπιστήμιο.»³⁰

Αξιοσημείωτη ωστόσο, υπήρξε η μάλλον υποτονική αντίδραση της αξιωματικής αντιπολίτευσης στη μεταρρύθμιση του 1959 που, ως ένα βαθμό, μπορεί να ερμηνευθεί σαν απόρροια του διακομματικού αιτήματος της αναδιοργάνωσης της τεχνικής εκπαίδευσης. Ο Σβώλος ως εισηγητής της ΕΔΑ κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή, προέβη σε μια μετριοπαθή και ήπια κριτική η οποία περιστράφηκε κυρίως στην ανεπάρκεια των πόρων για την παιδεία, στην καταδίκη του κομματισμού των διδασκόντων, ενώ έθεσε και το αίτημα κατάργησης των εισαγωγικών εξετάσεων στα Πανεπιστήμια. Δεν παρέλειψε ωστόσο να καυτηριάσει και την απαίτηση προσκόμισης πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων από τους υποψήφιους επιστήμονες, αλλά η καταγγελία αυτή που διατυπώθηκε προς το τέλος της ομιλίας του, είχε παρεμπόμποντα χαρακτήρα που δεν αναιρούσε το κλίμα της συναίνεσης.³¹ Βέβαια, η απροσδόκητη αυτή στάση της ΕΔΑ δεν είναι πρωτοφανέρωτη δεδομένου ότι σε αντίθεση με το εξόριστο ΚΚΕ,³² είχε αφομοιώσει προγραμματικά τον ελληνοχριστιανικό προσανατολισμό της παιδείας, ως αντίδοτο στη δυτικοποίησή της.

Αλλά η λαϊκή δυσαρέσκεια για την ελλιπή μόρφωση αναζωπυρώνεται στις αρχές τις δεκαετίας του 60 και επανασυνδέεται με τα κοινωνικά κινήματα που μάχονται να βγάλουν από το περιθώριο την πλειοψηφία των μη προνομιούχων και των πολιτών που αντιμετωπίζουν την δυσμένεια του καθεστώτος εξ αιτίας της ιδεολογικής διαφορετικότητάς τους. Είναι η εποχή που στο μαχητικό φοιτητικό κίνημα κυριαρχούν πολιτικά συνθήματα όπως

³⁰ Βλ. Καζαμίας Α., *Η κατάρα του Σισύφου: Η βασανιστική πορεία της Ελληνικής Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης*, 1995, σελ. 49 στο συλλογικό τόμο των Καζαμίας Α. – Κασσωτάκη Μ., *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης & Εκσυγχρονισμού*

³¹ Βλ. Πρακτικά της Βουλής για τη συνεδρίαση της 25-6-1959 (Πηγή: Μπουζάκης Σ. ο.π., τ. Β' 2002, σελ. 112 – 117)

³² Ο Αθανασιάδης εκφράζοντας την επίσημη γραμμή του ΚΚΕ, σε άρθρο του στην εφημερίδα «Νέος Κόσμος» του 59, διαφοροποιείται ριζικά από την ΕΔΑ, υιοθετώντας την άποψη που προέκρινε τη μαζική τριτοβάθμια εκπαίδευση και θεωρούσε ότι η τεχνική – επαγγελματική εξυπηρέτούσε πρωτίστως τα συμφέροντα όσων ήθελαν ημιμορφωμένο, φθινό εργατικό δυναμικό.

«Προίκα στην Παιδεία και όχι στην Σοφία» ή «15% για την Παιδεία» και η Ε.Κ. κερδίζει τις εκλογές υποσχόμενη ένα πρόγραμμα ριζικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που παίρνει την μορφή συνθηματολογικής επιταγής στο λαό: «Ψήφισε Ε.Κ. για το παιδί σου!». Πράγματι, ένα από τα πρώτα μέληματα της κυβέρνησης της Ε.Κ. είναι η ψήφιση του Ν.Δ. 4379/64 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως» που συγκροτεί το πλαίσιο της πιο τολμηρής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στη μεταπολεμική ιστορία του τόπου μέχρι σήμερα. Το εν λόγω νομοθέτημα που αποτελεί απείκασμα της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας του Παπανούτσου, εισάγει τομές όπως η επέκταση της δωρεάν παιδείας (άρθρο 3), η θέσπιση 9ετούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης (άρθρο 4), η αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας (άρθρο 5) και η ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (άρθρο 21) επιφορτισμένου με θέματα έρευνας και μελέτης της εκπαιδευτικής μεθοδολογίας. Επίσης τα διδασκόμενα μαθήματα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ανακαινίζονται ριζικά με την εισαγωγή της διδασκαλίας των αρχαίων από μετάφραση στο γυμνάσιο και πλήθος νέων γνωστικών αντικειμένων στο Λύκειο όπως τα Στοιχεία του Δημοκρατικού Πολιτεύματος και Δικαίου, η Εισαγωγή στην Φιλοσοφία, η Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, τα Στοιχεία Οικονομικής Επιστήμης κ.α.

Η αντιπολίτευση της Ε.Ρ.Ε ψέλλισε έναν άναρθρο πολιτικό λόγο με βασικά επιχειρήματα την υποχώρηση των κλασικών γραμμάτων, τον περιορισμό του πνευματικού ορίζοντα των νέων, τον κίνδυνο δημιουργίας επιστημονικού προλεταριάτου και την ανεπάρκεια υποδομών υλοποίησης της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά στην ουσία προσπαθούσε να αναχαιτίσει τις νέες δυνάμεις που με όπλο τη γνώση θα την έβαζαν οριστικά στο περιθώριο των εξελίξεων. Έχουμε την εντύπωση πως από ένστικτο αντιδρούσε φοβικά όχι κυρίως στο περιεχόμενο της μεταρρύθμισης, αλλά στη δυναμική του σαρωτικού κύματος που θα προκαλούσε ο απεγκλωβισμός της κοινωνίας από τα δεσμά που της είχαν επιβληθεί. Φαίνεται πως ο Παπανδρέου, σε αυτή την περίοδο της πολιτικής του διαδρομής, είχε αποτιμήσει ορθά τις λαϊκές προσδοκίες αν κρίνουμε και από την αποφθεγματική διαπίστωσή του κατά τη διάρκεια της συζήτησης του

νομοσχεδίου στη Βουλή, ότι «Η πνευματική άνοδος οδηγεί ασφαλώς και εις το αίτημα της ελευθερίας».³³

Είναι προφανές ότι με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 64, ο Παπανδρέου δεν επεδίωκε απλώς τον εξορθολογισμό, τον εκσυγχρονισμό και την απαλλαγή της παιδείας από τα υπολείμματα του βαυαρικού πνεύματος,³⁴ αλλά ταυτόχρονα επιχειρούσε να αγκαλιάσει τις πλατιές μάζες που από χρόνια ασφυκτιούσαν στο περιθώριο του κοινωνικού γίνεσθαι. Έχει δίκιο λοιπόν η Αδάμου που επεσήμανε ότι: «Η Ε.Κ. νομοθετώντας την αστική μεταρρύθμιση δεν στόχευε απλά σε μια αναπτυξιακή πολιτική. Προσέβλεπε επίσης στην άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και τον προσεταιρισμό του λαϊκού κινήματος.»³⁵ Διότι μέσω της έμφασης στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, άνοιγαν οι ορίζοντες της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και δημιουργείτο η αίσθηση της ατομικής ευκαιρίας εξόδου από τον προδιαγεγραμμένο αποκλεισμό. Όμως οι δυνάμεις της συντήρησης δεν είχαν πει ακόμη την τελευταία τους λέξη και μετά από την κατασυκοφάντηση της μεταρρύθμισης, κυρίως δια του φιλοδεξιού τύπου,³⁶ συστάθηκε την παραχώδη περίοδο του 65, επιτροπή κατ' εντολή του υπουργού Παιδείας Σαββόπουλου, με βασικό αντικείμενο τη δρομολόγηση της αναστολής των ρυθμίσεών της. Το έργο της αντιμεταρρύθμισης ολοκλήρωσε η χούντα με τον Α.Ν. 129/67³⁷ που επανέφερε την παιδεία στον μορφωτικό μονόδρομο του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, της προγονολατρείας και της εθνικιστικής έξαψης. Απαραίτητο εργαλείο για την επιστροφή στην καθ' ημάς αρχαιότητα, ήταν φυσικά η θριαμβευτική επιβολή της καθαρεύουσας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Παρότι το γλωσσικό ζήτημα είχε από καιρό απολέσει τη δυναμική του ως κεντρικό πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης, σε σύγκριση με την εποχή που γιγαντώθηκε το κίνημα του δημοτικισμού, διακρίνεται ακόμη

³³ Βλ. Πρακτικά της από 28-8-1964 Συνεδρίασης της Βουλής (Πηγή: Μπουζάκης Σ. ο.π., τ. Β' 2002, σελ. 207)

³⁴ Βλ. Έρευνα Ε.Κ.Κ.Ε. ο.π., σελ. 71

³⁵ Βλ. Αδάμου Μ. ο.π. σελ. 250

³⁶ Βλ. Το πλήθος των δημοσιευμάτων στην Καθημερινή μεταξύ 19-7 & 20-12-1964

³⁷ Με τον εν λόγω νόμο μειώθηκε η υποχρεωτική φοίτηση στα 6 χρόνια, τέθηκαν περιορισμοί στη δωρεάν παιδεία, καταργήθηκε το Λύκειο και η χρήση της δημοτικής επιτράπηκε μόνο στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου.

η ταύτιση της σκληροπυρηνικής δεξιάς με τη χρήση της καθαρεύουσας.³⁸ Η μελέτη του συνεχούς φάσματος της δεξιάς στην εξουσία από την απελευθέρωση μέχρι το 1981, μας αποκαλύπτει μια αναλογία της γλωσσικής αυστηρότητας με τη διακύμανση της αυταρχικότητας του πολιτικού συστήματος. Με αυτή την έννοια δεν είναι ίσως τυχαίο το ότι η γλωσσική καθαρότητα αποζητάται περισσότερο από τη χούντα όταν για τη νομιμοποίηση του καθεστώτος επιστρατεύεται ο φORMALISΜΟΣ, η συμβατικότητα και το ψεύδος, ενώ εγκαταλείπεται ουσιαστικά από τη Νέα Δημοκρατία η οποία στο εκδημοκρατισμένο πολιτικό σκηνικό της μεταπολίτευσης, συμφιλιώνεται με την κοινωνία.

Προϊόν της προσπάθειας πολιτικής επιβίωσης της δεξιάς ήταν η περίφημη μεταρρύθμιση Ράλλη στα 1976-77 η οποία στην ουσία ήρε την αντιμεταρρύθμιση της χούντας αποκαθιστώντας ιστορικά την εκπαιδευτική πολιτική της Ε.Κ. Με δύο εκτενή νομοθετήματα (Ν. 309/76 & 576/77) η εκσυγχρονισμένη εκδοχή της δεξιάς, επανέφερε την 9χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, αναγνώρισε οριστικά τη χρήση της νεοελληνικής γλώσσας και επανέφερε ουσιαστικά την διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος του Γ. Παπανδρέου. Όμως ό,τι ήταν ρηξικέλευθο το 1964, είχε το χαρακτήρα της αυτονόητης προσαρμογής το 1977, δεδομένου ότι από την εν λόγω (μεταρ-) ρύθμιση απουσίαζε το όραμα και πλεόναζε η αναγκαιότητα. Παρά την ειλικρινή και, για τα πλαίσια της δεξιάς, τολμηρή προσπάθεια να επιτευχθούν συναινέσεις, τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα είχαν, εξ αιτίας και της σκοτεινής επταετίας, ριζοσπαστικοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που η Ν.Δ. απλώς σύρονταν πίσω από τις εξελίξεις.³⁹ Στη συνείδηση του λαού οι προθέσεις

³⁸ Ήδη από το 1907 ο Γ. Σκληρός είχε επισημάνει στο έργο του: *Το Κοινωνικό μας ζήτημα*, το εύλογο της ταύτισης της πλουτοκρατίας με την παράδοση, την προγονοπληξία και κατ' επέκταση με την καθαρεύουσα, σε αντίθεση με την εργατική τάξη που ψυχολογικά δεν είχε τίποτα κοινό με αυτήν. Πολύ αργότερα ο Γ. Κορδάτος στο *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, εκδ. Μπουκουμάνη, 1974, και η Ρ. Σταυρίδου – Πατρικίου στο: *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, εκδ. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1976, θα αποδεχτούν ότι ο δημοτικισμός χρησίμευσε ως όργανο σε προοδευτικές ιδεολογίες, χωρίς ωστόσο να αποκτήσει ποτέ αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα.

³⁹ Βλ. Ράλλης Γ., *Χωρίς Προκατάληψη*, 1983, σελ. 120 όπου περιγράφεται η έκρυθμη κατάσταση στη λειτουργία των Πανεπιστημίων με αφορμή την επιστροφή στα καθήκοντά τους

εκδημοκρατισμού της δεξιάς ήταν τόσο όψιμες που αντιμετωπίστηκαν σχεδόν με απάθεια, ιδιαίτερα στο χώρο της παιδείας. Αν και η Ε.ΔΗ.Κ με εκπρόσωπο τον Παπανούτσο επιδοκίμασε σε γενικές γραμμές την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση,⁴⁰ οι συσχετισμοί δυνάμεων στο κοινωνικό επίπεδο ήταν πια συντριπτικά εις βάρος της δεξιάς. Έτσι, παρά τη φιλολογία περί προώθησης των ίσων ευκαιριών και την έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη δια της ενίσχυσης της τεχνικής- επαγγελματικής παιδείας, δεν αξιοποιήθηκε ούτε αυτή η νομοθετική πρωτοβουλία μιας και ήταν ήδη γερασμένη με την ληξιαρχική πράξη γέννησής της.

Ας σταθούμε όμως λίγο παραπάνω στην αδιάψευστη μαρτυρία των αριθμών που αρκεί για να μας πείσει ότι η ανισότητα των ευκαιριών για μόρφωση συνιστά την πιο αθέατη αλλά συνάμα την πιο καθοριστική διάσταση του ταξικού χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος. Τα στατιστικά στοιχεία στον πίνακα 2 στοιχειοθετούν μια συντριπτική απόδειξη του κοινωνικού αποκλεισμού με βάση τη γεωγραφική ζώνη διαμονής. Σύμφωνα με αυτά, οι

Πίνακας 2

Επίπεδο μόρφωσης των Ελλήνων %(άνω των 10 ετών) κατά γεωγραφική ζώνη σύμφωνα με την απογραφή του 1961						
Επίπεδο μόρφωσης	ΑΝΔΡΕΣ			ΓΥΝΑΙΚΕΣ		
	Αστική ζώνη ⁴¹	Ημιαστική ζώνη	Αγροτική ζώνη	Αστική Ζώνη	Ημιαστική ζώνη	Αγροτική ζώνη
Πτυχίο Παν/μιου	5,1	1,8	0,9	1,3	0,6	0,3
Απολυτήριο Γυμνασίου	16,0	5,4	2,4	12,8	2,9	0,8
Απολυτήριο Δημοτικού	52,0	51,1	50,2	42,1	36,3	30,6
Μερικές Τάξεις Δημ.	21,5	33,3	36,7	25,8	31,7	31,4
Αναλφάβητοι	5,4	8,4	9,8	18,0	28,5	36,9

Πηγή: Μυλωνάς Θ. «Η αναπαραγωγή των Κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς» 1999, σελ. 95

των καθηγητών που είχαν κριθεί ένοχοι συνεργασίας με τη δικτατορία, αλλά δεν είχαν παυθεί οριστικά.

⁴⁰ Βλ. Πρακτικά της Βουλής κατά τη συνεδρίαση της 5-4-76

⁴¹ Αστική ζώνη θεωρούνται οι περιοχές με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους, Ημιαστική από 2.000 έως 10.000 κατοίκους και Αγροτική λιγότερους από 2.000 κατοίκους

άνδρες πτυχιούχοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που προέρχονται από αστικές περιοχές, είναι πενταπλάσιοι αυτών από τις αγροτικές περιοχές και τριπλάσιοι αυτών που προέρχονται από την ημι-περιφέρεια, ενώ τα ποσοστά αναλφαβητισμού είναι αντιστρόφως ανάλογα καθώς στην αστική ζώνη περιορίζονται στο μισό σε σχέση με τους αγρότες. Αντίστοιχα είναι και τα ποσοστά για το γυναικείο πληθυσμό μόνο που στην περίπτωση αυτή τα ποσοστά των μορφωμένων γυναικών από την επαρχία αγγίζουν μηδενικά μεγέθη.

Ο Μυλωνάς προχωρώντας σε έναν απλό συσχετισμό της κοινωνικο-οικονομικής προέλευσης με την προσβασιμότητα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ανατρέπει όλη την περιρρέουσα φιλολογία περί εκδημοκρατισμού και κοινωνικής αξιοκρατίας. Ας παρακολουθήσουμε γιατί: «Δεδομένου ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1961, το 5% μόνο του ενεργού πληθυσμού από 20 ετών και πάνω ανήκαν στην ανώτερη τάξη, το 13% στη μεσαία και το 80% στην κατώτερη, καταλαβαίνει κανείς ότι η περίφημη δημοκρατικοποίηση δεν είναι παρά ένας μύθος, γιατί, αν μετρήσει κανείς με το μέτρο της ισότητας και με βάση τα παραπάνω στοιχεία, θα βρει ότι η ανώτερη τάξη στέλνει στο Πανεπιστήμιο 63,5% περισσότερα παιδιά απ' όσα θα έπρεπε, η δε κατώτερη τάξη 71,7% λιγότερα απ' όσα έπρεπε.»⁴² Τις διαπιστώσεις του Μυλωνά έρχεται να επιβεβαιώσει και μια πιο εξειδικευμένη αλλά εξίσου αποκαλυπτική έρευνα της Μ. Τομαρά-Σιδέρη με αντικείμενο τη σύνθεση του φοιτητικού σώματος του Παντείου Πανεπιστημίου.

Πίνακας 3

Προέλευση % Φοιτητών ΠΑΣΠΕ						
Έτος	Αττική	Πελοπόννησος	Στερεά Ελ. Θεσσαλία	Μακεδονία Θράκη Ήπειρος	Νησιά	Εξωτ.
1957	28,7	25,0	16,5	11,7	15,5	2,7
1967	28,4	19,6	19,1	20,1	11,9	1,0
1977	23,5	14,0	14,0	25,0	7,5	15,0
1983	41,5	13,2	16,5	16,3	10,2	2,3

Πηγή: Τομαρά – Σιδέρη Μ. «Ανώτατη Εκπαίδευση & Κοινωνική Επιλογή» 1991, σελ. 58

⁴² Βλ. Μυλωνάς Θ. ο.π., σελ. 102

Από τα στοιχεία των πινάκων 3 και 4 προκύπτει η διαχρονική υπεραντιπροσώπηση των γεωγραφικών διαμερισμάτων (Αττική, Πελοπόννη-

Πίνακας 4

<i>Κατανομή Πληθυσμού της Ελλάδας (Απογραφές ΕΣΥΕ)</i>						
Έτος	Αττική	Πελοπόννησος	Στερεά Ελ. Θεσσαλία	Μακεδονία Θράκη Ήπειρος	Νησιά	Σύν.%
1951	20,4	14,8	17,8	31,0	16,0	100
1961	23,6	13,1	18,3	31,0	14,0	100
1971	31,9	11,3	16,0	28,8	12,0	100
1981	34,2	10,4	15,3	28,6	11,5	100

Πηγή: Τομαρά – Σιδέρη Μ. «Ανώτατη Εκπαίδευση & Κοινωνική Επιλογή» 1991, σελ. 58

σος) στα οποία κατοικούν παραδοσιακά οι πιο οικονομικά εύρωστες ομάδες του πληθυσμού. Για την ορθή ποιοτική αποτίμηση των στοιχείων, πρέπει επίσης να ληφθεί υπ' όψιν ότι η Πάντειος δεν αποτελούσε την εξεταζόμενη περίοδο πανεπιστημιακή σχολή με υψηλή προτεραιότητα επιλεξιμότητας από την κοινωνικο-οικονομική ελίτ,⁴³ καθώς οι απόφοιτοί της προορίζονταν κυρίως για τη στελέχωση των δημόσιων υπηρεσιών.⁴⁴ Έτσι έχουμε την εντύπωση ότι αν η έρευνα συμπεριλάμβανε και σχολές των πιο οριοθετημένων ταξικά επαγγελματιών (π.χ. γιατρών, δικηγόρων, μηχανικών) τα ποσοστά των φοιτητών από την επαρχία, θα ήταν αισθητά μικρότερα.

Αλλά ας αφήσουμε προς στιγμή το χώρο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που ίσως απ' τη φύση του ευνοεί τους αποκλεισμούς, για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του μαθητικού πληθυσμού της χώρας από το 1967 μέχρι το 1979. Οι χρονολογίες περικλείουν μια σειρά σημαντικών συμβολισμών γιατί ανασυνθέτουν την εκπαιδευτική διαδρομή μιας ολόκληρης

⁴³ Βλ. Τομαρά – Σιδέρη Μ., *Ανώτατη Εκπαίδευση & Κοινωνική Επιλογή*, 1991, σελ. 65 & 69 όπου μεταξύ άλλων φαίνεται ότι η ΠΑΣΠΕ αφενός ήταν η κατεξοχήν σχολή των εργαζόμενων φοιτητών κι αφετέρου πάνω από το 50% αυτών δήλωσε ως επάγγελμα πατέρα υπαλληλική ιδιότητα.

⁴⁴ Από τους προσδιοριστικούς για τη λειτουργία της σχολής νόμους 2026/1939 και 540/1943 προκύπτει ξεκάθαρα ότι ένας από τους βασικούς στόχους της ήταν «η παρασκευή στελεχών δια τας δημοσίας υπηρεσίας και η συμπλήρωση της μορφώσεως των ήδη υπηρετούντων υπαλλήλων.»

γενιάς που συνέπεσε με την κορύφωση της δεξιάς ιδεολογίας, την μετεξέλιξη της μετά το 74 και την απαξίωσή της στα τέλη της δεκαετίας του 70. Η γενιά λοιπόν των νέων του 60 που ακόμα δραστηριοποιείται παραγωγικά στην αγορά εργασίας, μεγάλωσε σε μια Ελλάδα που χωρίς να είναι πλούσια, έπαψε να είναι φτωχή,⁴⁵ αλλά κυρίως μεγάλωσε σε μια Ελλάδα που είχε κάνει ιδεολογική σημαία την ατομική πρόοδο και προκοπή. Φαίνεται ωστόσο ότι παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις, η πρόοδος της ελληνικής κοινωνίας δεν συνδέθηκε στην πράξη με την επένδυση στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού, γιατί σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 5 μόνο το **41,1%** όσων εισήλθαν στο δημοτικό το 1967, αποφοίτησε από την Γ΄ Λυκείου το 1979 (δηλ. ποσοστό εγκατάλειψης της μέσης εκπαίδευσης 58,9%, με το 15,4% της διαρροής να εκτείνεται στη στοιχειώδη εκπαίδευση).

Πίνακας 5

<i>Διαρροή Μαθητικού Πληθυσμού</i>		
<i>Σχολικό έτος</i>	<i>Τάξη</i>	<i>Σύνολο Μαθητών</i>
1967/68	Α΄ Δημοτικού	167.930
1968/69	Β΄ Δημοτικού	157.004
1969/70	Γ΄ Δημοτικού	155.102
1970/71	Δ΄ Δημοτικού	149.646
1971/72	Ε΄ Δημοτικού	146.678
1972/73	ΣΤ΄ Δημοτικού	142.070
1973/74	Α΄ Γυμνασίου	110.814
1974/75	Β΄ Γυμνασίου	100.091
1975/76	Γ΄ Γυμνασίου	93.280
1976/77	Α΄ Λυκείου	87.247
1977/78	Β΄ Λυκείου	79.082
1978/79	Γ΄ Λυκείου	69.094

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική της Εκπαίδευσης

Η ουσία όμως της πολιτικής που απαξίωνε την παιδεία δεν έγκειται μόνο την υποβάθμιση ενός κοινωνικού αγαθού που θα μπορούσε και θα

⁴⁵ Υπενθυμίζουμε ότι μεταξύ 1960 και 1980 το ΑΕΠ κατά κεφαλή σε \$ ανήλθε από 574 σε 1637 (Βλ. στοιχεία πίνακα 5 στο Κεφ. IV. Κράτος, Οικονομία & Κοινωνία...)

έπρεπε από μόνο του να αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά άπτεται της ευρύτερης ιδεολογικής πλατφόρμας στην οποία εμφιλοχωρεί η μοιραία αντίφαση των υψηλών κοινωνικών στόχων, χωρίς την αντίστοιχη παροχή των μέσων για την επίτευξή τους. Ο χώρος της εκπαίδευσης αποτελεί απλώς την μικρογραφία του φαινομένου που περιγράψαμε στην θεώρηση της οικονομικής πολιτικής, κατά το οποίο η κοινωνία δοκιμάστηκε από την ματαίωση των αυξημένων προσδοκιών της για ένα καλύτερο μέλλον. Το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί γνώρισμα μόνο της ελληνικής πραγματικότητας καθώς έχει τις ρίζες του στην ευρύτερη αρχή του καπιταλιστικού συστήματος που αντιμετωπίζει τα δημόσια αγαθά όχι σαν αυτοαξίες αλλά τρόπον τινά σαν εμπόρευμα, άρα αποδέχεται στην πράξη αυτό που απορρίπτει στη θεωρία, δηλαδή την ανισοκατανομή στην πρόσβαση και στην ωφέλεια από τα αγαθά αυτά. Ο Husen παρατηρεί στην εμπριθή μελέτη του για τα σχολεία των δυτικών κοινωνιών: «Η ιδεολογία της ισότητας των ευκαιριών στην εκπαίδευση έδωσε ώθηση στις φιλοδοξίες γονέων και παιδιών από κοινωνικά στρώματα που μέχρι τότε δεν είχαν πρόσβαση στην ανώτερη εκπαίδευση. Οι φιλοδοξίες αυτές εν μέρει αναχαιτίστηκαν, σε ένα περιβάλλον έντονου ανταγωνισμού, στο οποίο συνήθως πετυχαίνουν αυτοί που πλεονεκτούν ως προς το οικογενειακό μορφωτικό υπόβαθρο.»⁴⁶

Το πιο ανησυχητικό όμως είναι το γεγονός ότι η ταξική διάσταση του αποκλεισμού στην ελληνική παιδεία, εμφανίζει σχεδόν υπερκομματικό χαρακτήρα και ανθίσταται σε όλες τις φιλόδοξες και σε κάποιο βαθμό, προοδευτικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κατά τη μεταπολίτευση. Έτσι ενώ η εκπαίδευση έχει σε μεγάλο βαθμό απαγκιστρωθεί από τον ασφυκτικό ιδεολογικό έλεγχο της δεξιάς, παραμένει αναποτελεσματική ως μηχανισμός ενίσχυσης της κοινωνικής κινητικότητας δια της παροχής ίσων μορφωτικών ευκαιριών. Σύμφωνα με τα στοιχεία των πινάκων 6 & 7 που αφορούν άμεσα τη νέα γενιά των Ελλήνων που καλείται να εργαστεί στο πανευρωπαϊκό ανταγωνιστικό περιβάλλον, η κοινωνική προέλευση και η γεωγραφική διαφοροποίηση, εξακολουθούν να προσδιορίζουν καταλυτικά τη μορφωτική διαδρομή των νέων. Αποκαρδιωτική είναι η διαπίστωση ότι μόλις ένα στα δέκα παιδιά με φτωχό πατέρα που δεν τέλειωσε το δημοτικό, καταφέρνει να

⁴⁶ Βλ. Husen T., *Η Αμφισβήτηση του Σχολείου*, 1992, σελ. 35

ολοκληρώσει τη μέση εκπαίδευση που θεωρείται το ελάχιστο προαπαιτούμενο για την εύρεση κάποιας σταθερής και αξιοπρεπούς απασχόλησης. Ανάλογα είναι και τα ποσοστά των νέων από την ξεχασμένη ελληνική ύπαιθρο, που εγκαταλείπουν την 9χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και μαζί της, σχεδόν κάθε δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης. Εξάλλου πέραν του χώρου της δημόσιας εκπαίδευσης δύο ταχυτήτων, ο ταξικός χαρακτήρας της παιδείας ενισχύεται και από την διεύρυνση της ιδιωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η οποία εμπορευματοποιώντας ένα κοινωνικό αγαθό, εμφανίζεται ως η εκκολάπτουσα τη νέα κοινωνική ελίτ, στο μέτρο που εξασφαλίζει προνομιακό καθεστώς πρόσβασης στις δυτικού τύπου βιομηχανίες παραγωγής πτυχιούχων– τεχνοκρατών.

Πίνακας 6

<i>Μορφωτική Κατάσταση Παιδιών με Φτωχό πατέρα που δεν τέλειωσε το δημοτικό</i>			
Δεν τέλειωσε το δημοτικό	Τέλειωσε το δημοτικό	Απόφοιτος μέσης Εκπαίδευσης	Απόφοιτος Γ΄ Βάθμιας Εκπαίδευσης
16,31%	70,65%	10,86%	2,17%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1991

Πίνακας 7

<i>Ποσοστά εγκατάλειψης της 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε αγροτικές περιοχές</i>	
Ευρυτανία (1987)	21 %
Ηλεία	55 %
Ν. Σάμου	25 %
Φούρνοι	43,6%
Χανιά (ύπαιθρος)	46 %
Ν. Τρικάλων (ύπαιθρος)	23 %
Ν. Λέσβου	21,5%

Πηγή: Κάτσικας Χ. – Καββαδίας Γ. «Η ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση 1995

Αναφερθήκαμε προγενέστερα στους στόχους και τα κίνητρα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1959, υπογραμμίζοντας ότι η στροφή στην τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση, πέραν της ικανοποίησης αντικειμενικών

αναγκών, έδινε μια “ευκαιρία” και στις ομάδες των νέων που αναζητούσαν επαγγελματική διέξοδο δια της παιδείας, αλλά το κράτος δεν μπορούσε (ή δεν ήθελε) να τους επιτρέψει την είσοδο στα πανεπιστήμια. Υπό το φως των στοιχείων που εκτέθηκαν προηγουμένως, οφείλουμε μάλλον να διατηρήσουμε μια επιφύλαξη για το πόσο η τεχνική εκπαίδευση ήταν συνυφασμένη με την ατομική και κοινωνική πρόοδο ή υπερίσχυε αυτό που αναφέρει η Φραγκουδάκη γράφοντας ότι «το τεχνικό σχολείο έχει κύρια αποστολή του να προετοιμάσει τα μέλη των λαϊκών τάξεων για να αποδεχτούν τη θέση του χειρώνακτα.»⁴⁷ Αντίστοιχες σκέψεις μας προκαλούν και τα πορίσματα μιας δημοσίευτης έρευνας που διεξήχθη για εκπαιδευτικούς σκοπούς, με αντικείμενο την καταγραφή του μορφωτικού επιπέδου των γονέων των αποφοίτων κατά το ακαδημαϊκό έτος 1988-89 από την Αρχιτεκτονική σχολή του Ε.Μ.Π και το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι Αθήνας.⁴⁸ Από τον πίνακα 8 διαφαίνεται με περισσή σαφήνεια ότι και ο θεσμός των Τ.Ε.Ι (ως μετ-

Πίνακας 8

<i>Μορφωτικό Επίπεδο Γονέων των Αποφοίτων (επί τοις %) Αρχιτεκτονικής & Κοινων. Εργασίας το Ακαδ. Έτος 1988-89</i>										
	Α.Ε.Ι		Β΄ ΒΑΘΜΙΑ		Α΄ ΒΑΘΜΙΑ		ΜΕΡΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΔΗΜ		Αναλφ.	
	Πατέρας	Μητέρα	Π.	Μ.	Π.	Μ.	Π.	Μ.	Π.	Μ.
Αρχιτεκτονική	25,0	15,3	17,9	26,0	7,2	8,6	-	-	-	-
Τμ. Κοιν. Εργ. ΤΕΙ Αθήνας	2,8	2,4	3,7	1,9	9,4	8,0	27,1	28,1	6,6	8,9

εξέλιξη των ΚΑΤΕΕ) σηματοδότησε την προσπάθεια ενός συμβιβασμού του κοινωνικού «απωθημένου» για μαζική ανώτερη μόρφωση⁴⁹ και της αδυναμίας

⁴⁷ Βλ. Φραγκουδάκη Α. ο.π., σελ. 174

⁴⁸ Τα στοιχεία της εν λόγω έρευνας παραχωρήθηκαν από τον καθηγητή κοινωνιολογίας του Τ.Ε.Ι Αθήνας κ. Α. Τσαλκάνη και είναι μόνο ενδεικτικά των διαφοροποιήσεων, δεδομένου ότι σύμφωνα με επισήμανση του ίδιου του καθηγητή το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας συγκεντρώνει τις προτιμήσεις ανώτερης κοινωνικής προέλευσης σπουδαστών σε σχέση με τα υπόλοιπα τμήματα των Τ.Ε.Ι.

⁴⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Νόμου – Πλαισίου 1404/83 για τα Τ.Ε.Ι υποστηρίζεται ότι αποστολή τους μεταξύ άλλων είναι «να υλοποιήσουν το δικαίωμα δωρεάν παιδείας κάθε

του κράτους να αναβαθμίσει την παιδεία. Γιατί μπορεί μεν τα Τ.Ε.Ι να εντάχθηκαν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά όχι με όρους ισοτιμίας σε θεσμικό, οικονομικό και ακαδημαϊκό επίπεδο.

Τηρουμένων λοιπόν των αναλογιών, οι απόφοιτοι των Τ.Ε.Ι δεν θα είναι οι εξειδικευμένοι εργάτες της βιομηχανικής εποχής, αλλά οι φθηνοί επιστήμονες προς βορά από τον διογκωμένο τριτογενή τομέα της οικονομίας. Εάν ωστόσο τα Τ.Ε.Ι άνοιξαν, έστω, την κερκόπορτα που θα έσπαγε το πανεπιστημιακό μονοπώλιο, δίνοντας μια προοπτική στα παιδιά των οικογενειών που πριν θα θεωρούσαν επιστημονική φαντασία ένα πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ακόμα και β' κατηγορίας), ο περίφημος θεσμός των Ι.Ε.Κ της κυβέρνησης Μητσοτάκη, επανέφερε το καθεστώς στον άξονα προτεραιοτήτων της δεξιάς, όπου η εκπαίδευση είναι ο τροφοδότης της αγοράς σε έμπυχο ημιεπεξεργασμένο αναλώσιμο υλικό.

Διαπιστώνοντας τη θεαματική διαχρονικότητα, αφενός του ταξικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης και αφετέρου της ψευδεπίγραφα ουδέτερης αλλά στην πραγματικότητα καταλυτικής ιδεολογικής της φόρτισης που την καθιστούν ουσιαστικά μηχανισμό κοινωνικής νομιμοποίησης και δευτερευόντως χώρο πνευματικής ζύμωσης, θα ανέμενε κανείς ότι αυτή θα είναι ο στόχος μιας έστω όψιμης ειρηνικής επανάστασης, εκτός κι αν η συντήρηση της ημιμάθειας αποτελεί μέσο διαίωσης του υπάρχοντος status quo. Όπως και να έχει, τα περιθώρια, που η δημόσια δωρεάν παιδεία μπορεί να διαδραματίσει έναν σημαντικό διαμορφωτικό ρόλο των κοινωνικών εξελίξεων, στενεύουν επικίνδυνα εν όψει της επέλασης του καπιταλισμού με το ιδεολογικό καμουφλάζ της παγκοσμιοποίησης. Αν λοιπόν δεν ενεργήσουμε άμεσα και δραστικά, δεν θα είναι πολύ μακριά το μέλλον που θα μετατραπούμε σε απλούς θεατές της ολοκλήρωσης του έργου όσων (εξ-) υπηρετούν τις δυνάμεις της συντήρησης.

Έλληνα πολίτη. Βλ. σχετικά και την έκδοση της Ειδικής Υπηρεσίας Τ.Ε.Ι: *Τ.Ε.Ι ένας χρόνος μετά...*, Αθήνα 1984

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

Αδάμου Μ., *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του Εθνικού Κράτους. Η Ελληνική Περίπτωση 1950-1976*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002

Althusser L., *Positions*, εκδ. Θεμέλιο 1999 (Ανατ.)

Blackledge D. – Hunt B., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μφ. Μ. Δεληγιάννη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 1994

Bourdieu P., «L' école conservatrice: les inegalites devant l' école et devant la culture» στο *Revue Francaise de Sociologie* VII-3, 1966

Ε.Κ.Κ.Ε., *Πληθυσμός και Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, Αθήνα 2002

Husen T., *Η Αμφισβήτηση του Σχολείου*, μφ. Π. Χατζηπαντελή εκδ. Προτάσεις, Αθήνα 1992

Καζαμίας Α., *Η κατάρα του Σισσύφου: Η βασανιστική πορεία της Ελληνικής Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης*, στο συλλογικό τόμο των Καζαμίας Α. – Κασσωτάκη Μ. *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης & Εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος Αθήνα 1995

Μεταξάς Α.-Ι.Δ., *Πολιτική Κοινωνικοποίηση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1976

Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Β' εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002

Μυλωνάς Θ., *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους Σχολικούς μηχανισμούς*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999

Parsons T., «The school class as a social system: Some of its functions in American society» στο *Harvard Educational Review*, 4, 1959

Προβατά Α., *Ιδεολογικά Ρεύματα Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002

Schultz Th.W., «Investment in human capital» στο *America's Economic Review*, 51, 1961

Τομαρά – Σιδέρη Μ., *Ανώτατη Εκπαίδευση & Κοινωνική Επιλογή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991

Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985

VIII. Η Μαζική Επικοινωνία ως ιδεολογικό φερέφωνο

*Έχει αναγνωρισθεί εδώ και πολλά χρόνια ότι η κατασκευή της συναίνεσης είναι βασικό καθήκον στις κοινωνίες που δεν μπορούν να εγγυηθούν την υπακοή μέσω της βίας.
Noam Chomsky*

I. Το επικοινωνιακό προφίλ του συντηρητισμού

Στις κοινωνικές επιστήμες η μαζική επικοινωνία μπορεί χωρίς υπερβολή να χαρακτηριστεί ως πολιτισμικό βαρόμετρο ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος. Και τούτο διότι μέσω αυτής υποστασιοποιούνται σχεδόν όλες οι κοινωνικές διεργασίες (συμμαχίες, ανταγωνισμοί, ιδεολογικές αντιπαραθέσεις κ.α.) που λαμβάνουν χώρα στη δημόσια σφαίρα. Εξάλλου η κοινωνικοποίηση, συνδέεται άρρηκτα με την διεργασία της μαζικής επικοινωνίας απ' όπου το άτομο αντλεί πληροφόρηση, γνώση, πρότυπα και στάσεις ζωής. Ο Luhmann ξεκινάει την κοινωνιολογική του ανάλυση των μέσων με την παραδοχή πως «ό,τι γνωρίζουμε για την κοινωνία μας ή, καλύτερα, για τον κόσμο στον οποίο ζούμε, το γνωρίζουμε από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας»,¹ ενώ ο McQuail επισημαίνει ότι: «Τα Μ.Μ.Ε παρεμβαίνουν, σε σημαντικό βαθμό, σε αυτά τα ζητήματα ως παραγωγοί, διανομείς και αποθηκευτές της σημασίας αυτών των δημόσιων γεγονότων και του κοινωνικού πλαισίου.»² Με αυτή την έννοια, το ενδιαφέρον μας για τη μαζική επικοινωνία στο κεφάλαιο αυτό, είναι πρωτίστως κοινωνιο-κεντρικό (social centric) και σίγουρα διαφοροποιημένο από αυτό του “τεχνοκράτη” των Μ.Μ.Ε που θα εστιάσει στην επικοινωνιακή τεχνολογία και στο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας τους.

Τις εκτιμήσεις μας για τη μαζική επικοινωνία διατρέχουν οι ακόλουθες, αξιωματικού χαρακτήρα παραδοχές: *Πρώτον*. Η λειτουργία των Μ.Μ.Ε δεν είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη από το πλέγμα πολιτικών συσχετισμών και θεσμικής λειτουργίας της κοινωνίας. *Δεύτερον*. Τα Μ.Μ.Ε εγκαθιδρύουν μια

¹ Βλ. Ζέρη Π. Εισαγωγή στο έργο του N. Luhmann, *Η Πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, 2003, σελ. 15

² Βλ. McQuail D., *Εισαγωγή στη θεωρία της μαζικής επικοινωνίας*, 1997, σελ. 27

σχέση διερμίνευσης της κοινωνικής πραγματικότητας³ (mediation theory) που λειτουργεί κυρίως ως “φίλτρο” προς το άτομο και όχι ως απλός “καθρέπτης” των γεγονότων, και *Τρίτον*. Τα Μ.Μ.Ε δεν είναι ο αποκλειστικός διαμορφωτής της κοινής γνώμης, καθώς η μαζική επικοινωνία διεξάγεται με πολλά μέσα και σε πολλά επίπεδα.

Όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια της μελέτης μας, στην πρώιμη μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα, το κράτος (με όλους τους δορυφόρους του) διατηρεί για τον εαυτό του τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο κοινωνικό γίγνεσθαι, στριμώχνοντας ασφυκτικά στο περιθώριο την κοινωνία. Εύλογο λοιπόν είναι το κράτος όχι απλώς να εκβιάζει συναινέσεις για να διατηρεί μια στοιχειώδη κοινωνική νομιμοποίηση, αλλά δρώντας προληπτικά να επιχειρεί να κατασκευάσει τις συναινέσεις αυτές δια της προπαγάνδας και του ελέγχου της πληροφόρησης. Η επιτακτική δε ανάγκη αυτή είναι ευθέως ανάλογη με το βαθμό που το καθεστώς λειτουργεί αντιδημοκρατικά αποκλείοντας τη συμμετοχή σε ολόκληρες κοινωνικές ομάδες. Πρέπει λοιπόν προκαταβολικά να ξεκαθαρίσουμε ότι αυταρχισμός και προπαγάνδα είναι συγκοινωνούντα δοχεία που αλληλοτροφοδοτούνται και είναι ιστορικά αδιανόητη η ύπαρξη του ενός μόνο από τα δύο αυτά συστατικά. Ο Horkheimer εξέφρασε αυτή την άποψη με φιλοσοφική αποφθεγματικότητα γράφοντας ότι «στην εποχή της μαζικής προπαγάνδας η δημοκρατία δεν πρόκειται να σεβαστεί το σύνταγμα».⁴

Μια ίσως από τις πιο ενδιαφέρουσες παραμέτρους της ναζιστικής θηριωδίας του 20ου αι. (που δυστυχώς βρήκε μιμητές ακόμα και στη χώρα μας με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου του Μεταξά) είναι η χρήση της πολιτικής προπαγάνδας. Έχουμε άραγε αναρωτηθεί σε ποιο βαθμό θα ήταν δυνατή η επικράτηση και διατήρηση στην εξουσία μιας αναμφίβολα σχιζοειδούς προσωπικότητας με έντονα ψυχολογικά συμπλέγματα σαν το Χίτλερ, αν ο Γκαίμπελς δεν ενορχήστρωνε την πιο άρτια και δαιμονική για την εποχή της πλύση εγκεφάλου, πάνω σε αυστηρά μακιαβελικά πρότυπα;⁵ Το

³ Βλ. McQuail D. ο.π., σελ. 118 -119

⁴ Βλ. Horkheimer M., *Φιλοσοφικό Σημειωματάριο*, 1988, σελ. 24

⁵ Η πιο ανάγλυφη μαρτυρία του προπαγανδιστικού σχεδιασμού του Ναζιστικού καθεστώτος, την αποδίδει ο ίδιος ο Γκαίμπελς στο εκδοθέν Ημερολόγιό του, (Εκδ. ΠΛΕΙΑΣ Αθήνα 1974)

μόνο βέβαιο είναι το γεγονός ότι η σύγχρονη εκδοχή της προπαγάνδας δεν πραγματώνεται παρά μόνο με τη χρήση των Μ.Μ.Ε. Ο McQuail μας διαβεβαιώνει: «Τα Μ.Μ.Ε τις περισσότερες φορές είναι τα μόνα διαθέσιμα μέσα για τη γρήγορη και αποτελεσματική μετάδοση πληροφοριών σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων και για την προώθηση της προπαγάνδας».⁶

Στην ελληνική εκδοχή της η πολιτική προπαγάνδα διεξάγεται απευθείας από το κράτος⁷ ή υπό την αιγίδα του, πάνω στο γνωστό Μακαρθικό μοτίβο του κόκκινου τρόμου που επιμελώς συντηρείται και γιγαντώνεται. Το απαράγραπτο παρελθόν του αδελφοκτόνου εμφυλίου λειτουργεί ως τρανή απόδειξη της εν δυνάμει ύπαρξης σκευωρών κατά του καθεστώτος, γι' αυτό και οι διχαστικές του συνέπειες αντί να αμβλυνθούν, οξύνονται με το πέρασμα του χρόνου και την εντατικοποίηση της προπαγάνδας. Όπως επισημαίνει και ο Enzensberger, «Ο απόλυτος έλεγχος πάνω στα μέσα επικοινωνίας μπορεί να διατηρηθεί μόνο με διαρκή κατάσταση ανάγκης.»⁸

Οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί διέπονται από μια συστηματοποιημένη, σχεδόν κλασική μεθοδολογία που ενισχύει την αποτελεσματικότητά τους και μεγιστοποιεί τα προσδοκώμενα οφέλη των συντελεστών τους.⁹ Ας προσπαθήσουμε να διακριβώσουμε συνοπτικά τις αναλογίες στην περίπτωση μας:

A) Αρχή της μεγέθυνσης και της παραμόρφωσης. Αυτονόητο είναι το γεγονός ότι η προπαγάνδα είναι εξ ορισμού αδύνατο να διατηρεί καλές

όπου σημειώνει στις 7/1/1932 (σελ. 22) «Γεγονός είναι ότι το παιχνίδι για την εξουσία έχει αρχίσει...Θα το κερδίσει εκείνος που θα παίξει την παρτίδα με γοργό ρυθμό, εξυπνάδα και κάποια πονηριά.» και μόλις στις 22/1/1932 (σελ. 32) σε συζήτηση με το Χίτλερ καταστρώνουν την επικοινωνιακή τους στρατηγική: «Σκεφθήκαμε την ίδρυση ενός υπουργείου που θα περιλαμβάνει στους σκοπούς του τη λαϊκή μόρφωση, τον κινηματογράφο το ραδιόφωνο, την ανέγερση σχολείων, την τέχνη, τον πολιτισμό και την **προπαγάνδα**. Πρόκειται να είναι μια επαναστατική υπηρεσία, που θα διευθύνεται από το κέντρο και θα εκφράζει **τη σκέψη** και την **Ιδέα** μας.»

⁶ Βλ. McQuail D. ο.π., σελ. 575

⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως «Κομμουνιστική Υπονόμευση του Έθνους» χ.χ. (Αρχείο Α.Σ.Κ.Ι.)

⁸ Βλ. Enzensberger H.M., *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, 1981, σελ. 15

⁹ Βλ. ενδεικτικά Domenach J., *La Propaganda Politique*, Que sais –je, No 448, Paris & Κυριακάκης Β., *Πολιτική Επικοινωνία*, 2000, σελ. 70-75.

σχέσεις με την αλήθεια και την αντικειμενικότητα. Η ευόδωσή της προωθείται με την καλλιέργεια της μισαλλοδοξίας, της ιδεολογικής πόλωσης και της όξυνσης των αντιπαραθέσεων. Έτσι η προπαγάνδα αναδεικνύει ό,τι κεντρίζει τα ανθρώπινα πάθη διαστρεβλώνοντάς το σε τέτοιο βαθμό ώστε να κατευθύνει τις αντιδράσεις των ατόμων σε επιθυμητά μονοπάτια. Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή αυτή, η αντεθνική δράση των κομμουνιστών πρέπει να υπερτονισθεί και να εδραιωθεί επάνω στο στερεότυπο ότι πρόκειται για ανθρώπους απάτριδες, άθρησκους και γενικά αδίστακτους στη συμπεριφορά. Κι επειδή στη συνείδηση των απλών ανθρώπων οι έννοιες με α-στερητικό γίνονται πιο εύκολα αντιληπτές δια του παραδείγματος, η προπαγάνδα πρέπει να περιλαμβάνει τις πρώιμες θέσεις του Κ.Κ.Ε για τη Μακεδονία, παραπονημένα εδάφια του Marx καθώς και την αναμόχλευση της φρίκης από τα διαβόητα κονσερβοκούτια, που κοσμούν ανά τακτά χρονικά διαστήματα τα πρωτοσέλιδα της Ακρόπολης.

Β) Αρχή «του μοναδικού εχθρού» και της απλούστευσης. Ο προβληματισμός, η ανάλυση και η σκέψη ποτέ δεν λειτούργησαν ως σύμμαχος της προπαγάνδας, σε αντίθεση με τις αυθαίρετες γενικεύσεις που βρίσκουν πρόσφορο έδαφος όπου βασιλεύει η ημιμάθεια και ο ιστορικός σκοταδισμός. Ο εχθρός λοιπόν για το έθνος είναι ο κομμουνισμός (εγχώριος και μη) γενικά και αόριστα και ο προφανής σκοπός του κράτους είναι η εξάλειψη με κάθε μέσο της κομμουνιστικής απειλής. Έχουμε λοιπόν ευκρινή – εύκολο στόχο και μια ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή κομμουνιστών, εθνοφρόνων στη βάση της οποίας συντελείται η συσπείρωση των δεύτερων και η νομιμοποίηση της δίωξης των πρώτων.

Γ) Αρχή της επανάληψης. Κατά το γνωστό OTS (opportunity to see) η αφομοίωση της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την διαρκή και συντονισμένη επανάληψή της. Έτσι αυτή παρεισφρύει σε κάθε ευκαιρία εθνικής επετείου, ή ακόμα και τρέχουσας επικαιρότητας, για να υπενθυμίσει ότι τα αγαθά της ελευθερίας και της δημοκρατίας δεν είναι δεδομένα αλλά απαιτείται διαρκής επαγρύπνηση για τη διατήρησή τους.

Δ) Αρχή της μετάγγισης και η αρχή της αναλογικής επανεισαγωγής. Ένα κοινωνικό μήνυμα ή πρόβλημα θα χρησιμοποιηθεί για να υπηρετήσει αλλότριους σκοπούς, ή θα επενδυθεί ούτως ώστε να προκαλεί «ευχάριστους» συνειρμούς. Ο Μεταξάς επισημαίνει χαρακτηριστικά την τεχνική αυτή

επικοινωνιακής αποδοτικότητας:¹⁰ «Θα επιβιβάσουμε δηλαδή ένα μήνυμα που για οποιοδήποτε λόγο δεν είναι ελκυστικό, αν δεν είναι σε κάποια έκταση και απωθητικό, πάνω σ' αυτό το κάτι άλλο που είναι αποδεκτό, αν όχι ευχάριστο, προκαλώντας την ανώδυνη παροχέτευση της προσοχής προς το όχημα και όχι σ' αυτό που μεταφέρει.» Όσοι έχουν ζήσει αυτές τις εποχές θα μπορούν εύκολα να ανακαλέσουν στην μνήμη τους άπειρα σχετικά παραδείγματα, ωστόσο εμείς θα επικαλεστούμε ίσως όχι το πιο ενδεικτικό αλλά ουσιαστικής σημασίας γεγονός: Μέχρι και σήμερα αποτελεί επιχείρημα πολλών εθνικοφρόνων ότι ο μαρασμός της υπαίθρου οφείλεται εν πολλοίς στον εμφύλιο και τα δεινά που αυτή υπέφερε από τη δράση των αριστερών. Θεωρείται πλέον ιστορικό δεδομένο ότι η μαζικότερη εκδίωξη του άμαχου πληθυσμού από τμήματα της επαρχίας που δραστηριοποιείτο ο Δ.Σ., πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του εθνικού στρατού, βάσει προεφαρμοσθέντος στις Φιλιππίνες σχεδίου του Βαν Φλήτ για την απομόνωση και φυσική εξόντωση των ανταρτών.¹¹ Άλλωστε αυτόπτες μάρτυρες σε ένα ακριτικό χωριό της Ηπείρου, ήταν τα μέλη της ίδιας της οικογένειας του γράφοντος. Ωστόσο μετά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του εμφυλίου η πλειοψηφία των εκδιωχθέντων κατοίκων επέστρεψε στα χωριά όπου αντιμετώπισε το φάσμα της απόλυτης οικονομικής ένδειας και της εγκατάλειψης από ένα συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό κι ανεπαρκές κράτος να στηρίξει τη βιώσιμη ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου. Τα κύματα της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης που ακολούθησαν, πέρασαν στα φιλά της ιστορίας και η εντύπωση που έμεινε σε πολλούς δεν είναι η έσχατη οικονομική προδοσία της ελληνικής υπαίθρου από τη δεξιά, αλλά η εγκληματική δράση της αριστεράς στον εμφύλιο.

Ε) Αρχή της ομόθυμης εκπροσώπησης. Ιδιαίτερη ψυχολογική σημασία για την αποδοχή του πολιτικού μηνύματος έχει η αρχή της ομόθυμης εκπροσώπησης. Ο Βασιλιάς, ο στρατός, ο Πρωθυπουργός κλπ δεν είναι απλοί φορείς εξουσίας, αλλά δρουν ως εκπρόσωποι ολόκληρου του έθνους και είναι οι μόνοι γνήσιοι εκφραστές του λαϊκού πατριωτικού αισθήματος. Ο συμβολισμός αυτός πέραν του αυτονόητου κέρδους της κοινωνικής

¹⁰ Βλ. Μεταξάς Α.Ι-Δ, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο*, 1995, σελ. 74

¹¹ Βλ. Ελεφάντης Αγγ., «1947 Ανταρτόπληκτοι: μια μέρα», περ. *ΑρχειοΤάξιο*, 6/2000, σελ. 96

νομιμοποίησης, ενσαρκώνει και την προειδοποίηση-υπόμνηση: όποιος μας αντιπολιτεύεται διαπράττει εθνική μειοδοσία.

ΣΤ) Αρχή της πολιτισμικής σύνδεσης. Η προπαγάνδα ενισχύεται όταν έχει ένα μεσσιανικό χαρακτήρα, όταν διέπεται και υπηρετεί αξίες λίγο ως πολύ διαχρονικές και ταυτόχρονα διατηρεί ένα αισθητικό και συναισθηματικό προφίλ που σφυρηλατεί την ενότητά της. Η συστηματική χρήση στην περίπτωση μας του τρίπτυχου πατρίς – θρησκεία – οικογένεια, προσδίδει μια αξιακή χροιά στην προπαγάνδα που την καθιστά όχι απλά λυτρωτική αλλά εθνοσωτήρια. Ο πατερναλισμός εξάλλου στην άσκηση της πολιτικής, τι άλλο εξυπηρετεί παρά την υπεραναπλήρωση της έλλειψης της δημοκρατικής νομιμότητας από τον ηθικό, φιλεύσπλαχνο αλλά και δυναμικό ηγέτη ο οποίος προασπίζεται το συμφέρον του λαού; Ρώτησαν κάποτε τον Πικάσο όταν φιλοτέχνησε την προσωπογραφία του Στάλιν, γιατί τον απεικόνισε νέο ενώ ήταν πια μεσήλικας από καιρό. Η απάντηση του Πικάσο προκάλεσε το ξάφνιασμα του ερωτώντος:– Γιατί έτσι πρέπει να είναι ο Στάλιν απεφάνθη κατηγορηματικά ο καλλιτέχνης.

Σχεδόν αυτονόητο είναι το γεγονός ότι η μεθοδολογία της προπαγάνδας στα επιτηρούμενα πολιτικά συστήματα υλοποιείται τεχνικά ακολουθώντας τις εξής οργανωτικές αρχές:¹² Κάθε μέσο επικοινωνίας πρέπει: **α)** να χρησιμοποιείται για τον ίδιο πάντα σκοπό (Μονοπώληση) **β)** να επαναλαμβάνει σταθερά το πολιτικό μήνυμα (βλ. εκπομπή με αντικομμουνιστικό σχόλιο στο E.I.P) **γ)** να ενισχύεται στην προβολή του μηνύματός του και από όλα τα υπόλοιπα διαθέσιμα ΜΜΕ (π.χ. βιβλία, έντυπα, φυλλάδια κλπ) και **δ)** να δίνει έμφαση στο μοντέλο της μονοκατευθυντήριας πληροφόρησης από το καθεστώς προς το λαό και όχι το αντίθετο. Αποφασιστικής βέβαια σημασίας για την επιτυχή έκβαση μιας προπαγανδιστικής στρατηγικής είναι να ελέγχει ολόκληρο το σύστημα ροής πληροφοριών στην κοινωνία. Στην περίπτωση μας λοιπόν σχεδόν αποκλειστικές πηγές πρωτογενούς ενημέρωσης αποτελούν το κρατικό ραδιόφωνο και μετέπειτα η τηλεόραση καθώς και ο νόμιμος τύπος ο οποίος αυτολογοκρίνεται. Αρκεί να θυμηθούμε ότι η κυκλοφορία του Ριζοσπάστη έχει

¹² Την θεωρία των βασικών κανόνων πολιτικής επικοινωνίας στα αυταρχικά καθεστώτα αποδίδει παραστατικά ο Α.Ι. Μεταξάς στην *Πολιτική Επικοινωνία*, 1976, σελ. 90-91

απαγορευθεί, η ανάγνωση της Αυγής θεωρείται, λίγο - πολύ, ως ύποπτη αν όχι αντιστασιακή ενέργεια και το συγκρότημα Λαμπράκη στηρίζει ανοιχτά τον Παπάγο το 1952.

Ο Luhmann μελετώντας την πραγματικότητα των Μ.Μ.Ε στη σύγχρονη κοινωνία διαπιστώνει πως η χρησιμοποίηση των «παρακινδυνευμένων μορφών του κηρύγματος ή της προσπάθειας εμποτισμού με ιδέες, που στη σημερινή εποχή μάλλον θα προκαλούσαν τάσεις αντι-κοινωνικοποίησης», θα μπορούσε κάλλιστα να υποκατασταθεί με την «ακίνδυνη μορφή της απλής ειδησεογραφίας»¹³ η οποία προβάλλει την ηθική τάξη για να αποσπάσει την συγκατάβαση του πολίτη. Η ηθική στην συγκεκριμένη περίπτωση λειτουργεί ως αίτημα ψυχικής ταύτισης με μια κανονικότητα η οποία δεν μπορεί να θεμελιωθεί στην πραγματικότητα, αλλά έχει ζωτική σημασία για την κατασκευή της κοινωνικής συναίνεσης. Πιο συγκεκριμένα, η μετάπτωση της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας σε μια «ήπια» πληροφόρηση για τον ταραχώδη βίο των αριστερών (συμπεριλαμβανομένου και του ΠΑΣΟΚ) μετά το 74, απηχεί την εν λόγω παρατήρηση του Luhmann. Εξάλλου το κράτος διατήρησε μεταπολιτευτικά το μονοπώλιο της «αντικειμενικής και επί ίσοις όροις» πληροφόρηση βάσει του άρθρου 15 του Σ. του 1975.

Μετά την αναφορά μας στην συγκρότηση και λειτουργία του προπαγανδιστικού μοντέλου, έπεται η αναψηλάφηση της διαδικασίας ροής των πληροφοριών εντός του επικοινωνιακού συστήματος. Η ιδιαιτερότητά της παρουσιάζει ενδιαφέρον για την μελέτη μας, καθώς προκύπτει μια ιδιαίζουσα εκδοχή του σύγχρονου προβληματισμού για την πολιτική επικοινωνία. Ο Habermas επιχειρεί έναν ορισμό για την επικοινωνία στον οποίο επικαλείται: «Επικοινωνιακές ονομάζω τις αλληλοδράσεις στις οποίες οι συμμετέχοντες καταστρώνουν τα σχέδια του πράττειν τους μέσω της συνεννόησης, η διυποκειμενική αναγνώριση αξιώσεων ισχύος δίνει εδώ το μέτρο της

¹³ Βλ. Luhmann N., *Η Πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, 2002, σελ. 73. Ο Luhmann ταυτίζει την εν λόγω διεργασία με την εμπέδωση του φαινομένου της πλουραλιστικής άγνοιας (pluralistic ignorance) που περιγράφει στις βασικές αρχές επιλογής των ειδήσεων, ήτοι: καινοτομία, επικαιρότητα, συγκρουσιακό – δραματικό στοιχείο, τοπική αναφορά, ποσοτικοποίηση, παραβίαση κανόνων, επωνυμία καταγγέλοντος, τεχνική προσαρμογή κ.α.

συμφωνίας που έχει επιτευχθεί.»¹⁴ Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η επικοινωνία συνεπάγεται μια αξίωση επιβολής, άρα μια πρωτογενή συμφωνία των εμπλεκομένων μερών, τουλάχιστον ως προς τον βασικό επικοινωνιακό κώδικα. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση που φαλκιδεύεται η ίδια η αυτονομία του ατόμου από ένα ανελεύθερο καθεστώς; Μήπως τότε η επικοινωνιακή διαδικασία νοθεύεται από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς και καταλήγει να είναι προϊόν αντί διαμορφωτικός συντελεστής των τελευταίων; Η Σεραφετινίδου παρατηρεί: «Από τη στιγμή που η κοινωνική συναίνεση αποτελεί βασικό γνώρισμα και κεντρικό μηχανισμό κοινωνικής συνοχής της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, δεν μπορεί παρά και η επικοινωνία να επηρεασθεί βαθύτατα και να μετασχηματισθεί ανάλογα, συμβάλλοντας κι αυτή με τη σειρά της στην αναπαραγωγή και εδραίωση αυτού το μονοδιάστατου σχήματος συλλογικής σκέψης και συμπεριφοράς.»¹⁵

Ένα πρώτο απτό παράδειγμα αποτελεί το άρθρο 14 του Σ. του 1952, που αναλύει διεξοδικότατα τις «προστατευτικές» του τύπου διατάξεις σύμφωνα με τις οποίες δικαστήριο δύναται να διατάξει την οριστική ή προσωρινή παύση έκδοσης εντύπου, ή νόμος μπορεί να προβλέπει κατασταλτικά μέτρα «προς καταπολέμησιν της επικινδύνου εις το ήθος της νεότητος φιλολογίας». Δεν έχουμε λοιπόν παρά να συμφωνήσουμε με τη διαπίστωση του Keane ότι: «η κρατική ραδιοτηλεόραση καταπνίγει την αντιπροσώπευση των ατομικών αναγκών και ενδιαφερόντων. Περιορίζει, ποιοτικά και ποσοτικά, τις δυνατότητες επιλογής.»¹⁶ Από την προληπτική και κατασταλτική λογοκρισία δεν εξαιρέθηκε βέβαια ούτε η τέχνη. Η μετεξέλιξη της μεταξικής νομοθεσίας¹⁷ ήταν τόσο περίτεχνα διατυπωμένη που εφαρμόζονταν παντού. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην επιτροπή ελέγχου κινηματογραφικών ταινιών συμμετείχαν υποχρεωτικά και μέλη των σωμάτων

¹⁴ Βλ. Habermas J., *Η Ηθική της Επικοινωνίας*, 1997, σελ. 70

¹⁵ Βλ. Σεραφετινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, 1999, σελ. 241

¹⁶ Βλ. Kean J., *Μέσα Επικοινωνίας & Δημοκρατία*, 1996, σελ. 65

¹⁷ Θυμίζουμε ότι αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου ο Μεταξάς ίδρυσε με τον Α.Ν. 45/1936 το Υφυπουργείο Τύπου και ακολούθως με τον Α.Ν. 445/1937 (άρθρο 8) υποχρέωσε τις κινηματογραφικές επιχειρήσεις να προβάλλουν τα προπαγανδιστικά «Επίκαιρα». Βλ. σχετ. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού τ.7, σελ. 256

ασφαλείας.¹⁸ Έτσι η εθνική αντίσταση ως συνώνυμη με τον κομμουνισμό, αγνοείται ιστορικά, ενώ δεν εμφανίζεται ούτε καν η λέξη ΕΑΜ σε καμιά απολύτως ταινία. Σπάνιες και μεμονωμένες υπαινικτικές αναφορές βλέπουν το φως της δημοσιότητας, ξεγλιστρώντας από τις προβλεπόμενες άδειες γυρισμάτων και άδειες προβολής, οι οποίες προϋποθέτουν την έγκριση του σεναρίου. Άλλωστε ποιος παραγωγός θα ρίσκαρε τα λεφτά του σε μια ύποπτη ταινία και ποιος ηθοποιός θα διακινδύνευε να δει το όνομά του στις μαύρες λίστες που κυκλοφορούσαν με ανεπιθύμητους αριστερούς; Από την εποπτεία της περίφημης οδού Ζαλοκώστα, δεν παραβλέφθηκαν βέβαια ούτε οι στιχουργοί και οι συνθέτες οι οποίοι, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της χούντας συνωθούνταν για να αποκτήσουν την προβλεπόμενη σφραγίδα καταλληλότητας του πνευματικού τους έργου. Δεν είναι λίγοι οι δημιουργοί που αντιμετώπισαν τη σχέση τους με τις επιτροπές λογοκρισίας ως σχέση της γάτας με το ποντίκι, όταν άφηναν υπαινιγμούς για δημοκρατία και ελευθερία στους στίχους τους, χωρίς οι ευήθεις αξιωματικοί να μπορούν να παρακολουθήσουν τους «δύσκολους» συνειρμούς. Αυτά φυσικά ίσχυαν για ό,τι δεν ήταν εξ αρχής κομμένο όπως τα τραγούδια του Θεοδωράκη¹⁹ ή τα ρεμπέτικα.

Οι διωγμοί των πνευματικών ανθρώπων που μεταπολεμικά έμεναν πιστοί στα μετερίζια της αντιφασιστικής πάλης, δεν προσέλαβε μόνο το χαρακτήρα της λογοκρισίας. Δυστυχώς το πολιτικοστρατιωτικό κατεστημένο είχε ήδη από το 1945 σύρει δεκάδες εκπροσώπους της πνευματικής πρωτοπορίας του τόπου, στα κρατητήρια της ασφάλειας και στην εξορία. Οι κρατικοί κατασταλτικοί μηχανισμοί που περιγράφηκαν στο κεφ. III, δεν μπόρεσαν να εξαιρέσουν ούτε τον Ρίτσο, τον Θεοδωράκη, τον Λειβαδίτη, τον Καρούσο, ή τον Κατράκη και τον Βεάκη, από την εκδικητική μανία τους.²⁰ Η

¹⁸ Βλ. Βενάρδου Ε. «ΕΑΜ; Ποιο ΕΑΜ;» Εφημ. Ελευθεροτυπία 25/10/1998, σελ. 48

¹⁹ Ο ίδιος ο Μ. Θεοδωράκης αφηγείται πως με διαταγή του Αγγελή, όποιος άκουγε ή αγόραζε ή εκτελούσε τη μουσική του, θα πήγαινε στρατοδικείο. Βλ. Αφήγηση του Μ. Θεοδωράκη στον Γ. Μαλούχο στο *Αξίος Εστί*, τ. II, 2004 καθώς και προδημοσίευση του Γ. Μαλούχου «Ο Μίκης για δικτατορία – μεταπολίτευση» εφημ. Καθημερινή 28-11-04, σελ. 18

²⁰ Βλ. Λεονταρίτης Γ.Α. «Διωγμοί του πνεύματος μετά το 45» εφημ. Καθημερινή 15-4-95, σελ.13

απελπισμένη προσπάθεια χειραγώγησης της κοινής γνώμης, έφθασε μέχρι το σημείο να ποινικοποιήσει τις πνευματικές δραστηριότητες των νέων. Ο καθηγητής μου Κ. Γεωργουσόπουλος, ο αείμνηστος Α. Λεντάκης που με τιμούσε με την φιλία του, και άλλοι εννέα «ανήσυχοι» φοιτητές της φιλοσοφικής σχολής, ίδρυσαν στα 1956 έναν σύλλογο με την επωνυμία «Ο Πλάτων». Ο Γεωργουσόπουλος αφηγήθηκε πρόσφατα²¹ το σκηνικό της σύλληψής τους από την ασφάλεια αμέσως μετά την πρώτη πανηγυρική εκδήλωση του συλλόγου, με την αιτιολογία ότι μίλησαν για το Ρήγα και βρώμισαν την ελληνική γλώσσα με τη μαλλιαρή. Ίσως περιπεύει κάθε άλλος σχολιασμός από εμάς.

Πέραν της υφής του επικοινωνιακού προφίλ του συντηρητισμού που περιγράψαμε ήδη, η κατευθυνόμενη πληροφόρηση συνεπικουρείται από το γνωστό πρότυπο που οι Αμερικανοί αποκαλούν «two-step flow of communication»²² σύμφωνα με το οποίο η επικοινωνία δεν πραγματώνεται μόνο στο πλαίσιο επιρροής των ΜΜΕ στον πολίτη, αλλά διαμεσολαβείται και από μια σειρά καθοδηγητών – προπαγανδιστών (opinion leaders) που συνδιαμορφώνουν την κοινή γνώμη. Ή με άλλα λόγια βρισκόμαστε ενώπιον του μοντέλου που ο Thompson χαρακτηρίζει ως διαμεσολαβημένη οιονεί αλληλόδραση, που περιλαμβάνει την παραγωγή συμβολικών μορφών για απροσδιόριστους πιθανούς αποδέκτες.²³

Στην «τριτοκοσμική» Ελλάδα του 50 και του 60 όπου η αντικομμουνιστική εκστρατεία μαίνεται, ενώ ταυτόχρονα ο αναλφαβητισμός αποτελεί τον κανόνα μάλλον παρά την εξαίρεση, κυρίως στον αγροτικό πληθυσμό, ο ρόλος του προπαγανδιστή αποκτά κομβική σημασία. Πρόκειται για τον αυτόκλητο υπερασπιστή του καθεστώτος ο οποίος δια της άμεσης προσωπικής επικοινωνίας, ασκεί προσηλυτισμό χωρίς αντίλογο, βασισμένο τόσο στα έκτροπα του εμφυλίου, όσο και στα παθήματα και τη μεταμέλεια των κομμουνιστών. Είναι φυσικά πρόσωπο με γνωστό φιλοκαθεστωτικό παρελθόν που διατηρεί προνομιακή σχέση με εξουσιαστικούς μηχανισμούς (π.χ.

²¹ Βλ. Γεωργουσόπουλος Κ. «Ανακυκλώσεις εποχών» εφημ. Τα ΝΕΑ 23/24-10-2004, σελ. 20

²² Για μια πιο εκτενή ανάλυση της θεωρίας βλ. ενδεικτικά: Maletzke G., *Θεωρίες της μαζικής επικοινωνίας*, 1991, σελ. 36-37 & Μεταξάς Α.Ι., *Πολιτική Επικοινωνία*, ο.π., σελ. 40-41

²³ Βλ. Thompson J.B., *Νεωτερικότητα & Μέσα Επικοινωνίας*, 1999, σελ. 145-149

χωροφύλακας, δάσκαλος, έμπορος κλπ.) την οποία και επιδεικνύει ως αναγνώριση του κοινωνικού του κύρους και κατ' επέκταση προς επίρρωση των ισχυρισμών του. Παράλληλα δε ως μέλος της κοινότητας, έχει την ανεξέλεγκτη δυνατότητα και την απεριόριστη εμπιστοσύνη του καθεστώτος να «καρφώσει» όποιον έχει, κατά τη γνώμη του, αντεθνικά φρονήματα. Κατά παρέκκλιση δηλαδή της κλασικής θεωρίας μαζικής επικοινωνίας που προσεγγίζει τους αγκιτάτορες ως άτομα πιο ενημερωμένα, πιο δραστήρια και πιο κοινωνικά προβεβλημένα από το μέσο όρο των πολιτών, στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό ο επίδοξος καθοδηγητής της κοινής γνώμης, αντλεί το κύρος του και μεγιστοποιεί την επιρροή του στηριζόμενος πρωταρχικά στη δύναμη του παρακράτους κι όχι στην πειθώ των επιχειρημάτων του.

Κατ' αυτό τον τρόπο το έλλειμμα πλουραλισμού στην ενημέρωση αποτελεί αντανάκλαση της καθεστωτικής βίας με αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας τεχνητής εικόνας της κοινωνίας με εξασθενημένα πολιτικά αντανάκλαστικά. Κι ενώ προϊόντος του χρόνου η κρατική αυθαιρεσία αποκηρύσσεται σταδιακά, τουλάχιστον επισήμως, για να διατηρούνται τα προσχήματα ομαλής λειτουργίας της δημοκρατίας, οι καθεστωτικοί προπαγανδιστές δρουν απτόητοι και ανενόχλητοι στην εργώδη τους προσπάθεια χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Γιατί μύχια επιθυμία των κυβερνώντων είναι η διαμόρφωση μιας ιδεολογικής ομογενοποίησης σε τέτοιο βαθμό που όταν η κρατική βία θα εκλείψει αναγκαστικά, το καθεστώς να μπορεί να επιβιώσει σε δημοκρατικό περιβάλλον. Ας μην λησμονούμε ότι διάγουμε εποχές όπου στα αρχεία της ασφάλειας συνωστίζονται πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων σχεδόν για τους μισούς ενήλικους πολίτες, πολλά από τα οποία έχουν εκδοθεί εν μια νυκτί με μόνη μια καταγγελία στο παράρτημα ασφαλείας, της οποίας ο παθών δεν μπορεί να γνωρίζει ούτε την ύπαρξη, ούτε βέβαια τον πληροφοριοδότη.

Θα περίμενε κανείς ότι η έκταση της προπαγάνδας σε συνδυασμό με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που αντιμετώπιζαν οι αντιφρονούντες, θα είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας χειραγωγημένης, Οργουελικής κοινωνίας, στην οποία η ατομικότητα θα είχε κονιορτοποιηθεί και η πολιτική ομογενοποίηση θα άγγιζε τα ποσοστά των δημοψηφισμάτων της χούντας. Ήταν όμως έτσι τα πράγματα, ή μήπως η αφανής αλλά ουσιαστική κοινωνική δυναμική όρθωσε ένα αδιαπέραστο τείχος στους προπαγανδιστικούς

μηχανισμούς; Σκόπιμο θα ήταν στο σημείο αυτό να εγκύψουμε λίγο στις διαδικασίες πρόσληψης και αφομοίωσης των πολιτικών μηνυμάτων από την κοινή γνώμη. Αν δεχτούμε ως λειτουργική την προσέγγιση του Price για την κοινή γνώμη, η οποία βρίσκεται σε αρμονία με την Χαμπερμασιανή σκέψη, τότε «το κοινωνιολογικά προσανατολιζόμενο διαλογικό μοντέλο συνεχίζει να δια φωτίζει εννοιολογικά τους τρόπους με τους οποίους η κοινή γνώμη κατανοείται ως θεμελιώδης διαδικασία επικοινωνίας, όπως επίσης και την εξέταση των διαφορετικών συλλογικοτήτων που εξομοιώνονται ποικιλοτρόπως με το κοινό στη σύγχρονη έρευνα για την κοινή γνώμη.»²⁴ Ωστόσο επειδή η επικοινωνία παραμένει στη βάση της μια δυναμική διαδικασία, αφάνταστα πιο σύνθετη από την αναχρονιστική μπηχεβιοριστική προσέγγιση που εδράζεται στον άξονα stimulus – reaction (S-R), οι πολίτες ερχόμενοι σε επαφή με τους ιδεολογικά φορτισμένους μηχανισμούς προπαγάνδας, είναι εκ των προτέρων φορείς αξιών, πεπιοθήσεων και βιωμάτων που έχουν αναπτυχθεί στην πορεία της ζωής τους. Τη διάσταση αυτή είχε διαγνώσει από νωρίς ο De Fleur γράφοντας ότι: «Τα μηνύματα που προέρχονται από τα MME συμπεριλαμβάνουν συγκεκριμένες ιδιότητες ερεθισμάτων, τα οποία έχουν διαφορετική αλληλεπίδραση με τα ατομικά χαρακτηριστικά των μελών του κοινού.»²⁵ Μοιραία λοιπόν οι άμεσες επιδράσεις των MME αμβλύνονται καθώς προσκρούουν στις παγιωμένες πολλές φορές, αντιλήψεις των ανθρώπων. Εδώ συναντάμε την κλασική θεωρία της «γνωστικής ασυμφωνίας»²⁶ του Festinger κατά την οποία «ο επηρεασμός κατά κανόνα είναι τόσο πιο ισχυρός, όσο περισσότερο συμφωνούν τα περιεχόμενα επικοινωνίας που δεχόμαστε με τις ήδη υπάρχουσες διαθέσεις του δέκτη.»²⁷

Στην περίπτωση μας η προπαγάνδα βρίσκεται θύμα των αντιφάσεων της ίδιας της πραγματικότητας που προπαγανδίζει. Με απλά λόγια, ο άνεργος επιστήμονας της δεκαετίας του 50 και του 60 που δεν μπορεί να απορροφηθεί

²⁴ Βλ. Price V., *Κοινή Γνώμη*, 1996, σελ. 53

²⁵ Βλ. De Fleur M.L., *Theories of Mass Communication*, Longman, N.Y. 1989 & McQuail D., ο.π., σελ. 513

²⁶ Βλ. Festinger L., *A Theory of cognitive dissonance*, N.Y. Pearson & Co 1957

²⁷ Βλ. Maletzke G., ο.π., σελ. 44

από το Δημόσιο όπως η πλειοψηφία των συναδέλφων του, επειδή ο πατέρας του βρέθηκε στις τάξεις του ΕΑΜ ή του ΕΛΑΣ, πόσο δεκτικός μπορεί να είναι σε μια προπαγάνδα για την προάσπιση των δημοκρατικών ιδεωδών του καθεστώτος; Ο αγροτικός πληθυσμός (περίπου το 1/4 του συνολικού πληθυσμού της χώρας) που γερνάει χωρίς υγειονομική περίθαλψη και σύνταξη και ακούει δια στόματος του πρωθυπουργού κ. Καραμανλή ότι η χορήγηση της πενιχρής αγροτικής σύνταξης χωρίς ασφαλιστική εισφορά του ίδιου του αγρότη, θα μετέτρεπε την Ελλάδα σε ένα απέραντο πρυτανείο, πόσο δικαιωμένος μπορεί να αισθάνεται από τις κοινωνικές ευαισθησίες της δεξιάς; Μήπως λοιπόν επαληθεύεται η υπόθεση εργασίας μας ότι στις ακραίες περιπτώσεις χονδροειδούς προπαγάνδας κινητοποιούνται οι μηχανισμοί άμυνας των πολιτών εις βάρος της αφομοίωσης των επιθυμητών μηνυμάτων από το κοινωνικό σύνολο; Ο Chomsky μιλώντας για την κατασκευή της συναίνεσης από τα ΜΜΕ στην αμερικανική κοινωνία όπου τα δημοκρατικά ιδεώδη παραδοσιακά δεν αμφισβητούνται από τους πολίτες, διαπιστώνει κάτι που έχει έκδηλη αναλογία με την τοποθέτησή μας: «Η προπαγάνδα με την οποία τους κατακλύζουν (ενν. τους ανθρώπους) είναι αποτελεσματική όσο δεν αμφισβητείται, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της τους επηρεάζει μόνο επιφανειακά. Όταν φτάσουν στο σημείο να εγείρουν ένα ζήτημα και να κινητοποιήσουν τα ευπρεπή ένστικτα και τη βασική εφύια τους, πολλοί άνθρωποι γρήγορα ξεφεύγουν από τα όρια του δογματικού συστήματος και θέλουν να κάνουν κάτι για να βοηθήσουν εκείνους που πραγματικά υποφέρουν και καταπιέζονται.»²⁸

Στη χώρα μας η ακραία αμφισβήτηση της επίσημης πληροφόρησης, εξέθρεψε μηχανισμούς ιδεολογικής αλληλεγγύης των αντιφρονούντων και δημιούργησε άτυπα αλλά δραστικά δίκτυα πληροφόρησης, ιδίως την εποχή της χούντας.²⁹ Η πληροφόρηση που βασιζόταν στην λαθραία ακρόαση κάποιων ελληνόφωνων σταθμών του εξωτερικού, ή ακόμη και σε απλές φήμες, μεταδίδονταν ταχύτατα από στόμα σε στόμα, δημιουργώντας έναν βουβό αναβρασμό. Σε πρόσφατο τηλεοπτικό αφιέρωμα για την επέτειο του

²⁸ Βλ. Chomsky N., *Τα ΜΜΕ σαν καθρέφτης της κοινωνίας*. . ., 1995, σελ. 29

²⁹ Βλ. σχετικά και Βλάχου Ελ., *Οι Συνταγματάρχες και ο Τύπος*, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, 1976, σελ. 119

Πολυτεχνείου, ένας απλός πολίτης θυμήθηκε ότι από ανθρώπους που ταξίδευαν στο εξωτερικό είχε μεταφερθεί ο απόηχος των μαζικών κινητοποιήσεων του Μάη του 68 ως κρυφή ελπίδα σε μια κοινωνία που την έσκιαζε η φοβέρα. Ενδέχεται λοιπόν η αντίδραση του κοινωνικού σώματος να λανθάνει για ένα χρονικό διάστημα που οι συγκυρίες εκδήλωσής της είναι δυσμενείς και το ατομικό κόστος δυσβάσταχτο, ωστόσο η ιστορία μας διδάσκει ότι ενάντια στις ψευδαισθήσεις των κρατούντων, η προπαγάνδα που στηρίζεται σε ζωτικά ψεύδη, έχει ημερομηνία λήξεως.

II. Η ενσάρκωση του αντικομμουνιστικού μένους

Από την ενασχόλησή μας με το επικοινωνιακό προφίλ του συντηρητισμού, διαπιστώθηκε ήδη ο ενορχηστρωτικός ρόλος του κράτους στη διάδοση του αντικομμουνισμού. Ωστόσο η καταστατική αυτή αρχή της δεξιάς ιδεολογίας υλοποιήθηκε από ποικίλους φορείς και μεμονωμένα πρόσωπα που ενδίδοντας στη «μόδα» της εποχής, επιδόθηκαν σε μια άτυπη κούρσα εθνοφροσύνης η οποία εκτός φυσικά από τα κρατικά Μ.Μ.Ε εξάντλησε όλα σχεδόν τα προσφερόμενα προπαγανδιστικά μέσα, από έντυπα και βιβλία, μέχρι φυλλάδια και αφίσες. Αρωγός βέβαια του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας υπήρξε και το διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα του τρόμου που είχε αρχίσει να εξανεμίζει τις ελπίδες των λαών για ειρηνική συνύπαρξη ανατολής και δύσης στην μεταπολεμική τάξη πραγμάτων.

Δεν αποτελεί έκπληξη ότι η εξ επαγγέλματος υπερπατριώτες από τις τάξεις του στρατού, πήραν από νωρίς τα σκήπτρα της προπαγάνδας κατά της κομμουνιστικής επιρροής. Έτσι ακόμα κι όταν τα αδελφοκτόνα όπλα σίγησαν, οι στρατιωτικοί επεστράτευσαν την πέννα τους ενάντια στην εθνική συμφιλίωση. Θα αποτελούσε αντικείμενο μιας ξεχωριστής έρευνας η αναζήτηση όλων των κατά καιρούς φυλλαδίων ή ψευτοεπιστημονικών εγχειριδίων που εκδόθηκαν από το στρατό με αποκλειστικό σκοπό την όξυνση των ιδεολογικών αντιθέσεων, αλλά λίγες μόνο ενδεικτικές αναφορές θα μπορούσαν κατά την γνώμη μας να αποδώσουν το ύφος και την επιχειρημα-

Ο Στάλιν σπρώχνει στο γκρεμό τον τυφλωμένο τσολιά. Ευδιάκριτοι ιδεολογικοί συμβολισμοί με προεξάρχον χαρακτηριστικό την κινδυνολογία που διέκρινε τη δεξιά προπαγάνδα.

Πηγή: Εμφύλιος Τύπος 2004

τολογία του σκληρού ιδεολογικού πυρήνα της εθνοφροσύνης.

Στα 1949 κυκλοφορεί από το Γ' Σώμα στρατού το φυλλάδιο με τίτλο «Μακεδονικόν πρόβλημα και κομμουνισμός» όπου αφιερώνεται στο να καταδείξει την εξάρτηση του ΚΚΕ από τους Σλάβους, ενώ στα 1950 το ΓΕΣ μεταφράζει από τα αγγλικά το διεθνούς αντικομμουνιστικής φιλολογίας προπαγανδιστικό φυλλάδιο με τίτλο «Τι πρέπει να ξέρη ο καθένας για τον κομμουνισμό». Γνωρίζοντας τα ιστορικά επακόλουθα δεν μας παραξενεύει διόλου το γεγονός ότι η αριστερά εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως ζωτική απειλή για το καθεστώς. Στην ευρεία κατανάλωση λογική του διαρκούς κινδύνου εδράστηκαν οι έξαλλες διώξεις της μεταπολεμικής περιόδου και οικοδομήθηκε το κράτος των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Επισημαίνει λοιπόν το ΓΕΣ: «Για να αντιμετωπίσωμε την απειλή αυτή, δεν αρκεί να μην μας αρέσει ο κομμουνισμός. Είναι ανάγκη να τον καταλάβουμε, να τον αντιμετωπίσωμε με αποτελεσματικά μέτρα.»³⁰ Χαρακτηριστικό επίσης είναι το τεύχος των Στρατιωτικών Εκθέσεων και Μελετών του 1952, το οποίο στην προσπάθειά του να ιστοριοποιήσει την ιδεολογική διαφορετικότητα παρουσιάζει χωρίς κανένα τεκμήριο το Β' γύρο του εμφυλίου ως εύλογη άμυνα του έθνους απέναντι στην προ της Βάρκιζας ληφθείσα απόφαση του ΚΚΕ για συνέχιση του ένοπλου αγώνα.

Εκτός όμως από τους στρατιωτικούς, στην πανστρατιά εναντίον του κομμουνισμού θα ενταχθούν από νωρίς είτε καιροσκόποι δημοσιογράφοι είτε «αφελείς» επιστήμονες που θεωρούν ότι προσφέρουν εθνικές υπηρεσίες δια της αναμόχλευσης των πολιτικών παθών, ενώ στην ουσία το μόνο που κατορθώνουν τις περισσότερες φορές είναι να ικανοποιήσουν την προσωπική τους δίψα για δημοσιότητα αποσπώντας στην εύνοια του καθεστώτος. Στα 1947 ο καθηγητής βιολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών Θρ. Βλησίδης θα δημοσιεύσει σε ρόλο πολιτικού επιστήμονα μια ολόκληρη πραγματεία στο περίφημο λαϊκό πανεπιστήμιο της Βραδυνής περί κομμουνισμού και των μέσων επικράτησής του. Αφού λοιπόν ο σεβάσμιος βιολόγος τοποθετεί τον κομμουνισμό στο μικροσκόπιο, διαπιστώνει ότι Πρώτον: Ουδεμία δική του ιδεολογία εισήγαγε και Δεύτερον: Η επικράτησή του θεμελιώνεται στα εξής

³⁰ Βλ. Γ.Ε.Σ., *Τι πρέπει να ξέρη ο καθένας για τον κομμουνισμό*, 1950, σελ. 5

μέσα επιβολής: Την αθεΐα, την κατάργηση του κράτους, της οικογένειας, του σχολείου και την προπαγάνδα.³¹ Εντύπωση, από τα πολλά αναγνώσματα του είδους, μας προκάλεσε και το βιβλιαράκι του άγνωστου σε μας δημοσιογράφου Ν. Καπίτσογλου που διαρρηγνύει τα ιμάτιά του για το δράμα των σπουδαστών στο ανατολικό μπλοκ και για την κατήχηση στα δημοτικά σχολεία, χωρίς καν να μπει στον κόπο να προβληματιστεί για τις αναλογίες με την Ελλάδα αυτής της εποχής.³²

Πιο οργανωμένες ήταν οι εκδόσεις των σοβιετολογικών διαφωτιστικών περιοδικών που είχαν ως αποκλειστικό σκοπό τον κατεξυτελισμό κάθε έκφανσης της ζωής στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Η αρχή έγινε με το «Πίσω από το Παραπέτασμα»³³ που πρωτοκυκλοφόρησε το 1951 με διευθυντή σύνταξης τον Γρ. Γραμματικόπουλο και μετεξελίχθηκε σε «Αγών των Ιδεών» το 1959. Τα έτη 1960-64 την παράσταση κλέβει η κλασική «Σοβιετολογία» του Γ. Γεωργαλά, ενώ έχουν μεσολαβήσει δύο ηπιότερων τόνων εκδοτικές προσπάθειες: τα «Σύνορα των δύο κόσμων» το 1954 υπό τη διεύθυνση του Σ. Κωνσταντόπουλου και οι «Γνώσεις» το 1958 με διευθυντή τον Λ. Ιγερινό και αρχισυντάκτη το Γ. Χαλκούση. Ειδικά οι «Γνώσεις» δεν αποτελούν αμιγώς προπαγανδιστικό περιοδικό, καθώς μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν ευρύτατου ενδιαφέροντος ύλη και εκτός από τις μόνιμες στήλες περιλαμβάνονται κατά καιρούς συνεργασίες των Δημαρά, Θεοτοκά, Χάρη κ.α.³⁴ Όσο όμως απομακρυνόμαστε χρονικά από τον εμφύλιο, ένας βασικός πυλώνας της αντικομμουνιστικής επικοινωνιακής στρατηγικής αποδυναμώνεται: Η επίκληση

³¹ Βλ. Εκδοθείσα στα 1947 ανατύπωση του Δημοσιεύματος στο Λαϊκό Πανεπιστήμιο της Βραδυνής με ομώνυμο τίτλο, σελ. 15 –24 (Πηγή: Α.Σ.Κ.Ι.)

³² Βλ. Καπίτσογλου Ν., *Πίσω από το Παραπέτασμα. Μαθηταί και Δάσκαλοι*, Αθήνα 1950 (Πηγή: Α.Σ.Κ.Ι.)

³³ Αρκεί και μόνη η παράθεση των τίτλων του πρώτου τεύχους (Ιούνιος 51) για να αντιληφθεί ο αναγνώστης τις προθέσεις της έκδοσης. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά: «Δικαίωσις της Τσαρικής Ρωσίας», «Η λογοτεχνία κάτω από το ζυγό του κομμουνισμού», «Το θέατρο στην υπηρεσία της τυραννίας», «Ουκρανία: Συνθήκες εργασίας σ' ένα κέντρο μεταφορών» κ.α.

³⁴ Τα στοιχεία αντλήθηκαν από την εμπειριστατωμένη εισήγηση του Στ. Μπουρνάζου στις 12-12-2002 με θέμα «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο, 1925 – 1967: Μια πρώτη προσέγγιση» το κείμενο της οποίας μου παραχωρήθηκε ευγενικά από τον ίδιο το συγγραφέα πριν δημοσιευθεί στο περιοδικό «Αρχειοτάξιο» των Α.Σ.Κ.Ι.

των εγκλημάτων που διέπραξαν οι αριστεροί κατά τον εμφύλιο εμφανίζει φθίνουσα απήχηση και σε συνδυασμό με τον γενικότερο σκεπτικισμό για την εκλογική άνοδο της ΕΔΑ, αναγκάζει το καθεστώς να επαναπροσδιορίσει τους στόχους του. Αυτή λοιπόν την εποχή (τέλη της δεκαετίας του 50 και αρχές της δεκαετίας του 60) και με οργανωτικό νου και χορηγό την ΚΥΠ, προωθείται η ίδρυση ποικιλώνυμων εταιρειών ή συλλόγων που μέσω εκδοτικών και άλλων δραστηριοτήτων επιφορτίζονται με την πιο εκλεπτυσμένη αλλά πάντα δραστική αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Η πρόσδεση με την εξουσία περιοδικών εκδόσεων όπως αυτές που προαναφέρθηκαν, καθιστά τις εν λόγω οργανώσεις όχι μόνο φερέφωνο του κρατικού μηχανισμού, αλλά πολλές φορές, ανύπαρκτης υπόστασης συλλογικότητες.³⁵ Μια απ' τις πρώτες, με τίτλο «Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία» εκδίδει στα 1958 το έντυπο «Πίσω από τα συνθήματα» σε συνεργασία με το περιοδικό «Γνώσεις». Σε αυτό αναδεικνύεται η ανανεωμένη δεξιά επιχειρηματολογία που ξεσκεπάζει το ΚΚΕ πίσω από τις κοινωνικές διεκδικήσεις. Για τους συντάκτες του εντύπου, οι επιτροπές ειρήνης και προάσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αποτελούν υλοποίηση της τακτικής του χαμαιλέοντα που εφαρμόζει το ΚΚΕ προκειμένου να εκμεταλλευθεί τους νομιμόφρονες πολίτες για να προωθήσει τις ελευθερίες των συνωμοτών.³⁶ Παράλληλα, τα έτη 1960 – 63 κυκλοφορούν 44 φυλλάδια από την «Πολιτική και Κοινωνική Βιβλιοθήκη» τα 18 από τα οποία ασχολούνται αποκλειστικά με την Ε.Σ.Σ.Δ. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά με τίτλο «Τα Λαϊκά Μέτωπα», προδίδει την ανασφάλεια του καθεστώτος απέναντι στην ογκούμενη κοινωνική δυναμική που είχε απροκάλυπτα κοινορτοποιηθεί μεταπολεμικά: «Οι κίνδυνοι εκ των μετώπων είναι ακόμη μεγαλύτεροι για την Ελλάδα εφ' όσον τα εθνικόφρονα αστικά κόμματα δεν διαθέτουν οργανωμένο και σύγχρονο κομματικό μηχανισμό αλλά ούτε και οργανωμένη επιρροή εις μαζικές οργανώσεις.»³⁷ Στα 1960, έχουν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται τα κοινωνικά αδιέξοδα του Καραμανλικού εκσυγχρονισμού, γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμη η υπόμνηση του κομμουνιστικού

³⁵ Βλ. Μπουρνάζος Στ. ο.π., σελ. 10 & Λεντάκης Α., *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Αθήνα 1975

³⁶ Βλ. Ελ. Επιμορφωτική Εταιρεία, *Πίσω από τα συνθήματα*, 1958, σελ. 8 -9

³⁷ Βλ. Πολιτική & Κοινωνική Βιβλιοθήκη, *Τα Λαϊκά Μέτωπα*, σελ. 27

κινδύνου. Κι επειδή το ΚΚΕ ήταν ήδη παράνομο, τα πυρά στράφηκαν στην ΕΔΑ, το δούρειο ίππο των επαναστατικών διεργασιών: «Μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι δεν θα έχουμε τέταρτο γύρο μόνο όσο θα μένουμε άγρυπνοι και δυνατοί, έτοιμοι να τσακίσουμε κάθε προσπάθεια των κομμουνιστών να σηκώσουν το κεφάλι.»³⁸

Κοινό γνώρισμα όλων των παραπάνω αναγνωσμάτων, καθώς και των επιμέρους διοχετευόμενων αντικομμουνιστικών σχολίων στις φιλοδεξιές εφημερίδες τα οποία παραβλέπουμε ως μη έχοντα καμιά πρωτοτυπία και αποβλέποντα μόνο στην τέρψη των αναγνωστών που τις αγόραζαν, δεν είναι απλώς ο προπαγανδιστικός χαρακτήρας αλλά και η συστηματική περιφρόνηση κάθε έννοιας επιστημονικής εγκυρότητας. Πίσω από το πομπώδες ύφος με το οποίο διασπείρεται η χολή των νικητών του εμφυλίου, διαφαίνεται ο πολεμικός χαρακτήρας των κειμένων, διανθισμένος με εθνικιστικές κορώνες που φτάνουν ενίοτε στα όρια του σοβινιστικού παροξυσμού. Στα αυτιά των υπερασπιστών του καθεστώτος αντηχούν ακόμη οι ιαχές ενός ολέθριου πολέμου που σε ατομικό επίπεδο έκαναν το παν για τον αποφύγουν, αλλά κατόπιν τον κατηλεύθηκαν αδίστακτα ενώπιον του εξουθενωμένου αντιπάλου. Οι ρίζες της κοινωνικής αποξένωσης της δεξιάς που διαπιστώσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, πρέπει κατά την άποψή μας να αναζητηθούν όχι τόσο στο είδος του πολιτικού συστήματος που επέβαλλε, αλλά στην αδιαπραγμάτευτη εμμονή της στη διχαστική παθολογία, μέρος της οποίας ενσαρκώθηκε με την φασιστικού στυλ μαζική επικοινωνία που μελετάμε. Ο κλοιός των σκληροπυρηνικών στοιχείων που στιγμάτισαν τη δεξιά ιδεολογία μέχρι το 74, ήταν μοιραίο να αποβληθεί από μια κοινωνία που προσπαθούσε να επουλώσει τις πληγές της και οι προπαγανδιστές τις αναμόχλευαν. Ο κόσμος αποζητούσε γαλήνη, εργασία και δικαιοσύνη, τη στιγμή που το καθεστώς σκόρπιζε το φόβο, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Ας στραφούμε όμως σε επώνυμα έργα διόλου ευκαταφρόνητων προσωπικοτήτων της πολιτικής και των γραμμάτων, που θεώρησαν σκόπιμο να μετουσιώσουν σε πνευματική μονοκρατορία την ιδεολογική επικράτηση της

³⁸ Βλ. Λαϊκή Βιβλιοθήκη, 4ος Γύρος, Αθήνα 1960, σελ. 29

δεξιάς παράταξης. Στα 1947 ο Α. Καραντώνης, μετέπειτα διακεκριμένος κριτικός της λογοτεχνίας και επί χρόνια διευθυντής του Ε.Ι.Ρ, συγκεντρώνει σε ένα μικρό, αλλά σημαδιακό από την άποψη του τι επρόκειτο να ακολουθήσει, βιβλίο με τίτλο «Πνευματική Ελευθερία» τις απόψεις του για το πνευματικό γίνεσθαι τις εποχής. Ο αυτόκλητος αυτός υπερασπιστής της πνευματικής καθαρότητας, εξαπολύει μύδρους εναντίον όλων των σύγχρονών του διανοούμενων οι οποίοι αντιλαμβάνονται την τέχνη ως έκφραση κοινωνικού προβληματισμού και φορέα των ανθρώπινων ιδανικών. Εκτός βέβαια από το Βάρναλη, το Λουντέμη, το Βενέζη, το Ρίτσο και το Βρεττάκο, από τα δηλητηριώδη βέλη της κριτικής του δεν γλίτωσαν ούτε ο Καζαντζάκης, ο Σικελιανός και ο Κοσμάς Πολίτης. Μόνο μια σημαντική λεπτομέρεια διέφυγε από τον Καραντώνη. Αν όντως όλη αυτή η γενιά των δημιουργών που εν τινί μέτρο εμπνεύστηκε από το ΕΑΜ, έκανε στρατευμένη και χαμηλής πνευματικής στάθμης τέχνη, τότε ποιοί τελικά ήταν οι εκφραστές της πνευματικής γης της επαγγελίας, οι συντάκτες των αντικομμουνιστικών σχολίων του Ε.Ι.Ρ; Αν όλοι οι προαναφερθέντες συγγραφείς και ποιητές ήταν απλώς μίσθαρνα όργανα του ΚΚΕ ή συνοδοιπόροι, ποιοί ήταν οι γνήσιοι δημοκράτες και τι απέμεινε ζωντανό από το έργο τους;

Λίγες μόνο αντιπροσωπευτικές αναφορές στην «Πνευματική Ελευθερία» είναι αρκετές για να μας μυήσουν στο κλίμα της εποχής. Ο λόγος εδώ για το Σικελιανό: «...Έτσι ο δρόμος του Σικελιανού οδηγεί αναγκαστικά σε δύο ολέθρια τέρματα, έστω κι να δεν έχει φτάσει ακόμη ως εκεί. Το ένα είναι το δυνάμωμα του Κομμουνισμού, η Δικτατορία του προλεταριάτου, η αυτόνομη Μακεδονία, η σύνθλιψη του Ελληνισμού από τους όγκους του Σλαυϊσμού. Το άλλο, συμμαχία με την πνευματική αθλιότητα του τόπου μας και επίσημη προστασία της.»³⁹ Αντίστοιχου στυλ είναι και η κριτική για τον Πολίτη: «Είναι απίστευτο, κι όμως αληθινό, πως ο εξαιρετικός αυτός λογοτέχνης και ο άψογος κύριος ενός παλαιότερου καλού καιρού, από τότε που είχε το ατύχημα να περιπλεχτεί στα δίχτυα της ελληνικής κομμουνιστικής ιδεολογίας για να εκδικηθεί ποιός ξέρει ποιά του κοινωνικά παθήματα, άφησε να ξεσπάσει δημόσια εκείνο το καλά καμουφλαρισμένο μέρος του εσωτερικού

³⁹ Βλ. Καραντώνης Α., *Πνευματική Ελευθερία*, 1947, σελ. 60 - 61

του κόσμου που ήταν συμπιεστικά παραγιομισμένο από διαφθορά και μικροψυχία.»⁴⁰ Χαρακτηριστική στην περίπτωση αυτή είναι η ταύτιση των κομμουνιστών με κοινωνικά συμπλέγματα κατωτερότητας που τροφοδοτούνται από την υποτιθέμενη αδυναμία τους να ασπασθούν τις αξίες του καπιταλισμού. Η ανημπόρια λοιπόν να ενσωματωθούν στην αστική τάξη πραγμάτων τους προξενεί αυτό το ταξικό μίσος που ο Καραντώνης περιγράφει ως διαφθορά και μικροψυχία. *Ερώτημα πρώτο:* Αν η κομμουνιστές διακατέχονταν μόνο από τα εν λόγω απωθημένα γιατί δεν υπέγραψαν όλοι τις περίφημες δηλώσεις μετάνοιας με τις οποίες αίρονταν οι συνέπειες του μιάσματος; *Ερώτημα δεύτερο:* Ακόμα κι αν οι κομμουνιστές βίωναν αντιδραστικά συναισθήματα λόγω του κοινωνικο-οικονομικού αποκλεισμού που υφίσταντο, ποιός άλλος τους τον επέβαλλε παρά το κράτος της δεξιάς;

Ευλόγως, δεν μας ξαφνιάζουν διόλου οι χαρακτηρισμοί για το Βάρναλη οι οποίοι αναπαράγουν το στερεότυπο του κομμουνιστή – προδότη: «Ο Κώστας Βάρναλης, αν και καθηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας, δεν αγάπησε ποτέ τον τόπο του μήτε πνευματικά, δηλαδή μέσα από την ιστορική του συνέχεια, μήτε πραγματικά.»⁴¹ Θα κλείσουμε την αναφορά μας στον Καραντώνη με το αποκορύφωμα της ελεεινολογίας για τον πνευματικό κόσμο στον οποίο αποδίδεται συλλήβδην η κατηγορία της εθνικής μειοδοσίας: «Κυνηγώντας όμως έτσι τη χίμαιρά τους δε βλέπανε γύρω τους τα σκοτεινά έργα της πολιτικής μερίδας που τους τύλιγε με τα φύλλα του Ριζοσπάστη για να τους προστατέψει από το μολυσματικό άγγιγμα της πνευματικής δεξιάς. Ποιητές, φιλόσοφοι, μυθιστοριογράφοι, ο Σικελιανός, ο Καζαντζάκης, ο Βενέζης, καμιά ευκαιρία δεν αφήνανε να μη χαράξουνε τ' όνομά τους κάτω από κείμενα πνευματικής τάχα υφής αλλά που η κακοσκεπασμένη πολιτική τους γραμμή σχεδίαζε το δρόμο που έπρεπε κατ' αυτούς να ακολουθήσει η Φυλή μας οπισθοχωρώντας προς τη θάλασσα και δίνοντας τόπο στους Σλαύους.»⁴²

Αν όμως στον Καραντώνη οφείλουμε να αναγνωρίσουμε το ελαφρυντικό ότι βρίσκονταν σε ψυχική τρικυμία όταν έγραψε την «Πνευματική

⁴⁰ Βλ. Καραντώνης Α. ο.π. σελ. 87

⁴¹ Βλ. Καραντώνης Α. ο.π. σελ. 110

⁴² Βλ. Καραντώνης Α. ο.π. σελ. 76

Ελευθερία» δεδομένου ότι την εποχή εκείνη είχε θεριέψει ο δημοκρατικός στρατός και το αστικό εποικοδόμημα έτριζε συθέμελα, θα ανέμενε κανείς μεγαλύτερη αυτοσυγκράτηση από τον Π. Κανελλόπουλο, ως μετριοπαθή πολιτικό και πανεπιστημιακό δάσκαλο. Ο Κανελλόπουλος λοιπόν στην ιστορικο-κοινωνική πραγματεία του «20ος Αιώνας – Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας» που είδε το φως της δημοσιότητας το 1951, δηλαδή, αμέσως μετά την σαρωτική νίκη του καθεστώτος, δεν διανοήθηκε καν να τηρήσει το αυτονόητο: ότι η δημοκρατία δεν προάγεται δια της μισαλλοδοξίας και της τεχνητής όξυνσης των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Στο προαναφερθέν λοιπόν βιβλίο, ο Κανελλόπουλος πραγματεύεται το πιο ακανθώδες ζήτημα του προηγούμενου αιώνα. Την ιστορική διακύμανση μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας, όχι κυρίως από ηθική – φιλοσοφική αλλά από πολιτική διάσταση, αν και επισήμως διακηρύσσεται η πρώτη. Παρότι την εποχή εκείνη η Ευρώπη δεν είχε καλά – καλά συνέλθει από το σοκ του φασιστικού ολοκαυτώματος του Χίτλερ, ο συγγραφέας έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον Σταλινικό ολοκληρωτισμό. Θα μπορούσε ίσως να υποστηρίξει κάποιος ότι σ' αυτόν διέβλεπε το νέο μεγάλο κίνδυνο για την ανθρωπότητα, αλλά δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι το κίνητρό του ήταν αμιγώς ακαδημαϊκό. Το κλίμα άλλωστε του βιβλίου δεν συνηγορεί καθόλου υπέρ αυτής της άποψης. Ας αναφερθούμε πάλι σε μερικά αντιπροσωπευτικά χωρία: «Ο κόσμος έχει μεγαλύτερη πείρα των απολυταρχικών και πολύ μικρότερη των δημοκρατικών συστημάτων. Ποτέ όμως, ύστερα από την πρώτη σύλληψη της ιδέας της δημοκρατίας στην αρχαία Ελλάδα, δε σημειώθηκε η ολοκληρωτική άρνησή της όπως σημειώθηκε τη Ρωσία από τα 1917 και πέρα.»⁴³ Ας δεχτούμε επίσης, κάτι εξαιρετικά αμφίβολο, ότι κατά την υποκειμενική θέαση του Κανελλόπουλου, η συγκεκριμένη εκτίμηση προσεγγίζει την αλήθεια. Η πολιτική όμως σκοπιμότητα υψώνεται πάνω από την ιστορική αποτίμηση όταν επιχειρείται δια της σύγκρισης του Χίτλερ με το Στάλιν, να εμφανισθεί ο πρώτος αγιότερος του δεύτερου, μόνο και μόνο επειδή ο Στάλιν αντιπροσώπευε την ιδεολογική αντίστιξη της δεξιάς στην Ελλάδα. Πολύ απλά δηλαδή, η άποψη που καταγράφεται για το Χίτλερ ότι: «Στη βαρβαρότητα των

⁴³ Βλ. Κανελλόπουλος Π., *Ο Εικοστός αιώνας ...*, 1951, σελ. 63

“φυσικών” μέσων που χρησιμοποίησε, έφτασε στο επίπεδο του σοβιετικού κομμουνισμού» ενώ «Στη βαρβαρότητα των “ηθικών” μέσων έμεινε πολύ πιο πίσω»,⁴⁴ μόνο ως μαύρη προπαγάνδα μπορεί να εκληφθεί.

Το μοτίβο αυτό επαναλαμβάνεται για να υποβαθμισθεί και η σοβιετική συμβολή στη νίκη κατά του φασισμού, με το κλασικό επιχείρημα του γερμανο-σοβιετικού συμφώνου του 39 για το διαμελισμό της Πολωνίας. Φυσικά είναι ιστορικά καταδικαστέα η επιλογή αυτή του Στάλιν έστω κι αν ο Χίτλερ δεν είχε αποκαλύψει ακόμα το πραγματικό του πρόσωπο, αλλά έχουμε την αίσθηση ότι ο Κανελλόπουλος δεν θα την κριτικάριζε με την ίδια σφοδρότητα αν ήταν επιλογή των Τσάρων και όχι του Στάλιν ο οποίος τελικά εφάρμοσε σε μεγάλο βαθμό την ίδια με αυτούς στρατηγική στην εξωτερική πολιτική.⁴⁵ Η πρόθεση όμως δεν ήταν να αποδοθεί ιστορική δικαιοσύνη, αλλά να καταδειχθεί ότι «ο κομμουνισμός, απλούστατα, δεν ήταν εχθρός του φασισμού, αλλά ήταν και είναι εχθρός του ανθρωπισμού και της δημοκρατίας.»⁴⁶

Κι ερχόμαστε τέλος στην Εθνική Αντίσταση, ένα από τα πιο αδικημένα κομμάτια της ελληνικής ιστορίας. Ο Κανελλόπουλος εξιστορεί, και ορθά, με αναλυτικές περιγραφές την αντίσταση των Πολωνών, των Φιλανδών, ακόμη και του Ντε Γκώλ εκτός της Γαλλίας, χωρίς ωστόσο να μνημονεύσει την αντίσταση της πατρίδας του στους γερμανούς. Η ιστορική αυτή συνέχεια του αλβανικού έπους του 40, παρασιωπάται επιμελώς και τη θέση της παίρνει η όποια πολιτική υστεροβουλία των αριστερών που εκτυλίχθηκε εκ των υστέρων και ήταν σίγουρα άσχετη με τα εθνικοαπελευθερωτικά και δημοκρατικά ιδεώδη στα οποία ανταποκρίθηκε αυθόρμητα το μέγα πλήθος των απλών ανθρώπων. Έχουμε ήδη τονίσει την καχυποψία της δεξιάς ιδεολογίας για τα μαζικά κοινωνικά κινήματα, αλλά η σκόπιμη παραχάραξη της ιστορίας δεν πλήττει μόνο τη δεξιά, αλλά την εθνική αξιοπρέπεια ολόκληρου του λαού. Έπρεπε, κατά τη γνώμη μας, να λάβει σοβαρά υπ’ όψιν

⁴⁴ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 140

⁴⁵ Ο Γ.Α. Βλάχος στα *Πολιτικά Άρθρα*, 1965, σελ. 134, είχε από το 1946 καυτηριάσει το Σοβιετικό επεκτατισμό στην εξωτερική πολιτική, εξομοιώνοντάς τον με τον δυτικό ιμπεριαλισμό: «...παντού εις το αχανές έδαφος των και εις τας γειτονικάς χώρας οι Ρώσοι εκτελούν τα βαρεία ιμπεριαλιστικά σχέδιά των και κάνουν το κέφι των.»

⁴⁶ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 155

του το γεγονός αυτό ο Κανελλόπουλος πριν φτάσει στο σημείο ως παραταξιακός ιστορικός να καταδικάσει μονόπλευρα την κομμουνιστική τρομοκρατία του 44,⁴⁷ αγνοώντας την προηγηθείσα μεγαλειώδη αντιφασιστική πάλη του έθνους. Αν επρόκειτο για άλλο πρόσωπο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ιστορική ισοπέδωση της αντίστασης, εξυπηρετεί την συγκάλυψη των φιλοφασιστικών στοιχείων της κατοχής, που αναζήτησαν μεταπολεμικά, πολιτικό «άσυλο» στην δεξιά παράταξη. Κάτι τέτοιο όμως, θα ήταν απρέπεια για έναν άνδρα ο οποίος μπορεί μεν να ενέδωσε περιστασιακά στο εμπόριο του αντικομμουνισμού, αλλά κατά βάθος διακατέχονταν από δημοκρατικό ήθος. Παράλληλα με την κατοπινή μετριοπαθέστερη αναδίπλωσή του, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι και στο τέλος του ίδιου του σχολιασθέντος βιβλίου, ο Κανελλόπουλος αφήνει ανοιχτό το παράθυρο της κριτικής και για τα κακώς κείμενα της αστικής δημοκρατίας: «Η παραπομπή στο απόλυτο ηθικό σκοτάδι του κομμουνισμού, για να δικαιολογούμε το σχετικό σκοτάδι (ή το σχετικό και θολό φως) που επικρατεί ακόμα σ' ολόκληρα κοινωνικά στρώματα στον κόσμο των δημοκρατιών, δεν είναι ηθικά επιτρεπτή.»⁴⁸

Αν ο Κανελλόπουλος ένωσε την ανάγκη να προπαγανδίσει υπέρ της εθνοφροσύνης την επαύριο της νίκης του οδυνηρού εμφύλιου, η περίπτωση του Ευ. Αβέρωφ και του έργου «Φωτιά και Τσεκούρι» είναι ουσιαδώς διαφορετική. Κατ' αρχήν το εν λόγω βιβλίο γράφθηκε πάνω από μια εικοσαετία μετά την επικράτηση του εθνικού στρατού, αλλά κυρίως γράφθηκε με αρχικό προορισμό το γαλλικό αναγνωστικό κοινό. Έτσι, τυπικά, δεν συμπεριλαμβάνεται στα αναγνώσματα που εσκεμμένα προπαγάνδιζαν την εθνοφροσύνη και έριχναν το λίθο του αναθέματος στην αριστερά. Απεναντίας διακρίνεται από μια συνειδητή προσπάθεια να εξιστορηθούν με πληρότητα τα διαδραματισθέντα γεγονότα της περιόδου 1946-49 και λίγο προγενέστερα, και από την κριτική διερεύνηση πολλών σκοτεινών ή αμφιλεγόμενων περιστατικών της εποχής. Στην προσπάθειά του αυτή

⁴⁷ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 177: «Η τρομοκρατία, όπου ήταν εγκατεστημένες οι κομμουνιστικές οργανώσεις, ήταν απόλυτη. Οι άνθρωποι χλωμιάσαν με την "απελευθέρωση" περισσότερο απ' ό,τι είχαν χλωμιάσει με την κατοχή.»

⁴⁸ Βλ. Κανελλόπουλος Π. ο.π., σελ. 228

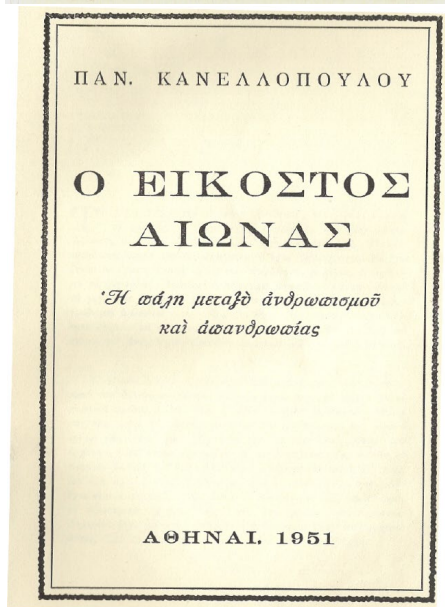
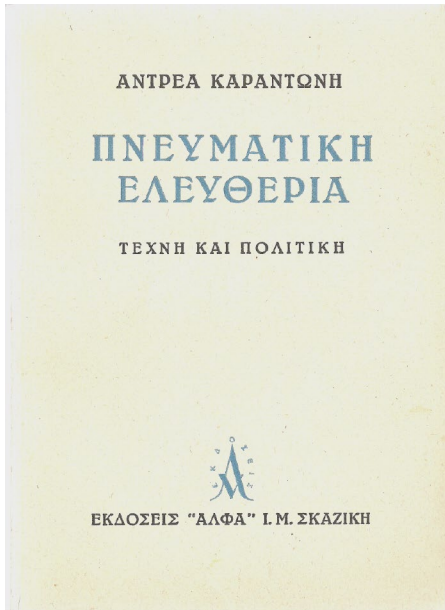
ακολούθησε την πεπατημένη του στρατηγού Δ. Ζαφειρόπουλου ο οποίος με το προβεβλημένο έργο του «Ο αντισυμμοριτικός αγών 1945-1949»⁴⁹ αποζητούσε την ιστορική εγκυρότητα δια της εξονυχιστικής καταγραφής των πολιτικών, στρατιωτικών και διπλωματικών γεγονότων και όχι δια της ανασύνθεσης των κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών δυνάμεων που οδήγησαν στα γεγονότα αυτά. Παρά λοιπόν το εγγενές έλλειμμα στην ερμηνευτική προσέγγιση των βαθύτερων αιτίων του εμφυλίου, η ιστορική καταγραφή του Αβέρωφ, συνιστά μια από τις πρώτες, συγκροτημένες και με αξιώσεις επιστημονικής επάρκειας, απόπειρες της δεξιάς παράταξης να προσεγγίσει το φλέγον αυτό κομμάτι της ιστορίας του τόπου.

Ωστόσο, και αυτός είναι ο λόγος που συμπεριλάβαμε το έργο μαζί με τα προηγούμενα, ο Αβέρωφ αφενός ανεδείχθη σε σημαίνον στέλεχος της δεξιάς κι αφετέρου δεν ήταν κατ' επάγγελμα ιστορικός. Ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων επέδρασε καταλυτικά, επισκιάζοντας την εργώδη προσπάθεια του συγγραφέα να αποδώσει ιστορική αντικειμενικότητα. Έτσι η ευθυκρισία κάμπτεται ενώπιον της υπόρρητης, αλλά αγωνιώδους προσπάθειας να εξωραϊστεί η δράση του εθνικού στρατού και να καταδειχθεί η ανήθικη – προδοτική διάσταση του δημοκρατικού στρατοπέδου. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική και η στρατιωτική δράση προσωποποιούνται και δραματοποιούνται με αναλυτικές (έως εξαντλητικές) περιγραφές μαχών ή παρασκηνιακών διαβουλεύσεων απ' όπου αναδεικνύονται τα ανθρώπινα πάθη, ενώ παραμένουν στο ημίφως οι κοινωνικές πραγματικότητες της εποχής και τα κίνητρα της συλλογικής δράσης των ανθρώπων που υπερασπίσθηκαν μέχρις εσχάτων τα κομμουνιστικά ιδεώδη.

Χαρακτηριστικές εξάλλου είναι μερικές κραυγαλέες αντιφάσεις στις οποίες υπέπεσε ο Αβέρωφ προσπαθώντας να επιδαψιλεύσει δάφνες στην παράταξή του. Για να εξάρει λοιπόν τη νίκη του εθνικού στρατοπέδου στα Δεκεμβριανά αναφέρει: «Δοθέντος ότι ο ΕΛΑΣ ήταν στην πράξη κύριος όλης της Χώρας, επρόκειτο περί τεράστιας επιτυχίας των εθνοφυρόνων δημοκρατικών δυνάμεων.»⁵⁰ Λίγες σελίδες παρακάτω και για την ίδια πάντα

⁴⁹ Βλ. εκτεταμένη και ευνοϊκή βιβλιοπαρουσίαση στην εφημ. Καθημερινή της 27-5-1956, αμέσως μόλις κυκλοφόρησε το εν λόγω έργο.

⁵⁰ Βλ. Αβέρωφ – Τσοσίτσας Ευ., *Φωτιά και Τσεκούρι*, 1996, σελ. 144

περίοδο, η εικόνα αντιστρέφεται όταν αλλάζει το σκηνικό της αφήγησης: «Η αντίληψη ενός αιματηρού εγχειρήματος, δια του οποίου μια μικρή μειοψηφία ήθελε να καταργήσει τη Δημοκρατία και να επιβάλει στη μεγάλη πλειοψηφία το δικό της απολυταρχικό καθεστώς, απεκρούετο χωρίς συζήτηση σε όλο τον κόσμο, από όλους σχεδόν τους καλούς δημοκράτες.»⁵¹ Εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι το μέγεθος της αριστεράς αυξομειώνεται ανάλογα με τη σκοπιμότητα που κάθε φορά εξυπηρετείται από πλευράς της εθνικόφρονος παράταξης. Σε άλλο σημείο του βιβλίου, αντικρούοντας τη μομφή ότι ο στρατός τελούσε στην ουσία υπό τις διαταγές τω ΗΠΑ, ισχυρίζεται ότι κάτι τέτοιο «ήταν απολύτως ανακριβές.»⁵² Ωστόσο εξιστορώντας την προσωρινή διένεξη του Βαν Φλητ με τους Έλληνες αξιωματικούς στην Καστοριά, αναφέρει: «Με ηρεμία, οι Έλληνες αξιωματικοί απέκρουσαν την πρόκληση. Του απέδειξαν ότι όλες οι επιχειρήσεις είχαν εγκριθεί και κάποτε υποδειχθεί από τους Αμερικανούς στρατιωτικούς συμβούλους.»⁵³ Προφανώς η δεύτερη καταγραφή αποδίδει ακριβέστερα την πραγματικότητα σε σχέση με την πρώτη.

Μερικά ακόμη ενδεικτικά παραδείγματα μεροληπτικής καταγραφής εμφανίζονται όταν η δίκη για την εξαφάνιση του αμερικανού δημοσιογράφου Πολκ χαρακτηρίζεται ως άψογη⁵⁴ ή η λειτουργία του κοινοβουλίου ως ομαλή⁵⁵ καθ' όλη τη διάρκεια του ένοπλου αγώνα. Τέλος αυτό που προξενεί εντύπωση

⁵¹ Βλ. Αβέρωφ – Τσιτσάς Ευ. ο.π., σελ. 158-159

⁵² Βλ. Αβέρωφ – Τσιτσάς Ευ. ο.π., σελ. 333

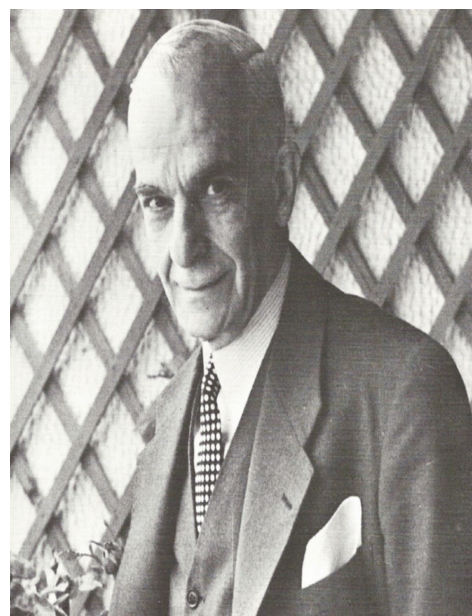
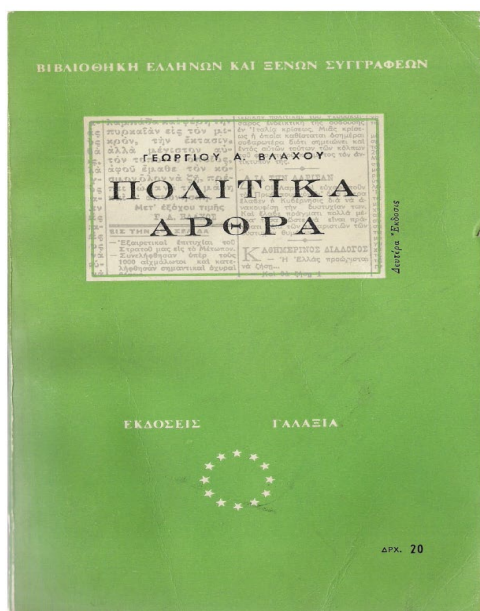
⁵³ Βλ. Αβέρωφ – Τσιτσάς Ευ. ο.π., σελ. 393

⁵⁴ Βλ. Αβέρωφ – Τσιτσάς Ευ. ο.π., σελ. 332. Η δίκη και καταδίκη του δημοσιογράφου Γρ. Στακτόπουλου ως αυτοργού της δολοφονίας Πολκ το 1948, αποτελεί κλασικό παράδειγμα δικαστικής πλάνης, αν όχι πολιτικής δολοφονίας με προκατασκευασμένο κατηγορητήριο, ούτως ώστε να κοπάσουν οι έντονες διεθνείς αντιδράσεις για την δολοφονία του Αμερικανού δημοσιογράφου που επρόκειτο να πάρει συνέντευξη από τον αρχηγό του Δ.Σ. Μάρκο Βαφειάδη. Βλ. σχετικά: Βούρβαχη Ελ., *Ποιος σκότωσε τον Πόλκ;*, εκδ. Προσκήνιο 2002, Polk W., *Polk's Folly*, USA 2000, Διακογιάννης Γ. «Ευθύνες δικαστών την υπόθεση Πόλκ» εφημ. Τα Νέα 6-7 Δεκεμβρίου 2003

⁵⁵ Βλ. Αβέρωφ – Τσιτσάς Ευ. ο.π., σελ. 486-487. Όσον αφορά το βαθμό της ομαλής λειτουργίας του κοινοβουλίου έχουμε ήδη κάνει αναφορά στο Κεφ. V. Αρκεί εδώ μόνο να υπενθυμίσουμε ότι την εν λόγω περίοδο υφίστατο ακόμη η συνταγματική εκκρεμότητα, και η νομοθετική εξουσία είχε σχεδόν απορροφηθεί από την εκτελεστική.

στον υποψιασμένο αναγνώστη είναι η περιθωριακή και υποβαθμισμένη σημασιολόγηση της εθνικόφρονος τρομοκρατίας που ξέσπασε πριν αλλά και μετά τα Δεκεμβριανά, σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου, η οποία σε συνδυασμό με την εμπλοκή της αμνηστίας και την διαφιλονικούμενη πρόοδο του γενικού αποπλισμού, κατέστησαν εξ' αρχής τη συμφωνία της Βάρκιζας κενό γράμμα. Αντίθετα, στιγματίζεται η εξ αριστερών προερχόμενη τρομοκρατία: «Για τη μάζα, ιδίως στην ύπαιθρο, ο κομμουνισμός δεν ήταν μια ιδεολογία ή μια πολιτική κίνηση. Ήταν το έγκλημα, η βία, το αίμα.»⁵⁶

Σε αυτή την επιλεκτική αλλά, κατά τη γνώμη μας αρκετά διαφωτιστική αναφορά στους αξιομνημόνευτους εκπροσώπους της ιδεολογίας της δεξιάς και τα έργα τους, θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την περίπτωση του Γ. Βλάχου. Όπως είναι γνωστό ο Γ.Α.Β ήταν ο ιδρυτής και εκδότης της Καθημερινής το 1919 και συνεπής αντιβενιζελικός μέχρι τέλους, χωρίς ωστόσο αυτό να του στερεί τον τίτλο του προικισμένου δημοσιογράφου ο οποίος χωρίς εμπάθεια υπηρέτησε το Λαϊκό κόμμα. Πριν συμπληρωθούν καλά καλά δύο χρόνια από τη λήξη του αιματηρού εμφύλιου, κυκλοφόρησε έ-

⁵⁶ Βλ. Αβέρωφ – Τσιτσάκης Ευ. ο.π., σελ. 217

νας τόμος με τη συλλογή των πολιτικών άρθρων του, πολλά από τα οποία παρουσιάζουν διαχρονικό ενδιαφέρον για τον ερευνητή. Αυτό που διέκρινε τον Γ.Α.Β, ήταν η πρώιμη αλλά σθεναρή πεποίθησή του ότι οι κομμουνιστές έπρεπε να παταχθούν ανηλεώς. Την περίοδο του μεσοπολέμου που ο αστικός χώρος, μαζί με την εμπλοκή του στρατού, είχε πρωτίστως αναλωθεί σε αλλεπάλληλες «αψιμαχίες» για τη νομή της εξουσίας, αυτός διείδε ότι ο παράγων αριστερά εγκυμονούσε κινδύνους για τα θεμέλια του αστικού καθεστώτος. Παρά την περιορισμένη μέχρι τότε εκλογική απήχηση του ΚΚΕ, ο διορατικός δημοσιογράφος διαισθάνθηκε πως αναπτύσσονταν αργά, αλλά μεθοδικά μια κοινωνική δυναμική ικανή να ανατρέψει εκ βάθρων, όπως στην άρρωστη προεπαναστατική Ρωσία, ολόκληρο το παραπαίον πολιτικό στερέωμα.

Σε άρθρο του της 18-7-1931 υπερέβαλε σε ζήλο ακόμη και του ιδιώνυμου, γράφοντας: ο κίνδυνος του κομμουνισμού «είναι ασθένεια η οποία καταναλίσκει τον ασθενή χωρίς να τον οδηγεί εις τον τάφον, είναι πτωχή πυρκαϊά η οποία γεμίζει μόνον τον αέρα καπνούς και καθιστά δύσκολον την αναπνοήν, είναι θάλασσα η οποία δεν πνίγει, αλλά κάμνει, δι' όλους τον πλουν επικίνδυνον, δυσχερή.»⁵⁷ Η «ασθένεια» λοιπόν που διέγνωσε ο Βλάχος εκδηλώθηκε αρκετά αργότερα δικαιώνοντας τις πιο ζοφερές ανησυχίες του, και τότε στις 19-1-1947 είχε πλήρη επίγνωση του διακυβεύματος γράφοντας σε δραματικό τόνο: «...Αλλά τώρα τα ψέματα έχουν σωθή. Δεν κινδυνεύουν τα δέρματά μας όπως προ δύο ετών. Δεν κινδυνεύουν τα σπίτια μας. Δεν κινδυνεύει καν το Πολίτευμα ή το Κράτος. Κινδυνεύει αυτή η φυλή.»⁵⁸ Κι ενώ οι αφελείς προπαγανδιστές βάφτιζαν τους αριστερούς ως τρομοκράτες και τον εμφύλιο ως συμμοριτοπόλεμο για να απαλύνουν την παρατεταμένη αδυναμία του κράτους να λυγίσει την αντίσταση του Δ.Σ., αυτός υποστήριζε: «Αγωνιζόμεθα έναν αγώνα περί υπάρξεως, σκληρόν, δυσβάστακτον, τρομακτικόν. Τον αγώνα αυτόν πρέπει, οπωσδήποτε, με ο,τιδήποτε μέσα να τον βγάλωμεν πέρα.»⁵⁹

⁵⁷ Βλ. Βλάχος Γ.Α. ο.π., σελ. 46 – 47 (Οι παραπομπές μας αντιστοιχούν στην 3^η επανέκδοση του βιβλίου η οποία πραγματοποιήθηκε κατά σύμπτωση (;) το 1965)

⁵⁸ Βλ. Βλάχος Γ.Α. ο.π., σελ. 136

⁵⁹ Βλ. Βλάχος Γ.Α. ο.π., σελ. 163

Σε αντιδιαστολή λοιπόν με τους περισσότερους υπερφίλους εθνικόφρονες αγκιπάτορες που είχαν επιδοθεί σε έναν ανέξοδο, ως επί το πλείστον, υπερπατριωτισμό, ο Βλάχος είχε συλλάβει το πρόβλημα του αστικού καθεστώτος στην ορθή του διάσταση. Δυστυχώς γι' αυτόν δεν έζησε πολύ μετά την επικράτηση της παράταξής του για διατυμπανίσει τη νίκη της, κατέλειπε ωστόσο τη θυγατέρα του Ελένη, η οποία ανταμείφθηκε για την ιδεολογική αφοσίωσή της όχι μόνο στο πολιτικό στερέωμα, αλλά και στους κοσμικούς κύκλους της Ελλάδας και του εξωτερικού, μέχρι να προσκρούσει στην απόλυτη ιδεολογική καθαρότητα των χουντικών.

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Αβέρωφ – Τσοτίσα Ευ.**, *Φωτιά και Τσεκούρι!* εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1996
- Βλάχου Γ.Α.**, *Πολιτικά Άρθρα*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1965
- Γ.Ε.Σ.**, *Τι πρέπει να ξέρη ο καθένας για τον κομμουνισμό*, Αθήνα 1950
- Γ' Σώμα Στρατού**, *Μακεδονικόν πρόβλημα και κομμουνισμός*, 1949
- Chomsky N.**, *Τα ΜΜΕ σαν καθρέφτης της κοινωνίας...* μτφ. Π. Καλαμαρά, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 1995
- Debord G.**, *Η κοινωνία του θεάματος*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, 2000
- Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία**, *Πίσω από τα συνθήματα*, Αθήνα 1958
- Enzensberger H. M.**, *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, μτφ. Γ. Βαμβαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1981
- Κανελλόπουλου Π.**, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1951
- Καραντώνη Α.**, *Πνευματική Ελευθερία*, εκδ. Άλφα, Αθήνα 1947
- Keane J.** *Μέσα Επικοινωνίας και Δημοκρατία*, μτφ. Π. Χατζηπαντελή, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1996
- Luhmann N.**, *Η πραγματικότητα των ΜΜΕ*, μτφ. Π. Ζέρη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003
- Maletzke G.**, *Θεωρίες της μαζικής επικοινωνίας*, μτφ. Π. Ζέρη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991
- Mc Combs M. - Einsiedel E. - Weaver D.**, *Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και η Διαμόρφωση της κοινής γνώμης*, μτφ. Γ. Κοβαλένκο, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996
- Mc Quail D.**, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας*, μτφ. Στ. Παπαθανασόπουλος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997
- Μεταξάς Α.Ι.Δ.**, *Πολιτική Επικοινωνία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1976
- Ramonet I.**, *Η τυραννία των ΜΜΕ*, μτφ. Φ. Μουρκούση, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001
- Sauvy A.**, *Η κοινή γνώμη*, μτφ. Σ. Βασιλείου, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1966
- Σεραφετινίδου Μ.**, *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999
- Thompson J. B.**, *Νεωτερικότητα & Μέσα Επικοινωνίας*, μτφ. Γ. Καραμπίνη – Ν. Σώκου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999

ΙΧ. Μεταπολίτευση. Όψεις ρήξης & συνέχειας του συντηρητισμού

*Ο τρόπος με τον οποίο κατανοεί κανείς το τέλος μιας εποχής, περιέχει ήδη μιάν άμεση ή έμμεση πρόγνωση για το μέλλον.
Παν. Κονδύλης*

Ένα ζεστό βράδυ του Ιουνίου του 1974, μια μικρή ομάδα επίορκων αξιωματικών με επικεφαλής τον Δ. Ιωαννίδη, επεξεργάζονταν τις τελευταίες συνωμοτικές λεπτομέρειες της ανατροπής του Μακαρίου,¹ δίχως να φαντάζεται ότι προετοιμάζε την τελευταία πράξη του δράματος της δικτατορίας με τις γνωστές ολέθριες συνέπειες για την Κύπρο. Τα νήματα του έντονου παρασκηνίου κινούσε ο ραδιούργος μάγος της διπλωματίας Χ. Κίσινγκερ, ο οποίος βρισκόμενος στο απόγειο της ισχύος του, θέλησε να εκμεταλλευθεί προς ίδιον όφελος τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό και τον πολιτικό ερασιτεχνισμό της χούντας, για να ξεφορτωθεί τον «κόκκινο παπά» ή τον Φιντέλ Κάστρο με ράσα, όπως αποκαλούσε το Μακάριο.² Η αλήθεια είναι ότι ο Κίσινγκερ δεν πέτυχε μόνο την διχοτόμηση της Κύπρου, η οποία είχε αποφευχθεί όταν ναυάγησε το σχέδιο του Βρετανού πρωθυπουργού Χ. Μακμίλλαν το 58,³ αλλά απαγκιστρώθηκε έντεχνα κι από ένα ακόμη δικτατορικό καθεστώς, η περαιτέρω στήριξη του οποίου ήταν ατελέσφορη.⁴

Αν και η δικτατορία αποτέλεσε μια προδιαγεγραμμένη εκφυλιστική εκτροπή της μη λειτουργικής δημοκρατίας, σημάδεψε ανεξίτηλα την παράταξη μέσα από την οποία προήλθε. Είδαμε πως στο πλαίσιο μιας «αυτοοργανωμένης κρισιμότητας» του πολιτικού συστήματος, η εθνικόφρονα παράταξη απώλεσε βαθμιαία την κοινωνική νομιμοποίηση που θα της επέτρεπε να νέμεται την εξουσία εσαεί, τηρώντας τα προσχήματα της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος. Όταν από τις αρχές τις δεκαετίας του 60 άρχισε να δүйει και το άστρο του Καραμανλή, η δεξιά ήταν σχεδόν καταδικασμένη να παραδώσει την τύχη της στις σκληροπυρηνικές και ενίοτε παρασκηνιακές δυνάμεις που ήθελαν να τη διατηρήσουν ως κάστρο του

¹ Βλ. Αθανασιάδη Τ., «Η μεγάλη συνωμοσία» εφημ. Βραδυνή της 31-8-1974

² Βλ. Τσιάρα Γ., «Χ. Κίσινγκερ Ο σκιώδης πλανητάρχης» περ. Βημαγazine της 19-1-2003, σελ. 33

³ Βλ. Ιστορία του 20^{ου} αιώνα, τ.5, σελ. 270-271

⁴ Βλ. Ευρυβιάδης Μ., «Παρασκηνίο & Πολιτική Κατάσταση», περ. Ε-Ιστορικά 24-7-03, σελ. 11

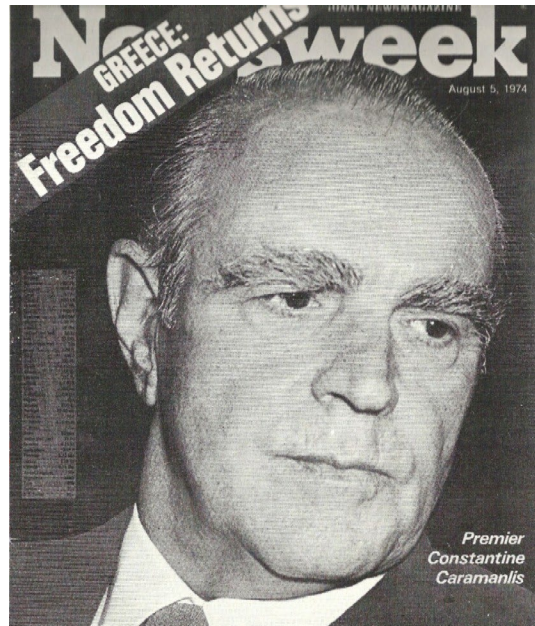
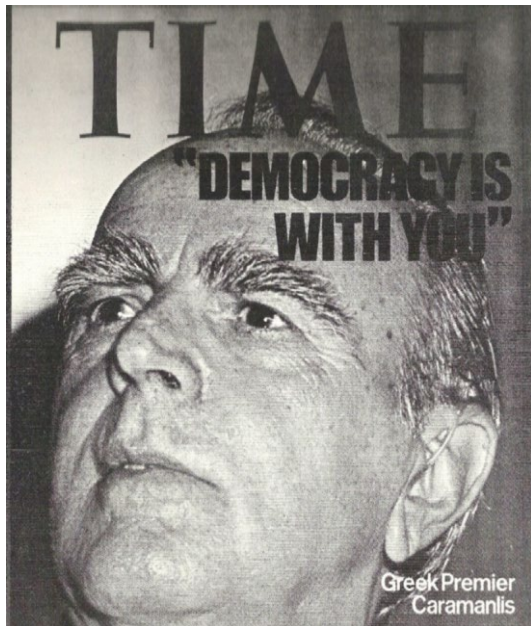
αντικομμουνισμού. Οι λεπτές ισορροπίες που διατηρούσε ο Καραμανλής με την προσωπική του ακτινοβολία, διαταράχθηκαν ανεπανόρθωτα μετά την αποχώρησή του από την ενεργό πολιτική σκηνή το '63, και οι αδυναμίες προσαρμογής της παράταξης στα νέα κοινωνικά δεδομένα, αναδείχθηκαν δραματικά υπό την ηγεσία του μετριοπαθούς, αλλά με έλλειψη πολιτικού βάρους Παν. Κανελλόπουλου.

Η επέλευση της χούντας δεν ανέκοψε μόνο μια κοινωνική δυναμική που απαιτούσε ουσιαστικό εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος, αλλά ανέστειλε και τις διαδικασίες εξορθολογισμού της συντηρητικής παράταξης, η θητεία της οποίας στην αντιπολίτευση θα την βοηθούσε ίσως, να επαναπροσδιορισθεί θετικότερα απέναντι σε μια κοινωνία που διψούσε για αληθινή δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη.

Όστόσο η μόνη βασική συνεισφορά της δικτατορίας στη λειτουργία του πολιτεύματος ήταν ότι μετέστρεψε αποφασιστικά τους συσχετισμούς δυνάμεων στο συντηρητικό χώρο. Μετά την επτάχρονη οδυνηρή εμπειρία, πείστηκαν όλοι ότι οι πρακτικές του έξαλλου αντικομμουνισμού ήταν πια εξίσου επικίνδυνες για τους θύτες όπως και για τα θύματα. Γιατί κατέστη σαφές ότι η δημοκρατία δεν κινδύνευε τελικά από τον κομμουνισμό περισσότερο από ότι κινδύνευε από τους ίδιους τους υπερασπιστές της. Η βαθιά τομή που επέφερε η δικτατορία σε όλο το πολιτικό σκηνικό, είχε και μια θετική όψη: ότι έπεισε και τους πιο συντηρητικούς πως μια εύθραυστη δημοκρατία που λειτουργεί υπό αίρεση δεν μπορεί να είναι βιώσιμη και μια μη βιώσιμη δημοκρατία δεν παρέχει εγγυήσεις ασφάλειας σε κανέναν. Έτσι η μεταπολίτευση του '74 δεν σηματοδότησε απλώς την πτώση της χούντας, αλλά την περιστολή του ρόλου του στρατού στο πολιτικό γίγνεσθαι. Η Ελλάδα ξέφυγε οριστικά από ένα μοντέλο δημοκρατίας τουρκικού τύπου όπου ο στρατός, το βαθύ κράτος και οι εταίροι τους, κηδεμονεύουν τη λειτουργία των θεσμών σε τέτοιο βαθμό που η εξουσία ασκείται ερήμην της κοινωνίας.

Όταν τον Ιούλιο του '74 καταλύεται η δικτατορία των συνταγματαρχών και ο Καραμανλής επιστρέφει στην Ελλάδα ύστερα από εντεκαετή αυτοεξορία στο Παρίσι, βρίσκεται πλέον σε νέες κυριολεκτικά πολιτικές και πολιτειακές συνθήκες. Ο βασιλικός θεσμός είχε ήδη καταλυθεί το '73 και ο αντικομμουνισμός που αποτελούσε την επίσημη ιδεολογία του μετεμφυλιακού κράτους έπαψε να συγκινεί και να κατευθύνει την πολιτική πράξη όπως συν-

Μεταπολίτευση: Όψεις ρήξης & συνέχειας του συντηρητισμού

Ο ελληνικός & ο ξένος τύπος συνέδεσαν αναπόσπαστα τη μεταπολίτευση με το πρόσωπο του Καραμανλή. Η εύλογη αυτή ταύτιση σηματοδοτούσε τη ρήξη της συντηρητικής παράταξης με πολιτικές και πρακτικές του παρελθόντος, αλλά και τις μοιραίες καταβολές του συντηρητικού χώρου στα μάτια της κοινωνίας

έβαινε προδικτατορικά. Από την στιγμή κιόλας της ιστορικής επιστροφής του που συνδυάστηκε με ένα κυριολεκτικά λαϊκό παραλήρημα, ο Καραμανλής διαισθάνθηκε ότι έπρεπε να εκφράσει τη βούληση του μεγάλου πλήθους η οποία μπορεί να αποδοθεί με την ιστορική ρήση του Γ. Παπανδρέου: «Ο ελληνικός λαός δεν κάνει επιλογή τυράννων αλλά αρνείται γενικά την τυραννία».

Σε αυτό το κλίμα ο Καραμανλής πασχίζει για την επαναφορά της δημοκρατικής νομιμότητας συγκροτώντας μια μεταβατική κυβέρνηση εθνικής ενότητας στη σύνθεση της οποίας θα μετάσχουν εκτός από ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ, γνωστές προσωπικότητες του κεντρικού χώρου, όπως ο Γ. Μαύρος, ο Ι. Πεσμαζόγλου, ο Γ. Μαγκάκης, ο Γ. Μυλωνάς, ο Μπ. Πρωτόπαπας κ.α. Είναι μια κίνηση τόνωσης της εθνικής ομοψυχίας και υπέρβασης των ιδεολογικών διαφορών εν όψει των κρίσιμων περιστάσεων στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας. Η βραχύβια κυβέρνηση αυτή, εκτός από το φωτοστέφανο του λυτρωτή, θα προσδώσει στον Καραμανλή την απαιτούμενη πολιτική νομιμοποίηση για τις δύσκολες αποφάσεις που έπτοναν.

Είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι οι επικρατούσες τότε συνθήκες, απαιτούσαν όντως πολιτική μαεστρία καθώς όλα τα μέτωπα ήταν ανοιχτά και η κυβέρνηση αναγκάζονταν πολλές φορές να πορεύεται επί ξυρού ακμής.⁵ Ωστόσο ο Καραμανλής πορεύτηκε γρήγορα και ενίοτε τολμηρά, προς τη θεσμική εξυγίανση και την εμπέδωση της ομαλότητας,⁶ άλλοτε συμβουλευόντας κι άλλοτε εκβιάζοντας, εμμέσως πλην σαφώς, τους αθεράπευτους νοσταλγούς της χούντας, μέχρι να καταφέρει να ολοκληρώσει

⁵ Βλ. Λαμπρίας Τ., *Καραμανλής Ο φίλος*, 1998, σελ. 115: «Οι φήμες για σχεδιαζόμενα πραξικοπήματα, για απόπειρες δολοφονιών, απαγωγής και κάθε είδους τρομοκρατικές ενέργειες ήσαν καθημερινές.» Την ίδια εικόνα περιγράφει και ο Γ. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*, 1990, σελ. 177

⁶ Βλ. Λαμπρίας Τ., *Στη σκιά ενός μεγάλου*, 1989, σελ. 93 όπου καταγράφεται η μαρτυρία του Καραμανλή: «Ορκίσθηκα, όπως ξέρεις, στις 4 το πρωί και στις 12 την ίδια μέρα σχημάτισα την κυβέρνησή μου. Αν αργοπορούσα, επιδιδόμενος στα συνήθη στον τόπο μας παζαρέματα, η ανώδυνη αποκατάσταση της δημοκρατίας θα ήταν ανέφικτη. Γιατί εν τω μεταξύ θα είχαν πάρει το πάνω χέρι ανεύθυνες και ανεξέλεγκτες δυνάμεις, που θα οδηγούσαν τον τόπο στην αναρχία ή στον εμφύλιο σπαραγμό...»

την εκκαθάριση του στρατεύματος.⁷ Ακόμη κι αν σταθούμε κριτικά στον Καραμανλισμό, θεωρώντας ότι η μεταπολίτευση ήταν πρωτίστως αίτημα της κοινωνίας που εκπληρώθηκε υπό τις συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε στο πρόσωπό του την αξιομνημόνευτη συμβολή για τη βελούδινη μετάβαση στο δημοκρατικό πολίτευμα.

Στο πλαίσιο αυτό, με τη Σ.Π. της 1-8-74, επανήλθε σε ισχύ το καταλυθέν Σύνταγμα του 52, για να καταδειχθεί η επανασύνδεση με τη νομιμότητα, καταργήθηκε ο Νόμος 509 και ταυτόχρονα, με το Ν.Δ. 59, επιτράπη η σύσταση και επαναλειτουργία όλων των κομμάτων, άρα και του ΚΚΕ, για πρώτη φορά από το 1947. Παράλληλα απολύθηκαν όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι, αποδόθηκε η ιθαγένεια σε όσους την στερήθηκαν, καταργήθηκε η λογοκρισία στον τύπο, και αντικαταστάθηκαν οι χουντικοί αξιωματικοί στην ηγεσία του στρατεύματος και την δημόσια διοίκηση. Εξάλλου, αποκαταστάθηκαν οι διωχθέντες δημόσιοι υπάλληλοι και οι καθηγητές πανεπιστημίου, ενώ με την ιστορική Σ.Π. της 3-10-74, κατά την οποία «Πρωταίτιοι πολιτικών εγκλημάτων...στρεφόμενων κατά της συνταγματικής τάξεως...δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την χορηγηθείσα αμνηστία,...υπάγονται εις την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών ανεξαρτήτως της ιδιότητος αυτών...», άνοιξε ο δρόμος για την καταδίκη των απριλιανών.

Ωστόσο η αποκατάσταση της δημοκρατίας έπρεπε να επισφραγισθεί με τη διενέργεια ελεύθερων και αδιάβλητων εκλογών, την οριστική λύση του πολιτειακού και την ψήφιση ενός σύγχρονου συντάγματος. Η πρώτη προτεραιότητα, δηλαδή η προσφυγή στις κάλπες, υλοποιήθηκε το βράδυ της 3^{ης} Οκτωβρίου όταν ο Καραμανλής με ραδιοτηλεοπτικό μήνυμα εξήγγειλε επίσημα την προκήρυξη των εκλογών της 17 Νοέμβρη 1974.

⁷ Βλ. Μπρατάκος Αγγ., *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, 2002, σελ. 127-130, όπου περιγράφονται διεξοδικά οι κυριότερες απόπειρες ανατροπής του Καραμανλή της 11-8-74, της 31-8-74, και των αρχών Οκτώβρη 74. Πάντως, η τελευταία και ίσως πιο οργανωμένη απόπειρα κατάλυσης του δημοκρατικού καθεστώτος, αποκαλύφθηκε κατά την 24-2-75, όταν μια ομάδα 35 περίπου υψηλόβαθμων αξιωματικών προερχόμενων κυρίως από το περιβάλλον του Ιωαννίδη, ήταν έτοιμοι να διαπραχούν νέο πραξικόπημα. Ωστόσο, δεδομένου ότι η συνωμοσία διέρρευσε πριν εκδηλωθεί, το γεγονός δεν πήρε μεγάλη δημοσιότητα για ευνόητους λόγους. Βλ. χαρακτηριστικά εφημ. Καθημερινή της 25-2-1975

Με βάση τους σχεδιασμούς αυτούς, ο Καραμανλής είχε προχωρήσει στην ίδρυση του δεύτερου πολιτικού τέκνου του, τη Νέα Δημοκρατία, 67 μόλις μέρες από την επάνοδό του στην Ελλάδα. Γενέθλια πράξη του κόμματος αποτέλεσε μια μεστή ιδρυτική διακήρυξη από τον ίδιο, την 28 Σεπτεμβρίου 1974. Η διακήρυξη αυτή ήταν προσεκτικά διατυπωμένη ούτως ώστε να αποφευχθούν ακόμα και οι σημειολογικές παραπομπές στο φορτισμένο παρελθόν της ΕΡΕ, καθώς δεν περιείχε ούτε καν τον όρο «συντηρητικός», παρά μόνο ορισμένες πατερναλιστικές υπομνήσεις του Καραμανλή για την προηγηθείσα κακοδαιμονία του πολιτεύματος.

Ποιο λοιπόν ήταν το ιδεολογικό στίγμα του κόμματος; Σαφής πρόθεση του ιδρυτού της ήταν η Νέα Δημοκρατία να προσανατολισθεί στο μέλλον, και στην συνεχιζόμενη προσπάθεια οικοδόμησης μιας σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.⁸ Από τον σχεδόν υπερκομματικό χαρακτήρα της διακήρυξης, ξεχωρίζουν λίγα μόνο αποσπάσματα που αναβιώνουν, ως ένα βαθμό, το αξιακό οπλοστάσιο του δεξιού χώρου. Σύμφωνα με αυτό η «Νέα Δημοκρατία είναι η πολιτική παράταξη που ταυτίζει το Έθνος με τον Λαόν, την Πατρίδα με τους Ανθρώπους της, την Πολιτεία με τους Πολίτες της, την Εθνική Ανεξαρτησία με την Λαϊκή Κυριαρχία, την Πρόοδο με το Κοινό Αγαθό, την Πολιτική Ελευθερία με την Έννομο Τάξη και την Κοινωνική Δικαιοσύνη.»⁹

Εξηγήσαμε προγενέστερα πως το σοκ της δικτατορίας ήταν τόσο ισχυρό που μετά το 74 όλοι οι φορείς του συντηρητικού πολιτικού χώρου ήθελαν να αποποιηθούν τη βαριά κληρονομιά των ιδεολογικών εκείνων επιλογών που όπλισαν τα χέρια των συνταγματαρχών. Όμως η όψιμη καταδίκη του παρεμβατικού ρόλου του στρατού μπορεί να ήταν πολιτικά ορθή και ηθικά επιβεβλημένη, αλλά μακροπρόθεσμα απογύμνωνε αξιακά τον συντηρητισμό από παραδοσιακά του ερείσματα στην κοινωνία. Με απλά λόγια η απεγνωσμένη προσπάθεια της δεξιάς να αποταυτιστεί από τον στρατό, υπονόμεισε ακόμη και τις θετικές εκείνες αξίες των οποίων αυτός ήταν στυλοβάτης στο δεξιό χώρο. Έτσι, χωρίς φυσικά να εννοούμε ότι ο ίδιος ο στρατός ήταν άμοιρος ευθυνών, οι έννοιες της ιεραρχίας, της πειθαρχίας, του

⁸ Βλ. Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*, 2001, σελ. 59

⁹ Πηγή: Μπρατάκος Αγγ., ο.π., σελ. 148

πατριωτισμού κλπ. ευτελίστηκαν σε τέτοιο βαθμό που η μεταδικτατορική δεξιά ήταν σχεδόν αδύνατον να τις υπερασπιστεί, πόσο μάλλον να τις εκμεταλλευτεί πολιτικά.

Η αλήθεια είναι ότι ο Καραμανλής της μεταπολίτευσης βρέθηκε σταδιακά αντιμέτωπος με τις αντιφάσεις στις οποίες η παράταξή του είχε βασίσει την κυριαρχία της. Η γνήσια δημοκρατία δεν συμβιβάζονταν πια με τον πολιτικό πατερναλισμό στον οποίο είχε επιδοθεί με επιτυχία κατά το παρελθόν, αλλά κυρίως, η λαϊκή βούληση αποζητούσε τομές επώδυνες και κομματικά ασύμφωτες. Η προσαρμοστικότητα του Καραμανλή στα νέα κελεύσματα, αποδείχθηκε ανώτερη από τη λογικά αναμενόμενη αλλά μοιραία οριοθετείτο τόσο από το προφίλ του συντηρητικού χώρου στην Ελλάδα, όσο επίσης και από τους εναπομείναντες νοσταλγούς της επταετίας στο στράτευμα.

Ακόμη λοιπόν κι αν η παρασιώπηση του παρελθόντος δια της φυγής στο μέλλον συνιστούσε το μονόδρομο της επιτυχίας για το νέο κόμμα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι διερράγησαν μονομιάς οι συσχετισμοί του παλιού από το νέο; Ή με άλλα λόγια, πόσο διαφοροποιημένη θα μπορούσε να είναι η προδικτατορική από τη δεξιά της μεταπολίτευσης; Η Νέα Δημοκρατία όπως και η ΕΡΕ ήταν δύο πολιτικοί οργανισμοί που συγκροτήθηκαν σε έκρυθμες συνθήκες με αποκλειστική πρωτοβουλία και ευθύνη του Καραμανλή. Ως εκ τούτου έφεραν όχι απλώς τη σφραγίδα της πολιτικής του φιλοσοφίας αλλά συμπύκνωναν κάτω από την αδιαφιλονίκητη ηγεσία του τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά που ο ίδιος ήθελε σε κάθε περίπτωση να τους προσδώσει. Άμεση συνέπεια και στις δύο περιπτώσεις ήταν ότι η ιδεολογική πλατφόρμα και των δύο κομμάτων δεν αποτελούσε προϊόν κοινωνικής ζύμωσης και διαλόγου αλλά ένα λιτό και συμπαγές πολιτικό κείμενο με χαρακτήρα διαγγέλματος.¹⁰ Η ΕΡΕ όπως και η Νέα Δημοκρατία, δεν ήταν προϊόντα παρθενογένεσης. Αποτέλεσαν συνέχεια συντηρητικών επίσης σχηματισμών τους οποίους διαδέχτηκαν στην εξουσία. Μοιραία η ιδεολογική τους

¹⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο συνέδριο του κόμματος πραγματοποιήθηκε το 1979! στο οποίο ο Καραμανλής απλώς επαναδιατύπωσε το ιδεολογικό περιεχόμενο του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού με βάση τους κατευθυντήριους άξονες: α) Η Ν.Δ. πιστεύει στην ιδέα του έθνους, β) στην ειρηνική συμβίωση των λαών, γ) στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, δ) στην κοινωνική δικαιοσύνη, ε) στην μεικτή οικονομία και στ) στις πολιτιστικές ικανότητες της χώρας.

τοποθέτηση εδράστηκε αφενός στα αξιακά προτάγματα του δεξιού χώρου και αφετέρου διαμορφώθηκε σε συνάρτηση με τις συνθήκες που απαιτούσαν την διατήρηση της εξουσίας. Με την έννοια αυτή ο ιδεολογικός λειτουργούσε ταυτόχρονα και ως εξουσιαστικός λόγος. Και ο εξουσιαστικός λόγος ήταν πρωτίστως ο συμπυκνωμένος λόγος της αυθεντίας που συμβόλιζε ο Καραμανλής.

Στο πλαίσιο αυτό, δεν μας εκπλήσσει διόλου το γεγονός ότι η Νέα Δημοκρατία παραμένει οργανωτικά συγκεντρωτικό κόμμα και, κατά παράδοση, αρχηγοκεντρικό.¹¹ Η δομή του νέου κόμματος διατηρείται πυραμιδοειδής, χωρίς ωστόσο τα όργανά του να έχουν ουσιαστικές πολιτικές αρμοδιότητες, παρά μόνο καθήκοντα εύρυθμης λειτουργίας ή συντονισμού. Όσον αφορά τη σχέση με το στελεχιακό προσωπικό και την κοινωνία, η Νέα Δημοκρατία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανοιχτό κόμμα διαπνεόμενο όμως από τη λογική της προσχώρησης κι όχι της συστράτευσης. Όσοι ακολούθησαν τον Καραμανλή το 74, το έπραξαν ουσιαστικά άνευ όρων. Οι ιδιαίτερες συνθήκες, το κύρος του και ο χαρακτήρας του ήταν τέτοιος που δεν άφηναν περιθώρια υποχώρησης, διαπραγμάτευσης, ούτε καν σύνθεσης ως προϊόν διαλόγου. Παρά τα 67 του χρόνια ο Καραμανλής παρέμενε γρήγορος, αποφασιστικός και μεθοδικός, αλλά συνέχιζε να διεκδικεί το μονοπώλιο του κυβερνάν με σιδηρά πυγμή και πειθαρχία.¹² Έτσι εξηγείται η σχεδόν ανυπαρξία ιδεολογικών αντιθέσεων ή έστω διαφοροποιήσεων κατά την εσωκομματική λειτουργία. Ακόμη και στην περίοδο που η Νέα Δημοκρατία, ιδίως μέχρι το 77, αποτέλεσε εκ των πραγμάτων πολυσυλλεκτικό κομματικό σχηματισμό, καθότι στο εκλογικό επίπεδο αφομοίωσε σημαντικό κομμάτι

¹¹ Σύμφωνα με το άρθρο 5 του καταστατικού της Ν.Δ. που δημοσιεύθηκε την 1-10-74, «Ο Αρχηγός ηγείται της ιδεολογικής και της πολιτικής κινήσεως της Παρατάξεως και εκφράζει επισήμως τας ιδεολογικάς, πολιτικάς και προγραμματικάς κατευθύνσεις αυτής. Διατυπώνει, ομοίως, τας θέσεις της Παρατάξεως επί παντός εμφανιζομένου εκάστοτε ζητήματος της πολιτικής ζωής της χώρας. Προΐσταται της οργανώσεως της Παρατάξεως, συντονίζει δε και εποπτεύει την λειτουργίαν αυτής. Προεδρεύει της Διοικούσης Επιτροπής. Ηγείται της Κοινοβουλευτικής Ομάδος της Παρατάξεως.»

¹² Βλ. Ζούλας Στ., *Όσα δεν έγραψα*, 2003, σελ. 174: «Ο Καραμανλής ασκούσε από τη θέση του πρωθυπουργού μια ασφυκτική παρακολούθηση και εποπτεία των υπουργών του στην εκτέλεση του κυβερνητικού έργου.» Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Τ. Λαμπρία, ο.π., 1989, σελ. 41-43

ψηφοφόρων εκτός του συντηρητικού χώρου, η ιδεολογική και πολιτική της πλεύση, παρέμεινε σταθερά προσδεσμένη στις εκάστοτε αρχηγικές επιλογές.

Κάτω από τη βαριά σκιά του Καραμανλή, διευθετήθηκαν και οι άλλες δύο εκκρεμότητες της θεσμικής ανασυγκρότησης: το δημοψήφισμα για την μορφή του πολιτεύματος και η θέσπιση νέου συντάγματος. Όσον αφορά την πρώτη, ή απάντηση του λαού στις 8 Δεκέμβρη ήταν τόσο ηχηρή υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας (69,18%) που το συντακτικού χαρακτήρα δημοψήφισμα φάνηκε εκ των υστέρων σχεδόν ως τυπική διαδικασία. Παρά την φαινομενική ουδετερότητα της Ν.Δ. ο λαός εξέλαβε, και ορθά κατά την γνώμη μας, ότι μύχια επιθυμία του Καραμανλή ήταν η κατάργηση του βασιλικού θεσμού που τόσα δεινά είχε επισωρεύσει κατά το παρελθόν στην πολιτική ζωή του τόπου, σπέρνοντας την διχόνοια και υποθάλλοντας τις δυνάμεις της αποσταθεροποίησης.¹³ Το δε συντριπτικό ποσοστό καταδίκης του θεσμού της βασιλείας πρέπει μάλλον να ισχυροποίησε τον Καραμανλή από την άποψη ότι περιθωριοποιήθηκαν οι νοσταλγοί του άνακτος που πλαισίωναν την παράταξή του και περιορίστηκαν σε ανεπίσημες φραστικές εκδηλώσεις δυσαρέσκειας για την υποτιθέμενη αγνωμοσύνη του αρχηγού τους απέναντι στο θεσμό που του έδωσε τη δυνατότητα να γίνει πρωθυπουργός για πρώτη φορά, παρακάμπτοντας σχεδόν όλη την ιεραρχία του Συναγερμού.

Σχετικά με την προπαρασκευή και ψήφιση του Συντάγματος από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές της 17-11-1974, το διακύβευμα ήταν σαφώς πιο ουσιαστικό. Στις αρχές Ιανουαρίου 1975 η Κυβέρνηση κατέθεσε στη Βουλή το σχέδιο Συντάγματος και από την επομένη κιόλας, η ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή υπό την προεδρία του Κ. Τσάτσου, ξεκίνησε με γοργό ρυθμό την επεξεργασία του κειμένου η συζήτηση του οποίου άρχισε χωρίς καθυστέρηση στην ολομέλεια του σώματος, την 27 Μαρτίου.¹⁴ Ο νέος καταστατικός χάρτης αντικατοπτρίζει τις θέσεις που και

¹³ Βλ. Ράλλης Γ., ο.π., 1990, σελ. 185 όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι παρά την απარέγκλιτη ουδετερότητα του Καραμανλή, δύο βδομάδες πριν το δημοψήφισμα κυκλοφόρησε ευρύτατα η διάδοση ότι ο Πρόεδρος ήταν εναντίον της Βασιλευσμένης Δημοκρατίας.

¹⁴ Βλ. Γεωργόπουλος Κ., *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, 1994, κεφ. Α': Το ιστορικό της κατάρτισης του Συντάγματος, σελ. 193-195

από το βήμα της Βουλής ο Καραμανλής είχε εκθέσει: «...Όπως γνωρίζετε, κατ' επανάληψιν εδήλωσα ότι προτίθεμαι να εισηγηθώ Σύνταγμα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με ενισχυμένη την εκτελεστική εξουσίαν. Σύνταγμα, δηλαδή, το οποίο να επιτρέπει εις το κράτος και την κυβέρνησιν να δρα με ταχύν και αποδοτικόν ρυθμόν...».¹⁵ Πέραν όμως από την προνομιακή μεταχείριση της εκτελεστικής εξουσίας, επρόκειτο για ένα σύγχρονο συνταγματικό κείμενο που αναδείκνυε το νέο πολιτικό και πολιτειακό προφίλ του Καραμανλή.

Στις οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος περικλείονταν ή αντιπροσωπευτική αρχή, η διάκριση των εξουσιών, η δημοκρατική και κοινοβουλευτική αρχή, η δικαιοκρατική αρχή και η αρχή του κοινωνικού κράτους.¹⁶ Για τα δεδομένα λοιπόν της εποχής του και της παράταξης που το εισηγήθηκε, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Δ. Τσάτσο ότι στο σύνταγμα του 75 «έχουμε ένα αρκετά πλήρες σύστημα παραδοσιακών φιλελεύθερων δικαιωμάτων με επίκεντρο την ελευθερία και την ιδιοκτησία κι ένα σημαντικό εκσυγχρονιστικό άνοιγμα προς την οικονομικοκοινωνική ουσιαστικοποίηση της ισότητας με τη μορφή της κοινωνικής δικαιοσύνης ως σκοπού της πολιτείας.»¹⁷

Αντίθετα όμως από ότι προσδοκούσε κι επεδίωκε, ο Καραμανλής δεν συνάντησε συναινετικές διαθέσεις από την αντιπολίτευση. Η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις χαρακτήρισε το σχέδιο του συντάγματος αυταρχικό, ανελεύθερο κι αναχρονιστικό, ενώ στηλίτευσε και τις προβλεπόμενες υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Το ΠΑΣΟΚ αναπτύσσοντας μian έντονη αντιδεξιά ρητορεία υποστήριξε συν τοις άλλοις, ότι το σύνταγμα αποσκοπούσε στη δημιουργία πολιτεύματος απολυταρχικού με κοινοβουλευτικό μανδύα, ενώ ο πρόεδρος του Α. Παπανδρέου με πάμπολλες παρεμβάσεις, ζήτησε τη ρητή κατοχύρωση των συντεχνιακών δικαιωμάτων, την πλήρη επέκταση του δικαιώματος της απεργίας και στους δημοσίους υπαλλήλους και επέμεινε στην προστασία της ιδιοκτησίας σε σχέση με τη έκτασή της, ούτως ώστε να μην εξομοιούται η μικροϊδιοκτησία με τους

¹⁵ Βλ. Μπρατάκος Αγγ., ο.π., σελ. 199

¹⁶ Βλ. Μαυριάς Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2000, τ. Ι. κεφ.: Οι οργανωτικές βάσεις του ελληνικού πολιτεύματος, σελ. 305-329

¹⁷ Βλ. Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1988, τ. Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, σελ. 317

επιχειρηματικούς κολοσσούς.¹⁸ Σχεδόν αναμενόμενη ήταν και η απόρριψη του συντάγματος από σύσσωμη την αριστερά, η οποία το εξέλαβε ως προσπάθεια περιχαράκωσης του αστικού φιλελευθερισμού όπου τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα έχουν σχεδόν τυπικό χαρακτήρα και στην καλύτερη περίπτωση μια αφηρημένη υποσχετική χροιά.

Από όλες τις ενστάσεις και αιτιάσεις ή πιο πολυσυζητημένη, η πιο βάσιμη κατά την άποψή μας, και η μόνη που αποτέλεσε αντικείμενο της περιορισμένης αναθεώρησης του 86, ήταν η πρόβλεψη για τις υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Με δεδομένο ότι το πολίτευμα προσδιορίζονταν ως προεδρευόμενη κι όχι προεδρική δημοκρατία, καθώς και ότι ο Π.τ.Δ δεν εκλέγονταν από το λαό, αλλά από τη Βουλή, έστω και με αυξημένη πλειοψηφία, οι υπερεξουσίες του ήταν μάλλον ένα προκλητικό προνόμιο για την κοινή γνώμη, που σίγουρα δεν του ήταν απαραίτητο, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, για την άσκηση των καθηκόντων του ως ρυθμιστής του πολιτεύματος. Απεναντίας οι υπερεξουσίες παρέπεμπαν ευθέως σε ενδεχόμενα σενάρια καταχρηστικής άσκησης της εξουσίας που διέκριναν κατά το πρόσφατο παρελθόν, τον καταργηθέντα και αποδοκιμασθέντα θεσμό του θρόνου. Εξάλλου, σε περίπτωση που ο οποιοσδήποτε τυχόν πρόεδρος ασκούσε κατά τρόπο προκλητικό κι ανεξέλεγκτο τις αρμοδιότητες που του παρείχε το Σύνταγμα, ένας νέος εθνικός διχασμός ίσως ήταν αδύνατον να αποφευχθεί.

Με το παραπάνω σκεπτικό κλίνουμε μάλλον προς την άποψη ότι υπερεξουσίες του Π.τ.Δ χρήσιμο θα ήταν να έχουν περιοριστεί ήδη από το καταστατικό κείμενο του 75. Σχετικά αδιευκρίνιστο παραμένει το αν και κατά πόσο, μέσω της δημιουργίας ενός ισχυρού θεσμικού αντίβαρου στην εξουσία της κυβέρνησης, ο Καραμανλής απέβλεπε μακροπρόθεσμα στην κατοχύρωση της πολιτικής ομαλότητας δια του «εξαναγκασμού» ευρύτερων συναινέσεων ή αν ήθελε απλώς να κατοχυρώσει το νεοϊδρυθέν πολίτευμα από όσους τυχόν το επιβουλεύονταν. Το λιγότερο όμως πιθανό ήταν να οδηγήθηκε στην πράξη αυτή από έναν ταπεινό προσωπικό υπολογισμό να καταλάβει ο ίδιος μελλοντικά το συγκεκριμένο αξίωμα. Η ήπια πολιτική που ακολούθησε όταν συγκατοίκησε στην εξουσία με το ΠΑΣΟΚ και η συνειδητή αποφυγή της

¹⁸ Βλ. Τσάτσος Δ., ο.π., σελ 316 & Μπρατάκος Αγγ., ο.π., σελ. 197

χρήσης κάθε προνομίου, που σύννομα μπορούσε να ασκήσει, δεν μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι απέβλεπε σε ίδιον όφελος όταν επέμεινε μέχρι τέλους στην διατήρηση των προνομίων του Π.τ.Δ.

Πέραν όμως των θεωρητικών υποθέσεων για τα πολιτικά ελατήρια του Καραμανλή, το μόνο βέβαιο είναι το γεγονός ότι, με αφορμή το σύνταγμα του 75, αυτός δοκίμασε μια οξεία αντιπολιτευτική κριτική, φαινομενικά μη αναμενόμενη με βάση το ρόλο που διαδραμάτισε κατά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Αυτή η αποδομητική αντιπολίτευση υπαγορεύονταν μόνο από εκλογοθηρικό συμφέρον ή συγκροτούνταν από βαθύτερες κοινωνικές συνιστώσες; Πριν ωστόσο επιχειρήσουμε μια ευρύτερη ερμηνευτική προσέγγιση, ας εγκύψουμε λίγο περισσότερο και σε μερικά ακόμη πεδία δράσης που καθόρισαν το στίγμα της μεταπολιτευτικής δεξιάς.

Στον οικονομικό τομέα των πεπραγμένων της Ν.Δ., χωρίς να μεταβληθεί η διακηρυγμένη φιλοσοφία της Ε.Ρ.Ε, ο όρος «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» αντανακλά τη νέα κεϋνσιανού τύπου εκδοχή της οικονομικής ανάπτυξης που επικεντρώνεται στην μεικτή λειτουργία της οικονομίας. Το εν λόγω μοντέλο, χωρίς να παραγνωρίζει την αξία της ελεύθερης αγοράς, εστιάζει αφενός στην ανάγκη ενισχυμένου ρυθμιστικού ρόλου του κράτους, κι αφετέρου στη διαμόρφωση ενός κλίματος κοινωνικής αλληλεγγύης. Στην ιστορική διακήρυξη της 28 Σεπτεμβρίου 1974, ο Καραμανλής είχε επισημάνει: «Η ελευθέρα οικονομία στην οποία πιστεύει η Νέα Δημοκρατία δεν ημπορεί ν' αποκλείσει την διεύρυνση του οικονομικού τομέως τον οποίο ελέγχει το Κράτος. Η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν ημπορεί να βρή την δικαίωσή της χωρίς παράλληλη συμμετοχή των ευρυτέρων λαϊκών τάξεων στην κατανομή του εθνικού προϊόντος».¹⁹

Η ειδοποιός διαφορά της μεταδικτατορικής επταετίας από την περίοδο 1955-63, ήταν ότι σε επίπεδο αρχών προηγούνταν η οικονομική ανάπτυξη και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας που θα μας οδηγούσε στην πλήρη ένταξη στους κόλπους της Ε.Ο.Κ, αλλά στη πράξη φάνηκε να υπερισχύει το πρόσωπο της δεξιάς που διακατέχονταν από κοινωνική ευαισθησία. Αν ανατρέξουμε στα στοιχεία του πίνακα 4 του κεφαλαίου IV θα παρατηρήσουμε ότι με εξαίρεση την περίοδο της β' πετρελαϊκής κρίσης, ο μέσος πραγματικός

¹⁹ Πηγή: Μπρατάκος Αγγ., ο.π., σελ. 149

μισθός στην Ελλάδα αυξήθηκε θεαματικά περισσότερο από το μέσο όρο των χωρών της Ευρώπης, ενώ μειώθηκαν από 48 σε 40 οι ώρες της εβδομαδιαίας απασχόλησης. Ταυτόχρονα, και για πρώτη φορά στη μεταπολεμική ιστορία του τόπου, το ποσοστό της ανεργίας διατηρήθηκε επίσης κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (πίνακας 3, κεφάλαιο IV) παρότι το μεταναστευτικό ισοζύγιο ήταν αρνητικό από τις αρχές της δεκαετίας του 70.

Η συγκεκριμένη εξέλιξη ευνοήθηκε βέβαια από τη ραγδαία αύξηση της ήδη εκτεταμένης απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, σε συνδυασμό με μια σειρά φιλόδοξων κρατικοποιήσεων σε τράπεζες και επιχειρήσεις,²⁰ που συντέλεσαν μεν στη βελτίωση των εργασιακών σχέσεων,²¹ αλλά με τίμημα τη διόγκωση των κρατικών δαπανών σε σχέση με τα φορολογικά έσοδα, με αποτέλεσμα ο δανεισμός να ανέλθει στο 8,5% του ΑΕΠ το 1981.²² Ο Clogg επεσήμανε αυτή την αντίφαση της ακολουθούμενης πολιτικής γράφοντας χαρακτηριστικά: «Ως κυβέρνηση φαινομενικά προσδεδεμένη στο σύστημα της ελεύθερης οικονομίας, η Νέα Δημοκρατία επέδειξε μια περίεργη τάση κρατικοποίησης τραπεζών και άλλων επιχειρήσεων, αυξάνοντας τους ήδη πολύ μεγάλους αριθμούς εργαζομένων που άμεσα ή έμμεσα απασχολούσε το κράτος.»²³

Ποιοί ήταν όμως οι βαθύτεροι λόγοι αυτών των επιλογών; Εξυπηρετούσαν μόνο σκοπιμότητες τακτοποίησης της εκλογικής πελατείας κατά πάγια πολιτική πρακτική της δεξιάς; Κάτι τέτοιο δεν μας παρέχει μια πλήρη και αντικειμενική ερμηνεία, δεδομένου ότι η ιδιοσυγκρασία του Καραμανλή δεν ευνοούσε παρόμοιες «ακραίες» λαϊκιστικές μεθοδεύσεις, πόσο μάλλον την περίοδο που διεκδικούσε τον επίζηλο τίτλο του Εθνάρχη, κατά τη δύση της ενεργού πολιτικής του σταδιοδρομίας. Αφού λοιπόν η λογική του άμεσου κομματικού οφέλους δεν αποτελεί επαρκή εξήγηση, τότε τι άλλο

²⁰ Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, 1999, σελ. 84, όπου υπολογίζεται ότι η τάξη μεγέθους των εξαρτημένων, έμμεσα ή άμεσα, από το Δημόσιο περνά από τις 260.000 το 1961 σε 320.000 το 1971 και σε 500.000 το 1981.

²¹ Ενδεικτικά θα αναφέρουμε το πέρασμα υπό κρατικό έλεγχο της Εμπορικής και Ιονικής – Λαϊκής Τράπεζας, της Ολυμπιακής, της ΕΚΟ, των ΗΣΑΠ, των ΗΛΠΑΠ, καθώς και την ίδρυση νέων δημόσιων επιχειρήσεων όπως η ΕΒΟ, η ΔΕΠ, η ΕΑΒ κ.α.

²² Βλ. Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, 2001, σελ. 311

²³ Βλ. Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, 1995, σελ. 189

συνέβαινε; Έχουμε την εντύπωση ότι η Καραμανλής επιχείρησε συνειδητά να αποταυτίσει ταξικά την αναγεννημένη δεξιά, από το ρόλο του προστάτη του μεγάλου κεφαλαίου. Ως πολιτικός που διατηρούσε οξυμένα αντανάκλαστικά, διέβλεψε ότι εν όψει της επερχόμενης ιδεολογικής επικυριαρχίας της κεντρο-αριστεράς, η ευθυγράμμιση της παράταξής του με τα συμφέροντα των μικροαστών, των αγροτών και των μισθωτών, θα ήταν ο μόνος δρόμος που θα εξασφάλιζε την εκλογική της βιωσιμότητα.

Υπό το πρίσμα αυτό, και για να ανακόψει την αυξανόμενη διείσδυση του ΠΑΣΟΚ στο μεσαίο χώρο, αποτόλμησε την κεντρώα ιδεολογική στροφή η οποία σχηματοποιήθηκε με την προσχώρηση στελεχών, που είλκαν την καταγωγή τους από την παλιά Ε.Κ., (Μητσοτάκης, Παπακωνσταντίνου, Παπαπολίτης κ.α.) στις τάξεις της Ν.Δ. Με τον τρόπο αυτό το κόμμα θα έδειχνε όχι απλά ότι υιοθετεί φιλολαϊκά μέτρα αλλά υπερασπίζεται με συνέπεια το κεντρώο προφίλ του και σε επίπεδο πρωτοκλασάτων στελεχών. Στην πράξη βέβαια αποδείχθηκε ότι η στρατηγική αυτή ήταν ατελέσφορη γιατί ενώ δεν απέδωσε εκλογικά το κεντρώο άνοιγμα ως προς τους ψηφοφόρους του μεσαίου χώρου, η πολιτική των ήπιων τόνων και της μετριοπάθειας είχε ήδη στοιχίσει την απόσχιση του μικρού αλλά συμπαγούς τμήματος της ακραιφνούς, παλαιοκομματικής δεξιάς στις εκλογές του 77.

Στο χώρο της παιδείας, η γνωστή μας από το σχετικό κεφάλαιο εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γ. Ράλλη, μπορεί μεν να μην εισήγαγε ριζοσπαστικές καινοτομίες, αλλά ήταν σίγουρα ένα προϊόν καλοπροαίρετου συμβιβασμού με τη νέα κοινωνική πραγματικότητα. Ακόμη και η όψιμη αναγνώριση του ρόλου της παιδείας ως διαμορφωτικού των αναπτυξιακών προοπτικών του τόπου, και όχι ως επαχθές βάρος στον προϋπολογισμό, φανέρωνε ότι η μεταπολιτευτική δεξιά κινούνταν, έστω δειλά και ετεροχρονισμένα, προς τη σωστή κατεύθυνση. Βέβαια δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι φύσηξε αέρας φιλελευθερισμού στα λιμνάζοντα ύδατα της παιδείας, ούτε πως η δεξιά εμφορήθηκε από νέες αξίες, αλλά την επαύριο της χούντας ποιος ρεαλιστής θα ανέμενε ριζικότερες αναδιαρθρώσεις; Το πρόβλημα που αντιμετώπισε εκ γενετής η μεταρρύθμιση, έγκειτο, σε μεγάλο βαθμό, στην απουσία κλίματος συναίνεσης μεταξύ των εκπαιδευτικών συντελεστών. Ένα κλίμα διάχυτης δυσφορίας και γενικευμένης αμφισβήτησης διέτρεχε τη λειτουργία της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να

απωλέσει σταδιακά, όχι μόνο την πρωτοβουλία κινήσεων αλλά και τον έλεγχο του συστήματος. Όσους δεν συγκινούσε η αντιπολιτευτική δριμύτητα, πρωτίστως του ΠΑΣΟΚ, ήταν αυτοί που με κάποιας μορφής απάθεια ή αδράνεια στέρησαν τη μεταρρύθμιση, εξίσου με τους προηγούμενους, από κάθε θετική δυναμική.

Ο ίδιος ο Ράλλης μας υπενθύμισε ότι λίγες μόνο μέρες πριν τον εκλογικό θρίαμβο του 74, η Ο.Ν.ΝΕ.Δ ηττήθη κατά κράτος στις φοιτητικές εκλογές.²⁴ Αν ο Ράλλης εκτός από δημοκρατικό ήθος διέθετε και διορατικότητα, θα αντιλαμβάνονταν πως η νέα γενιά αποτελεί αλάνθαστο πολιτικό βαρόμετρο για τις επιγενόμενες εξελίξεις και δεν θα δοκίμαζε τόση έκπληξη και απογοήτευση που το ΠΑΣΟΚ τον κατηγορούσε επί δικαίων και αδίκων.²⁵ Ως έντιμος δημόσιος άνδρας αναγνώρισε με παρρησία ότι η μακρόχρονη παραμονή της παράταξής του στην εξουσία είχε κουράσει το κοινωνικό σώμα, αλλά αναζητώντας τα αίτια του πικρού 81 υπέπεσε στο ανθρώπινο σφάλμα να εκλάβει το αποτέλεσμα ως αίτιο: Ανέστρεψε δηλαδή την ιστορική αλληλουχία υπολαμβάνοντας ότι το ΠΑΣΟΚ εξέθρεψε τον αντιδεξιό λαϊκισμό, ενώ στην ουσία το ΠΑΣΟΚ, παρά τις σημειολογικές υπερβολές του, εξέφρασε τα αντιδεξιά σύνδρομα που ενυπήρχαν σε λανθάνουσα κατάσταση.

Κι ερχόμαστε τέλος, στο κρίσιμο εθνικό θέμα της ένταξης της χώρας στην Ε.Ο.Κ.²⁶ Δεν προτιθέμεθα να υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειες των εκατέρωθεν διασταυρωθέντων επιχειρημάτων, αλλά όσοι έζησαν την εποχή, θα διατηρούν σίγουρα την ανάμνηση της έντονης αντιευρωπαϊκής φιλολογίας.²⁷ Ήταν τότε που το ΠΑΣΟΚ ως αξιωματική αντιπολίτευση πλέον, είχε πάρει τα σκήπτρα του αντιδεξιού μετώπου, επιδιδόμενο σε μια καταγιγιστική, αν όχι ανατρεπτική πολλές φορές, συνθηματολογία. Αποτελεί

²⁴ Βλ. Ράλλης Γ., ο.π., 1990, σελ. 187 και του ιδίου, *Χωρίς Προκατάληψη*, 1983, σελ. 118

²⁵ Βλ. Ράλλης Γ., ο.π., 1983, σελ. 87 - 131

²⁶ Βλ. Τσαρδανίδης Χαρ., «Η εξωτερική πολιτική της Ν.Δ. 1974-81», περ. *Νέα Κοινωνιολογία*, τευχ. 5/1989, σελ. 123– 124, όπου εκτίθεται παραστατικά το διεθνές περιβάλλον της εποχής.

²⁷ Βλ. Παπανδρέου Α., *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα*, εκδ. Αιχμή 1977, Σημίτης Κ., *Η δομική αντιπολίτευση*, εκδ. Καστανιώτης 1979, Παπανδρέου Β., *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. Gutenberg 1981

ίσως ιστορική ιδιοτροπία ότι ο ευρωσκεπτικισμός του ΠΑΣΟΚ είναι ίσως στις μέρες μας πιο επίκαιρος από τότε, αλλά εν τω μεταξύ δεν έχει απομείνει ούτε καν ο πολιτικός απόηχος από τα τύμπανα του πολέμου που καλούσαν στην αντικαπιταλιστική πανστρατιά.

Έτσι, παρότι ο Καραμανλής έπαιζε πρωτίστως το πολιτικό χαρτί της ένταξης, υποστηρίζοντας ότι η Ε.Ο.Κ εγγυάται την διασφάλιση των δημοκρατικών θεσμών²⁸ και παρέχει συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι της γείτονος, με την οποία υφίστατο η εκκρεμότητα του Κυπριακού και άλλες διμερείς διαφωνίες, δέχονταν την επίκριση ότι η ένταξη αποτελεί προέκταση του δόγματος «ανήκομεν στη Δύση» που θέλει να προσδέσει τη χώρα στο άρμα του αμερικανισμού. Κεντρικός άξονας της αδέσμευτης εξωτερικής πολιτικής που εξήγγειλε το ΠΑΣΟΚ, ήταν η ανεξαρτησία απέναντι στα συμφέροντα του πολυεθνικού μονοπωλιακού κεφαλαίου των μητροπολιτικών κέντρων της Δύσης τα οποία θα καθιστούσαν την Ελλάδα εύκολη βορά.²⁹

Αν και η κυβερνώσα παράταξη διέθετε επίσης ισχυρά επιχειρήματα στο οικονομικό επίπεδο, η κοινή γνώμη φαίνονταν να δυσπιστεί ως προς τη σκοπιμότητα της ένταξης στην Ε.Ο.Κ, παρά την εκστρατεία ενημέρωσης για τα αναμενόμενα οφέλη,³⁰ ενώ ακόμα κι όταν αυτή επιτεύχθηκε, εκτεταμένος ήταν ο σκεπτικισμός για τους όρους της συμφωνίας προσχώρησης.³¹ Διατηρούμε την εντύπωση ότι η δυσθυμία σχετικά με την αμεσότητα της ένταξης δεν εδράζονταν κυρίως στην πολιτική επιλογή αυτή καθαυτή, αλλά αποτελούσε ένα επιπλέον δείγμα της ιδεολογικής επικυριαρχίας της κεντροαριστεράς. Ο κόσμος, διαμέσου της άρνησης της ευρωπαϊκής προοπτικής, αμφισβητούσε όλο το πλέγμα εξουσίας που εξέφραζε η νέα δεξιά, τις ειλικρινείς προθέσεις της και την δυνατότητά της να μετεξελιχθεί σε ένα γνήσια δημοκρατικό κομματικό φορέα.

²⁸ Βλ. εφημ. Ακρόπολη της 13-6-75 όπου ο Καραμανλής δήλωνε: «Θέλω την ΕΟΚ για να εξασφαλισθεί η δημοκρατία», καθώς και στην εφημ. Καθημερινή της 29-5-79 τις επίσημες δηλώσεις Καραμανλή κατά την τελετή υπογραφής της συνθήκης ένταξης στην Ε.Ο.Κ.

²⁹ Βλ. Ελεφάντης Αγγ., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, 1991, σελ. 212 –213, Λαμπρίας Τ., ο.π., 1998, σελ. 191

³⁰ Από τα σχετικά έντυπα βλ. ενδεικτικά Ράλλη Γ., *Η Ελλάδα στην Ε.Ο.Κ*, 1979 και Γουλιέλμου Π., *Ευρώπη Ε.Ο.Κ Ελλάδα*, Δ΄ εκδ. 1978

³¹ Βλ. Ράλλης Γ., ο.π., 1990, σελ. 203

Κι επανερχόμαστε έτσι στο βασικό μας ερώτημα: Πως εξηγείται η δραματικά συρρικνούμενη απήχηση της Ν.Δ και του Καραμανλή μετά το 74; Ή με άλλα λόγια, ποιοί ήταν οι παράγοντες που ευνόησαν την ανατρεπτική αντιπολίτευση που επιδόθηκε το ΠΑΣΟΚ καθιστώντας το πρωταγωνιστή των εξελίξεων; Είδαμε πως ο λαός με τις εκλογές του 74 αναγνώρισε στον Καραμανλή την ασφαλή μετάβαση στη δημοκρατία, δίνοντάς του ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά σε ολόκληρη την ιστορία των εκλογικών αναμετρήσεων του τόπου. Ο ίδιος παρερμηνεύοντας προφανώς αυτή την πρωτόγνωρη λαϊκή εύνοια, εξέλαβε την αποστροφή στην δικτατορία και το φόβο της κοινωνίας για ενδεχόμενη επάνοδό της στην εξουσία ως υπερκομματική αναγνώριση της πολιτικής του διαδρομής. Η δυσάρεστη έκπληξη που δοκίμασε στις εκλογές του 77, τον ανάγκασε να παραδεχτεί ότι η κυβερνητική θητεία της δεξιάς είχε σύντομη ημερομηνία λήξεως στην Ελλάδα και του επέβαλε να καταφύγει στην προεδρεία της δημοκρατίας, χωρίς πάλι να εξασφαλίσει, έστω μια τιμητική αποστρατεία από την ενεργό δράση, δια της πολυκομματικής υπερψήφισής του.

Ο Βούλγαρης υποστηρίζει ότι η Ν.Δ. ήταν εκ γενετής ένα κόμμα που προορίζονταν να σταθεροποιήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς, κατά συνέπεια «η επιτυχία του ως κυβέρνησης θα είχε ως πιθανότερη κατάληξη την ήττα του στις εκλογές»³² και επικαλείται το ιστορικό προηγούμενο της ισπανικής Ένωσης Δημοκρατικού Κέντρου του Σοάρεθ που διαλύθηκε στα εξων συνετέθη, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η αλήθεια είναι ότι βασική προσδοκία της κοινωνίας το 74 ήταν όντως η ομαλή καθεστωτική μεταβολή, αλλά δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Καραμανλής επεφύλασσε για τον εαυτό του έναν ουσιωδέστερο ρόλο από πρόσκαιρο διαχειριστή μιας πολιτικής κρίσης. Συνέλαβε το όραμα να αρθεί υπεράνω των μικροπολιτικών διαφορών του παρελθόντος και να γίνει ο εκφραστής μιας ριζικής εθνικής αναμόρφωσης που θα συνδέονταν άρρηκτα με το όνομά του. Με το σκεπτικό αυτό η σύγκριση της ελληνικής περίπτωσης με την Ισπανία του Σοάρεθ δεν είναι ίσως η πιο κατατοπιστική, αν αναλογιστούμε ότι ο Καραμανλής είχε ως πρότυπο τον Ντε Γκώλ.

³² Βλ. Βούλγαρης Γ., ο.π., 2001, σελ. 57

Ο Clogg υιοθετεί την άποψη πως ο Καραμανλής απέτυχε να εκσυγχρονίσει και να εκδημοκρατίσει την κομματική δομή ενώ το πολιτικό πρόταγμα του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού δεν συγκροτούσε αξιόπιστη ιδεολογική πλατφόρμα, απεναντίας «δεν κατάφερε παρά να επιφέρει τη σύγχυση των υποστηρικτών του.»³³ Οι αναμφισβήτητα ορθές παρατηρήσεις του Clogg, έχουμε την εντύπωση ότι φωτίζουν μόνο αποσπασματικά τα αίτια που οδήγησαν στην βαθμιαία αποδοκιμασία της Ν.Δ. Πράγματι, το πολιτικό προσωπικό της Ν.Δ. αποτελούσε σε μεγάλο ποσοστό ανακύκλωση της ΕΡΕ και παρότι συστηματικά αποκλείσθηκαν όσοι συνεργάστηκαν με τη χούντα, η νοοτροπία των πολιτικών τζακιών συνέχιζε να διαφεντεύει σε ένα κόμμα που παρέμενε όχι μόνο αρχηγικό αλλά οργανωτικά πρωτόγονο. Όμως οι εγγενείς αδυναμίες αυτές, δεν θα μπορούσαν από μόνες τους να προκαλέσουν την απαξίωση της Ν.Δ. γιατί το δυνατό χαρτί του κόμματος ήταν ο ίδιος ο Καραμανλής. Ο Καραμανλής συνδέονταν με τους ψηφοφόρους με ένα είδος αδιαμεσολήβητης προσωπικής πολιτικής επικοινωνίας χαρισματικού τύπου, όπου η σχέση εμπιστοσύνης και αφοσίωσης, αν όχι λατρείας, ξεπερνούσε τα κριτήρια της πολιτικής ορθολογικότητας. Το ίδιο μπορούμε να επικαλεστούμε αναφορικά με την ασάφεια του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, δεδομένου ότι φορέας της ιδεολογίας ήταν πρωτίστως ο αρχηγός ως άτομο και δευτερευόντως το κόμμα ως συλλογικό μόρφωμα. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η πολιτική κουλτούρα της εποχής ευνοούσε ακόμη τα αρχηγικά κόμματα δεδομένου ότι σχεδόν σε όλη την πολιτική ιστορία του τόπου δεν πρωταγωνίστησαν ποτέ κομματικοί σχηματισμοί που βασίζονταν στη δημοκρατική οργάνωση και τις πολιτικές αρχές.

Είναι ωστόσο γεγονός ότι η μεταπολιτευτική εκδοχή του συντηρητισμού προσπάθησε να «απαλλάξει την παραδοσιακή δεξιά από τη σαραντάχρονη σκουριά της» και «να αναπλαστεί με βάση τα πεφωτισμένα και εκσυγχρονιστικά της στοιχεία».³⁴ Έτσι, τουλάχιστον σε επίπεδο ηγεσίας, ήρθε σε ρήξη τόσο με νοοτροπίες όσο και με αυταρχικές πρακτικές της εθνοφροσύνης που καθιστούσαν τυπικά μόνο δημοκρατική τη λειτουργία των θεσμών. Μπορούμε δίχως υπερβολή να ισχυριστούμε ότι στα πλαίσια του

³³ Βλ. Clogg. R., ο.π., 1995, σελ. 192

³⁴ Βλ. Ελεφάντης Αγγ., ο.π., 1991, σελ. 83

αστικού χώρου υπερκέρασε την προοδευτική πολιτική της προδικτατορικής Ε.Κ. με αποτέλεσμα να μην αφήσει ζωτικό χώρο έκφρασης για την μετά το 74 ανασυσταθείσα κεντρώα παράταξη. Αναζήτησε πολιτικές συναινέσεις αδιανόητες μέχρι πριν λίγα χρόνια και επεδίωξε ευρύτατες κοινωνικές συμμαχίες με τα μικροαστικά στρώματα του πληθυσμού, τους αγρότες και τους νέους. Προσπάθησε να αντικαταστήσει όσο ήταν εφικτό, την ευνοιοκρατία και τις πελατειακές σχέσεις στην πολιτική, με κοινωνικές παροχές ανάλογες των ευρωπαϊκών κρατών και βάλθηκε να ξεπεράσει τον εαυτό της για να πείσει πόσο προσηλωμένη ήταν πλέον στο καθεστώς της δημοκρατικής ομαλότητας. Ταυτόχρονα λοιπόν με την θεσμική εξυγίανση, στράφηκε προς το ευρωπαϊκό κεκτημένο προσδοκώντας, δια της αποφόρτισης των παθών του παρελθόντος και της ιδεολογικής μετριοπάθειας, να ευθυγραμμιστεί με τα πολυσυλλεκτικά κεντροδεξιά κόμματα της δύσης που κατείχαν στέρεα λαϊκά ερείσματα.

Παρά ταύτα η διατρέξασα επταετία είχε επιφέρει μια εγκάρσια τομή στα αντανакλαστικά της κοινωνίας, ειδοποιός διαφορά της οποίας ήταν η υπερβάλλουσα ριζοσπαστικοποίηση αναφορικά με τα ιδεολογικοπολιτικά ζητούμενα. Η οδυνηρή εμπειρία της χούντας καλλιέργησε την εντύπωση ότι τα αστικά – εθνικόφρονα κόμματα αδυνατούσαν πλέον να προσφέρουν τις ρήξεις εκείνες που θα οδηγούσαν όχι στη μόνο στη λήθη αλλά στην αποκατάσταση των προκλητικών αδικιών του παρελθόντος. Ο Φίλιας υπογραμμίζει με νόημα ότι: «το μεγάλο όχημα που έφερε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία είναι η εκμετάλλευση της τρομακτικής μετεμφυλιακής εμπειρίας των αριστερών μαζών: Οι διώξεις, το παρακράτος, η κυριαρχία του χωροφύλακα, η δουλική υποταγή στους ξένους “προστάτες” και η εξάρτηση συνέθεσαν το “Κυλώνειο Άγος” της Δεξιάς.»³⁵ Παρεμφερής ήταν και η απόφαση του καθηγητή Ν. Ναγόπουλου σε μια κατ’ ιδίαν συζήτησή μας: Το ΠΑΣΟΚ αναδείχθηκε ως αντιδεξιός συνασπισμός, παρατήρησε, με ανάλογο τρόπο που τα εθνικόφρονα κόμματα συγκροτούνταν ιδεολογικά ως αντι-κομμουνιστικά. Χωρίς πιθανόν να έχει υπόψη του την ακόλουθη τοποθέτηση, ο Ναγόπουλος συνέπεσε με τον Γερ. Μοσχονά ο οποίος συμπέρανε ότι «ο μη δεξιός πολιτικός χώρος συγκροτείται ως “αντιδεξιός” από τη στιγμή που οι επιμέρους συνιστώσες του

³⁵ Βλ. Φίλιας Β., *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 1997, σελ. 355

αναγνωρίζουν την ύπαρξή του, χρησιμοποιούν δηλαδή το αντιδεξιό επιχείρημα ως εργαλείο πολιτικής οριοθέτησης και αντιπαράθεσης τόσο μεταξύ τους όσο και απέναντι στη Ν.Δ.»³⁶ Χαρακτηριστική εξάλλου στάθηκε η αδυναμία του μεταδικτατορικού κέντρου να πείσει ότι είναι σε θέση να προσφέρει μια εναλλακτική ιδεολογικοπολιτική πρόταση ουσιωδώς διάφορη από το караμανλικό στρατόπεδο. Μπορούμε ίσως να ισχυριστούμε ότι η παράταξη του Γ. Μαύρου (με μόνη εξαίρεση τις αποκληθείσες Νέες Δυνάμεις που αναδείχθηκαν την επταετία) δεν ήταν απλώς πολιτικό απομεινάρι της προδικτατορικής Ε.Κ., αλλά υπέφερε από το σύνδρομο της ιδεολογικής απροσωπίας που την καθιστούσε εύκολο θύμα πολιτικού διεμβολισμού.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο σοσιαλισμός ήταν ιδεολογικός μονόδρομος για την αύξηση της εκλογικής απήχησης του ΠΑΣΟΚ δεδομένου ότι το αντιδεξιό σύνδρομο είχε βαθύτερες ρίζες στο εκλογικό σώμα απ' ό,τι μπορούσε να προβλέψει η Ν.Δ. Υπό την στιβαρή ηγεσία του ασυμβίβαστου προδικτατορικού Α. Παπανδρέου, τις αγωνιστικές περγαμηνές του Π.Α.Κ και την μαρξιστική ιδεολογία στην υπηρεσία της αλλαγής, το ΠΑΣΟΚ λειτούργησε ως κίνημα που κρατώντας αποστάσεις ασφαλείας από τον κομμουνισμό, προπαρασκεύαζε συστηματικά την εκθρόνιση της δεξιάς. Η επιτυχία του έγκειται στο ότι κατόρθωσε να συνασπίσει και να εκφράσει αυθεντικά τον λαϊκό πόθο ριζικών αλλαγών,³⁷ από τις ομάδες του πληθυσμού που δεν αποζητούσαν πια μόνο μια θέση στον ήλιο, αλλά διεκδικούσαν μαχητικά την επί ίσοις όροις πρόσβαση στην εξουσία.³⁸ Το κόμμα, και αργότερα το πράσινο κράτος των «μη προνομιούχων» υποδήλωναν την αλλαγή δομής πολιτικών ευκαιριών, την μόνη ίσως, αν και όχι επουσιώδη, αλλαγή που συντελέστηκε

³⁶ Βλ. Μοσχονάς Γερ., *Η Διαιρετική τομή δεξιάς – αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση*, 2000, σελ. 187- 188, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, επιμ. - εισαγ. Ν. Δεμερτζής

³⁷ Βλ. Close D., *Greece since 1945*, 2002, p. 153

³⁸ Ο Ν. Δεμερτζής στο άρθρο του «Λαϊκισμός & Μνησικακία Μια συμβολή της (πολιτικής) κοινωνιολογίας των συγκινήσεων» περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τευχ. 12/2004, σελ. 75 – 107, ακολουθώντας τον ορισμό του M. Scheler περί μνησικακίας – μεταξίωσης (*ressentiment*) κατατάσσει με βάση το κυρίαρχο συναίσθημα τις ιστορικές περιόδους της μεταπολεμικής Ελλάδας για υποστηρίξει ότι υφίσταται μια συναισθηματική αλληλουχία από το φόβο στη δεκαετία του 50, στην αγανάκτηση τη δεκαετία του 60, τη μνησικακία το 67-74 και την εκδίκηση το 81.

στο ακέραιο. Το ότι, κατά τη διαδικασία που λειτούργησε ως πολιτικός ιμάντας μεταβίβασης των αιτημάτων των πιο ριζοσπαστικών κοινωνικών δυνάμεων, το ΠΑΣΟΚ ενέδωσε στο λαϊκισμό,³⁹ αποτελεί μια παρενέργεια που εν μέρει το εξέθεσε μετά το 81 όταν απεμπόλησε σταδιακά τον «επαναστατικό» χαρακτήρα του.

Από όλα τα παραπάνω δεν έχουμε παρά να συμπεράνουμε πως η μεταπολιτευτική δεξιά ήταν τελικά αδύνατο στην πράξη να τραβήξει μια διαχωριστική γραμμή από το παρελθόν της, στη συνείδηση του κοινωνικού σώματος. Η λαϊκή εμπειρία της μετεμφυλιακής περιόδου, της χούντας και η ελιτίστικη ανακύκλωση από πολυφορεμένα κυβερνητικά στελέχη που τώρα είχαν ιδιοποιηθεί το ρόλο του σωτήρα, κατέταξαν τελικά τη Ν.Δ. και τον καραμανλισμό εκεί ακριβώς που ανήκαν: ⁴⁰ Ως την τελική ιδεολογικοπολιτική έκφανση μιας παράταξης που προσέφερε στον τόπο αυτό που τόσες δεκαετίες του είχε στερήσει (δηλαδή τη Δημοκρατία) και δια της αποχώρησής της από την εξουσία άνοιγε τον δόμο και στην υπόλοιπη μισή Ελλάδα που μέχρι τότε ζούσε στο πολιτικό περιθώριο. Η ψήφος του 74 δεν έδινε άφεση αμαρτιών στην παλιά δεξιά, όπως πολλοί έσπευσαν να υποθέσουν, αλλά ήταν αναγνωριστική και επικυρωτική του ότι η Ν.Δ. προέρχονταν από το παρελθόν και όφειλε να κλείσει τους ανοιχτούς λογαριασμούς μ' αυτό, ήταν ψήφος ανάγκης περισσότερο από ότι ήταν ψήφος προοπτικής.

³⁹ Βλ. Διαμαντόπουλος Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, 1997, σελ. 290 όπου το προ του 81 ΠΑΣΟΚ ορίζεται ως «ένα αρνητικά προσδιοριζόμενο αρχηγικό κόμμα με στοιχεία λαϊκιστικής ταυτότητας και φυσιογνωμίας.»

⁴⁰ Θα σημειώσουμε μόνο, ότι σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία των Τζιοβάρα Γρ. – Χιώτη Β., *Ο Πολιτικός Χάρτης της Μεταπολίτευσης 1974-2004*, 161 προδικτατορικοί βουλευτές επανεξελέγησαν στη μεταπολίτευση.

Βασικές Βιβλιογραφικές Πηγές

- Αθανασιάδη Τ.**, «Η μεγάλη συνωμοσία» εφημ. ΒΡΑΔΥΝΗ της 31-8-1974
- Βούλγαρης Γ.**, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Γεωργόπουλος Κ.**, *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994
- Close D.**, *Greece since 1945*, Longman 2002
- Clogg R.**, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, μτφ. Λ. Παπαδάκη, εκδ. Ιστορητής/ Κάτοπτρο, Αθήνα 1995
- Δεμερτζής Ν.**, «Λαϊκισμός & Μνησικακία Μια συμβολή της (πολιτικής) κοινωνιολογίας των συγκινήσεων» περ. Επιστήμη και Κοινωνία, τ. 12/2004
- Διαμαντόπουλος Θ.**, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997
- Ελεφάντης Αγ.**, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991
- Ευρυβιάδης Μ.**, «Παρασκήνιο & Πολιτική Κατάσταση», περ. Ε-Ιστορικά 24-7-03
- Ζούλας Στ.**, *Όσα δεν έγραφα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003
- Καζάκος Π.**, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Λαμπρίας Τ.**, *Στη σκιά ενός μεγάλου*, εκδ. Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1989
- Λαμπρίας Τ.**, *Καραμανλής Ο φίλος*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 1998
- Μαυριάς Κ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000
- Μοσχονάς Γερ.**, *Η Διαιρετική τομή δεξιάς – αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση*, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, επιμ. - εισαγ. Ν. Δεμερτζής, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 2000
- Μπρατάκος Αγγ.**, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2002
- Ράλλης Γ.**, *Χωρίς Προκατάληψη*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983
- Ράλλης Γ.**, *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις*, επιμ. Π. Πετρίδη, εκδ. Προσκήνιο, 1990
- Τσάτσος Δ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1988
- Τσουκαλάς Κ.**, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999

Χ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Η πορεία της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση συνδέθηκε άρρηκτα με τη δεξιά παράταξη. Η οικονομική ανάπτυξη και η θεσμική εξέλιξη έφεραν την σφραγίδα των επιλογών των εκάστοτε συντηρητικών κυβερνήσεων, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Είδαμε πως ό,τι αποκαλούμε ιδεολογία του συντηρητικού χώρου στην Ελλάδα δεν διαθέτει πάντα το αναμενόμενο ιστορικό βάθος ούτε καν την θεωρητική ομοιογένεια που θα καθιστούσε πιο εύκολους τους συμπερασμούς. Η δεξιά εξήλθε νικήτρια με τα όπλα από έναν εμφύλιο σπαραγμό που δίχασε την κοινωνία, γεγονός που επηρέασε βαθιά την ιδεολογική της ταυτότητα. Οι θερμόαιμοι πρωταγωνιστές που της χάρισαν την καθεστωτική επικράτηση, της επέβαλλαν ταυτόχρονα και την αντίληψη ότι η ιδεολογία αντί να καθοδηγεί την πολιτική πράξη, οφείλει πρωτίστως και με κάθε μέσο να υπηρετεί την διατήρηση της εξουσίας. Με το σκεπτικό αυτό η ιδεολογία επιστρατεύτηκε για να συγκαλύψει διώξεις αντιφρονούντων και πρακτικές που απείχαν θεαματικά από τα εθνικά ιδεώδη που η δεξιά είχε μονοπωλήσει.

Ακριβώς γι' αυτό, καθώς η ιδεολογία υπηρετούσε την εξουσία, οι μεταβολές των πολιτικών συσχετισμών προκάλεσαν τόσο έντονες ιδεολογικές μεταπτώσεις που κάλλιστα θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι δεν υπάρχει μία αλλά πολλές «δεξιές». Αισθάνομαι λοιπόν επιτακτική την ανάγκη να αποτρέψω το μελλοντικό αναγνώστη μου από το να εκλάβει την θεώρηση της μεταπολεμικής δεξιάς μέχρι το 81, ως συμπαγές και αδιαφοροποίητο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο το οποίο επιχειρείται να σκιαγραφηθεί ως τέτοιο στο σύνολό του. Σπεύδω έτσι να επαναλάβω ότι κατά το χρονικό εύρος της εξεταζόμενης περιόδου που οριοθετείται από σημαντικά ιστορικά ορόσημα, (απελευθέρωση του 44 – κλείσιμο του πρώτου μεταπολιτευτικού κύκλου μετά την αποχώρηση της Νέας Δημοκρατίας από την εξουσία το 81) η δεξιά εκλαμβάνεται ως όλον, μόνο για μεθοδολογικούς λόγους και σε καμιά περίπτωση από ερμηνευτική μονομέρεια ή πολιτική μονολιθικότητα. Αν και ο σκοπός της έρευνας, μας ωθούσε να αναζητήσουμε και να αναδείξουμε τις ιδεολογικές συγγένειες και τις κοινές πολιτικές πρακτικές που υπαγορεύονταν από αυτές, όπως στην καθημερινή ζωή, έτσι και στην επιστήμη, οι συγγένειες

δεν οδηγούν εξ ορισμού σε ταυτίσεις. Θα αποτελούσε έτσι ατόπημα ολκής και ασυγχώρητο ολίσθημα, αν αντιμετωπίζαμε τη δεξιά παράταξη με τους κατά καιρούς κομματικούς σχηματισμούς της και τους εκάστοτε πολιτικούς πρωταγωνιστές της, ως ένα χωνευτήρι που μέσα θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να εισέλθουν το Λαϊκό κόμμα του Τσαλδάρη, ο Ελληνικός Συναγερμός του Παπάγου, και η ΕΡΕ ή η Ν.Δ. του Καραμανλή, και ακολούθως να εξέλθει ως πόρισμα, ένα θέσφατο που να απεικάζει την ιδεολογία του συντηρητισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Αντ' αυτού η στοχοθεσία μας ήταν πολύ πιο επιλεκτική από τη διατύπωση γενικόλογων αφορισμών και αρκούντως αυτοπεριοριστική – θέλουμε να πιστεύουμε – στο επίπεδο των φιλοδοξιών εξαγωγής γενικεύσιμων συμπερασμάτων. Συνεπώς η απάντηση στην παρατήρηση που διατυπώθηκε μπορεί να είναι καταφατική. Ναι, υπάρχουν πολλές «δεξιές» όπως υπάρχουν και πολλές «αριστερές», με διαφοροποιημένες ιδεολογικές προσεγγίσεις ή και αντικρουόμενες επί μέρους πολιτικές πρακτικές. Ωστόσο αν απαγκιστρωθούμε από την ατένιση της πολιτικής με την επικαιρική χροιά που τη βιώνουμε ως παρατηρητές, και επιχειρήσουμε μια αφαιρετική προσέγγιση στο μακροεπίπεδο, στο επίπεδο δηλαδή που ανάγεται η ρίζα των ιδεολογικών αρχετύπων, θα απομείνει κάτι να γραφεί ως συμπέρασμα; Η απάντηση και σ' αυτό το ερώτημα είναι κατά την άποψή μας θετική. Και τούτο διότι από την ανάλυση που προηγήθηκε μπορεί να στοιχειοθετηθεί μια κοινή ιδεολογική και αξιακή συνισταμένη που διατρέχει και συγκροτεί εκ των έσω, ολόκληρη την εξεταζόμενη ιστορική ενότητα.

Υπό την επήρεια αυτού του σκληρού πυρήνα, δομήθηκε η ιδεολογία του δεξιού χώρου την εν λόγω περίοδο, η οποία άφησε ένα αναγνωρίσιμο αποτύπωμα στη θεσμική λειτουργία του τόπου και έγινε όχημα διαμόρφωσης συγκεκριμένων πολιτικών πρακτικών, στάσεων και στερεοτύπων. Καθίσταται λοιπόν σαφές πως όταν μιλάμε για δεξιά ιδεολογία απεκδυόμαστε την χρήση του όρου με την με την τρέχουσα πολιτική του νοηματοδότηση και υιοθετούμε το πρίσμα υπό το οποίο θα μπορούσε αυτή να εκληφθεί ως συστατικό της πολιτικής φιλοσοφίας.

Είδαμε πως η μεσοπολεμική αστική τάξη εξήλθε από την κατοχή με τη σκιά το δωσιλογισμού σε αντίθεση με ότι συνέβη σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη που οι συντηρητικοί διαχώρισαν τη θέση τους από τη φασιστική λαίλαπα. Την

ίδια εποχή το ΕΑΜ είχε σχηματίσει μια αριστερόστροφη κοινωνική πλειοψηφία που απειλούσε τα θεμέλια ολόκληρου το καθεστωτικού οικοδομήματος. Η διολίσθηση προς τον εμφύλιο αποτελούσε, με τη λογική αυτή, το λύσιμο του γόρδιου δεσμού κατά τον πιο επώδυνο τρόπο μιας και στην αναδυόμενη ψυχροπολεμική περίοδο η μοίρα της Ελλάδας είχε λίγο ως πολύ προαποφασισθεί. Αλλά ο εμφύλιος δεν υπήρξε τραγικός μόνο για τις άμεσες συνέπειές του, αλλά κυρίως διότι συνέβαλε στη δημιουργία της εθνικοφροσύνης ως ιδεολογικής ταυτότητας του δεξιού συνασπισμού.

Το ότι η καθεστωτική επικράτηση εξασφάλισε άφεση αμαρτιών στην προπολεμική δεξιά ήταν και εύλογο και αναμενόμενο αφού εξήλθε νικήτρια της στρατιωτικής αναμέτρησης. Το ιστορικό βάρος όμως πέφτει στην διαδικασία που η κυρίαρχη παράταξη προσπάθησε και για ένα μεγάλο διάστημα τα κατάφερε, να καταστήσει επίσημη ιδεολογία ένα αμάλγαμα σοβινιστικού παραληρήματος και αντικομμουνιστικού παροξυσμού.

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας χαρακτηρίστηκε: **α)** από τη διόγκωση των κρατικών λειτουργιών εις βάρος της κοινωνικής έκφρασης και τη διαμόρφωση της ιδεολογικής πλατφόρμας της όχι με βάση αξιακά μεγέθη, αλλά με σκοπό τον εξορθολογισμό ή τη δικαιολόγηση των πολιτικών πρακτικών. Με τον τρόπο αυτό η δεξιά ιδεολογία προσέλαβε το χαρακτήρα ενός απολογητικού πραγματισμού που συγκροτείτο στη βάση της άρνησης της αριστεράς κι όχι κατάφασης της δικής της ιδεολογίας. Το πρωτογενές αυτό έλλειμμα την οδήγησε στην απονενοημένη αναζήτηση κοινωνικών συναινέσεων με κριτήρια όχι αμιγώς πολιτικά, που έφτασε μέχρι και εκβιαστική τους μεθόδευση προκειμένου να διατηρηθεί το μετεμφυλιακό status quo.

β) από τον συγκερασμό κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους σε βαθμό που οι πρώτοι υποκαθιστούσαν τους δεύτερους (βλ. προπαγάνδα από το στρατό, την αστυνομία κλπ), και οι τελευταίοι (εκπαίδευση, τύπος κλπ) είχαν σχεδόν προσαρτηθεί στη λογική των πρώτων. Όσο κι αν η ανωτέρω περιγραφή φωτογραφίζει ένα γνήσια αυταρχικό καθεστώς, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τυπικά η Ελλάδα ήταν μια χώρα κοινοβουλευτική από τον 19^ο αιώνα που διατυμπάνιζε την δημοκρατικότητά της έναντι των σταλινικών μορφών διακυβέρνησης.

γ) από την συστηματοποιημένη επίκληση του «μυθικού» στοιχείου στην ιδεολογία δια της ενοποιητικής δράσης του κομμουνιστικού φόβου σε συνδυασμό με την προάσπιση των ελληνοχριστιανικών ιδεωδών. Αποτελεί κύρια συνιστώσα και μεθοδολογική επιτυχία της δεξιάς παράταξης ότι οικειοποιήθηκε τις παραδοσιακές αξίες και έπεισε, σε μεγάλο βαθμό την κοινωνία ότι ήταν ο αυθεντικός υπερασπιστής τους και ο φυσικός χώρος έκφρασής τους. Η επιτυχία αυτή της έδωσε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να συσπειρώσει ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού χωρίς να αναγκαστεί να προτάξει αμιγώς πολιτικά επιχειρήματα προκειμένου να νομιμοποιηθεί στην άσκηση της εξουσίας. Η ιδεολογικοποίηση των θεσμών μπορεί να δημιούργησε την παραμορφωτική εικόνα μιας αναχρονιστικής κοινωνίας, αλλά αποδείχτηκε ιδιαίτερα πρόσφορη αναφορικά με τα δευτερογενή κίνητρα πολιτικής δραστηριοποίησης.

δ) από την επίπλαστα αταξική χροιά του πολιτικού λόγου, που υπηρέτησε την λογική μετάθεσης του ενδιαφέροντος από τα φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα, στην θέσπιση επιλεκτικών κινήτρων προσχώρησης, άρα παθητικής νομιμοποίησης, για άτομα και κοινωνικές ομάδες που επεδίωκαν παράπλευρη διευθέτηση των όποιων αποσπασματικών αιτημάτων τους. Εξάλλου, ιδωμένη μέσα από το πρίσμα της αντικομμουνιστικής εκστρατείας, η υπεραναπλήρωση των κοινωνικών συγκρούσεων τροφοδότησε τον προεξέχοντα σκοπό επιβίωσης του έθνους από την διαρκή υπαρξιακή απειλή του υφίστατο.

ε) από την έμφαση στο ρόλο της χαρισματικής ηγεσίας που προσέλαβε έντονα πατερναλιστικά γνωρίσματα, αν και παρέμεινε εκφραστικά, δέσμια της αρχέγονης υπεροψίας του συντηρητισμού ωσάν να επρόκειτο για μη εκλεγμένους πολιτικούς φορείς αλλά για ελέω θεού φεουδάρχες του μεσαίωνα. Πέραν όμως της πολιτικής σημειολογίας, η τάση αυτή προφανώς δεν ήταν άσχετη με το αξιακό σύστημα που υποβαθμίζει το ρόλο των συλλογικοτήτων και αναδεικνύει το ρόλο της ατομικότητας στο πολιτικό γίνεσθαι.

Η εσωτερική αντίφαση σκοπών και μέσων αποτελεί τη συνηθέστερη ίσως αιτία παρακμής των αυταρχικών καθεστώτων, καθώς οι αξιακά αποπτυλμένοι εξουσιαστικοί μηχανισμοί, διαβρώνονται μέχρις ότου ισοπεδωθούν στο διάβα της ιστορίας. Η δικτατορία του 67 στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσε να αποτελέσει την εξαίρεση του κανόνα, καθότι έλαβε χώρα σε

μια οριακή συγκυρία για την συντηρητική παράταξη. Όταν η έλλειψη κοινωνικής νομιμοποίησης προσέγγισε τα όρια της πολιτικής αποσταθεροποίησης, το λόγο είχαν πλέον ή τα όπλα ή ο λαός, αλλά ο λαός συνήθως μιλάει τελευταίος.

Η χούντα των συνταγματαρχών μπορεί μεν να αποτέλεσε ιδεολογική καρικατούρα της δεξιάς, ωστόσο δια της προκληθείσας εκτροπής άρθηκε ο προσχηματικός χαρακτήρας της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος και έγινε σταδιακά κοινός τόπος και κοινή επιθυμία, η ανάγκη ιδεολογικού απογαλακτισμού της δεξιάς από τα σκληροπυρηνικά στοιχεία που την καταδυνάστευαν μέχρι τότε.

Παρά ταύτα ένα τελευταίο ερωτηματικό απαιτεί συμπληρωματική διευκρίνιση: Η μετά το 74 δεξιά παράταξη μπορεί να υπαχθεί στα προπεριγραφέντα χαρακτηριστικά; Αρκετοί πολιτικοί αναλυτές βασιζόμενοι στην εντυπωσιακή μεταμόρφωση του μεταδικτατορικού караμανλισμού υιοθέτησαν βιαστικά την άποψη της ιδεολογικά πολυδιάστατης δεξιάς. Καλλιεργήθηκε έκτοτε η θεωρία της ρήξης παλαιού και νέου συντηρητισμού στη βάση αδιάσειστων αποδείξεων δημοκρατικής προσήλωσης και θεσμικής εξυγίανσης. Πράγματι οι τομές που επεχείρησε ο Καραμανλής ήταν και σημαντικές και αξιέπαινες δεδομένων των αντίξων συνθηκών. Και ίσως ήταν ο μόνος που με το κύρος και την αποφασιστικότητά του θα μπορούσε να βάλει τον τόπο τόσο γρήγορα και σταθερά, στη πορεία της δημοκρατικής ομαλότητας που βιώνουμε σήμερα.

Όμως για τους λόγους που εκθέσαμε στο σχετικό κεφάλαιο, η μεταβολή πολιτικής πρακτικής της μεταδικτατορικής δεξιάς δεν αφομοιώθηκε από το έντονα πολιτικοποιημένο κοινωνικό σύνολο της εποχής, ως ιδεολογική παρθενογένεση. Συνιστούσε πράγματι αλλαγή ποιότητας αλλά όχι αλλαγή φιλοσοφίας της συντηρητικής παράταξης η οποία είναι μια διαδικασία πιο σύνθετη και χρονοβόρα από την υιοθέτηση τολμηρών μέτρων. Η μετεξέλιξη μιας παράταξης δεν συντελείται με διαταγή της ηγεσίας της, αλλά είναι προϊόν ζυμώσεων και διαλόγου με την κοινωνία, ούτε καθορίζεται από την καταστατική λειτουργία των κομμάτων αλλά από τη βαθμιαία μεταβολή των προσλαμβανουσών παραστάσεων του συνόλου του πολιτικού προσωπικού. Έτσι η Ν.Δ ήταν μεν η αφετηρία μιας πορείας σύγκλισης με την ευρωπαϊκή δεξιά που απέδωσε άμεσα καρπούς, αλλά ήταν παράλληλα ο καθολικός

διάδοχος του αυταρχικού συντηρητισμού στον οποίο τα σημαντικότερα στελέχη της είχαν θητεύσει με ζήλο. Η κληρονομιά ήταν πολύ βαριά για να την αποπονηθεί κανείς δια μεταβολής προθέσεων, τη στιγμή μάλιστα που το αίτημα αναδιανομής των πολιτικών ευκαιριών πρόσβασης στην εξουσία είχε γιγαντωθεί λόγω της επταετούς δικτατορίας, που φυσικά εκπήδησε από τον ευρύτερο ιδεολογικό χώρο της δεξιάς. Η ανάσταση των υγιών πολιτικών στοιχείων της παράταξης ήταν μοιραίο να ακολουθήσει μετά τον «θάνατο» των πρωταγωνιστών της.

Abstract

The main hypothesis of this doctoral thesis is that the historical period which began with the liberation of Greece from German occupation and ended with the electoral defeat of the *New Democracy* Party in 1981 is characterized by a pattern of certain values, ideas and political practices, regularly repeated, whereas, at the same time, the political landscape was constantly in a process of transformation, smooth or abrupt. All these values, ideas and political practices articulate the ideological profile of the Modern Greek Right, as this was constituted under the tension of the tragic Civil War (1944-49) that determined the future of the regime and imposed a climate of intense anti-communism.

In this light, the post-war regime of the Right applied a policy not simply pro-western but also with nationalistic overtones and a dogmatic adherence to the cold-war ideological lines. The right-wing monopoly on power contributed to the identification of the right-wing ideology with the functioning of the state and its institutions, such as, justice, education, mass communication, etc. At the same time, the emphasis on the role of charismatic leadership (Papagos, Karamanlis) undermined the functioning of right-wing party formations as institutions of representation and social mediation.

Accordingly, the Greek state was characterized by a course of intense interventionism, authoritarian centralism, clientelism and favouritism. This irrational state-organisation was not followed by an institutional modernisation, but by a parallel administration of the dysfunctions of the system on a purely ideological basis. The supplementary aspect of repression was the establishment of selective motives for the loyalist citizens and the social groups that supported the regime. In this climate, the army and some right-wing organisations used to terrorise Greek society blackmailing for consensus; hence, the functioning of the political system was only

epidermically democratic. The most serious consequence of this situation appeared when a team of military conspirators imposed a military dictatorship (1967-74) appointing themselves as saviours of the nation from a vaguely defined communist threat.

The significant efforts of the renewed ideological Right following 1974 to introduce institutional normality and democratisation, were not absorbed substantially from the repressed society; neither did they alter the diachronically conservative profile of the right-wing constituency that considered with suspicion not only the collective claims but also the popular demand for a break with old mentalities and interests.

Περίληψη

Η εν λόγω ερευνητική πρόταση διαπνέεται από την αίσθηση ότι η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος που χάραξε μετά την απελευθέρωση από τον γερμανικό ζυγό κι ολοκληρώθηκε με την εκλογική ήττα της Ν.Δ. το 1981, χαρακτηρίζεται από ένα μοτίβο αξιών, κεντρικών και σταθερά επαναλαμβανόμενων, καθώς το πολιτικό σκηνικό μεταβάλλονταν άλλοτε ομαλά κι άλλοτε εκβιαστικά. Όλες αυτές οι αξίες και οι πολιτικές πρακτικές συνθέτουν το ιδεολογικό προφίλ της νεοελληνικής δεξιάς όπως αυτό συγκροτήθηκε υπό την συναισθηματική φόρτιση του τραγικού εμφύλιου πολέμου (1944-49) που έκρινε την τύχη του καθεστώτος και κατέλειπε ένα κλίμα έντονου αντικομμουνισμού.

Υπό την οπτική αυτή, το μεταπολεμικό καθεστώς της δεξιάς, εφάρμοσε μια πολιτική όχι απλώς φιλοδυτική, αλλά με εθνικιστική έξαρση και δογματική προσκόλληση στις ψυχροπολεμικές ιδεολογικές διαχωριστικές γραμμές. Η μονοπώληση, σχεδόν, της εξουσίας από τη δεξιά, συντέλεσε στην ταύτιση της ιδεολογίας της, με τις λειτουργίες του κράτους και των υπόλοιπων θεσμών, όπως η δικαιοσύνη, η παιδεία, η μαζική επικοινωνία κλπ. Ταυτόχρονα, η έμφαση στο ρόλο της χαρισματικής ηγεσίας (Παπάγος, Καραμανλής) κατέστησε υποτονική τη λειτουργία των δεξιών κομματικών σχηματισμών ως φορέων ενίσχυσης της αντιπροσωπευτικότητας και κοινωνικής διαμεσολάβησης.

Αντίστοιχα, το ελληνικό κράτος χαρακτηρίζει η πορεία από τον έντονο παρεμβατισμό, στον αυταρχικό συγκεντρωτισμό με παράλληλη ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων και της ευνοιοκρατίας. Την ανορθολογική οργάνωση δεν διαδέχτηκε ο θεσμικός εκσυγχρονισμός, αλλά η παράπλευρη διευθέτηση των δυσλειτουργιών του συστήματος με κριτήρια αμιγώς ιδεολογικά. Η συμπληρωματική όψη της καταστολής ήταν η θέσπιση επιλεκτικών κινήτρων για τους νομιμόφρονες πολίτες και τις ομάδες που στήριζαν το καθεστώς. Σε αυτό το κλίμα ο στρατός και οι παρακρατικές οργανώσεις τρομοκρατούσαν την κοινωνία, εκβιάζοντας τις συναινέσεις και καθιστώντας τη λειτουργία του πολιτεύματος τυπικά μόνο δημοκρατική. Οι συνέπειες φάνηκαν όταν μια ομάδα συνωμοτών αξιωματικών επέβαλαν την επτάχρονη χούντα (1967-74)

θεωρώντας τους εαυτούς τους ως αυτόκλητους σωτήρες του έθνους από έναν αδιευκρίνιστο κομμουνιστικό κίνδυνο.

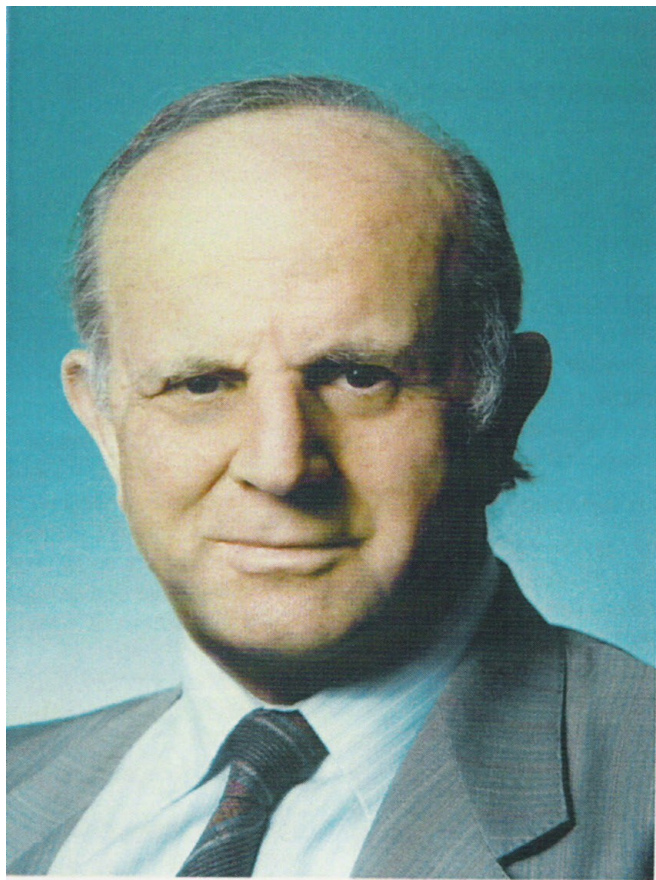
Οι σημαντικές πράγματι προσπάθειες, της ανανεωμένης ιδεολογικά δεξιάς μετά το 1974, να αποκαταστήσει τη θεσμική ομαλότητα και τον εκδημοκρατισμό, δεν αφομοιώθηκαν ουσιαστικά από την καταπιεσμένη κοινωνία, ούτε μετέβαλαν το διαχρονικά συντηρητικό προφίλ της παράταξης που έβλεπε με καχυποψία τις συλλογικές διεκδικήσεις, και το αίτημα για ρήξη με κατεστημένες νοοτροπίες και συμφέροντα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Συνέντευξη με τον Κώστα Νάση

Αναμνήσεις – Βιώματα – Τοποθετήσεις

Ενός Αγωνιστή

- **Ποιός είναι ο Κώστας Νάσης**

Γεννήθηκε στον Παρακάλαμο Ιωαννίνων από γονείς αγρότες και από τα νεανικά του χρόνια πρωτοστάτησε στην ανασυγκρότηση του συνεταιριστικού κινήματος της Ηπείρου. Πολέμησε στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-41) και πήρε ενεργό μέρος στην Εθνική Αντίσταση (1941-44) μέσα από τις γραμμές της οποίας αναδείχθηκε ηγετικό στέλεχος του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ). Την περίοδο 1946-1957 εκτοπίστηκε σε διάφορα ξερονήσια (Ικαρία, Μακρόνησος, Αη Στράτης) ενώ μετά την απόλυσή του εντάχθηκε στην Ε.Δ.Α (1958-67). Με τη απριλιανή χούντα συλλαμβάνεται και πάλι και οδηγείται στην εξορία για ακόμη 4 χρόνια, στη Γυάρο και τη Λέρο.

Στη μεταπολίτευση συμμετέχει στον τότε Συνασπισμό της Ενωμένης Αριστεράς και παράλληλα εκλέγεται πρόεδρος της Πανεπειρωτικής Συνομοσπονδίας Ελλάδας (1977-81). Το 1981 εκλέγεται βουλευτής στη Β΄ Αθήνας συνεργαζόμενος με το συνδυασμό του ΚΚΕ, και το 1985 βουλευτής Επικρατείας, στη θέση του παραιτηθέντος Μ. Θεοδωράκη. Στη Βουλή άσκησε πλήθος επερωτήσεων και παρεμβάσεων πάνω σε νομοσχέδια, για όλα τα βασικά προβλήματα του τόπου με έμφαση στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Σήμερα σε ηλικία 90 ετών, ιδιωτεύει στην Κηφισιά και έχοντας πλήρη πνευματική διαύγεια, μοιράζεται απλόχερα της αναμνήσεις της πολυτάραχης ζωής του, με ιστορικούς ερευνητές και νέους που μελετούν τις σύγχρονες πολιτικές εξελίξεις.

Συνέντευξη

Α.Δ. - Ζήσατε την εποχή όπου το κράτος ήταν ταυτισμένο με την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, μιλάω για την περίοδο πριν το 74. Πως θα χαρακτηρίζατε τη συγκεκριμένη ιδεολογία;

Κ.Ν. - Η σημαντική διαφορά της Ελλάδας από τα υπόλοιπα Ευρωπαϊκά κράτη, ήταν ότι υπήρχαν και σ' αυτά σαφείς ιδεολογικοί διαχωρισμοί και αποχρώσεις, υπήρχε δεξιά, κέντρο και αριστερά, αλλά στην Ελλάδα η δεξιά ήταν όχι απλώς αντιδραστική, αλλά θα μπορούσα να πω καθυστερημένη. Αυτός ήταν ο βασικός παράγων της μεταπολεμικής κακοδαιμονίας του τόπου.

Α.Δ. - *Πως δικαιολογείτε ιστορικά αυτούς τους χαρακτηρισμούς;*

Κ.Ν. - Θα σου πω. Ας πιάσουμε τα πράγματα από την αρχή. Στην κατοχή είναι γνωστό ότι πάρα πολλοί από τους προπολεμικούς εθνικόφρονες συνεργάστηκαν με τον κατακτητή ανοιχτά ή κρυφά, ή απλώς λούφαζαν, χωρίς να θέλω να υποστηρίξω πως δεν υπήρχαν και δεξιοί πατριώτες. Υπήρχαν, αλλά το μεγάλο θαύμα της εθνικής αντίστασης που δόξασε τη χώρα μας, η οργάνωση της μαζικότερης ευρωπαϊκής αντίστασης, μεγαλύτερης ακόμη και από τον Τίτο, οικοδομήθηκε από το ΕΑΜ ο κεντρικός πυρήνας του οποίου ήταν η αριστερά. Η δεξιά ήταν τότε περιθωριοποιημένη και μισοδιαλυμένη, δεν είχε, ας πούμε ένα παράδειγμα, καμιά σχέση με τη δεξιά του Ντε Γκώλ, και αυτή τη δεξιά οι Άγγλοι και μετέπειτα οι Αμερικανοί, κατέστησαν με τη βία κυρίαρχη παράταξη.

Α.Δ. - *Ωστόσο το ΕΑΜ από κοινωνική πλειοψηφία βρέθηκε μετά το Δεκέμβρη του 44 πολιτική μειοψηφία. Δεν έχει ευθύνη η αριστερά γι' αυτό;*

Κ.Ν. - Μετά τη δύσκολη νίκη των εθνικοφρόνων με τους Άγγλους, επί του εφεδρικού ΕΛΑΣ της Αθήνας στα Δεκεμβριανά, που δεν θα είχε πραγματοποιηθεί αν δεν είχαν στρέψει την προσοχή του Βελουχιώτη στην Ήπειρο και την Κέρκυρα να κυνηγάει το Ζέρβα, φάνηκε ξεκάθαρα το οργανωμένο σχέδιο του Τσώρτσιλ, να επικρατήσει πάση θυσία η αστική παράταξη στην Ελλάδα. . .

Α.Δ. - *Πιστεύετε δηλαδή, έχοντας αποστασιοποιηθεί χρονικά από τα γεγονότα, ότι η αριστερά δεν θα μπορούσε να αποφύγει το β' γύρο του εμφυλίου και να αρκεστεί σε έναν κοινοβουλευτικό ρόλο, στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας, όπως τα κομμουνιστικά κόμματα της Ιταλίας και της Γαλλίας;*

Κ.Ν. - Στην πράξη αυτό ήταν αδύνατο γιατί τα γεγονότα που επακολούθησαν μετά την επέμβαση των Άγγλων και του Σκόμπυ, δεν επέτρεψαν σε καμιά περίπτωση την εθνική συμφιλίωση. Δεν έχω κανένα λόγο να σου πω ψέματα,

αλλά πράγματι το κλίμα ήταν τέτοιο που οδηγούσε στη ρήξη. Αρχικά έπρεπε να δοθεί καθολική και πραγματική αμνηστία, αλλά αντ' αυτής η Βάρκιζα είχε προσχηματικό χαρακτήρα. Ό,τι ακολούθησε, για μας που τα ζήσαμε, έδειχνε πως όχι μόνο το προκαλούσαν κυρίως οι διάφοροι παρακρατικοί, αλλά δεν άφηναν περιθώριο για συνύπαρξη.

A.Δ. - Αναφέρεστε στη λεγόμενη λευκή τρομοκρατία;

K.N. - Λευκή, ανοιχτή, απροσχημάτιστη, όπως θέλεις πες την. Αυτό που έχει σημασία είναι το γεγονός ότι δεν μας άφηναν ήσυχους. Οι διώξεις συνεχίζονταν με τέτοιο μένος που αναγκαζόμασταν να κρυβόμαστε διαρκώς, και χωρίς καλά - καλά να το καταλάβουμε και οι ίδιοι, ξαναβγήκαμε στο βουνό.

A.Δ. - Γνωρίζω ότι βρεθήκατε στην εξορία. Περιγράψτε μας λίγο την εμπειρία αυτή.

K.N. - Στο κλίμα των διώξεων που σου προανέφερα, βρέθηκα στην εξορία από το 46, αρχικά στην Ικαρία και μετά στη Μακρόνησο, η οποία Μακρόνησος δεν διέφερε και τόσο πολύ από το στρατόπεδο του Άουσβιτς, παρότι το Άουσβιτς που το επισκέφθηκα και ο ίδιος μεταπολεμικά, ήταν ακόμα πιο απάνθρωπο. Όταν την άνοιξη του 46 με συνέλαβαν στα Γιάννενα για να με οδηγήσουν στην εξορία, θυμάμαι ότι η μάνα μου, παρότι αγράμματη, μου είπε με μια διορατικότητα που μου έχει μείνει αλησμόνητη: «Φοβάμαι ότι είναι η τελευταία φορά που ανταμώνουμε». Αν και εγώ δεν το πίστευα και προσπάθησα να την παρηγορήσω, δυστυχώς είχε δίκιο. Μετά από έξι μήνες παραμονής μου στη Μακρόνησο, πήρα ένα συστημένο γράμμα που έλεγε ότι η μάνα μου πέθανε. Και πέθανε κακήν κακώς από τις κακουχίες και τις διώξεις κυρίως των παρακρατικών οργανώσεων που οργιάζαν στην ύπαιθρο.

A.Δ. - Μετά το 50 η κατάσταση δεν άλλαξε;

K.N. - Όχι. (παύση) Οι διώξεις και οι εξορίες συνεχίστηκαν. Ακόμα και με τους δοτούς κεντρικούς πρωθυπουργούς Σοφούλη και Πλαστήρα, στη ουσία τίποτε δεν άλλαξε. Ξέρεις, η παύση του φοβερού εμφύλιου, συμμοριτοπόλεμο τον έλεγαν τότε, δεν είχε αναγνωρισθεί νομοθετικά και όσοι δεν υπογράψαμε δηλώσεις, γιατί τότε υπέγραψαν πολλοί, συνεχίσαμε να σερνόμαστε στις εξορίες. Προσωπικά πέρασα δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια, σχεδόν σε όλα τα ξερονήσια, καταστράφηκα οικονομικά και άντεξα από όλα τα σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια. Τώρα που γέρασα, δεν ξέρω ακόμη που βρήκα τόσο θάρρος και υπομονή. . . ίσως δεν βάλθηκαν να με εξοντώσουν γιατί

κατάλαβαν από την πρώτη μέρα πως εννοούσα αυτό που τους είπα όταν με φώναξαν ιδιαιτέρως για να υπογράψω: «Προτιμώ έναν έντιμο θάνατο από το να κάνω δήλωση».

A.Δ. - Έχω την εντύπωση ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών ήταν η ωμή παρέμβαση του παρακράτους που μετεμφυλιακά γιγαντώθηκε εις βάρος μιας ασθενικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ζήσατε τη χούντα σαν την πιο σκληρή μορφή της δεξιάς ή σαν λίγο - πολύ αυτόνομη και αποϊδεολογικοποιημένη πολιτική παρέμβαση;

K.N. - Αγαπητέ Ανδρέα, δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ότι οι συνταγματάρχες ήταν γνήσια προϊόντα της δεξιάς που σου περιέγραφα στην αρχή. Όχι μόνο τα πρόσωπα, αλλά και ολόκληρο το σκηνικό της εκτροπής, βλέπε για παράδειγμα το σαμποτάζ στον Έβρο, ήταν από πριν υπαρκτά. Αλλά και η χρονική εγγύτητα της χούντας με τον εμφύλιο πόλεμο, μαρτυρά ότι ήταν οι ίδιοι άνθρωποι που είχαν μπολιαστεί με το αντικομμουνιστικό μίσος. Επρόκειτο κατά βάση για ψυχικά ανισόρροπα άτομα, τα οποία σφετερίστηκαν χιπλερικά την εξουσία, με μόνον έξυπνο τον Παπαδόπουλο ανάμεσά τους. Το εθνικό δυστύχημα είναι ότι η Αμερικανοί βοήθησαν την χούντα και εκμεταλλεύθηκαν την παρουσία της για να ξεπουλήσουν την κακόμοιρη την Κύπρο.

A.Δ. - Η μεταδικτατορική Ν.Δ. του Καραμανλή ήταν μια νέα δεξιά ή η μεταμόρφωση της παλιάς δεξιάς που προσπαθούσε να αποτινάξει το αμαρτωλό παρελθόν της;

K.N. - Πράγματι ο Καραμανλής της μεταπολίτευσης, επηρεασμένος ίσως και από την παραμονή του στο Παρίσι, έπαιξε πολύ πιο θετικό ρόλο. Πήρε σημαντικά μέτρα όπως η αλλαγή του πολιτεύματος, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ κλπ και ήταν ο μόνος που μπορούσε να τα πάρει γιατί και δημοφιλής ήταν στην παράταξή του και ο στρατός τον εμπιστεύονταν. . .

A.Δ. - Άρα είχε δίκιο ο Θεοδωράκης λέγοντας την ιστορική φράση ή ο Καραμανλής ή τα τάνκς.

K.N. - Κοίταξε, ο Θεοδωράκης περιέγραψε μια κατάσταση, δεν ήθελε να δηλώσει την προσχώρηση του λαού της αριστεράς στον Καραμανλισμό, γιατί ακόμη και μετά το 74 η πολιτική στρατηγική της Ν.Δ παρέμεινε δεξιά.

A.Δ. - Μα ο Καραμανλής είχε κατηγορηθεί για σοσιαλμανία με τις περίφημες κρατικοποιήσεις.

Κ.Ν. - Στην πραγματικότητα ο εθνικός πλούτος παρέμεινε στους λίγους, οι κοινωνικές ανισότητες εντάθηκαν και η φτώχεια συνέχισε να χαρακτηρίζει τους εργαζόμενους και δυστυχώς τη δεκαετία του 80 χάσαμε και την ευκαιρία της ανάπτυξης και της ανταγωνιστικότητας. Η χώρα έχει αποδυναμωθεί παραγωγικά και οικονομικά έχει οπισθοχωρήσει πολύ.

Α.Δ. - *Πρέπει να παραδεχθείτε ότι και η σύγχρονη αριστερά φαίνεται σαν να βρίσκεται πίσω από τις εξελίξεις, σαν να έχει υπαρξιακά προβλήματα.*

Κ.Ν. - Η διάλυση της ΕΣΣΔ δημιούργησε πολλά προβλήματα και στους λαούς εκεί και σ' όλο τον κόσμο. Θέλω να πιστεύω ότι η αριστερά θα ξαναβρεί την επαναστατικότητα που της λείπει για να αντιμετωπίσει τον καπιταλισμό. Δεν γίνεται αλλιώς.

Α.Δ. - *Σας ευχαριστώ πολύ.-*

Συγκεντρωτικός Βιβλιογραφικός Οδηγός

- Αβέρωφ – Τσοσίτσας Ευ.**, *Φωτιά και Τσεκούρι!*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1996
- Αγγελόπουλος Α.**, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, συνέντευξη τον Σοφ. Δημητρακόπουλο εκδ. Παρουσία Αθήνα χ.χ.
- Αδάμου Μ.**, *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του Εθνικού Κράτους. Η Ελληνική Περίπτωση 1950-1976*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002
- Αλεξάντερ Τζ. – Αλιβαζάτος Ν. – Βεργόπουλος Κ. κ.α.**, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Αλιβιζάτος Ν.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1981
- Αλιβιζάτος Ν.**, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995
- Almond G. & Coleman J.S.**, *The Politics of the Developing Areas*, Princeton University Press 1960
- Alt J.E. – Chrystal K.A.**, *Political Economics*, Wheatsheaf Books
- Althusser L.**, *Θέσεις*, μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978
- Αμίσης Γ.**, *Αρχές Οργάνωσης & Λειτουργίας του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001
- Άναλις Δημ.**, *Βαλκάνια 1945-1960 Η κατάληψη της εξουσίας*, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 2005
- Αναστασιάδης Γ.**, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική & Συνταγματική Ιστορία 1940- 1986*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσ/κη 1998
- Βαρβαρέσος Κυρ.**, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, εκδ. Σαββάλας Αθήνα 2002
- Βαρβιτσιώτης Ι.**, επιμ. – προλ., *Ο πολιτικός λόγος του Κων/νου Καραμανλή*, εκδ. Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κων/νος Καραμανλής, - Ροές, Αθήνα 2002
- Barker P.**, *Founders of the Welfare State*, Heinemann 1984
- Barry B.**, *Κοινωνιολόγοι, Οικονομολόγοι & Δημοκρατία*, μτφ. Ηλ. Νικολουδής, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993
- Benda E.**, *Το κοινωνικό κράτος δικαίου*, μτφ. Π. Τσουκά, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1998
- Βενιέρης Δ. – Παπαθεοδώρου Χ.**, επιμ. *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Βενιζέλος Ευ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα
- Βενιζέλος Ευ.**, *Δύο λέξεις Αριστερά – Δεξιά στην εποχή μας;*, εκδ. Πόλις Αθήνα 2006
- Βερέμης Θ.**, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, μτφ. Σ. Παπαθανασοπούλου, εκδ. Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000
- Besanko – Dranove – Shanley**, *Economics of Strategy*, Willey & Sons Inc. 1998
- Blackledge D. – Hunt B.**, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μτφ. Μ. Δεληγιάννη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 1994
- Βλάχος Γ.Α.**, *Πολιτικά Άρθρα*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1965

- Bobbio N.**, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφ. Ελ. Ανδρεαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1996
- Βόγλης Πολ.**, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004
- Βούλγαρης Γ.**, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Γαρουφαλιάς Π.**, *Ο ΑΣΠΙΔΑ και η πολιτική κρίση του Ιουλίου 1965*, εκδ. Μπεργάδη, Αθήνα 1977
- Γ.Ε.Σ.**, *Τι πρέπει να ξέρη ο καθένας για τον κομμουνισμό*, Αθήνα 1950
- Γετίμης Π– Γράβαρης Δ.**, *Κοινωνικό Κράτος & Κοινωνική Πολιτική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- Γεωργακόπουλος Θ. – Λοϊζίδης Ιω.**, *Ελληνική Οικονομία*, εκδ. Ίδρυμα Ευγενίδου, Αθήνα 1993
- Γεωργακόπουλος Θ. - Λιανός Θ.- Μπένος Θ.**, *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, εκδ. Μπένου, Αθήνα 1995
- Γεωργόπουλος Κ.**, *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994
- Γιαννουλόπουλος Γ. – Clogg R.**, επιμ., *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976
- Γιαννουλόπουλος Γ.**, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή ιστορία 1945-1963*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992
- Γούναρης Β.**, *Εγνωσμένων Κοινωνικών Φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/κη 2002
- Carnoy M.**, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, μτφ. Σ. Παπαϊωάννου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1990
- Chomsky N.**, *Τα ΜΜΕ σαν καθρέφτης της κοινωνίας...*, μτφ. Π. Καλαμαρά, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 1995
- Close D.**, *Greece since 1945*, Longman 2002
- Clogg R.**, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press 1992 και η ελληνική έκδοση: *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, μτφ. Λ. Παπαδάκη, εκδ. Ιστορητής/Κάτοπτρο, Αθήνα 1995
- Craib I.**, *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, μτφ. Μ. Τζιαντζή – Π. Λέκκας, εκδ. Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1998
- Dahl R.**, *On Democracy*, μτφ. Β. Κόρκας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2001
- Debord G.**, *Η κοινωνία του θεάματος*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη 2000
- Δεμερτζής Ν.**, επιμ.-εισαγ. του συλλογικού τόμου, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000
- Δημαράς Αλ.**, *Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου στα εκπαιδευτικά, στο συλλογικό τόμο: Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο κα την εποχή του*, εκδ. Φιλιππούτη 1980
- Δημητράκος Δ.**, *Το Πρόβλημα της Ιδεολογίας σήμερα*, Εισήγηση στο Κέντρο Φιλοσοφικών Ερευνών με αντικείμενο την ιδεολογία, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1980
- Διαμαντόπουλος Θ.**, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997
- Dixit A.K.– Nalebuff B.J.**, *Thinking Strategically*, Norton & Company 1991
- Domenach J.**, *La Propaganda Politique*, Paris, Que sais –je, No 448

- Δοξιάδης Κ.**, *Υποκειμενικότητα & Εξουσία. Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, εκδ. Πλέθρον Αθήνα 1992
- Downs A.**, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, μτφ. Θ. Αθανασίου - Ν. Σταματάκη εκδ. Παπαζήση Αθήνα 1997
- Δρόσος Διον.**, *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα 1994
- Duverger M.**, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, μτφ. Σταθ. Οικονόμου εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985
- Ε.Ε.Τ.Α.Α - Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.**, *Κοινωνική Πολιτική & Τοπική Αυτοδιοίκηση Παρούσα κατάσταση και προοπτικές*, Αθήνα 1995
- Ε.Κ.Κ.Ε.**, *Πληθυσμός και Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, Αθήνα 2002
- Ελεφάντης Αγγ.**, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991
- Ελεφάντης Αγγ.**, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-50*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002
- Encyclopedie De La Pleiade**, *Ιστορία και Μέθοδοί της*, μτφ. Ε. Στεφανάκη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε, Αθήνα 1989
- Enzensberger H. M.**, *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, μτφ. Γ. Βαμβαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1981
- Feyerabend P.**, *Ενάντια στη μέθοδο*, μτφ. Γρ. Καυκαλάς – Γ. Γκουνταρούρης, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1982
- Fischer W. – Rondholz E. – Φαράντος Γ.**, *Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Ελλάδα 1936-1974*, μτφ. Γ. Φαράντος, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974
- Fiske J. – Hartley J.**, *Η Γλώσσα της Τηλεόρασης*, μτφ. Ρ. Αστρινάκη, εκδ. Επικοινωνιακή Κουλτούρα, Αθήνα 1992
- Foucault M.**, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Λ. Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991
- Freud S.**, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, μτφ. Κλ. Τρικεριώτη, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1994
- Friedman L.**, *Law and Society. An Introduction*, Englewood Cliffs, New Jersey 1977
- Fromm E.**, *Αναλυτική Κοινωνιοψυχολογία*, μτφ. Γ. Βαμβαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1972
- Gibbons R.**, *A Primer in Game Theory*, Harvester –Wheatsheaf 1992
- Habermas J.B.**, *Τεχνική & Επιστήμη σαν Ιδεολογία*, μτφ. Κ. Παλαιολόγου, εκδ. 70 χ.χ.
- Habermas J. B.**, *Η ηθική της επικοινωνίας*, μτφ. Κ. Καβουλάκος, Εναλλακτικές εκδ. 1997
- Hartfiel G. – Hillman K.**, *Wortrebuch der Soziologie*, Kroner 1982
- Hobsbawm E.**, *Για την Ιστορία*, μτφ. Π. Ματαλάς, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998
- Horkheimer M.**, *Φιλοσοφικό Σημειωματάριο 1958-1969*, μτφ. Ζ. Σαρίκας εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1988
- Horner Fr.**, *Konservative und christdemokratische Parteien in Europa, Geschichte, Programmatik, Strukturen*, Verlag Hevold, Wien – Muenchen 1981
- Huntington S.**, *The Soldier and The State*, Harvard University Press 1959
- Husen T.**, *Η Αμφισβήτηση του Σχολείου*, μτφ. Π. Χατζηπαντελή, εκδ. Προτάσεις, Αθήνα 1992
- Ζέρη Π.**, *Εισαγωγή στο έργο του Ν. Luhmann, Η Πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003
- Ζούλας Στ.**, *Όσα δεν έγραψα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003

- Ζώη Κ. – Λασηθιωτάκης Γ. – Γιαννόπουλος Π.**, *Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος 1822 – 1986*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1998
- Ηλιού Φιλ.**, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο – Α.Σ.Κ.Ι, Αθήνα 2004
- Iggers G.**, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*, μτφ. Π. Ματαλάς, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999
- Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης**, *Κοινωνιολογία Εισαγωγικά Δοκίμια*, επιμ. Τέοντορ Αντόρνο και Μαξ Χόρκχαϊμερ, μτφ. Διον. Γράβαρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1987
- Ιστορία του 20^{ου} αιώνα**, τ.5' *Η ανασυγκρότηση – Διπολικός κόσμος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002
- Ιωαννίδης Στ.**, *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα
- Καζάκος Π.**, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Καζαμιάς Α.**, *Η κατάρτα του Σισσύφου: Η βασιανιστική πορεία της Ελληνικής Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης*, στο συλλογικό τόμο των Καζαμιά Α. – Κασσωτάκη Μ., *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης & Εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995
- Καλλίας Κ.- Στασινόπουλος Μ.**, *Πορίσματα Νομολογίας του Σ.τ.Ε 1929-1959*, χ.ε. Αθήνα 1969
- Κανελλόπουλος Π.**, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1951
- Κανελλόπουλος Π.**, *Πως εφθάσαμεν στην 21^η Απριλίου 1967 Ιστορικά Δοκίμια*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997
- Καράγιωργας Δ.Π.**, *Οι Οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979
- Καραμπελιάς Γερ.**, *Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001
- Καραντώνης Α.**, *Πνευματική Ελευθερία*, εκδ. Άλφα, Αθήνα 1947
- Katz & Rosh**, *Microeconomics*, Irwin 94
- Keane J.**, *Μέσα Επικοινωνίας και Δημοκρατία*, μτφ. Π. Χατζηπαντελή, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1996
- Keynes J. M.**, *Η Γενική Θεωρία της απασχόλησεως του τόκου και του χρήματος*, μτφ. Δ. Δελιβάνη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα χ.χ.
- Κιντή Β.**, *Kuhn & Wittgenstein*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1995
- Κονδύλης Π.**, *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού...*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991
- Κονιαβίτης Θ.**, *Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994
- Κοτταρίδη Κ. – Σιουρούνης Γρ.**, *Θεωρία Παιγνίων, Αφιέρωμα στον John Nash*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2002
- Κούλογλου Στ.**, *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2006
- Κουτσούκης Κλ.**, *Η πολιτική ηγεσία*, εκδ. Ε. Αναστασίου, Αθήνα 1990
- Kreps D.M.**, *Game Theory & Economic Modeling*, Oxford University Press 1990
- Kuhn**, *Η Δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μτφ. Γ. Γεωργακόπουλος – Β. Κάλφας, εκδ. Σύγχρονα Θέματα χ.χ.
- Κυριακάκης Β.**, *Πολιτική Επικοινωνία*, εκδ. Καμπύλη, Αθήνα 2000

- Κυριόπουλος Γ.**, *Η Πολιτική Υγείας στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995
- Κώδιξ Νόμων 1945-1952** εκδ. Ι.Ν.Ζαχαρόπουλου Αγορεύσεις Κοινοβ. Εκπροσώπων για το Σύνταγμα του 1952 (Από τα Πρακτικά της Βουλής)
- Laclau E.**, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, μτφ. Γ. Σταυρακάκης εκδ. Νήσος, Αθήνα 1997
- Lakatos I.**, *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας*, μτφ. Αιμ. Μεταξόπουλος, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1986
- Λαμπριάς Τ.**, *Στη σκιά ενός μεγάλου*, εκδ. Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1989
- Λαμπριάς Τ.**, *Καραμανλής Ο φίλος*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 1998
- Λαμπροπούλου Δ.**, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999
- Lenk K.**, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, μτφ. Φ. Κοκαβέσης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990
- Λεονταρίτης Γ.**, *Από τον εμφύλιο στην ΕΔΑ*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 2001
- Λίποβατς Θ. – Δεμερτζής Ν.**, *Δοκίμιο για τη Ιδεολογία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998
- Λίποβατς Θ.**, *Η ψυχοπαθολογία του Πολιτικού*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994
- Lipset S.M.**, *The First New Nation. . .*, Heinemann, London 1964
- Locke J.**, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, μτφ. Γρ. Λιόνης, εκδ. Αναγνωστίδης χ.χ.
- Luhmann N.**, *Η πραγματικότητα των ΜΜΕ*, μτφ. Π. Ζέρη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003
- Lukacs G.**, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Luchterhand 1986
- Lukacs G.**, *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, μτφ.-εισαγ. Αλ. Τσίτσοβιτς, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1987
- Λυμπεράκης Α.**, *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και Αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991
- Machiavelli N.**, *Ο Ηγεμόνας*, μτφ. Μ. Κασωτάκη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1996
- Μακρής Σπ.**, *Στρατός και Πολιτική στη Νότια Ευρώπη*, εκδ. Τηπωθήτω, Αθήνα 2002
- Maletzke G.**, *Θεωρίες της μαζικής επικοινωνίας*, μτφ. Π. Ζέρη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991
- Μάνεσης Αρ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσ/κη 1980
- Mannheim K.**, *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1997
- Marcuse H.**, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφ. Μπ. Λυκούδη εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971
- Μαρκεζίνης Σπ.**, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Τ.3' εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1968
- Marx K. - Engels Fr.**, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994
- Marx K.** *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδ. Οικονομική & Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, χ.χ.
- Μαυριάς Κ. – Παντελής Α.**, *Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά & Ξένα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1981
- Μαυριάς Κ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000
- Mazower M.**, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001
- Mazower M.**, επιμ., *Μετά τον Πόλεμο...*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003
- Mc Combs M – Einsiedel E- Weaver D.**, *Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και η Διαμόρφωση της κοινής γνώμης*, μτφ. Γ. Κοβαλένκο, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996

- Mc Quail D.**, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας*, μτφ. Στ. Παπαθανασόπουλος εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997
- Μελετόπουλος Μ.**, *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993
- Μεταξάς Α.Ι.Δ.**, *Πολιτική Επικοινωνία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1976
- Μεταξάς Α.Ι.Δ.**, *Πολιτική Κοινωνικοποίηση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1976
- Μεταξάς Α.Ι.Δ.**, *Προεισαγωγικά για τον Πολιτικό Λόγο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1995
- Meynaud J.**, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ. Π. Μερλόπουλος, εκδ. Μπάυρον χ.χ.
- Miaille M.**, *Κριτική Εισαγωγή στο Δίκαιο*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/κη 1988
- Michels R.**, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1997
- Morin E.**, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ. Δημουλάς, εκδ. του 21^{ου} Αθήνα 1998
- Morin E.**, *Η Μέθοδος – Η γνώση της γνώσης*, μτφ. Θ. Τσαπακίδης, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2001
- Μουζέλης Ν.** *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, μτφ. Τζ. Μαστοράκη, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978
- Μουζέλης Ν.**, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1987
- Μουσούρου Λ.**, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991
- Μπουζάκης Σ.**, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Β΄ εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002
- Μπρατάκος Αγγ.**, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2002
- Μυλωνάς Θ.**, *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους Σχολικούς μηχανισμούς*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999
- Myerson R.B.**, *Game Theory: Analysis of a Conflict*, Harvard University Press 1997
- Μωυσίδης Α.**, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο*, στο συλλογικό τόμο *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Εισαγ. - Επιμ. Κ. Κασιμάτη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1998
- Νικολακόπουλος ΗΛ.**, *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Νικολακόπουλος ΗΛ. – Ρήγος ΑΛ. – Ψαλλίδας Γρ.**, επιμ., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002
- Pagoulatos G.**, *Greece's New Political Economy. State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Palgrave Macmillan 2003
- Παπαγιάννης Φ.**, *Εισαγωγή στο Δίκαιο*, χ.ε. Αθήνα 1990
- Παπαϊωάννου Αχ.**, *Η διαθήκη του Ν. Ζαχαριάδη*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1986
- Παπαχελάς ΑΛ.**, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2001
- Παπαχρίστου Θ.**, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1984
- Parsons T.**, *The Social System*, Collier MacMillan, London 1964
- Παττακός Στ.**, *Το απόρρητο Ημερολόγιο*, εκδ. Ελευθέρη Ώρα, Αθήνα χ.χ.

- Paxton R.**, *The anatomy of Fascism*, Penguin Books 2004
- Πικραμένος Μ.**, *Η Δικαστική Ανεξαρτησία στη Δίνη των Πολιτικών Κρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2002
- Pinker R.**, *The Idea of Welfare*, Heinemann 1979
- Plamenatz J.**, *Ιδεολογία*, μτφ. Τ. Κονδύλη, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1981
- Popper K.**, *Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι*, μτφ. Μ. Παπανικολάου, εκδ. Μελάι 2004
- Price V.**, *Κοινή Γνώμη*, μτφ. Ν. Μπούρμπαρης, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1996
- Πουλαντζάς Ν.**, επιμ., *Η Κρίση του Κράτους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα χ.χ.
- Πουλαντζάς Ν.- Μίλιμπαντ Ρ.- Φάου Ζ.Π.**, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Προβατά Α.**, *Ιδεολογικά Ρεύματα Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002
- Ράλλης Γ.**, *Χωρίς Προκατάληψη*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983
- Ράλλης Γ.**, *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις*, επιμ. Π. Πετρίδη, εκδ. Προσκήνιο, 1990
- Ramonet I.**, *Η τυραννία των Μ.Μ.Ε*, μτφ. Φ. Μουρκούση, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001
- Ρομπόλης Σ. – Δημουλάς Κ.**, *Οι εταιρικές σχέσεις στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού*, στο συλλογικό τόμο *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Εισαγ.-Επιμ. Κ. Κασιμάτη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1998
- Σακελλαρόπουλος Θ.**, επιμ., *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, τ. Α' εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999
- Σακελλαρόπουλος Σπ.**, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1998
- Saunty A.**, *Η κοινή γνώμη*, μτφ. Σ. Βασιλείου, εκδ.Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1966
- Σβορώνος Ν.**, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Σβώλος Α.Ι.**, *Νομικά Μελέται*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα χ.χ.
- Σβώλος Α.Ι. – Βλάχος Γ.Κ.**, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, χ.ε. Αθήνα 1954
- Schmitt C.**, *Η έννοια του πολιτικού*, μτφ.-εισαγ. Αλ. Λαβράνου, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1988
- Σεραφετινίδου Μ.**, *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999
- Σεραφετινίδου Μ.**, *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2003
- Σιφναίος Κ.** *Πανδέκται Νόμων & Διαταγμάτων*, τ. ΚΖ' Αθήνα 1952
- Σκουλάτος Β. –Δημακόπουλος Ν. -Κόνδας Σ.** *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1988
- Σκουτερόπουλος Ν.**, επιμ. *Τι είναι Διαφωτισμός*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1989
- Σταθάκης Γ.**, *Το Δόγμα Τρούμαν & Το Σχέδιο Μάρσαλ*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004
- Σταθόπουλος Π.**, *Κοινωνική Πρόνοια*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1996
- Στασινοπούλου Ολ.**, *Κράτος Πρόνοιας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997
- Straffin P.D.**, *Game Theory & Strategy*, MAA 1993
- Sulzberger C.L.**, *Πολιτικά Παρασκήνια της Εποχής μας*, μτφ. Κ. Πολίτης, εκδ. Καραβία, Αθήνα 1973
- Τερλεξής Π.**, *Το Πολιτικό Σύστημα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1987

- Thompson J. B.**, *Νεωτερικότητα & Μέσα επικοινωνίας*, μτφ. Γ. Καραμπίνη – Ν. Σώκου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999
- Thuillier G. - Tulard J.**, *Οι ιστορικές σχολές*, μτφ. Κ. Καψαμπέλη, εκδ. Καρδαμίτσα 1993
- Timasheff N.S. -Theodorson G.A.**, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, μτφ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1983
- Τομαρά – Σιδέρη Μ.**, *Ανώτατη Εκπαίδευση & Κοινωνική Επιλογή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991
- Τσαούσης Δ.**, *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991
- Τσάτσος Δ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Γ΄ Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1988
- Τσάτσος Θ.** *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1958
- Τσάτσος Κ.**, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, εκδ. Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2000
- Τσίχλη – Αρώνη Κ.**, *Σχολές και μέθοδοι ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Αναστασίου 1986
- Τσουκαλάς Κ.**, *Η ελληνική τραγωδία*, μτφ. Κ. Ιορδανίδη, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1981
- Τσουκαλάς Κ.**, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Titmuss R.**, *Social Policy*, Allen & Unwin, London 1974
- Tufte E.**, *Political Control of the Economy*, Princeton University Press 1977
- UNESCO**, *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, μτφ. - επιμ. Τ. Λαμπρία, εκδ. Ελ. Παιδεία, 1972
- Varian R.H.**, *Intermediate Microeconomics*, Norton 1987
- Weber M.**, *Βασικές Έννοιες Κοινωνίας*, μτφ. Μ. Κυπραίος, εκδ. Κένταυρος 1993
- Weber M.**, *Κοινωνιολογία του κράτους*, εισαγ.-μτφ. Μ. Κυπραίος, εκδ. Κένταυρος 1996
- Williams R.**, *Κουλτούρα & Ιστορία*, μτφ. Β. Αποστολίδου, εκδ. Γνώση 1994
- Woodhouse C. M.**, *Modern Greece—A Short History*, Faber and Faber 1998
- ΥΠ.ΕΘ.Ο.**, *Η Ελληνική Οικονομία 1960 – 1997*, Αθήνα 1998
- Φαράκος Γρ.**, *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Σχέσεις ΚΚΕ και Διεθνούς Κομμουνιστικού Κέντρου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004
- Φίλιας Β.**, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του Κοινωνικού Συστήματος*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1979
- Φίλιας Β.**, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997
- Φλάισερ Χ.**, επιμ., *Η Ελλάδα '36-'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, εκδ. Καστανιώτη Αθήνα 2003
- Φραγκουδάκη Α.**, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985
- Χαραλάμπης Δ.**, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία – η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985
- Χατζηβασιλείου Ευ.**, *Η άνοδος του Κων/νου Καραμανλή στην εξουσία 1954-1956*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Χατζηπαναγιώτου Γ.**, *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1997
- Χρυσογόνος Κ.**, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2003

Zizek S., *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;*, μτφ. Β. Ιακώβου, εκδ. Scripta, Αθήνα 2002
Ψυχοπαίδης Κ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, 1989

Άρθρα

- Αθανασιάδη Τ.**, «Η μεγάλη συνωμοσία» εφημ. ΒΡΑΔΥΝΗ της 31-8-1974
- Alesina A.**, «Macroeconomic Policy in a Two Party System» στο Quarterly Journal of Economics 1986
- Alogoskoufis G. - Lockwood B.- Philippopoulos Ap.**, «Wage Inflation, Electoral Uncertainty & the Exchange Rate Regime» στο Essex Discussion Paper 1992 No 400
- Ασδραχάς Σπ.**, «Η μαρτυρία της Βίργως Βασιλείου», περ. ΑρχαιοΤάξιο, τευχ. 2, 6/2000
- Βαγιονάκης Κ.**, «Οι εκλογές και η θεωρία των παιγνίων» εφημ. Το Βήμα 13-6-04
- Βαμβέτσος Αλ.**, «Ο δικαστικός έλεγχος του επείγοντος χαρακτήρος των νομοθετικών διαταγμάτων» Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου 1963
- Βαρδιάμπασης Ν.**, «Το χρονικό της αποστασίας» εφημ. Ελευθεροτυπία – Ιστορικά 11-7-02
- Βενάρδου Ε.**, «ΕΑΜ; Ποιο ΕΑΜ;» εφημ. Ελευθεροτυπία 25/10/1998
- Βλάχος Α.Φ.**, «Το Γ΄ Ψήφισμα» εφημ. ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΤΥΠΟΣ τευχ. 14/2004
- Bourdieu P.**, «L' école conservatrice: les inegalites devant l' école et devant la culture» Revue Francaise de Sociologie VII-3, 1966
- Fromm E.**, «Κοινωνία άρρωστη από το ναρκισσισμό» εφημ. Ελευθεροτυπία 18-8-1996
- Γεωργουσόπουλος Κ.**, «Ανακυκλώσεις εποχών» εφημ. Τα ΝΕΑ 23/24-10-2004
- Δαγτόγλου Π.**, «Η Συνταγματική εξέλιξις από της εισαγωγής του ισχύοντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του βασιλέως Παύλου» Εφημ. Ελλήνων Νομικών τ. 33, 1966
- Δεμερτζής Ν.**, «Λαϊκισμός & Μνησικακία Μια συμβολή της (πολιτικής) κοινωνιολογίας των συγκινήσεων», περ. Επιστήμη και Κοινωνία, τευχ. 12/2004
- Δημητράκος Δ.**, «Κάρλ Πόπερ Ένας αντιδογματικός φιλόσοφος», Εφημ. Το Βήμα 18-8-02
- Ελεφάντης Αγγ.**, «1947 Ανταρτόπληκτοι: μια μέρα», περ. ΑρχαιοΤάξιο, τευχ. 2, 6/2000
- Ευρυβιάδης Μ.**, «Παρασκήνιο & Πολιτική Κατάσταση», περ. Ε-Ιστορικά 24-7-03
- Ζολώτας Ξεν.**, «Η Ελληνική οικονομία πριν από την υποτίμηση» Οικονομικός Ταχυδρόμος 12-4-03 (αναδημοσίευση της συνέντευξης της 03-03-88 στο ίδιο περιοδικό)
- Κακουλίδου Ειρ.**, «Η οικονομία είναι πολιτική τέχνη» Εφημ. Καθημερινή 21-10-98
- Κανακάρης – Ρούφος Ρ.**, «Η νεοελληνική συντηρητική ιδεολογία» περ. Νέα Κοινωνιολογία, τευχ. 5/1989
- Καρκαγιάννης Αντ.**, «Το Μηδέν και το Άπειρο» εφημ. Καθημερινή 17-8-1997
- Κουταλίδης Τρ.**, «Η κακοδαιμονία των ιδιωτικοποιήσεων και επενδύσεων» εφημ. Το Βήμα 2-6-2002
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Ο Πλαστήρας ανάμεσα στα δύο άκρα», εφημ. Καθημερινή 16-7-94
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Το κίνημα που δεν έγινε» εφημ. Καθημερινή 1-10-1994
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Παύλος: Συλλάβετε τον Στρατάρχη» εφημ. Καθημερινή 8-10-1994

- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Ο νέος ΙΔΕΑ στο ημίφως το 1961» εφημ. Καθημερινή 22-10-1994
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Πως φθάσαμε στη σύγκρουση» περ. Επτά Ημέρες 4-12-1994
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Η συνωμοσία των στρατηγών του ΙΔΕΑ» εφημ. Καθημερινή 1-4-1995
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Διωγμοί του πνεύματος μετά το '45» εφημ. Καθημερινή 15-4-95
- Λεονταρίτης Γ.Α.**, «Τον Ιούλιο που έσβησε ο Πλαστήρας» εφημ. Καθημερινή 29-7-95
- Μαλούχος Γ.**, «Ο Μίκης για δικτατορία – μεταπολίτευση» εφημ. Καθημερινή 28-11-04
- Ματθαίου Α. – Πολέμη Π.**, «Οι διεθνείς σχέσεις της Δημοκρατικής Ελλάδας μέσα στο 1948», περ. Αρχαιοτάξιο, τευχ. 2, 6/2000
- Μουζέλης Ν.**, «Το πελατειακό ελληνικό σύστημα και η σύγκριση με τη Δύση» εφημ. Το Βήμα 23/9/2003
- Μπούσχοτεν Ρ.Β.**, «Δεκαετία του 40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου» Επιθ. Κοινων. Ερευνών τευχ. 107/2002
- Nordhaus W.D.** «The Political Business Cycle» Review of Economic Studies 42,1975
- Nordhaus W.D.** «Alternative Approaches to the Political Business Cycle» Brookings Papers on Economic Activity 2, 1989
- Parsons T.**, «The school class as a social system: Some of its functions in American society» Harvard Educational Review, 4, 1959
- Πεπελάσης Αδ.**, «Πολλές κοινοτυπίες που έχουν λεχθή τα τελευταία 15 έτη» περ. Οικονομικός Ταχυδρόμος 11-4-63
- Ποινικά Χρονικά**, «Σύνοψις Ποινικής Νομολογίας 1951-1962» υπό Α. Ψαρούδα – Μπενάκη εκδ. Σάκκουλα 1965
- Ρωμαίος Γ.**, «Υπόθεση Λαμπράκη» περ. Ελευθεροτυπία – Ιστορικά της 22-1-04
- Schultz Th. W.**, «Investment in human capital» στο America's Economic Review, 51, 1961
- Sen A.**, «Poor, Relatively Speaking» στο Oxford Economic Papers Vol. 35, 1983
- Σταυρακάκης Γ.**, «Εισαγωγή» στο έργο του Ε. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1997
- Τσαρδανίδης Χαρ.**, «Η εξωτερική πολιτική της Ν.Δ. 1974-81», περ. Νέα Κοινωνιολογία, τευχ. 5/1989
- Τσιάρα Γ.**, «Χ. Κίσιγγκερ Ο σκιώδης πλανητάρχης» περ. Βημαγazine της 19-1-2003